

NEMZETI KÖZSZOLGÁLATI EGYETEM

Hadtudományi Doktori Iskola

Kliszek Noémi Zsuzsanna

**A katonaszentek kultuszának történeti fejlődése és ápolásának
lehetőségei a Magyar Honvédségben**

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető:

Prof. Dr. Ujházi Lóránd, egyetemi tanár

.....

Budapest, 2023

Tartalomjegyzék

Bevezetés	6
A tudományos probléma megfogalmazása, a kutatási téma aktualitása	6
A kutatás célja	8
Hipotézisek	11
Kutatási módszer	13
A kutatás korlátai	13
1 A szentkultusz ószövetségi gyökerei	15
1.1 A zsidó hagyományok hatása a keresztény szentség fogalomra és katonakultuszra	15
1.2 Összefoglalás	29
2 Az evangéliumok tanítása az erőszak és béke szemszögéből	29
2.1 Máté és Lukács evangéliumának vizsgálata: gyermekségtörténet	29
2.2 Az ellenség szeretete és a megbocsátás Máté evangéliumában.....	31
2.3 A katona karaktere Máté evangéliumában	33
2.4 A katona karaktere Lukács evangéliumában	34
2.5 A katona alakja Márk evangéliumában	35
2.6 A béke és rend megjelenése az evangéliumokban.....	36
2.7 A katonai erő megjelenése János evangéliumában: a jó és a rossz kozmikus harca.....	37
2.8 A páli irodalom.....	39
2.9 További újszövetségi irodalom.....	41
2.10 Jelenések könyve	42
2.11 A patrisztikus kor katonaeszménye	45
2.12 Katonák és az egyház kapcsolata az ősegyházban.....	46
2.13 Összefoglalás	50
3 Erőszakszervezetek az ősegyház korában	52
3.1 Sicariusok és zelóták.....	52
3.2 Az erőszak értelmezése a római birodalom vallásaiban – a római elmélet	55
3.3 Összefoglalás	59
4 A háború és béke karakterisztikája, a szentség megjelenése	60
4.1 Jézus karaktere.....	62
4.2 A szentség fogalma az ősegyház megközelítésében.....	65

4.3	A szentség magyarázata az egyházban	67
4.4	Összefoglalás	69
5	A 3-4. századi egyházatyák tanítása a háborúról.....	71
5.1	A milánói ediktum szerepe a keresztény háborúfelfogásban.....	71
5.2	Szent Ambrus háborúetikája.....	72
5.3	Szent Ágoston háború és katonaeszménye	73
5.4	Az egyház és az állam kapcsolata, a politikai környezet.....	82
5.5	Az állam szerepe a kereszténység kialakulásakor	83
5.6	Összefoglalás	84
6	A vértanúkultuszról a szerzetesrendekig	88
6.1	A vallások szerepe a kereszténység hajnalán	89
6.2	A kereszténység szerepe	90
6.3	Az üldöztetések ideje.....	90
6.4	A vértanúk megjelenése – az életszentség.....	91
6.5	Monasztikusok, az életszentség új felfogása	92
6.6	A szentek tisztelete – az erények szerepe	95
6.7	A szentkultuszok megjelenése és szerepe.....	96
6.8	Imitatio Christi.....	97
6.9	Vértanúakták.....	98
6.10	Protomártír: Szent István vértanúságának jelentősége	99
6.11	Összefoglalás	100
7	Katonaszentek a keresztény ókorban	104
7.1	Szent Sebestyén kultuszának alakulása a keresztény politika- és társadalomeszme változásainak fényében	106
7.1.1	Szent Sebestyén kultikus tiszteletének szerepe és jelentősége a fegyveres testületeknél.....	106
7.1.2	Politika és társadalom – a keresztényüldözések kora az 1. század végétől a 4. század közepéig.....	109
7.1.3	Fordulat, milánói ediktum (Kr. u. 313), Arles-i zsinat (Kr. u. 314)	115
7.1.4	Etikai kérdések és etikai normák Szent Sebestyén életében és korában	117
7.1.5	Szent Sebestyén jelentősége napjainkban.....	118
7.1.6	Szent Sebestyén tisztelete Magyarországon	118
7.1.7	Szent Sebestyén a művészetben.....	119
7.2	Szent Márton kultikus tiszteletének formái – a szerzetestől a katonáig	120

7.2.1	Szent Márton, a szerzetes és püspök.....	120
7.2.2	Szent Márton, a katona	121
7.2.3	Szent Márton kultuszának társadalmi és politikai jelentősége a Magyarországon	124
7.3	Szent György kultusz jelentősége a fegyveres erőknél	127
7.3.1	A Szent György kultusz magyar vonatkozásai	129
7.3.2	Szent György szimbólumok	131
7.3.3	Szent György a Magyar Rendőrség védőszentje	133
7.4	A katonaeszmény újjáéledése a középkorban.....	133
7.5	A 6-7. századi feudális államszervezet	134
7.6	A középkori jogrendszer felépítése	135
7.7	Az egyház és az egyházi szervezetek fejlődése az 5-6. században.....	136
7.8	Összefoglalás	138
8	A középkori egyház és állam kapcsolata.....	141
8.1	Gelasius államelmélete – a két kard elmélet.....	141
8.2	<i>Potestas directa</i> , és <i>potestas indirecta in temporalibus</i>	143
8.3	VIII. Bonifác pápa „ <i>Unam Sanctam</i> ” kezdetű bullája.....	144
8.4	Clairvaux-i Szent Bernát – a monasztikus életszentség megjelenése.....	145
8.5	A legenda műfajának megjelenése	148
8.6	Összefoglalás	149
9	Keresztes hadjáratok, a középkori lovagi kultúra kialakulása	152
9.1	A lovagi kultúra kialakulása Magyarországon	155
9.2	Az egyházi lovagrendek kialakulása	157
9.2.1	A katona és a lovagszent.....	158
9.2.2	A Templomos Lovagrend	159
9.2.3	Ispotályosok: a Johannita Lovagrend – Máltai Lovagrend története.....	164
9.2.4	A Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrend.....	165
9.2.5	A Német Lovagrend	167
9.3	A lovagi és szerzetesi életforma egysége a lovagrendekben	168
9.4	A királyszent kultusz kialakulása	170
9.4.1	Szent László – a lovagkirály	171
9.4.2	A bizánci kultuszok	174
9.5	Összefoglalás	176
10	Újkor: az egyház és az állam kapcsolatának újkori jellemzői	179

10.1	Az állam és egyház kapcsolatának újkori teoretikusai	180
10.1.1	Francisco da Vitoria háborútana	182
10.1.2	John Locke hatalomelmélete	182
10.1.3	Montesquieu hatalmi triásza	184
10.2	A francia forradalom szerepe és hatása a szentek tiszteletére	186
10.3	Az egyház szerepe az újkori társadalomban	189
10.4	Az egyház szerepvállalása a magyar szabadságharcban.....	190
10.5	A lovagszent kultusz megszűnése	191
10.6	A forradalom hatása a szentkultuszra	192
10.7	A nemzeti szentek – a barokk restauráció kora	193
10.7.1	Szentek ábrázolása az újkorban	195
10.7.2	Régi szentek profilváltozása	195
10.8	Nacionalizmus, nemzetállamok – az egyház helyzete a 19. századi Magyarországon	198
10.9	Az első világháború – az egyház társadalmi tanítása	201
10.10	Második világháború – a Szent László hadosztály	206
10.11	A második világháborút követő időszak Magyarországon – a szovjeturalom	208
10.12	Összefoglalás	212
11	Rendszerváltás	216
11.1	A szentek tisztelete a szekularizált társadalmakban	217
11.2	Az Alkotmány és az egyház kapcsolata – a vallásszabadság kérdése	219
11.3	A Katolikus Egyház Katekizmusa – tanítás a háborúról	219
11.4	A szentek kultuszának hazai gyakorlata a Magyar Honvédségben	219
11.5	Összefoglalás	221
	Hipotézisek igazolása, végkövetkeztetések	224
	Új tudományos eredmények.....	227
	A dolgozat felhasználhatósága további kutatásokhoz	229
	Felhasznált irodalom	230
	Nyomtatott forrásjegyzék.....	230
	Online forrásjegyzék	271
	Rövidítések.....	278
	Publikációs jegyzék.....	279
	1.sz. melléklet: Kérdések a tábori lelkészekhez.....	280

Bevezetés

A szentek tisztelete mind a katolikus, mind pedig az ortodox egyházban integráns része.¹ A szentkultusz ugyanakkor nem egységes, hanem a keresztény ókortól fokozatosan fejlődő, alakuló fogalom mind az egyházban, mind a teológiában. A szentség fogalmát a kereszténység alapvetően az ószövetségi választott néptől örökölte, de ugyanez a fogalom a későbbiekben a protestáns kritika és a szekuláris irodalom tárgyává is vált. A „szentségről”, a szentté avatásról, az egyes történelmi korszakokban meghatározó szentfogalomról bőséges irodalom született.²

A katonaszentek kultusza a történelemben a társadalmi, illetve az egyes haderők igényeinek megfelelően alakult. Így fejlődött ki a történelmi korokkal koherens liturgikus hagyomány is. Disszertációmban a katonaszentek kultuszának történeti hátterén keresztül feldolgozva szeretném elősegíteni, hogy a Magyar Honvédség jelenlegi gyakorlata megfeleljen mindazoknak a társadalmi igényeknek, amelyeket egyrészt a huszonegyedik század emberének általános alapértékei fejeznek ki, másrészt azokat az etikai alapelveket képviselik, amelyek a demokratikus országok haderejénél is értéket hordoznak. A kutatás célja továbbá, hogy kiemelje azokat az elemeket, amelyek a vallási szélsőséges tanítással szemben, a vallás helyes megélését segítik a haderőn belül.

A tudományos probléma megfogalmazása, a kutatási téma aktualitása

A keresztény vallási közösségnek a kezdetektől fogva voltak olyan példaképei, amelyek később az egyes haderőkben is fontos szerepet tölthettek be. A szentkultuszokban a hagyományosan keresztény értékek, mint a bátorság, az önfeláldozás, a becsület eminens módon jelentek meg,³ így a haderőben is kiépülhetett az egyes fegyvernemekhez kapcsolódó védőszentek kultikus tisztelete. Példaképként tekintettek rájuk, életpéldájuk, tanításuk, vagy írásos utasításaik hozzájárulhattak a haderőn belüli etikai rend kialakulásához is, melynek

¹ HANS, Dieter Betz: *The Birth of Christianity as a Hellenistic Religion: Three Theories of Origin*. In.: *The Journal of Religion*, Vol. 74, No. 1. University of Chicago Press, Chicago. (1994) pp. 1-25.

² BROWN, Peter: *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*. The University of Chicago Press, Chicago (1981); HOWARD-JOHNSTON, James – HAYWARD, Paul Antony: *The Cult of Saints in Late Antiquity and the Middle Ages*. Oxford University Press, Oxford. (1999); ARNOLD, John Charles: *The Footprints of Michael the Archangel: The Formation and Diffusion of a Sainly Cult, c. 300–c. 800*. Palgrave, New York. (2013); SLÍZ, Marianne: *Cults of Saints and Naming in Medieval Hungary*. In.: *Byzance et l'Occident: Rencontre de l'Est et de l'Ouest*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest. (2013); MAUREY, Yossi: *Medieval Music, Legend, and the Cult of St. Martin: The Local Foundations of a Universal Saint*. Cambridge University Press, Cambridge. (2014); BRETON, Stanislas: *A Radical Philosophy Of Saint Paul*. Columbia University Press, New York. (2011)

³ VORAGINE, Jacobus – BÁRCZI, Ildikó (ford): *Legenda Aurea*. Neumann Kht., Budapest. (2004)

többek között részét képezte a vallás egészséges megélése a katonák között. Ez utóbbi különösen is jelentős, hiszen olyan kiélezett helyzetben, mint a háború, a fegyveres küzdelem különböző formái, nagy szüksége volt a vallás egy nem szélsőségekbe hajló, hanem inkább a fegyveres küzdelem etikai korlátait megfogalmazó megélésének.⁴

A kelet európai haderőknél – így a Magyar Honvédségnél is – a kommunista diktatúra éveiben megszakadt a katonaszentek, fegyvernemi védőszentek tiszteletének hagyománya, a demokratikus átalakulások után pedig olyan kultuszok kerültek bevezetésre, amelyek a két világháború közötti társadalomra voltak jellemzők. Ugyanakkor az egyes fegyvernemek részéről egyértelmű az igény, hogy az általuk példaképnek és védőszentnek tartott fegyvernemi védőszent kultusza szervezetük integráns része legyen.⁵

Ezt támasztják alá az elmúlt évek során elvégzett kutatásaim is, melyek során arra is fény derült, hogy a történelmi hagyományok megismerése és korhű újraértelmezése mellett a Magyar Honvédségben vannak egyfelől olyan egységek, amelyek a már meglévő kultuszukat szeretnék továbbfejleszteni (pl.: Szent László tisztelethez új fegyvernemi zászló hozzárendelése), másfelől pedig találok olyan szakcsapattal, amelynek korábban nem volt saját fegyvernemi védőszentje, de választott mennyei patrónusuk tiszteletével új kultikus hagyományt alkottak.⁶

További fontos szempontként jelentek meg olyan morális kérdéseket érintő kihívások, mint például a szolidaritás vagy az etika és erkölcs kérdésköre, melyeket nagyon sok szempontból vizsgálhatunk a haderőn belül is. Ennek egyik elemeként figyelhető meg egy,

⁴ BÁLINT, Sándor: *Harcban segítő szentek*. In: DIÓS István (szerk.) *Magyar Katolikus Lexikon IV*. Szent István Társulat, Budapest. (1998) p: 600.

⁵ HARAI, Dénes: *Kulturális antropológiai szempontok a hadseregben*. Kézirat.

⁶ Erre az utóbbi kezdeményezésre szép példa a logisztikusok védőszentjeként tisztelt Szent Máté tisztelet, melyhez kapcsolódóan 2012. szeptember 21-én hagyományteremtő szándékkal Máté-miséen ünnepelték újonnan választott fegyvernemi védőszentjüket a logisztikus katonák. Az új hagyomány szervezését 2012. január 4-én kezdte el Dr. Mészáros István a kalocsai Szent István király templom igazgatója, a Szent István herma (mellszobor formájú fejképző), valamint Rózsa Géza okl. mk. őrnagy. Csinga Mihály ezredes úr köszönőlevele szerint ezen az első szentmisén teljes létszámban vett részt a Magyar Honvédség Logisztika Ellátó Központ parancsnokság állománya, az önálló raktárak parancsnokai, a Logisztikai Ellátó Központ Kalocsán települt Inkurrencia Raktárbázis állománya, a társ fegyveres szervek képviselői, valamint eljöttek a jogelőd katonai szervezetek nyugállományú tagjai is. A meghívottak és a kezdeményezés patrónusai között szerepelt Dr. Simicskó István, a Honvédelmi Minisztérium parlamenti államtitkára és Török Ferenc, Kalocsa város polgármestere is. Az első ünnepi szentmisére kirendelték a csapatzászlót, a díszőrséget pedig a kalocsai állomány látta el. Ettől kezdve hagyományá vált a szentmisével egybekötött ünnepség, amelyen 2013-ban a logisztikai központ, 2014-ben pedig már a logisztikai alegységek is részt vettek. 2014. dec. 31-én bezárt a kalocsai bázis, a Logisztikai Központot pedig Budapest IX. kerületébe helyezték át. A logisztikusok kérésére azonban Budapesten is folytatták a hagyomány ápolását, Szabon Gábor plébános úr, az Assisi Szent Ferenc Plébánia vezetője pedig rögtön befogadta a rendezvényt. Bár 2015-ben a határmenti feladatok miatt az ünnepség elmaradt, az azt követő években ismét megtartották az ünnepi szentmisét, melyre Mészáros István atya az ereklyét is elhozta.

az elmúlt években egyre erősebben megfogalmazódó kritika és hiányosság, amely szerint a több ezer éves keresztény kultúra a haderőn belül meglévő korábbi stabilitása, valamint az etika, morál és erkölcs kohéziós szerepe egyre gyengül, esetenként eltűnik, miközben a közösségi élmény, a hovatartozás keresése fokozatosan erősödik.⁷ A katonaszentek életének, illetve az erre támaszkodó fegyvernemi védőszentek kultuszának bemutatása sokat segíthet a modern haderőben felmerülő etikai kérdések megválaszolásában. Tanulmányaim során az is egyértelműen kiderült, hogy ez a téma a nyugati demokratikus társadalmak haderejénél napjainkban is komoly kutatási területnek számít. A meglévő kultuszok felelevenítése, illetve az új kultikus gyakorlatok megteremtése iránti igényből származó feszültség feloldása a következő évek hadtudományi és társadalomtudományi munkáinak elkerülhetetlen feladata lesz, ehhez járulhat hozzá jelen dolgozatom is.

Összetettsége révén a kutatási probléma több kérdésben fogalmazható meg.

1. Megalkotható-e egy, a napjaink fegyveres erői számára is élhető és elfogadható kultikus gyakorlat az egyes fegyvernemi szentek tiszteletének nemzetközi és magyar hagyományai alapján?
2. Az egyes kultikus hagyományok és az életrajzok bemutatásán keresztül kidolgozhatók-e azok az elemek, amelyek erősíthetik a vallás helyes megélésének lehetőségét a demokratikus országok hadseregében és tompíthatják a vallási szélsőségek kialakulásának esélyét?
3. Megerősítheti-e egy koherens kultusz kialakítása a válságterületeken és missziókban tevékenykedő katonák öntudatát, etikai és erkölcsi érzékét?

A kutatás célja

Dolgozatomban kifejezetten a szent fogalmának a háborúhoz, erőszakhoz, katonai élethez kapcsolódó vonatkozásával foglalkozom. Kiindulópontom a keresztény teológiát is meghatározó ószövetségi „szent” a *kados*.⁸ Ezt a fogalmat is egy meghatározott szempont

⁷ HIMMER, Péter: *Etika és katonai cselekvés*. In. *Hadtudomány*, 15. évf. 4. sz. Harmadik szekció. (2005)

⁸ Kados = szent (héberül)

szerint vizsgálom: az Ószövetség harcos Istenének képe és a szentség fogalmának korakeresztény átvételének lehetősége vagy lehetetlensége.

Ezt követően az Újszövetség istenképét elemzem, a szentség, az erőszak, a háború és a korai kereszténységet meghatározó vértanú kultuszon keresztül. Ez utóbbi adta a szentség máig meghatározó dinamikáját az ún. *imitatio Christi* tant.⁹

Legelőször a Szentírást, a korakereszténység legjelentősebb forrását elemzem. Rámutatok azokra a helyekre, ahol az újszövetségi szerzők a katonaságról, az erőszakról és békéről értekeznek. Ez esetben a történet- és szövegkritikai módszert alkalmazom. Ezt követően a korakeresztény teoretikusok munkáit vizsgálom a háború, a béke, az erőszak és a katonai szolgálat vonatkozásában, kiemelve azokat az ellentéteket, amelyek az egyes szerzők között kialakultak. Elemzem Tertullianus,¹⁰ Alexandriai Kelemen, Órigenész írásait, mint akik az erőszak alkalmazásának elutasítói (legalábbis a klasszikus és meghatározó patrisztika szerint). Majd a korszak másik irányzatát mutatom be Nagy Szent Bazil, Szent Ambrus, Szent Ágoston, Nagy Szent Gergely¹¹ munkái alapján. Arra a fordulatra helyezem a hangsúlyt, amely a korszakot jellemezte: a hadsereg és az erőszak alkalmazása és jogossága az önvédelem, illetve a birodalom védelme érdekében. Minden szerzőt az adott történelmi korszakba helyezve vizsgálom. Rámutatok az eszmetörténeti előzményekre, amelyek alapján megfogalmazták a gondolataikat a háborúról és az erőszakról. Ebbe a kontextusba helyezem az első katonaszentek kultuszát. Összekapcsolom azzal az új egyházképpel, amelyet Adolf Harnack a protestáns egyháztörténész úgy jellemezett, hogy „inkább voltak jóindulatúak, mint szentek.”¹²

A katonaszentek kultuszát a koraközépkorban a szerzetesi idea váltotta fel. Ezzel a területtel – tekintve, hogy dolgozatom témája a katonaszentek kultusza – csak annyiban foglalkozom, amennyiben érzékeltetni szeretném a kétfajta szentkultusz közötti különbséget, illetve a szentekhez kapcsolt kultikus tisztelet irányainak változásait. Ezt követően bemutatom a lovagszentkultusz kialakulását azokon a szempontokon keresztül, amelyek ismételten teret adtak a szentkultusz irányváltásához: elemzem tehát a keresztes hadjáratok, illetve a császárság és a pápaság harcának hatását.

⁹ PUSKÁS, Attila: *XVI. Benedek pápa tanítása a halál utáni tisztulásról a „Spe salvi” enciklikában*. In.: KRÁNICZ Mihály (szerk): *Teológia 3–4*, (2008) pp: 187-188.

¹⁰ OSBORN, Eric Francis: *Tertullian, First Theologian of the West*. Cambridge University Press, Cambridge. (1997)

¹¹ MOORHEAD, John: *Gregory The Great*. Routledge, London. (2005) MARKUS, Robert A.: *Gregory The Great and His World*. Cambridge University Press, Cambridge. (1997)

¹² HARNACK, Adolf von: *A kereszténység lényege. Tizedik előadás*. Osiris Kiadó, Budapest. (2000) p.: 112

Az újkor vonatkozásában a protestantizmussal, a felvilágosodással és az új földrészek felfedezésével való koncepcióváltást vizsgálom. Az első és a második világháború tekintetében rámutatok a pápai és a szentszéki megnyilatkozások¹³ és az egyes országok klérusa által hangoztatott háborúetikai megnyilatkozások közötti különbségre. A II. Vatikáni Zsinattal jelentős változás állt be a katolikus egyház és a világ viszonyában, a Szentszék pedig a nemzetközi szervezetekben igyekszik előmozdítani a békét. Új szempontok fogalmazódnak meg az életszentséggel kapcsolatban, amely visszaköszön az egyház gyakorlatában is. Az életszentségre mindenki meghívást kap, és a krisztushívőket cselekvés és méltóság vonatkozásában egyenlőség illeti meg. Az egyház pedig jelen van a különböző nemzeti haderőkben, támogatja a nemzetközi szervezetek béke missziót, így megmaradt ugyan, de más megvilágításba is került a katonaszentek kultusza a huszadik században.

Sajátos színfolt a közép-európai országok (közte Magyarország), ahol negyvenéves szünet után került vissza a haderő életébe a szentek kultusza. Mindezt abban az összefüggésben vizsgálom, amit Ferenc pápa úgy foglalt össze: „Egyetlen háború sem igazságos. Az egyetlen igazságos dolog a béke.”¹⁴ A pápa kijelentése komoly hatással lehet az igazságos háború és az ahhoz szorosan kapcsolódó katonaszent kultusz értelmezésére is, hiszen a pápa a kérdés újra értelmezését sürgeti. A korábbi évszázadok háborúival ellentétben a huszadik század második felében az egyre intenzívebbé váló fegyveres konfliktusok, aszimmetrikus háborúk visszaszorítására törekedtek. Bár az igazságos háború megítélésében a történelem folyamán a katolikus gondolkodás hajlamos volt elfogadni, hogy szigorúan meghatározott körülmények között az államnak joga van a hadviseléshez, az elmúlt évek pápai nyilatkozatai már sokkal szigorúbban ítélték meg a háborúetika kérdését. XXIII. János pápa megnyilatkozásaiban nem zárta ki egyértelműen annak lehetőségét, hogy minden háború természeténél fogva erkölcsstelen, de súlyos fenntartásait fejezte ki a modern

¹³ XIII. Leó (1891): Enc., *Rerum novarum*. In: *ASS*, 23. évf. 1891. V. 15. pp.: 641-670; XI. Pius (1931): Enc., *Quadragesimo anno*. In: *AAS* 23. évf. 6. sz. 1931. V. 15. pp.: 177-285; XXIII. János (1961): Enc., *Mater et magistra*. In: *AAS*, 53. évf. 1961. V. 15 pp.: 401-464; VI. Pál (1967): Enc., *Populorum progressio*. In: *AAS*, 59. évf. 1967. III. 26. pp.: 257-99; VI. Pál (1971): *Octogesima adveniens*. In: 1971. V. 14. *AAS*, 63. évf. 8. sz. 401-444; II. János Pál (1981): Enc., *Laborem exercens*. In: *AAS*, 73. évf. 9. sz. 1981. IX. 14. pp.: 577-647; II. János Pál (1988). Enc., *Sollicitudo rei socialis* In: *AAS* 80. évf. 5. sz. 1987. XII. 30. pp.: 513-586; II. János Pál (1991): Enc., *Centesimus annus*. In: *AAS*, 83. évf. 10. sz. 1991. V. 1. pp.: 793- 867; XVI. Benedek (2006): Enc., *Deus Caritas est*. In: *AAS*, 98. évf. 3. sz. 2005. XII. 22. pp.: 217-79; XVI. Benedek (2012): Litt. Ap. MP. *Intima Ecclesiae natura*. In: *AAS*, 104. évf. 12. sz. 2012. XI. 11. pp.: 996-1004.

¹⁴ WOLTON, Dominique: *Politique et société*. L'Observatoire, Párizs. (2017); FRANCESCO, (Jorge Mario Bergoglio), WOLTON, Dominique: *Dio è un poeta. Un dialogo inedito su politica e società*. Rizzoli, Milano. (2018) p. 43.; GÁJER, László: *A háború etikai értékelésére tett javaslatok*. In: *Theologia* 54. évf. 1-2. sz. (2020) pp: 22-34.; GÁJER, László: *A teológus válaszol: Beszélhetünk igazságos háborúról? Mire figyelmeztetnek a 20. századi pápák?* In: *Magyar Kurír* 2022. március 22. Forrás: <https://www.magyarkurir.hu/hirek/a-teologus-valaszol-beszehetunk-igazsagos-haborurol-mire-figyelmeztetnek-20-szazadi-papak> (letöltés ideje: 2022.06.23.)

fegyverek sajátos pusztító erejével kapcsolatban. A hagyományosan okként meghatározott önvédelmet azonban ő is elfogadta.¹⁵

A katonaszentek kultuszának kialakulása elválaszthatatlan a keresztény igazságos háború tan alakulásától is. Bár dolgozatomban nem az igazságos háborúról szól, annyiban mégis megkerülhetetlen, amennyiben az kihatott az általam vizsgált kultuszok alakulására. Ily módon viszont tökéletesen alkalmazható a katonaszent kultuszra is mindaz, amit Michael Walzer az igazságos háborúról szóló munkájában az igazságos háborúval kapcsolatban megfogalmazott, minthogy az igazságos háború tan a normák, a szokások, a jogi előírások, a filozófiai alapelvek, a kölcsönös megegyezések alapján állandó változásban van. Mindez a katonaszent kultuszra is igaz.¹⁶

Hipotézisek

A katonaszentek kultusza, annak kialakulása és fejlődése értelmezhetetlen a történelmi korszak, az eszmetörténeti háttér és az aktuális magisztérium megnyilatkozásai nélkül. Sőt elmondható, hogy az adott kultusz nem statikus, hanem dinamikus, adott esetben a korszak egyháztanának a képében (át)alakul. Kijelenthető, hogy ez nem egy egyirányú folyamat, több esetben a visszafejlődés is megfigyelhető.

A katonaszentek kultusza továbbá – tekintve, hogy a kultusz közege részben az egyházon kívüli közösségekben (a haderőben) található – nem független az adott állam alkotmányos berendezkedésétől, a közpolitikai célkitűzéseitől és a vallás- és lelkiismeretszabadságra vonatkozó nemzetközi kötelezettségvállalásoktól sem.

Mindezek figyelembevételével az alábbi 3 felvetést és a hozzájuk kapcsolódó hipotézist fogalmaztam meg:

¹⁵ BRIAN, M. Kane: *John XXIII and Just Cause for Modern War*. In.: *New Blackfriars Vol. 80, No. 936*. Wiley, (1999) pp. 56-72.; XXIII. János (1963): *Enc., Pacem in terris*. In: *AAS*, 55. évf. 1963. IV. 20. pp.: 257-304.

¹⁶ WALTZER, Michael: *Just and Unjust Wars. A moral argument with historical illustrations*. Basic Books, New York. (1977) p. 44.; HALL, David Mark – DARYL, Charles J. (szerk.): *America and the Just War Tradition. A History of U.S. Conflicts*. University of Notre Dame Press, Notre Dame. (2019); LANGO, John W.: *The Ethics of Armed Conflict. A Cosmopolitan Just War Theory*. Edinburgh University Press, Edinburgh. (2014); BRUNSTETTER, Daniel R., - CIAN, O’Driscoll (szerk.): *Just War Thinkers. From Cicero to the 21st Century*. Routledge, New York. (2018)

1. *A katonaszentek kultusza kialakulásától kezdve része a keresztény kultúrának, igazodva az adott korszaknak megfelelő háborúval és katonasággal kapcsolatos eszmékhez és ideológiákhoz.*

1. hipotézis: A fegyvernemi védőszentek kultuszának a rendszerváltást követően napjainkban is megvan a létjogosultsága a fegyveres testületek életében, melynek aktuális mondanivalóját, valamint a 21. század kihívásaira adott iránymutatását és válaszát érdemes feltárni és kielemezni.

2. *A fegyveres testületek esetében is érvényes alapfeltevésnek tekintem, hogy minél stabilabb erkölcsi és etikai bázissal rendelkezik egy közösség, annál stabilabb és hatékonyabb különleges feladatainak ellátásában.*

2. hipotézis: a Magyar Honvédségen belül a stabil etikai bázis kialakításának elhagyhatatlan részét képezi a fegyvernemi védőszentek kultusza és az azokhoz kapcsolódó kulturális hagyományok összessége.

3. *A 20. század folyamán alaposan átrendeződött európai emberi, társadalmi, etikai normák nem tekinthetők azonosnak azok közösségi felszívódásával. A hagyományosan keresztény értékrend a magyar társadalomban a rendszerváltást követően újra a gondolkodás részévé vált. A fegyvernemi védőszentekkel kapcsolatban a mai magyar haderőben – bár fontossága napjaink kihívásait tekintve nagyobb lenne, mint valaha – csak részben alakult ki egy olyan általánosan elfogadott, egységesen működő kultikus gyakorlat, amely alapját képezheti a vallás egészséges, nem szélsőségekbe hajló, hanem inkább a fegyveres küzdelem etikai korlátait megfogalmazó megélésének.*

3. hipotézis: a rendszerváltást követő kormányzati intézkedések nyomán újjáéledő védőszent kultuszok beépítése a fegyveres testületek gondolkodásába jelentős segítséget nyújt a korunk kihívásaira adott szélsőségektől mentes válaszok kialakításához. A hagyományok szerepe, így a fegyvernemi védőszentek kultuszának visszaépítése szükséges és elengedhetetlen része a fegyveres testületek belső kohéziójának kialakításában.

Kutatási módszer

Kutatásom deduktív, feltáró, alapkutatás, amelyben elsődlegesen elemző-leíró és összehasonlító módszert alkalmazok. A kutatási terület interdiszciplináris voltára figyelemmel a rendelkezésemre álló szakirodalmi források elemzésén, valamint a releváns egyházi és világi jogi normák kritikai elemzésén keresztül a vizsgált szövegtanúk történeti- és szövegkritikai módszerét alkalmazom.

Érintett tudományterületek, tudományágak: államtudomány, (katona)etika, filozófia, hadtudomány, jogtudomány, kulturális antropológia, katonai vezetéselmélet, (katona)pedagógia, politikatudomány, pszichológia, szociológia, teológia, (had)történettudomány.

Adatgyűjtési módszerek:

- Életrajzi források feltárása – régi, történelmi, levéltári anyagok felkutatása
- Hazai és nemzetközi szakirodalom feldolgozása
- Dokumentum elemzések
- Személyes konzultációk, kérdőív

A kutatás korlátai

A dolgozat elsősorban az európai, azon belül is a magyar katonai hagyományokhoz kötődő szentkultusz historikus feldolgozására vállalkozik. A napjainkban dinamikusan változó, a korszak kihívásaihoz alkalmazkodó nyugati és keleti kultikus gyakorlatok elemzése további kutatások tárgyát képezheti. Nyugat-Európával összehasonlítva Amerikában erősebbnek és fontosabbnak tűnnek a valláshoz kötődő szokások, ahol a vallás meghatározó szerepet tölt be már a gyermekek szocializációjában, nevelésében is. Történelmi tény, hogy az Egyesült Államokban a legkorábbi iskolákat és egyetemeket egyházak alapították, ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az állam Amerikában kevésbé támogatja az egyházi oktatási intézményeket, mint általában Nyugat-Európában. Tocqueville szerint: „Az Egyesült Államokban a vallás összeforrt minden nemzeti szokással és minden hazafiúi érzellemmel,

ezáltal különösen erős. A vallás határt szabott önmagának, mindig is elvált a politikai szférától”¹⁷

A dolgozat szempontjából szintén érdekes téma lehet a dél-amerikai egyház elmúlt évtizedekben dinamikusan átalakuló területének vizsgálata, azonban ezt az átfogó elemzést jelen kutatás korlátai nem teszik lehetővé. A társadalmi igazságtalanságokkal szemben fellépő papok, akik a hit védelmében hajlandóak voltak akár fegyvert is fogni, a harcosszentek új típusaként jelentek meg a 21. században. Latin-Amerikában a katolikus egyház a gyarmatosítás óta megkerülhetetlen szerepet játszott és játszik ma is. VI. Pál pápa „*Populorum Progressio*” (1967), XIII. János pápa „*Pacem in Terris*” (1963) és „*Mater et Magistra*” kezdetű enciklikáiban, illetve a II. Vatikáni Zsinat „*Gaudium et Spes*” kezdetű pásztori konstitúciójában az egyház határozottan kifejezte álláspontját a szegénységgel kapcsolatban, egyértelműen megjelölve szerepét a társadalom legsebezhetőbb rétegei érdekeinek védelmében. Az egyház ezzel megnyitotta a lehetőséget a hívők és laikusok együttműködése előtt. Latin-Amerikában az ún. „lázado egyház” bizonyos képviselői az együttműködés megvalósítása érdekében szembe helyezkedtek egyfelől saját országuk klérusával, másfelől az együttműködést akadályozni kívánó szentszéki prelátusokkal is, amellyel kimondva, vagy kimondatlanul tulajdonképpen a hívők tömeges radikalizációját támogatták. Aktív szerepet vállaltak a politikai küzdelemben, sőt, bizonyos esetekben még a fegyveres harcban is. Ezek között a 20. század új típusú mártírjaiként említhetjük például az argentin Carlos Mugica¹⁸ atyát, aki 1974-ben a diktatúra elleni harc áldozata lett. Érdeemes ugyanakkor megemlékeznünk arról a hét magyar ferences szerzetesről is, akik a második világháborút követő kommunista diktatúra áldozataivá váltak, s akiknek boldoggá avatásának peranyagát már a Szentek Ügyeinek Kongregációja tárgyalja.¹⁹

A dolgozat csak érintőlegesen tárgyalja továbbá a lokális szentek kultuszát, amelyek dokumentáltsága általában rendkívül csekély, kultuszuk pedig jellemzően nem mutat túl az egyes településeken, melyeken tiszteletük hagyományai meghonosodtak. Ugyanakkor szeretnénk ehelyütt is kiemelni, hogy a helyi szentek kultuszának szerepe nem hanyagolható el. A téma tehát további kutatások kiváló alapját képezheti.

¹⁷ TOCQUEVILLE, Alexis: *Az amerikai demokrácia*. Európa Könyvkiadó, Budapest (1993) p.: 599.

¹⁸ SUCARRAT, María: *El inocente. Vida, pasión y muerte de Carlos Mugica*. Norma, Buenos Aires. (2010)

¹⁹ KÁLMÁN, Peregrin: *A hét ferences vértanú élő emlékezete*. In: *Vigilia*. 75. évf. 4. sz. Vigilia Kiadó, Budapest. (2010) pp: 270-278.

1 A szentkultusz ószövetségi gyökerei

1.1 A zsidó hagyományok hatása a keresztény szentség fogalomra és katonakultuszra

A kereszténység születésekor sokat merített különböző vallásokból (zoroasztrizmus, gnoszticizmus, helyi vallások). A legjelentősebb hatást azonban az ószövetségi és az újszövetségi istenkép gyakorolta a kereszténységre. Ugyanakkor az Ószövetség istenképe sem volt egységes. Az istenkép korszakonként változott, és ennek megfelelően Isten más és más attribútumai kerültek a középpontba, a „szabadító”, az „irgalmas”, az „igazságos” vagy a „szent” jellemvonások kiemelésével. A héber *kados* szó (*kadah*) igéből származik, ami azt jelenti „levágni”.²⁰ Az istenszentségére alkalmazott kifejezés jól illeszkedett az egész ószövetségi teológiát meghatározó dichotómiához, amely a világot két részre osztotta: tiszta és tisztátalan. Isten szentsége abból származik, hogy élesen elhatárolódik a világtól és a tisztatlanságtól. A választott nép ebben az összefüggésben csak azért és csak annyiban szent, amennyiben osztozik Isten szentségében, amely átragyog a népre és a nép prominens képviselőire. Így már nemcsak Isten a *kados*, a szent alanya, hanem a nép is, amennyiben elkülönül a többi – következetesen – kánaánita népektől. A mózesi könyvekben ez markánsan jelenik meg „Szentek legyetek, mert én az Úr, a ti Istenetek szent vagyok.” (Lev 19, 2). Az Isten szentségének a közösségre, illetve különösen a közösség egyes tagjaira való átsugárzása a keresztény teológiában is megmaradt. A szent csak azért és csak annyiban szent, amennyiben az igazi szentet a Krisztust utánozza – *imitatio Christi*. Aquinói Szent Tamás Platón *memisis* fogalmát használva, kijelenti, hogy a *participati in esse* tan szerves része, nemcsak a lét transzcendentális tulajdonságaiban (egység, igazság, jóság, szépség), hanem Isten szentségében való részesedés.

Az ószövetségi istenkép azonban nemcsak a szentségben való részesedés tanát veti fel, hanem az erőszak kérdését is, a szent háború ugyanis konstans eleme az ószövetségi Szentírás jelentős részének. Tulajdonképpen elmondható, hogy egyetlen könyvet sem hat át annyira a háború szellemisége, mint az ószövetségi iratokat, melyben Isten igen gyakran a „Seregek

²⁰ KÁDOS – (héber) szent. Minden, ami tiszta és fennkölt, és nincs benne semmi profán – az Kados. Az Örökkévaló egyik elterjedt elnevezése: *háKados-Báruch-hu* – a Szent, áldassék a neve. A Tóra arra kéri a zsidókat, legyenek ők is szentek, „Ahogy az Örökkévaló szent” (3Mózes 19:1–2.; valamint uo. a szakasz végén, ahol a Tóra ehhez hozzászól: „...és elválasztalak benneteket a népektől, hogy az enyém legyetek” (uo. 21:26.).

Uraként”²¹ jelenik meg (*Adonai cevaot*),²² a háborút pedig legtöbbször „Isten háborújaként” említik.²³ Joel próféta könyvében így ír: „Hirdessétek ezt fennszóval a nemzetek között, hirdessetek szent háborút; serkentsétek fel a hősokeket, jöjjenek elő, jöjjenek fel mind a harcosok! Verjétek ekevasaitokat kardokká, és kapáitokat lándzsákká; mondja az erőtlen is: »Hős vagyok!«” (Jo 4, 9-10)²⁴

Az ószövetségi háborúfelfogás alapja tehát, hogy Isten a „népek”, vagyis a választott népen kívüli más (pogány) nemzetek elleni harcra szólítja a zsidókat. Isten elsősorban Izrael, vagyis a Szentföld meghódítására buzdít Ábrahámhoz intézett szavaival: „Ezen a napon kötött az Úr szövetséget Ábrámmal, ezekkel a szavakkal: »*Utódodnak adom ezt a földet, Egyiptom folyójától egészen a nagy folyóig, az Eufráteszig, a kenitákat, a kenizitákat, a kedmonitákat, a hetitákat és a perizitákat, valamint a ráfaitákat, az amoritákat, a kanániakat, a gírgasitákat és a jebuzitákat!*«” (Ter 15,18-20)

Az ószövetség Istene a bálványimádó, istentelen pogányok kiirtására irányuló szent háborút is elfogadhatónak, sőt kívánatosnak tartja. Ezeknek a háborúknak a célja ugyanis, hogy a választott nép pogány „megfertőzésének” veszélyét elhárítsák. Az ószövetségi iratokban így megjelenik az erőszak azon fajtája is, amely tulajdonképpen rituális felajánlásként, de akár egész népekre terjedő emberáldozatként is felfogható. Az ószövetség erőszakkal szembeni megdöbbenő eszmeiségét jól példázza a Második Törvénykönyv néhány sora is. A törvény előírja, hogy válogatás nélkül mindenkit, vagyis még a számunkra legkedvesebb személyt is meg kell ölni, ha az megpróbál a hittől elcsábítani, ha a bűn útjára taszít, vagy az Istentől való elfordulásra szólít fel: „Ha rá akar beszélni téged a testvéred, anyádnak a fia, vagy a fiad vagy a lányod, vagy a kebleden levő feleséged, vagy az a barátod, akit úgy szeretsz, mint lelkedet, s titkon azt mondogatja: »*Gyerünk és szolgáljunk más isteneknek, akiket te nem ismeresz és atyáid sem ismertek, bármely nemzet isteneinek, amely körülötted van, közel vagy távol, a föld egyik végétől a másik végéig: ne engedj neki, s ne hallgass rá, sőt ne szánja meg őt szemed, ne könyörülj rajta, s ne takargasd, hanem öld meg*”

²¹ Iz 8,13; Jer 50,18

²² Isten egyik *epitheton ornansa*, amely gyakran szerepel a Tanahban. Általában a „Seregek Ura” szavakkal fordítjuk. Jelentése sokrétű, de nem földi seregekről, hadseregekről van szó, hanem a világmindenségről, a galaktikumról, az angyalok és a démonok világáról, vagyis az egész teremtett világról. Ezek a szavak Isten mindenhatóságát foglalják magukban. Ez a megszólítást először az 1. Sám. 1: 3.11-ben találjuk. A babiloni fogság után a kispóféták igen sokszor (Aggeus 14, Zakariás 52, Malakiás 24 esetben) írnak arról, amikor Isten a maga seregeivel győz ellenségei és az antikrisztusi erők ellen. (Zak.12.) A későbbi héberben már a „Seregek JHVH-ja”, illetve az angyalseregek JHVH-ja jelenik meg. (pl Hóseás 12,5; Zakariás 8:1)

²³ Kiv 17,16; 1Sám 18,17; Szám 21,14

²⁴ A héber szöveg („*kaddesu milkhamah*”) szó szerinti fordítása: „szenteljétek meg a háborút”.

mindjárt. Először te emeld fel rá kezedet, s azután az egész nép vesse rá kezét. Megkövezve kell megölni, mert el akart tántorítani téged az Úrtól, a te Istenedtől, aki kihozott téged Egyiptom földjéről, a rabszolgaság házából – hadd hallja meg ezt egész Izrael, hogy féljen, s ne kövessen el többé semmi ilyesmit.» (MTörv 13,7-12)

Az ószövetségi nép nagy élménye a szabadulás, a kivonulás, vagy honfoglalás története tehát harccal kezdődik.²⁵ Bár az elbeszélés történetisége igencsak kérdéses, de a történet lényegét a Kivonulás (15,21b) így foglalja össze: „az Úr lovat és lovasát tengerbe vetette”. Rögtön az őselmény kapcsán egy harcos Isten áll előttünk.²⁶ Az ószövetségben megjelenő számos csatajelenetben a szöveg Istent a seregek élén álló hadvezérként mutatja be,²⁷ aki például Dávidnak a filiszteusok elleni harcban a csapatok felvonulására vonatkozólag konkrét utasításokat is ad.²⁸ Az Úr tehát a választott nép előtt jár, megfélemlíti ellenségeit és biztosítja a győzelmét: „Elküldöm előtted félelmetességemet, megölök minden népet, amely közé bemegy, és megfutamítom előled minden ellenségedet.” (Kiv 23,27) Nehemiás hasonlóképpen buzdította a zsidókat, mikor a lerombolt Jeruzsálem újjáépítésén felháborodott környező népek támadásaival szemben így szólt: „Majd szemlét tartottam, és eléjük állva ezt mondtam az előkelőknek, az előljáróknak és a nép többi részének: Ne féljetek tőlük! A nagy és félelmes Úrra gondolatok, és harcoljatok testvéreitekért, fiaitokért, leányaitokért, feleségeitekért és otthonaitokért!” (Neh 4:14 (4:8))

Sigmund Freud Mózes című munkájában – egyébként, mint maga is zsidó – azzal vádolja az ószövetség istenképét, hogy az véres, erőszakos helyi isten kultikus tiszteletének az átvételéből származik. Az ószövetségi iratok szerint ugyanis a választott népét az Isten

²⁵ OSMAN, Ahmed: *Moses and Akhenaten: The Secret History of Egypt at the Time of the Exodus*. Bear & Company, Vermont. (2002)

²⁶ A kivonulás története sokat interpretált területe az Ószövetségnek ld.: KROLL, Woodrow: *Exodus God's Plan, God's People*. Crossway Books, Wheaton. (2008); DOZEMAN, Thomas B. (szerk.): *Methods for Exodus*. Cambridge University Press, New York. (2010); HOFFMEIER, James K.: *Israel in Egypt: The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*. Oxford University Press, New York. (1996); GÄRTNER, Judith – SCHMITZ, Barbara (szerk.): *Exodus: Rezeptionen in deuterokanonischer und frühjüdischer Literatur*. Walter de Gruyter, Berlin. (2016); ROBERTS, Scott Alan – WARD, John Richard: *The Exodus Reality: Unearthing the Real History of Moses, Identifying the Pharaohs, and Examining the Exodus from Egypt*. The Career Press, Inc., Pompton Plains. (2014)

²⁷ Bír 4,14-16.: Azt mondta ekkor Debóra Báráknak: »Rajta, mert ez az a nap, amelyen az Úr a kezembe adja Siserát: íme, ő maga lesz vezéred.« Leszállt tehát Bárák a Tábor hegyéről, s vele a tízezer harcos, és az Úr úgy megrettentette Siserát és minden harci szekerét és egész seregét a kard élével Bárák színe előtt, hogy Sisera leugrott szekeréről és gyalog lábbal menekült, és Bárák egészen a Nemzetek-Harósetjéig kergette a szaladó harci szekereket meg a hadsereget, s az ellenség egész sokasága egy szálíg elhullott.

²⁸ 1 2Sám 5,23-24: Erre Dávid megkérdezte az Urat: »Felvonuljak-e a filiszteusok ellen, s kezembe adod-e őket?« Ő azt felelte: »Ne vonulj fel ellenük, hanem kerülj a hátuk mögé, s a körtefák felől közelítsd meg őket, s ha majd lépések neszt hallod a körtefák teteje felől, akkor indulj hadba, mert akkor vonul ki színed előtt az Úr, hogy megverje a filiszteusok táborát.«

nem csupán felszólítja a harcra és az öldöklésre, hanem ő maga is leszáll a csatatérre, és lesújt ellenségeire:

*„Lássátok be, hogy én vagyok egyedül
s nincs más Isten rajtam kívül:
én ölök és én éltetek, sebesítek és gyógyítok
s nincs, aki kezemből kiszabadíthasson!
Égnek emelem kezemet,
s örök életemre mondom:
Ha megélesítem villámló kardom
s ítélethez fog kezem,
bosszút állok ellenségeimen
s megfizetek azoknak, akik gyűlölnék engem.
Vérrel részegítem nyilaimat,
s hússal lakik jól kardom,
a megöltek és a foglyok vérével,
a tar fejű ellenség vérével.”*

*Örvendjetekek vele együtt, egek, és imádja őt Isten minden angyala,
nemzetek, dicsérjétekek népét,
mert ő megtorolja szolgálóinak vérét,
bosszút áll ellenségeiken,
s megkegyelmez népe földjének. (MTörv 32,39-43)²⁹*

²⁹ Iz 34,2-6: „Mert felgerjedt az Úr haragja minden nemzet ellen, és indulata minden seregük ellen; kiirtásra szánja és lemészároltatja őket. Megöltjeiket szerteszét dobálják, holttestükből bűz száll fel, és véruktól megolvadnak a hegyek. Felbomlik az egek minden serege, mint a könyvtekercs, összegöngyölődnek az egek, és minden seregük lehull, ahogy lehull a levél a szőlőről, s ahogy lehull a fügefáról. Mert felizzott kardom az égben, és íme, ítéletre leszáll Edomra, a népre, melyet kiirtásra szántam. Az Úr kardja tele van vérrel, zsíros a hájtól, bárányok és bakok vérével, kosok veséjének hájától. Mert áldozatot rendez az Úr Boszrában, és nagy mérszárlást Edom földjén.”

Nyilván Freud elsősorban pszichológiai alapparadigmából (apagyilkosság) indul ki, és ilyen összefüggésben vizsgálja az ószövetségi istenképet.³⁰ A huszadik századi vallásfilozófia szintén foglalkozott az ószövetségi istenkép és az erőszak kapcsolatával. Hector Avalos például éppen a kiválasztottság hamis tudatából vezeti le az ószövetségi harcos istenképet.³¹ Tanner egyébként általános munkát írt, amelyben a háború, az erőszak és a vallás kapcsolatát vizsgálja. Az általános megállapításait, minthogy az egyes régiók szűkösség (hely, források, élelem, állatok, legelő stb.) vezeti a helyi népeket a konfliktusokhoz, amelyekben saját isteneik segítségét kéri.³² Avalos megemlíti, hogy a vallásokat az egyes népek eszközként használják fel erőszakos terjeszkedésük igazolására, és ehhez igazítják szent irodalmukat, az ószövetségi Szentírást is. Hasonló koncepcióból indul ki Ralph Tanner is. Bár a szerző megjegyzi, hogy annak ellenére, hogy a vallások erőszakos eszközökkel is élnek adott esetben, az még egyáltalán nem jelenti, hogy maga a vallás lényegéből származna az erőszak. Azt azonban ő is elismeri, hogy a vallás igyekszik az élet minden területét terrénumába építeni, így az idő, a tér, az anyag, a közlekedés és étkezés, halál, környezet stb. Így érthető, hogy olyan befolyást tud gyakorolni az emberre, amely adott esetben erőszakban manifesztálódik. Kevésbé konszolidált véleményt képvisel Christopher Hitchens, Richard Dawkins és Regina Schwartz, akiknek a véleménye szerint a vallás minden társadalomra nagy veszélyt jelent, minthogy az nem riad vissza semmilyen erőszaktól érdekeinek az érvényesítése érdekében. Regina Schwartz szerint a monoteista vallások különösen erőszakosak. A zsidóság, a kereszténység és az iszlám eredendően az erőszakra épül, hiszen olyan kizárólagosságra törekszenek, amelyek más istent és más vallást nem tűrnek meg. Külön kitér az ószövetség istenképére,³³ amelyet több munkájában is „az erőszak” legitimációjának írásának nevez. Sam Harris ugyancsak az ábrahामी vallások és

³⁰ FREUD, Sigmund: *Mózes*. Európa Könyvkiadó, Budapest. (1987)

³¹ AVALOS, Hector: *Fighting Words: The Origins of Religious Violence*. Prometheus Press, New York. (2005)

³² TANNER, Ralph – MITCHEL, Colin: *Religion and the Environment*. Palgrave Macmillan, London. (2002)

³³ SCHWARTZ, Regina Mara: *Remembering and Repeating: Biblical Creation in Paradise Lost*. Cambridge University Press, Cambridge. (1988) pp.: 34-39.; SCHWARTZ, Regina Mara: *The Book and the Text: The Bible and Literary Theory*. Blackwell's Publishing, Oxford. (1990); FINUCCI, Valeria – SCHWARTZ, Regina Mara (szerk.): *Desire in the Renaissance: Psychoanalysis and Literature*. Princeton University Press, Princeton (1994); AICHELE, George – BURNETT, Fred W. – CASTELLI, Elizabeth A. (szerk.) – FOWLER, Robert M. – JOBLING, David – MOORE, Stephen D. (szerk.) – PHILLIPS, Gary A. (szerk.) – PIPPIN, Tina – SCHWARTZ, Regina Mara (szerk.) – WUELLNER, Wilhelm: *The Postmodern Bible*. Yale University Press, New Haven. (1995) p: 191.; SCHWARTZ, Regina Mara (szerk.): *Transcendence: Philosophy, Literature, and Theology Approach the Beyond*. Routledge, New York. (2004); SCHWARTZ, Regina Mara: *The Curse of Cain: The Violent Legacy of Monotheism*. University of Chicago Press, Chicago. (1997) pp.: 5-6.; SCHWARTZ, Regina Mara: *Sacramental Poetics at the Dawn of Secularism: When God Left the World*. Stanford University Press, Stanford. (2008).

hangsúlyosan az ószövetség elemzésből indul ki.³⁴ Ugyanakkor ő nem önmagában látja veszélyesnek ezeket a vallásokat, hanem véleménye szerint azzal válnak erőszakossá, hogy intézményesülnek. Az intézményi keret arra használja fel a tartalmat, hogy saját hatalmát biztosítsa. A szerző az ószövetségi királyság, prófétaság és papság sajátos, de láthatóan nem túl árnyalt megközelítése is ebből a szempontból értelmezhető. Az ószövetségi példákon keresztül mutat rá, hogy mennyire jelentős a vallás és az állam intézményeinek a szétválasztása. Matthew Rowley már jóval árnyaltabban közelíti meg ezt a kérdést.³⁵ Elemzéseinek egyik fókuszja az ószövetség istenképe és az erőszak alkalmazása. Véleménye szerint nem egységes maga a kultikus irodalma sem, ezért nem lehet egyöntetű képet alkotni az Ószövetség istentanáról és erőszakról alkotott koncepciójáról. Anélkül, hogy az egyes iskolák és szerzők véleményeinek a részleteibe bocsátkoznánk, csak utalásszerűen jegyezzük meg, hogy Rowley véleménye összecseng az ószövetségi bibliakutatás nagy irányzataival, melyek a könyvek keletkezésének különböző korszakait különböztetik meg.³⁶ William A. Graham a szent iratok és a szájhagyomány között feszültségre utal.³⁷ Rámutat arra, hogy a valós történetek hosszú ideig szájhagyomány útján maradtak fenn, és az, amit erőszakos, háborús eseménynek mutatnak be, lehet, hogy a valóságban nem is úgy történt. A szöveg azonban, legyen az akár a háborúkkal, akár az erőszakos istenképpel kapcsolatos, jelentős romlások ment keresztül.

Más szerzők ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy az Ószövetségben éppúgy megtalálható a békére való felhívás, mint a háború és az erőszak. Az angol nyelvű ószövetségi konkordancia 300 bibliai helyet gyűjtött össze, ahol a béke, a „shalom” kifejezés szerepel.³⁸ A béke kívánalma lényegében végighúzódik az egész Ószövetségen: A Tóra

³⁴ HARRIS, Sam: *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*. Simon & Schuster, New York. (2004) pp.: 23-26.; HARRIS, Sam: *The Moral Landscape: How Science Can Determine Human Values*. Transworld Publishers Ltd, London. (2012) pp.: 154-159.

³⁵ ROWLEY, Matthew: *How Should We Respond to Religious Violence? Fifteen Ways to Critique our own Thoughts.; What Causes Religious Violence?* Ethics in Brief 21. No.2, 2015. pp.: 1–8.; ROWLEY, Matthew: *Three Hundred Claimed Contributing Causes*. Journal of Religion and Violence 2, 2015. pp.: 361–402.; ROWLEY, Matthew: *Irrational Violence? Reconsidering the Logic of Obedience in Genesis 22*. Themelios 40.1, 2015. pp.: 78–89.; ROWLEY, Matthew: *Just and Holy Warfare: A New Paradigm for Understanding Sacred and Secular Motivations, Justifications and Descriptions*. Cambridge University Graduate Research Day Conference, Gonville & Caius College, 8 May 2015.

³⁶ RÓZSA, Huba: *Az Ószövetség keletkezése: Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*. Szent István Társulat, Budapest. (1986)

³⁷ NEUSNER, Jacob – CHILTON, Bruce – GRAHAM, William: *Three Faiths, One God: The Formative Faith and Practice of Judaism, Christianity, and Islam*. Brill Academic Publishers, Boston. (2002) pp.: 2-12.

³⁸ EVEN-SHOSHAN, Abraham: *A New Concordance of the Bible: Thesaurus of the Language of the Bible, Hebrew and Aramaic Roots, Words, Proper Names, Phrases and Synonyms*. Board of Jewish Education /Kiryat Sefer, Jerusalem. (1984)

szövegeitől, a papi áldáson (Lev 26, 6), a Számok könyvének áldásformuláin (Szám25, 12); vagy a prófétákon keresztül (Iz 57, 19) a zsoltárokig (Zsolt 34,15). A béke azonban a mai értelmezéstől eltérően némiképp más jelentéssel bírt az ószövetségi iratokban. Nem elsősorban a pacifizmust, erőszakmentességet, vagy háborúmentes időszakot jelölte, sokkal inkább vonatkozott az Istennel való kozmikus béke megteremtésére és a Teremtőnek való alázatos engedelmségre. Azt a békét képviselte, amely az igazság, a vallás, illetve a kívánatos és helyes egyetemes rend megtartásából származik. Giovanni Marra szerint a héber *shalom* („béke, jólét”) kifejezés a messiási béke perspektívájában értelmezhető tág és egyetemes jelentéssel bír. Azt a teljességet és integritást jelöli, amely a természettel, önmagával, embertársaival és az Istennel összhangban élő ember helyzetét és állapotát fejezi ki.³⁹ A patrisztikus irodalomban a háborúnak (*polemos*) nem a béke (*áréné*) az ellentéte, hanem a rosszakarat, féltékenységek és irigység (*phthonos*) és a versengés és viszály (*eris*). Hogy ez napjainkra vonatkoztatva mennyire aktuális, arra a II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et Spes* kezdetű lelkipásztori konstitúciója is rámutat.⁴⁰

Ezzel párhuzamosan ugyanakkor végig jelen van az Ószövetségben az erőszak is. Ábrahám fel akarja áldozni a fiát Izsákot, a kánaáni honfoglalás történet pedig számos véres háborúról számol be.⁴¹ Sőt, némelyikben egész népek kiirtására kap utasítást a választott nép. Isten több alkalommal is parancsolja Izraelnek, hogy egész városokat pusztítson el és ölje meg minden lakosát. „E népek városaiban, amelyeket az Úr, a te Istened örökségül ad neked, egyetlen lelket se hagyj életben. Rajtuk töltsd be az átkot mindenképpen, a hetitákon, amoritákon, kánaániakon, perizitákon, hivvitákon és jebuzitákon, ahogy az Úr, a te Istened parancsolta, nehogy eltanuld tőlük utálatos dolgaikat, amelyeket isteneik (tisztelőtélre) végbe visznek, s így vétkeztek az Úr, a ti Istenetek ellen.” (MTörv 20,16—18) Az „átok alá eső” városokat a héber *herem* jelentése szerint „tiltott, szent, Istennek rendelt, tabu alá tartozó

³⁹ MARRA, Giovanni: *Tendenze del mondo cattolico sul tema della pace e della guerra*. Centro Alti Studi per la Difesa, 1992. január 20-án elhangzott előadás szövege. Forrás: <https://alleanzacattolica.org/tendenze-del-mondo-cattolico-sul-tema-della-pace-e-della-guerra/> (letöltés ideje: 2021.10.22.) Idézi: CAVATERRA, Emilio: *Sacerdoti in grigioverde*. Milano, Mursia, (1993) p.: 245.

⁴⁰ II. Vatikáni Zsinat: *Gaudium et spes*, 83. A széthúzások okai és ezek gyógyszerei. „A béke építése mindenképp azt követeli, hogy gyökerestül irtsák ki a háborúkra vezető széthúzások okait az emberek közül, elsősorban az igazságtalanságokat. Az okok jelentős hányada a kirívó gazdasági egyenlőtlenségekből és szükséges orvoslásuk késedelméből ered. Soknak forrása viszont az uralomvágy és a másik személyiségének semmibevétele, s ha még mélyebb okokat keresünk, emberi irigységből, bizalmatlanságból, gögből és a többi önző szenvedélyekből fakadnak. Az ember nem képes elviselni a társadalmi rendezetlenséget; ennek következtében még akkor is szüntelenül mérgezik a világot a viszályok és az erőszakosságok, amikor nem dül háború.”

⁴¹ SAWYER, John F. A. – CLINES, David J. A.: *Midian, Moab and Édom: The History and Archaeology of Late Bronze and Iron Age Jordan and North-West Arabia*. In.: *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, 24. Sheffield. (1983)

dologként” kezelték, melyet el kellett pusztítani. Ilyen volt például az amalekiták kiirtása, a medianiták lemészárlása, vagy egy még ismertebb történet, Jerikó ostroma.

A béke és erőszak dichotómiájának feloldása már az ószövetség emberének is nehézséget okozott. Az ószövetség kettős mércéje a háborúetikában élesedik ki, amelynek hatása átsugárzik a keresztény katona kérdéskörére is. Már a különböző korokban írt ószövetségi szövegekben megkezdődik a háború-béke kettősségének feloldása. Ábrahám nem áldozza fel a fiát, mert az Isten angyala közbelép (Ter 22, 11), hanem végül egy kost áldoz fel a fia helyett: Az emberi élet szent. A bibliai antropológia egyébként is hajlott az ember szentségének az elfogadására, minthogy az Isten az embert saját képére és hasonlatosságára teremtette. Azonban már a bűnbeesés utáni első bűn az emberi élet kioltásában manifesztálódik – Káin és Ábel története. Van Wees véleménye szerint ezek a történetek, mint ahogy a kánaánita törzsek kiirtása is inkább fikció, mint valós történelmi eseményt takar. Más szerzők attól függetlenül, hogy a kollektív büntetést végrehajtották-e vagy nem, rámutatnak, hogy az ószövetség embere alapvetően nyitott volt, ilyen és hasonló kegyetlen cselekmények végrehajtására, hiszen különben a „szent” szövegek nem őrizték volna meg az erre való utasítást. A szövegfeldolgozás alaptétele ugyanis, hogy a közösségre negatív fényt vető történeteken finomítottak vagy akár el is hagyták őket. Szécsi József a *Judaisztikai érintések* című munkájában külön fejezetet szentel az ószövetségi háborúknak.⁴² Értekezésében ő is rámutat a már említett kettősségre, de már inkább a kultusz oldaláról. Szécsi kifejti, hogy az ószövetség véres háborúiból a levita papság is kivette a részét. Pinkász korától a háborúban a leviták is jelen vannak. Kísérik a csapatokat. A korabeli lelkészségek elődjének is tekinthetőek. Jelenlétük azonban nem merült ki a lelkipásztori szolgálattal, hanem buzdítják a harcban a választott nép tagjait. Igazából erre Szécsi egy másik tanulmányában a bírák háborúról írt értekezésében mutat rá, a korabeli zsidó papság nem állt magasabb erkölcsi szinten, mint a környező népek „pogány” papsága. A papok feladata volt ugyanis, isteneik megnyerése, hogy támogassák népeiket a háborúban. Sőt, egyes háborúkat kifejezetten isteneik akaratából eredeztettek. Erre az Ószövetségben is számos példát találunk. Ami a levita papság és a háború kapcsolatát illeti, ez a terület az újszövetségi szentkultusz kapcsán is jelentős lesz. A paptól ugyanis, mint Isten emberétől elvárt magasabb „életszentség” itt még nem a fegyveres konfliktusoktól való távolmaradásban manifesztálódik. Az ószövetségi papság privilegizált közösségnek számított. Választottak, a

⁴² SZÉCSI, József: *Erőszakról és háborúról az ókori zsidóság és a rabbinikus irodalom tükrében*. In.: *Judaisztikai érintések* 3. Budapest: Keresztény–Zsidó Társaság. (2017) pp.: 69-77.

választottak között. Mégis szent dolgokkal való foglalkozásuk ellenére nem állt távol tőlük, hogy a háborúban is részt vegyenek, illetve erkölcsi ítéletet mondjanak a háborúról. Ez a fajta megközelítése az papság teológiájának az újszövetség embere számára is komoly fejfájást okozott. Ezt a területet később behatóbban is tárgyalom az első századi egyház történetének, a zsinati rendelkezéseknek és különösen a pap-katona szentek kultuszának kapcsán Szent Márton majd Kapisztrán Szent János történetének bemutatásánál.

Érdemes külön megemlíteni a bírákat is. Szabadító, igazságszolgáltató személyiségek Izraelben, a királyság kialakulása előtt, a nép rögtönzött vezetői. Népszerűségük nemcsak, vagy nem első sorban vallásos jámborságban állt, mégcsak nem is vezetői zsenialitásukban, hanem a „filiszteusokkal” folytatott harcban elért sikereikben. A háború a bírák történetének konstans eleme, melyben egyfajta ciklikusság figyelhető meg: a nép elfordul Istentől, a filiszteusok győzedelmeskednek a népen, a nép Istenhez kiált, Isten pedig minden esetben egy harcost küld, akinek a vezetésével győznek a filiszteusok felett. A királyság előtt nem volt még központi hatalom. A hatalom időszakosan ezeknek a harcos példaképeknek a kezében összpontosult.⁴³

Ezentúl ezek a szövegek újfent felvetik Isten által felvetett hős fogalmának karakterét. Hiszen alig van olyan nagyra becsült ószövetségi karakter, aki valamilyen szinten ne lenne érintett az erőszak alkalmazásában. Ábrahám küzdelmei (Ter 14.) Mózes harca a fáraó csapataival, (Kiv 14), Józsué harcai amiták királyai ellen (Jozs 10). A bírák története pedig másról sem szól, minthogy a bírák Adonáj segítségével milyen győzelmeket aratnak.

Izrael harcos „szentjeinek” jelentőségét jelzi, hogy „nemzeti” identitást formáló szerepük hosszú időn keresztül megmaradt. A babiloni fogságban előszeretettel nyúltak vissza ezekhez a személyekhez, és a fogsági irodalom integráns részét alkották (Dt 9:5). Az Ószövetség kétségtelenül legnagyobb harcos „szentje” Dávid király. Tekintve, hogy a Názáreti Jézus Dávid házából származott, személyét a kereszténységben is nagy tisztelet övezi. A keresztény szakrális irodalomban azon kevés ószövetségi figurákhoz tartozik, akiket „szentnek” neveznek, jóllehet az újszövetségi szent fogalmat a kereszténység a Jézus utáni személyekre rezerválta. Története azonban kezdettől összeforrt a háborúkkal és erőszakkal. Steven L. McKenzie több száz oldalas monográfiában dolgozta fel Dávid történetét abból a szempontból, hogy bemutassa Dávid király igazi karakterét, amely nem hogy nem szent, hanem még a kor viszonyaihoz képest is egy agresszív, számító, vérszomjas uralkodó képét

⁴³ KŐSZEGHY, Miklós: *Föld alatti Izrael - Az Ószövetség világának anyagi kultúrája*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (2014) pp.: 76-78.

takarja.⁴⁴ McKenzie véleménye szerint a Dávid történet egyrészt apologetika, másrészt a nemzeti identitás formálását szolgálja. Dávid érdeme igazából a jahvizmus megerősítése, amely összefüggött a választott nép identitásának megerősítésével. Cserébe a jahvizmus papjai pedig teljes érdemtelenége ellenére hőst, ha úgy tetszik szentet kovácsoltak a kegyetlen uralkodóból. Hasonló álláspontot képvisel Joel Baden is, aki az uralkodó mesterségesen felépített karakterére hívja fel a figyelmet.⁴⁵ A teljesség igénye nélkül emeljünk ki néhány történetet, amelyek a szerző koncepcióját támasztják alá. Ennek vannak jól ismert narratívái, mint a Dávid és Góliát története⁴⁶ (1Sám 1, 17); Dávid megmenti Keilah városát, vagy a Saullal folytatott harcok (Sám 21, 1–15; 22:1–5); Dávid megmenti Ziklag városát (1Sám 30); Sámuel végső harca (1Sám 31) Harc Dávid és Ishbosheth között (2 Samuel 2-4), Jeruzsálemi központ alapítása (2Sám 5); Dávid nagy győzelme (2Sam 8), Az ammonita lázadás (2Sám 10); Az Absalom lázadás (2Sám 18; 2Sam 13–17) Az ószövetség legnagyobb harcos alakjának, Dávidnak története szintén olyan jelentős volt, hogy a babiloni fogság idejében újra elővették azt. A deuteronomista már készen találta a történeteket, amelyeket saját szempontok alapján egészített ki. A harcos idealizálása az ószövetségi irodalomban érthető, hiszen az ószövetségi nép történelme nem más, mint a nagy tragédiák és vereszeségek történelme. Így a hit védelme, a harcos karakter és a hős alakja összemosódott. Konzolidáltabb képet fest már Dávidról Jonathan Kirsch, aki nem tagadja Dávidnak ezt a harcos karakterét, de kutatásaiban nem erre élezi ki a dávid-karaktert. A keresztény kutatások pedig nyilván még árnyaltabbak, a jámbor irodalom pedig maradt a literális értelmezésnél.

Hasonló nehézségekkel szembesülünk Dávid fia „bölc” Salamon esetében.⁴⁷ Az említett kritikus szerzők az ő ideális alakja mögött is a krónikás történeti mű és deuteronomista redaktor tevékenységét látják. A valós személyiség azonban éppen a saját apját erőszakkal megdöntő véres kezű uralkodó.⁴⁸

⁴⁴ MCKENZIE, Steven L.: *King David: A Biography*. Oxford University Press, Oxford. (2000)

⁴⁵ BADEN, Joel: *The Historical David: The Real Life of an Invented Hero*. Harper One, New York. (2013) pp.: 6-14.; KIRSCH, Jonathan: *King David: The Real Life of the Man Who Ruled Israel*. Ballantine Books, New York. (2000) pp.: 115-118.

⁴⁶ GLADWELL, Malcolm: *David and Goliath: Underdogs, Misfits and the Art of Battling Giants*. Little, Brown and Company, New York. (1976)

⁴⁷ ARNOLD, Bill T. – WILLIAMSON, H. G. M.: *Dictionary of the Old Testament: Historical Books*. InterVarsity Press, Westmont. (2005) pp.: 921-929.

⁴⁸ THORDAY, Attila: *Jeromos Bibliakommentár I. Az Ószövetség könyveinek magyarázata*. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest. (2002) pp.: 268-272.

Az idealizált harcos személye a nagy nemzeti katasztrófa időszakában sem tűnik el. A háború és erőszak értékelése a prófétai irodalomban sem tűnt el. Izajás próféta könyvét végig kísérik a háborúk, amelyeket a próféta maga is kommentál. Izajás könyve nem egy szerző műve. Így korszakos háborúkba kapunk betekintést a szerző megközelítésén keresztül.⁴⁹ A szövegek jelentősége, hogy az izajási korpusz számos szakaszát a názáreti Jézusra vonatkozóan értelmezték. Így újszövetségi relevanciája és a keresztény szentkultuszban betöltött szerepe vitathatatlan. Proto-Izajás szövege⁵⁰ a szír-efraimi háború idején (Kr.e. 734-732) figyelmezteti a királyt, hogy ne az emberi szövetségekbe bízzanak, hanem adonájban. A próféta ellenben Isten büntetését is kilátásba helyezi, ha a király a katonai szövetségekben bíz, és annak megfelelően alakítja ki a döntését. Az izajási szöveg eszmetörténeti jelentőségét jelzi, hogy a későbbiekben gyakran látták gonosz uralkodókban Isten büntetésének eszközét.⁵¹ Ez különösen igaz Deutero-Izajás szövegeiben, amikor III. Nabukadnezár király (Kr.e. 604–561) megdönti az asszír birodalmat és a zsidóság vezető rétegét a fővárosba „hurcolja”. A története a prófétai irodalom mellett megőrizte a krónikás történeti mű is, illetve a fogság alatti és utáni irodalom is (2 Kir. 24:1–4; 2 Kir. 24:10–11 Ne. 1:4–13). Deutero-Izajás (Iz 42,13) szerint „az Úr, mint hős harcba vonul; mint egy harcos, felszítja indulatát. Ugyanakkor a görög szeptuaginta fordítás szerint az „Úr széttöri a háborút”. Szent Jeromos magyarázatában ez azt jelenti, hogy Isten azért vonul hadba, hogy megsemmisítse a háborút. Így próbálták már a korai egyháztörténelemben feloldani azt a kettősséget, amely a harcos Isten és a háborút megsemmisítő Isten között fennáll.

Az ószövetség nagy katona egyéniségei mellett, Jézus idejében nagy népszerűségnek örvendtek azok a személyek is, akik bármilyen formában felléptek az elnyomó katonai hatalmakkal szemben. A Makkabeusi háborúkat örökítette meg a Makkabeusok könyve.⁵² Makkabeus Júdás Mattatiás pap harmadik fia volt (1Makk 2,4). Később család megjelölésére használták a nevet. A család tagjai álltak a Kr. e. 167-163 között folytatott függetlenségi harc

⁴⁹ EVERSON, A. Joseph: *The Vision of the Prophet Isaiah: Hope in a War-Wearry World – A Commentary*. Wipf & Stock, Eugene. (2019)

⁵⁰ ASURMENDI, Jesús M.: *Isaías 1-39*. Editorial Verbo Divino, Navarra. (1981)

⁵¹ SZABÓ Ferenc: *Háború és béke a globalizálódó világban*. In.: *Távlatok*, 13. évf. 60. sz. (2003) pp.: 147-154.

⁵² TOTTER, Jonathan: *3 Maccabees and the Jerusalem Temple*. In.: *The Jerusalem Temple in Diaspora: Jewish Practice and Thought during the Second Temple Period*. Brill Publishers, Leiden. (2019); BENSLEY, Lubbock Robert: *The Fourth Book of Maccabees and Kindred Documents in Syriac*. Cambridge University Press, Cambridge. (1895); CROY, Clayton N.: *3 Maccabees (Septuagint Commentary Series)*. Brill Publishers, Leiden. (2006); CROY, Clayton N.: *3 Maccabees and the Jews of Egypt*. In.: *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 99, No. 4. University of Pennsylvania Press. (2009) pp. 551-557.; COHEN, Shajé J. D.: *From the Maccabees to the Mishnah*. Westminster John Knox Press, Louisville. (2014); ZIADÉ, Raphaëlle: *Les martyrs Maccabées: de l'histoire juive au culte chrétien Les homélies de Grégoire de Nazianze et de Jean Chrysostome*. Brill Publishers, Leiden. (2007)

élére a szíriaiak ellen. Egyes magyarázatok szerint a név kalapácsot is jelent kifejezve, hogy Júdás az ellenségre kemény csapásokat mért. A felkelés már jóval a babiloni fogság után játszódik, amikor IV. Antiokhosz Epiphanész, Szíria királya (Kr. e. 175-163) hellenizálni akarva a zsidókat. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a hellenizálást nem kellett annyira erőltetni, hiszen a zsidó közösségek, különösen a diaszpórában előszeretettel fordultak a görög filozófia irányába. Erről szól lényegében a bölcsességi irodalom, amely ellensúlyozni akarta a görög bölcsélet térnyerését a zsidóság között. Amíg azonban a bölcsességi irodalom a diskurzus formáját választotta, addig a makkabeusi mozgalom az erő alkalmazásával élt. Érdekes, hogy a bár a bölcsességi irodalom később a keresztény etikában komoly szerepet töltött be, de a zsidóság körében a sosem lépte át az érdekesség határát. A Tórához és a prófétai irodalomhoz, de a krónikás történeti műhöz képest is szekundér jelentőséggel bírt. Ezzel szemben a makkabeusi felkelés szereplői, ha nem is a szakrális irodalomban, de a néphagyományban mindenképp nagy népszerűsége tettek szert. Személyükben azokat a hősokeket látták, akik felkelnek azok az idegenekkel szemben, akik megpróbálták Palesztinára kényszeríteni az idegen szokásokat. Azt is látni kell persze, hogy nem pusztán, sőt nem első sorban a vallásos áhítat, hanem a nemzeti öntudat táplálta a makkabeusok irányába a tiszteletet. Sara Raup Johnson ezt a kérdést hosszasan elemzi, kijelentve, hogy a makkabeusi történetek sokkal inkább a fikció világához tartoznak, mint a valósághoz. Céljuk nem a historikus elbeszélés, hanem a zsidó identitás megerősítése.⁵³

A keresztény katonaszent kultuszban is majd vissza-visszatérő elem lesz, ahogy a katonaszent az idegen (vallás) képviselőivel szemben fellép. Erre a kérdésre a keresztény katonaszentek tárgyalásánál még részletesen ki fogunk térni.⁵⁴ Itt mindössze megemlíjtük, hogy a vallási indíttatás, mint az erőszak alkalmazásának legitimáló eszköze már az ószövetség világában is jelen volt. Sőt, Jézus idejében nagyon is dominánsan tetten érhető: a hit védelme jogosította fel Makkabeus Júdást, hogy harcba szálljon azzal a IV. Antiokhosz Epiphanésszel, aki megszüntette a jeruzsálemi templomi áldozatokat, a szentélyt pedig Zeusz Olympiosz templomává alakította, s az oltáron disznóhúst áldoztatott. A király a szakrális rend ellen lépett fel, hiszen megtiltotta a zsidó törvények megtartását, a körülmetélést és a szent iratok olvasását. Így a Mattatiás nevű öreg pap majd a fiai (János, Simon, Júdás, Eleázár és Jónátán) akciója nemcsak elfogadható, hanem a vallási közösség által az egyetlen

⁵³ RAUP JOHNSON, Sara: *Historical Fictions and Hellenistic Jewish Identity Third Maccabees in Its Cultural Context*. University of California Press, Los Angeles. (2004)

⁵⁴ FRIEND, William H. C.: *Martyrdom and Persecution the Early Church A Study of a Conflict from the Maccabees to Donatus*. Basil Blackwell, Oxford. (1965) pp.: 79-98.

elfogadható zsidó válasz az idegen elnyomással szemben. Bár a katonai sikerek, amelyeket elértek: (pl. megölték helyi segítséggel azokat a szíriai megbízottakat, akik az említett disznóhús áldozatra és bálványimádásra akarták kényszeríteni őket, lerombolták az idegen istenek oltárait, majd a kornak megfelelő „gerillaháborút” folytattak a hegyekből a sírekek ellen) igencsak megkérdőjelezhetők, de szerzők célja nem is a történelmi hűség volt, sokkal inkább a többi hithű zsidó felkelésre buzdítása az idegen hatalommal szemben.⁵⁵

A Makkabeus-felkelés első célját, a vallásszabadság biztosítását elérte (templom felszentelése). A makkabeusok története a különböző kimenetelű katonai és politikai akciókon, illetve a hellenisztikusokkal és az őket támogató sírekekkel szembeni sikerek és kudarcok bemutatásán keresztül a könyvek üzenetét egyértelművé tette: a nemzeti és vallási hős alakjának a megteremtése, aki nem riad vissza a fegyveres erő alkalmazásától a hit védelme érdekében. Lényegében ennek részletekbe menő bizonyítását végezte el William Reuben Farmer a zsidó identitást elemző munkájában, amelyben kifejezetten a makkabeusi, hellenisztikus és római korszakra összpontosít.⁵⁶ Még szemléletesebben mutat rá a jelenségre Gabriela Signori, részletesen elemezve, hogyan építették fel ebben a korban a hős harcos ideáját, aki életét adja a hitért.⁵⁷ Signori kifejti, hogy a makkabeusi irodalom célja nem az, hogy történelmi áttekintést adjon, hanem hogy a zsidó valláshoz a halálig hűséges katonák számára ideológiai példaképeket alkosson meg. Ilyen tekintetben a középkori katonaszentkultusz és a makkabeusi deuterokanonikus művek között komoly eszmetörténeti párhuzamot lehet felfedezni. Ez utóbbira a keresztes háborúk és az azokhoz kapcsolódó lovagi (lovagrendi) ideológia tekintetében fogunk kitérni. Bár a makkabeusi kor kétségtelenül a legmeghatározóbb a harcos példakép formálás szempontjából, de a babiloni fogság korából is találunk egy-két ideálképző utalást. A babiloni fogság korszakos alkotása a Dániel könyve.⁵⁸ Dániel könyvének harmadik fejezetében a szerző a három ifjúnak Sadraknak, Mesaknak és Abednegógnak állít emléket. Kis iróniával szélsőséges pacifizmus ószövetségi előfutárainak is tarthatnánk őket. A történet szerint Nebukodonozor király a

⁵⁵ GRABBE, Lester L.: *An Introduction to Second Temple Judaism: History and Religion of the Jews in the Time of Nehemiah, the Maccabees, Hillel and Jesus*. T&T Clark International, London. (2010) pp.: 28-30.; ECKHARDT, Benedikt: *Jewish Identity and Politics between the Maccabees and Bar Kokhba: Groups, Normativity, and Rituals*. Brill Publishers, Leiden. (2012) pp.: 166-184.

⁵⁶ FARMER, William Reuben: *Maccabees, Zealots, and Josephus: An Inquiry into Jewish Nationalism in the Greco-Roman Period*. Columbia University Press, New York. (1956)

⁵⁷ SIGNORI, Gabriela: *Dying for the Faith, Killing for the Faith: Old-Testament Faith-Warriors (1 and 2 Maccabees) in Historical Perspective*. Brill Publishers, Leiden. (2012)

⁵⁸ COLLIN, John J.: *The Son of Man and the Saints of the Most High in the Book of Daniel*. In.: *Journal of Biblical Literature*, Vol. 93, No. 1. Society of Biblical Literature, Houston. (1974). pp. 50-66.

három ifjút idegen istenek imáadására akarja rávenni. Mivel a három ifjú megtagadja a király kérését, forró kemencébe vetik őket. Az ifjak azonban kimenekülnek a lángokból, egyenesen Isten menekíti ki őket angyalai által. A történet nyilván egy idealizált elbeszélés, amellyel a diaszpórai zsidóságot akarja a szerző rávenni, hogy semmilyen kényszerítő körülmény között se hagyják el a hitüket.⁵⁹ Tény azonban, hogy a vallásért életét adó „szent” vagy „hős” alakja jóval túlélte mind a babiloni, mind a makkabeusi kort. Még jóval a kereszténység után is megtalálható a zsidó nép történetében a hitért életét áldozó katona. Ennek szemléletes példája a zsidó nép ókori történelmének utolsó szabadságharcosa, Bar-Kochba alakja. A történet szerint Hadrianus császár Jeruzsálemet katonai kolóniává, a templomot pedig Jupiter-szentéllé akarta alakítani, illetve ő is a vallást korlátozó intézkedéseket vezetett be (pl. megtiltotta a körülmetélést.). Kr. u. 132-ben Simon bar Koziba robbantotta ki a felkelést, aki felvette a Bar-Kochba messiási címet. Népszerűségét jól szemlélteti, hogy gyakorlatilag az egész ország csatlakozott hozzá, még az írástudók is mellette álltak. Julius Severus hadvezérsége alatt végül a felkelést leverték, Bar-Kochba Béther várának ostrománál elesett, ám ez semmit sem változtatott a vallási eszmékért életét feláldozó harcos zsidó eszményesítésén.⁶⁰

Az angyalok Isten „seregeként” az Ószövetségben (Ter 32 1–2; Jozs 5, 13–14) és az ószövetségi apokrif irodalomban (1Hén 61,10; 71,7), illetve az Újszövetségben is (Jn 1,47–51)⁶¹ pozitív erőként jelennek meg. Isten harcosaiként az apokaliptikus irodalomban különösen nagy szerepet játszanak, hiszen maga az „apokaliptikus műfaj” is az utolsó idők nagy ütközetét tárják elénk, melyben a jó és a rossz, a gonoszság és az igazság, a fény és a sötétség küzdelmében a természetfeletti erőknek jelentős szerep jut.⁶² Az angyalok, mint az igazakat segítő erők az első századi keresztény szerzők teológiai munkáiban is tovább éltek.⁶³

⁵⁹ BARTON, George A.: *The Composition of the Book of Daniel*. In.: *Journal of Biblical Literature*, Vol. 17, No. 1. Society of Biblical Literature, Atlanta. (1898) pp. 62-86.; MERRILL WILLIS, Amy C.: *Dissonance and the Drama of Divine Sovereignty in the Book of Daniel*. T & T Clark International, New York. (2010)

⁶⁰ YADIN, Yigael: *More on the Letters of Bar Kochba*. In.: *The Biblical Archaeologist*. Vol. 24, No. 3. The University of Chicago Press, Chicago. (1961) pp. 86-95.

⁶¹ „Bizony, bizony, mondom nektek: látni fogjátok, hogy megnyílik az ég, és Isten angyalai fel-alá szállnak az Emberfia felett.” (Jn 1,51)

⁶² HARTMAN, F. Louis – LELLA, A. Alexander: *Daniel*. In: BROWN, Raymond E. – FITZMAYER, JOSHEP A. – MURPHY E. Roland (szerk.): *The New Jerome Biblical Commentary*. Burns and Oates, New Jersey. 1990. pp. 406–420.; BAUCKHAM, Richard: *Revelation*. In: BARTON, John – MUDDIMAN, John (szerk.): *The Oxford Bible Commentary*. Oxford University Press, Oxford. (2001) pp. 1287–1316.

⁶³ BABCOCK, S. WILLIAM: *Angels*. In: EVERETT, Ferguson (szerk.): *Encyclopedia of Early Christianity*. Garland Publishing, New York–London. (1998) pp. 54–55.

1.2 Összefoglalás

Összefoglalva az ószövetség erőszak-, béke- és példakép tanát elmondható, hogy maga az ószövetség embere is szembesült a szövegek kettősségéből adódó problémákkal. Bár igyekeztek ezt feloldani, de magában a szövegekben ez nem sikerült. Az ószövetségi hősök egyszerre jámborok, szentek és harcosok, illetve erőszakosak. Témánk a katonaszentek kultusza kapcsán ennek eszmetörténeti jelentősége lesz, hiszen a keresztény közösség előszeretettel nyúlt vissza ószövetségi személyekhez és történetekhez. Maga az újszövetségi közösség is „szentként” (ha nem is kanonizált értelemben) tekintett azokra az ószövetségi prófétákra és királyokra, illetve papokra, akik nem riadtak vissza a nem békés eszközök alkalmazásától. Az ókeresztény kor irodalmának elemzésénél erre a kérdésre még alaposabban visszatérünk.

2 Az evangéliumok tanítása az erőszak és béke szemszögéből

2.1 Máté és Lukács evangéliumának vizsgálata: gyermekségtörténet

A négy evangélista közül Máté és Lukács írt gyermekségtörténetet. A két evangélium között azonban lényeges különbség, hogy Máté evangéliuma a biblikus kutatás legelfogadottabb – de nem egyetlen – véleménye alapján a zsidó keresztény közösségnek íródott. A szerző maga is zsidó (s most tekintsünk el annak elemzésétől, hogy pontosan ki), de azt nem lehet pontosan eldönteni, hogy „palesztinai”, vagy diaszpórában élő zsidó emberről van-e szó.⁶⁴ A szerző egyértelműen jól ismeri az ószövetségi hagyományt és Szentírást, de ettől függetlenül nem teszi magáévá az Ószövetség egyes könyveiben megjelenő harcos istenképet.⁶⁵ Máté evangéliuma 70 után, vagyis a zsidó háború és a jeruzsálemi templom pusztulása után keletkezett, ezért a munkában óhatatlanul megjelennek a szerző saját tapasztalatai a háborúról, és korának „biztonsági környezetéről”. Így nagy hangsúlyt kap az Emberfia jövőbeli eljövetele, a parúzia, a végidőkben ítélő „erőskező”

⁶⁴SPINETOLI, Ortensio: *Máté: Az egyház evangéliuma*. Agapé, Szeged. (1998) pp.: 7-8.

⁶⁵ COLLINS, John J.: *The Zeal of Phinehas: The Bible and the Legitimation of Violence*. In. *Journal of Biblical Literature*, Vol. 122, 2003/1. pp. 3-21.; COUSLAND, J.R.C.: *The Crowds in the Gospel of Matthew*. Brill Publishers, Leiden. (2001) pp.: 132-136.; CLARKE, Howard: *The Gospel of Matthew and its Readers: A Historical Introduction to the First Gospel*. Indiana University Press, Bloomington. (2003) pp.: 26-60.

Krisztus. De a Palesztina városain át menekülő apostolok képe is szoros kapcsolatban áll a zsidó háborúval (Mt 10, 23; 16,28; 24, 30,34; 26,64).⁶⁶

Máté az egyiptomi menekülésről szóló elbeszéléssel – amelyet saját forrásból dolgozott fel a szerző – egy egyedülálló történettel gazdagítja az újszövetségi Szentírást. Az evangélista a történetet egy ún. *midrás* hagyománnyal, a királyok elbeszélésével vezeti fel.⁶⁷ A későbbi keresztény hagyományban a három király a három ismert kontinens – Európa, Afrika, Ázsia – szimbólumai, akik eljönnek a világ közepét jelképező ígért földjére. Azonban már a gyermekségtörténet elején megjelennek a gonosz erők (Nagy) Heródes képében, aki a gyermek életére akar törni. A római vezetés ellenséges hozzáállása mellett ugyanakkor feltűnő a zsidó nemzet vezetőinek elutasító magatartása is. Bár a zsidó írástudók beazonosíthaták volna az írásokban várt Megváltó születésének helyét, mégsem tettek ezirányban egyetlen lépést sem. Tanácskozásuk Heródes palotájában is inkább egyfajta haditanács volt, mellyel maguk is olyan magatartást tanúsítottak, amelyet később a római hatóságok és a nép is átvesz majd Jézussal és követőivel szemben.⁶⁸

Máté a patriarkális társadalomnak megfelelő szempontot követ, amikor a gyermekségtörténetet József szemével nézi. József, mint ahogy az a korabeli palesztin társadalomban elvárás volt, a védelmező szerepét is betölti. József igazából Máté Evangéliumában kap karakter, hogy aztán majd a keresztény hagiográfiában teljesebben ki. József a főszereplője, az egyiptomi menekülésnek. Máté röviden, lényegre törően mondja el a történetet. Az Úr Annyala megjelent Józsefnek álmában, s ezt mondta: „Kelj föl, fogd a gyermeket és anyját, és menekülj Egyiptomba, s maradj ott, amíg nem szólok, mert Heródes keresni fogja a gyermeket, hogy megölje”. József még azon az éjszakán fogta a gyermeket és anyját, és elmenekült (Mt 2,13-15). A történet már az egyházatyák érdeklődését is felkeltette, akik innentől kezdve Szent Józsefben nemcsak a jámbor zsidó férfit, hanem a bátorságot és erőt megtestesítő férfi karaktert látták.⁶⁹ Szent József „családfája” (Mt. 2,6-11) egyébként számos

⁶⁶ VAN HENTEN, Jan Willem: *Josephus as Narrator*. In.: BECKER, Eve-Marie – RÜPKE, Jörg: *Autoren in religiösen literarischen Texten der späthellenistischen und der frühkaiserzeitlichen Welt: Zwölf Fallstudien*. Mohr Siebeck, Tübingen. (2018) pp. 121-144.

⁶⁷ GOULDER, M: *Midrash and Lection in Matthew: The Speaker's Lectures in Biblical Studies, 1969-71*. SPCK, London. (1974) pp.: 28-31.

⁶⁸ KUPP, David D.: *Matthew's Emmanuel Divine presence and God's people in the First Gospel*. Cambridge University Press, Cambridge. (1996) pp.: 59-63.

⁶⁹ SCHAFF, Philip: *The Nicene and Post Nicene Fathers: Chrysostom: Homilies on the Gospels of St. Matthew*. T&T Clark, Edinburgh. (1888) pp.: 25-107.

olyan zsidó uralkodót és hadvezért tartalmaz, akinek katonai kiválósága az ószövetségi nép történetében kiemelkedő volt.⁷⁰

2.2 Az ellenség szeretete és a megbocsátás Máté evangéliumában

Az Evangélium „embertípusa” a szelíd keresztény ember, akit nem a törtetés, hanem az igazságosságra és békére vágyakozás jellemez.⁷¹ Mivel a zsidó háború lezárásakor a római birodalom vezetői a (zsidó)keresztény közösség kapcsán nem tettek különbséget, Máté evangéliumának alapélménye, hogy a „keresztényeket” üldözik, gyalázzák és eltiporják (Mt. 5, 4-12; 10, 16-23).⁷² Ugyanakkor annak ellenére, hogy lenne oka a lázadásra, az erőszakos válaszdadásra, mégis inkább arra hivatott, hogy hallgasson, sőt örvendjen az elszenvedett igazságtalanságok miatt (Mt 5,12).⁷³ Bár a palesztinai régió – amelyhez ez az evangélium a legközelebb áll – kifejezetten a lázadásokról, ellenállásokról, patrióta mozgalmakról volt ismert.⁷⁴ Ezt láttuk lényegében a fent említett Makkabeus és Bar Kochba felkelés esetében is. Máté bár „palesztinai”, mégsem tekinthető patriótának. Krisztus követésének alapparadigmáit rajzolja meg (*imitatio Christi*). Ez a kép később eminens módon jelenik meg az első századok vértanúinak a magatartásában (lásd alább), akik harag és ellenállás nélkül fogadják a kemény és igaztalan elítélést (Mt. 12,18; 10,16).⁷⁵ Ebben a tekintetben Máté jelentősen eltér a kortárs zsidó irodalomtól. Evangéliuma nem a gerillaharc kézikönyve (*zelóták*),⁷⁶ hanem az üdvösség kínálata mindazok számára, akik hajlandók magukévá tenni Krisztus üzenetét és életvitelét. Máté követi a szinoptikus hagyományt: a keresztények Krisztusa úgy halt meg, hogy megbocsátott még a keresztre feszítőinek is. A szenvedésre, az „ellenségszeretetre” példát adó Krisztus képnek Máté evangéliumában sajátos zsidó színezete van. Jól ismeri az eredeti zsidó felfogást a felebarát szeretetéről, amely szerint a zsidó felebarát leginkább a választott néphez tartozó személy. Mind a „szeresd felebarátodat, gyűlöld ellenségedet”, mind pedig „a fogat

⁷⁰ NOLAN, Brian M.: *The Royal Son of God: The Christology of Matthew 1-2 in the Setting of the Gospel*. Éditions Universitaires Fribourg Suisse, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. (1979) p.: 179.

⁷¹ STRECKER, Georg: *The Concept of History in Matthew*. In: *Journal of the American Academy of Religion*, 35. 1967/3. p. 223.; KOESTER, Helmut: *The Origin and Nature of Diversification in the History of Early Christianity*. In.: *The Harvard Theological Review* Vol. 58, No. 3. Cambridge: Cambridge University Press, 1965. pp. 279-318.

⁷² HARE, Douglas R.A.: *The Theme of Jewish Persecution of Christians in the Gospel According to St. Matthew*. Cambridge University Press, Cambridge. (1967) pp: 96-119.

⁷³ Uo.

⁷⁴ VERMES, Géza: *A zsidó Jézus*. Osiris Kiadó és Szolgáltató Kft., Budapest. (2017) pp.: 69-71.

⁷⁵ FERGUSON, Everett: *Encyclopedia of Early Christianity*. Routledge, New York. (2013) p.: 895.

⁷⁶ GNILKA, Joachim: *A názáreti Jézus*. Szent István Társulat, Budapest. (2001) p. 70.

fogért, szemet szemért” „*talion*” törvény⁷⁷ konkrétan megjelenik a jézusi példabeszédekben Máténál (Mt,5 38-48.). A „szemet szemért” (*jus talionis*) jelentése az Ószövetségben a Tóra rendelkezésére megy vissza. Amennyiben valaki embertársán testi sértést követett el, amit ő tett, azt kellett vele is tenni (Lev 24 18). „Fizess életet életért, szemet szemért, fogat fogért, kezét kézéért, lábat lábért” (Móz. II. 21. 23).⁷⁸ Bár a mátéi szöveg a zsidó hagyomány miatt tartja jelentősnek az említett törvény megemlítését, a „szemet-szemért” alapelve ismert volt más törvényi rendelkezésben is. Így Hammurápi törvényeiben – a babiloni rendelkezésekben – sőt a római tizenkét táblás törvényekben is ismerték. Ma már meglehetősen erősnek ható rendelkezést, azonban éppen az indulatok, és a végtelen bosszú megfékezése miatt vezették be, ami abban az időben jelentős erkölcsi előrelépést jelentett. Ugyanakkor már Jézus megelőzően is hajlottak a rabbik arra, hogy testi sértés esetén inkább „anyagi jóvátétel” történjen.⁷⁹ A mátéi szövegben Jézus összekapcsolja a két ószövetségi szövegtanú elutasítását az ellenségszeretet alapparadigmájának a bevezetésével. Ezt általában azzal az egy mondattal szokták összefoglalni: „Aki megüti a jobb arcodat, annak tartsd oda a másikat is!” Máté a különösen megalázó jobb orca külső kézfejjel történő megütésére gondolhatott, a személy teljes egzisztenciális megszegényítésére, melynek a zsidó (keleti) társadalomban különös súlya volt. Ez a mondat meghatározza majd az első századok keresztény vértanúinak a magatartását, akik ellenállás nélkül adják át magukat kínzóiknak.⁸⁰ De nemcsak a keresztények gyakorlatát, hanem az egyház első teoretikusainak erőszakról, keresztények haderőben való részvételéről alkotott felfogását is ez a jézusi szövegrész határozta meg (Lactantius, Órigenész, Kelemen, Tertullianus – bővebben lásd alább.). (Az ellenségszeretet más szempontból, de hasonlóan

⁷⁷ *Ius talionis*, *lex talionis*, tálío elv (a lat. *ius*, 'jog' és a gör. *tal*, „lemérni, súlyt mérlegelni” szavakból): büntetőjogi alapelv, mely szerint a bosszúnak, a büntetésnek ugyanolyan jellegűnek és mértékűnek kell lennie, mint amelyet a büntetendő cselekmény okozott. In: DIÓS, István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon V.* Szent István Társulat, Budapest. (2000) p.: 508.

⁷⁸ FELDMANN, Mór: *Szemet szemért.* In: ÚJVÁRI Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon.* Láng Kiadó, Budapest. (2017). pp. 836-837.

⁷⁹ GICZY, György: *A Talmud.* In.: GICZY, György: *Törvénytisztelet és Messianizmus a Talmudban és a középkori zsidó-keresztény disputákon.* Szent István Társulat, Budapest. (1993) p. 24.

⁸⁰ IV. 1. „Minden egyháznak megírom és mindenkinek meghagyom, hogy önként halok meg Istenért, ha meg nem akadályozzátok! Kérlek titeket, jószándékokkal ne legyetek alkalmatlanok nekem! Hagyjátok, hogy a vadállatok eledele legyek, melyek által lehetséges számomra Isten elérése! Isten gabonája vagyok, akit a vadállatok fogai örölnék meg, hogy Krisztus tiszta kenyérének bizonyuljak. A vadállatokat inkább ösztökéljétek, hogy sírommá váljanak, és semmit ne hagyjanak meg testemből, nehogy halottként bárkinek terhére legyek. Akkor leszek igazán Jézus Krisztus tanítványa, amikor testemet sem látja majd a világ. Kérleljétek Krisztust érettem, hogy eme eszközök által áldoztatnak találtassam Isten előtt! Nem úgy parancsolok nektek, mint Péter és Pál, ők apostolok, én elítélt; ők szabadok, én mind ez ideig szolga. Ha azonban szenvedek, Jézus Krisztus szabadosává válok és szabadként fogok feltámadni öbennem. Bilincsekben most tanulom meg, hogy semmit se kívánjak.” Antiochiai Szent Ignác: Rómaikhoz írt levél. In: VANYÓ, László (szerk.): *Apostoli atyák. Ókeresztény írók I.* Szent István Társulat, Budapest. (1988) p: 98.

élesen jelenik meg a lukácsi kettős műben is: Lukács evangéliuma és az Apostolok cselekedete (lásd alább).

Látható, hogy Máté evangélista annak ellenére, hogy a négy evangélium közül a legjobban kötődik a zsidó hagyományokhoz, átírja az Ószövetség istenképét, ami nagy hatással lesz a későbbiekben a keresztény kultúrantropológiára.⁸¹ A keresztény etika szempontjából is meghatározó a megbocsátani tudás, mint alapmagatartás (Mt. 5, 44-48), amely majd sajátosan jelenik meg az idealizált katonaszentek kultuszában (pl. Szent László, Szent Márton – bővebben lásd alább).

2.3 A katona karaktere Máté evangéliumában

Ahogy a többi evangélium, úgy Máté is érinti közvetve a katonaság kérdését. A pogány százados története klasszikus elbeszélésként került be a történelembe. A pogány százados (vsz. szíriai), aki a kafarnaumi katonai helyőrségen állomásozott. Máté elbeszélésében közvetlenül – amíg Lukácsnál közvetítő útján – tárgyal Jézussal. Kérését alázatosan az „Uram” megszólítással vezeti be. Jézus természetfeletti hatalmát hivatott demonstrálni az elbeszélés, aki egyetlen szavával meggyógyítja szolgát. Bár Jézus szóval való gyógyítása inkább teológiai aspektussal rendelkezik, minthogy rámutat, az (újja)teremtés erejére (hiszen Isten is a szavával teremt), de egyes interpretációk szerint a szövegrész arra a párhuzamra mutat rá, ami Jézus szavának ereje és a katonai szóbeli parancs ereje egy jól működő hadseregben. Jézus pillanatfelvételei a katonákkal majd a 3. és 4. századi keresztény szerzőknél nyernek jelentőséget, amikor a keresztény léttel összhangba igyekeztek hozni a katonai pályát. Jól jöttek akkor ezek a meghitt beszélgetések annak igazolására, hogy a haderő nem áll ellentétben azzal, hogy valaki hithű keresztény legyen.⁸²

Az idegen százados hite elismerésben részesül. Hite az Újszövetség hagyománya alapján meghalad minden hitet, amivel Jézus az ószövetségi nép között találkozott. Nyilván előveti egyrészt a Jézus utáni pogánymissziót, másrészt a már említett megváltozott új kapcsolatát az állam és a keresztény közösség között, amelyben a haderő kitüntetett szerepet kap.⁸³ Ugyanakkor ez az Evangélium megrajzolja a hitetlen katonai kormányzó arcélét is Pontius

⁸¹ CLARKE, Howard: *The Gospel of Matthew and its Readers. A Historical Introduction to the First Gospel*. Indiana University Press, Bloomington. (2003) p.: 177.

⁸² GUNDRY, Robert Horton: *The Use of the Old Testament in St. Matthew's Gospel: With Special Reference to the Messianic Hope*. Brill Publishers, Leiden. (1967) p: 234.

⁸³ BIGGAR, Nigel: *Specify and Distinguish! Interpreting the New Testament on "Non-Violence"*. In.: *Studies in Christian Ethics* 22.2. (2009) pp.: 164–184.; DE VILLIERS, Pieter G.R. - VAN HENTEN, Jan Willem (szerk.): *Coping with Violence in the New Testament*. In.: *Studies in Theology and Religion* Vol. 16. Brill Publishers, Leiden. (2012) pp.: 248-253.

Pilátus személyében, aki törvényi eljárásban Jézusra kimondja halálos ítéletet.⁸⁴ Hasonlóan negatív az evangélista megközelítése azokról a katonákról, akik Jézust megkínózzák bíbor palástot adnak rá, koronát és kormánypálcát. A katonák letérdelnek előtte és a „zsidók királyának” nevezik. Tehát látható, hogy a korai keresztény interpretáció mind a katonák pozitív, mind negatív megítéléséhez talált forrást Máté Evangéliumában.

2.4 A katona karaktere Lukács evangéliumában

Még szemléletesebb Lukács evangélista ebben a vonatkozásban (Lk 7, 1-10), ahol már a római tiszt alakját ölti a pogány százados és a Szentírás egyik legkomolyabb hitvallás formulája összpontosul a szavaiban, amikor „Úrnak” nevezi Jézust (Lk 7, 6.).⁸⁵ Igazából a szavaiban már az egyház hitvallás formulája összpontosul. Nem véletlen, hogy Lukácsnál, aki az evangéliumát a pogányoknak írja a százados a római tiszt alakját ölti. Az Evangélium keletkezése idejében már a római haderő tisztjei között is megtalálhatóak voltak a keresztények. Az Evangélista már nekik állít példaképet az urat megvalló pogány századosban. Seyoon Kim kifejezetten abból a szempontból vizsgálja az egész Evangéliumot, hogy az hogyan illeszkedett a Római Birodalom egyes közjogi berendezkedéséhez, és az egyes római hivatalnok, katonatisztek stb. megnevezésének különös jelentőséget tulajdonít. Seyoon Kim rámutat, hogy Lukács már úgy írta az Evangéliumát, hogy a római polgár otthonosan mozogjon a sorok között, adott esetben saját életállapotának megfelelő példaképeket találjon.⁸⁶ Ez a tény nagyban megkönnyítette az egyházatyáknak is az Evangélium felhasználhatóságát. Több egyházatya már a pogány százados vallomásában a feltámadt Krisztus hívő megvallását látta. A nyilatkozat valójában előzménye annak a javaslatnak, amelynek megtételére készül. Sőt, egyes szerzők a hitvallás tartalmát már abban a rendkívüli képességnek az elismerésében látják, amely a kozmikus harcban bontakozik ki.⁸⁷ Szent Ambrus kifejezetten megjegyzi, hogy a százados személyes hitvallása és elismerése abban áll, hogy ő, mint maga is alárendelt ember, beosztottjait mozgósítani tudja. Jézus pedig mennyei erőket tud mozgósítani gonosz hatalmak megtörésére. Nem szabad elfelejteni, hogy Jézus idejében a betegségeket is a gonosz szellemek

⁸⁴ BOND, Helen K.: *Pontius Pilate in History and Interpretation*. Cambridge University Press, Cambridge. (1998) pp.: 120-136.; AGAMBEN, Giorgio: *Pilate and Jesus*. Stanford University Press, Stanford. (2015) pp.: 19-21.; WROE, Ann: *Pontius Pilate*. Random House Publishing, New York. (2000) pp.: 354-356.

⁸⁵ ORTON, David E.: *The Composition of Luke's Gospel: Selected Studies from Novum Testamentum*. Brill Publishing, Leiden. (1999) pp.: 40-43.; NEAGOE, Alexandru: *The Trial of the Gospel An Apologetic Reading of Luke's Trial Narratives*. Cambridge University Press, Cambridge. (2004) pp.: 102-104.

⁸⁶ SEYOON, Kim: *Christ and Caesar: The Gospel and the Roman Empire in the Writings of Paul and Luke*. William B. Eerdmans Publishing, Cambridge. (2008) pp.: 82-84.

⁸⁷ SMITH, R. Payne: *A Commentary upon the Gospel According to St. Luke, by S. Cyril, Patriarch of Alexandria*. Oxford University Press, Oxford. (1859) pp. 127-130.

tevékenységének tekintették. Így a katonai hatalomra történő utalás nem retorikai fogás pusztán, hanem a hatalom logikáját hangsúlyozza: A megfellebbezhetetlen parancs, amely Jézus hatalmának elismerése, egy olyan katona részéről, aki már erősen hisz Jézus hatalmában.

A százados kivételes nagyságú hitének bemutatásán túl az evangélista „hiteles” ember alakját is meg akarja festeni a százados személyében. Ami még érdekes, hogy Lukács egyben egy katonai erényt is felvillant a százados kapcsán: Az ember, aki nem magának, hanem másnak, a szolgájának kér gyógyulást.⁸⁸ Az önzetlenség, bajtársiasság és nagyvonalúság erényeit vetítik előre. Ezekre a szempontokra mutat rá Philip Francis Esler, aki a pogány százados példáját már a pogány társadalom irányába tett vallomásának tekinti. A társadalom érzékenyítése a kereszténység kezdeti missziójának a korában.⁸⁹ Sőt, Lukácsnak annyira fontos, hogy megnyerje a római pogány társadalmat és közte kitüntetetten a katonákat, hogy Jézus szenvedéstörténetében Jézus kigúnyolása már az udvarban történik a templomi őrség által. Lukács szemben Mátéval és Márkkal (Mk 14,65; Mt 26,67-68) nem említi, hogy a római katonák bántalmazták volna Jézust.⁹⁰ Lukácsnál további enyhítés, hogy a katonák felajánlják Jézusnak saját olcsó italukat. Ez a cselekedet egyszerre magyarázható a kedvességgel, de lehet a gúnyolódás jele is.

2.5 A katona alakja Márk evangéliumában

Márk Evangéliuma ugyancsak lehetőséget adott a kettős interpretációnak. Jézus kivégzésénél a római katonák megostorozzák Jézust (Mk 15. v.), majd „bíborba” öltöztetik, „tövisszörűvel” megkoronázzák és „a zsidók királyának” nevezik (Mk 16-20. v.). Márk ebben elsősorban nem historikus beszámolót akart írni, hanem felismertetni az olvasóval Izajás próféta Messiásra vonatkozó próféciájának beteljesülését.⁹¹ Ugyanakkor az Evangélium legnagyobb hitvallását, amely majd a legnagyobb eszmetörténeti jelentőséggel rendelkezik épp a pogány százados teszi, aki Jézus keresztje alatt bejelenti Jézus Krisztus, az Isten Fia.⁹² Ezzel Márk lezárja azt a nagy programot, amelyet az első fejezetben meghirdetett. Az első fejezet címe és kezdete ugyanis az, hogy Isten Fiának Evangéliuma, amelynek záró akkordját: ez az

⁸⁸ KEITH, A. Reich: *Figuring Jesus The Power of Rhetorical Figures of Speech in the Gospel of Luke*. Brill Publishing, Leiden. (2011) pp.: 20-21.

⁸⁹ ESLER, Philip Francis: *Community and gospel in Luke-Acts The social and political motivations of Lucan theology*. Cambridge University Press, Cambridge. (1987) pp.: 36-39.

⁹⁰ READ-HEIMERDINGER, Jenny – RIUS-CAMPS, Josep (szerk.): *A Gospel Synopsis of the Greek Text of Matthew, Mark and Luke A Comparison of Codex Bezae and Codex Vaticanus*. Brill Publishing, Leiden. (2007) p: 228.

⁹¹ TELFORD, W. R.: *The Theology of the Gospel of Mark*. Cambridge University Press, Cambridge. (1999) pp.: 107-114.

⁹² WINN, Adam: *The Purpose of Mark's Gospel: An Early Christian Response to Roman Imperial Propaganda*. Mohr Siebeck, Tübingen. (2008) pp.: 182-183.

ember valóban az isten fia volt, éppen egy katona, egy pogány százados szájába adja az evangélista. Néhány magyarázat szerint ez a kijelentés már a korai egyháztörténelemből érthető. A katonák között terjedő keresztény hitet akarta az evangélista ezzel a gesztussal erősíteni. A kereszténység bevett, majd államvallássá válásában ugyanis kulcsszerepe lesz (lásd alább) azoknak a keresztényeknek, akik a haderőben egyre nagyobb létszámmal voltak jelen. Ki gondolná, hogy egy pogány százados, aki aktív részese a kivégzésnek lesz az első, aki kijelenti, hogy Jézus „Isten Fia”?⁹³

2.6 A béke és rend megjelenése az evangéliumokban

Máté evangélista, más szempontból előszeretettel és mesterien építi be a katonai zsargon egyes elemeit Evangéliumába, miközben a történet szubsztanciája már új. Ennek egy tipikuma a jeruzsálemi bevonulás. Máté ez esetben sem hagy kétséget, hogy ismeri az ószövetségi hagyományt a messiás király érkezésére vonatkozóan. Jézus bevonulása Jeruzsálembe kelet felől történik, az Olajfák hegyéről (Zak 14,4; Iz 62,11; Zak 9,9). Az ószövetségi királyeszmék bemutatásánál tárgyalt dávidi karakter felelevenítésével jelzi a szerző, hogy az ószövetségi nagy király tér vissza (Zak 9,9). Jézus azonban alázatos magatartással teljesíti a bevonulást a városba. Bár tematikailag Jézus bevonulása Jeruzsálembe a Messiás bevonulása. Alkalmazkodott az ószövetségi próféciához, de bevonulása, nem egy katonai hódító győzelem menete.⁹⁴

Hasonló tematikát követ Lukács. A katonai élet „szakzsargonja” még szemléletesebben jelenik meg. Már a gyermekségtörténet bevezető elbeszélésében, ahol az „angyalok békességet hirdetnek a földnek” az evangélium egy történelmi kitekintéssel kezd. Bemutatja az augusztuszi béke korszakát. A császár azzal szerzett tiszteletet magának, hogy Kr.e. 29-ben helyreállította a békét a birodalomban.⁹⁵ Ezt megelőzően egy évszázadig tartó polgárháború dúlt.⁹⁶ A *pax romana* katonai hatalommal létrehozott külső nyugalom volt. Az evangélista azonban nem hagy kétséget afelől, hogy az igazi békesség nem katonai erővel érkezik, hanem Jézus Krisztuson keresztül. Ugyanakkor a béke meghirdetésének teljes eszköztára: angyalok serege, akik úgy hirdetnek a békét, mint a római császárok győzelmét meghirdető katonák.⁹⁷ Hasonló katonai

⁹³ ORTON, David E.: *The Composition of Mark's Gospel: Selected Studies from Novum Testamentum*. Brill Publishing, Leiden. (1999) p: 222.

⁹⁴ PENNINGTON, Jonathan T.: *Heaven and Earth in the Gospel of Matthew*. Brill Publications, Leiden. (2007) pp.: 313-323.

⁹⁵ SHOTTER, David: *Augustus Caesar*. Routledge, London. (1991) pp.: 33-34.

⁹⁶ LOVEDAY, Alexander: *The preface to Luke's Gospel Literary convention and social context in Luke 1.1-4 and Acts 1.1*. Cambridge University Press, Cambridge (1993) pp.: 8-9; FORBES, Greg W.: *The God of Old The Role of the Lukan Parables in the Purpose of Luke's Gospel*. Sheffield Academic Press, Sheffield (2000)

⁹⁷ KEPPIE, Lawrence: *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*. Routledge, London. (1998)

szakzsargont használ az evangélista a vihar lecsillapításának történeténél (8, 26-39), de még inkább a megszállottságot szimbolizáló elbeszélésben, ahol a gonosz lélekről kiderül, hogy egy egész seregből áll. Itt a légio a római birodalom katonai szakkifejezést alkalmazza. Ez abban a tekintetben lesz érdekes, hogy az evangéliumokon végig húzódik a jó és rossz intézményes harca: az egyiket az angyalok, a másikat a démonok serege és az azokat vezető jó és rossz princípiumok testesítik meg.⁹⁸

Eszmetörténeti utóélet szempontjából is fontos része Lukács evangéliumának a jánosi misszió, ahol Keresztelő Jánoshoz a zsidó katonák is jönnek. A katonák a római rendfenntartó alakulatokhoz tartoztak. Ők is felteszik a kérdést Keresztelő Jánosnak, hogy ők mit tegyenek, hogy elérjék az üdvösséget? Mi a megtérés útja egy katona számára? Meghatározó jelentőségű lesz az egyházatyák számára, amit Keresztelő János mond. János ugyanis nem azt kívánja tőlük, hogy hagyják el munkájukat. Csak annyit kér: ne erőszakoskodjanak és elégedjenek meg a zsoldjukkal.⁹⁹

2.7 A katonai erő megjelenése János evangéliumában: a jó és a rossz kozmikus harca

János evangéliuma az utolsó az evangéliumok sorában. A szerző már arra törekedett, hogy egy nagyobb konstellációba helyezze a Jézus eseményt. A katonai erő alkalmazása nála szemben az eddig ismertetett három másik Evangélistával nagyobb távlatokat nyer. Számára nem az egyes katona, hanem a sereg a fontos, minthogy egész evangéliumát a jó és a rossz kozmikus harcában szemlélteti. Ebben a tekintetben, mind az ószövetségi, mind az újszövetségi apokaliptikákhoz ez a munka áll a legközelebb. Illetve felfedezhetők benne a qumráni közösség nagy munkájának a fény fiainak harca című munka.¹⁰⁰ A qumráni közösség, magát tekintette az egyedüli helyes irányzatnak: a fény fiainak. Ugyanakkor követték az Ószövetségre jellemző (lásd fent) kettős felosztás, és a világot a jó és a rossz harcaul szolgáló terepnek tekintették.

A fény fiai az örök jó, amíg a sötétség fiai az örök rossz mellett szállnak harcba.¹⁰¹ De hasonló séma felfedezhető más apokaliptikus irodalomban és a korszak meghatározó vallási,

⁹⁸ HEISER, Michael S.: *Demons: What the Bible Really Says About the Powers of Darkness*. Lexham Press, Bellingham. (2020) pp.: 165-169.

⁹⁹ MARCUS, Joel: *John the Baptist in History and Theology*. University of South Carolina Press, Columbia (2018) p: 111.; NORTH, Wyatt: *The Life and Prayers of Saint John the Baptist*. Wyatt North Publishing. (2013) p: 23.

¹⁰⁰ VERMES, Géza: *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története*. Budapest: Osiris Kiadó, 1998. pp.: 14-15.

¹⁰¹ TAMÁSI, Balázs: *Qumráni szövegek – pártütő angyalok: A „rossz” eredete a közösség világképében*. In.: Ókor, 5. évf. 2. sz. Budapest: Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó, 2006. pp.: 12-19.

filozófiai szinkretista mozgalmaiban is.¹⁰² János azonban már nemcsak a filozófiai szempontok alapján közelíti meg a jó és a rossz harcát, a fény és a sötétség seregeit. Történelmi példákat emel be, konkrét háborúkat, amelyek már a keresztényeket is érintették. A szakirodalom ezt átalakítási történetnek is nevezi.

Krisztus után 70-ben Titus római seregének a katonái lerombolták a templomot. János evangéliumában a katonai támadás szimbolikáját a templom megtisztításának története képviseli. A templom rombolása után ugyanis nemcsak a zsidó, hanem a keresztény közösséget is üldözni kezdik.¹⁰³ János nem beszél olyan katona jelenetekről, mint a szinoptikusok. Nála nincsenek szimpatikus katonák, római, „hitvalló” századosok, akiknek alakjára később felépíthető a katonaszent kultusza, vagy legalábbis fel lehet vezetni annak a katonának a képét, aki a katonai szolgálata mellett hívő. Jól szemlélteti a jánosi koncepciót Jézus elfogásának jelenete. A katonák kettős negatív karaktert hordoznak. Először is tevékenységük az utolsó napokhoz, Jézus kivégzéséhez kapcsolódnak. Másodszor az áruló tanítvány Júdás tettét mozdítják elő. Az evangélista röviden fogalmaz: „Júdás a rómaiakkal”, a „csapat katonával” és a zsidó hatóságok szolgáltaival érkezett (Jn 18, 3).¹⁰⁴ János egyébként itt is beemeli a sötétség és a világosság misztikus harcának elemeit: a lámpák és a fáklyák a fény és a sötétség harcának kellékei. A harc a materiális elemeken messze túlmutat és a mennyei szférákban folytatódik (ennek a katonaszentek kultuszában is lesz jelentősége: pl. Szent László kultusz - lásd alább). Később az Evangélista még megjegyzi, hogy Jézus öltözetét a katonák szétosztották (Jn 19, 23-24). Nem részletezi, de a rövid megjegyzés éppen elég ahhoz, hogy a katonák negatív színben tűnjenek fel. Hasonlóan mellékes, de egyben negatív szerep jut a katonáknak azzal, hogy a szomjazó Jézusnak ecetet kínálnak fel (Jn 19, 28), illetve Jézus oldalát lándzsával átszúrja az egyik katona (Jn 19, 31).

¹⁰² LUMPKIN, Joseph B.: *Lost Books of the Bible: The Great Rejected Texts*. Joseph B. Lumpkin, USA. (2009); LUMPKIN, Joseph: *The Apocrypha: Including Books from the Ethiopic Bible*. Joseph B. Lumpkin, Blountsville (2009); MALACHI, Tau: *Living Gnosis: A Practical Guide to Gnostic Christianity*. Llewellyn Publications, Woodbury. (2005); TRÖGER, Karl-Wolfgang: *Altes Testament Frühjudentum- Gnosis: Neue Studien zu „Gnosis und Bibel“*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin. (1980); ROUKEMA, Riemer: *Jesus, Gnosis and Dogma*. T&T Clark International, London. (2010)

¹⁰³ FINE, Steven: *The Temple of Jerusalem: From Moses to the Messiah*. Brill Publications, Leiden. (2011); WARDLE, Timothy: *The Jerusalem Temple and Early Christian Identity*. Mohr Siebeck, Tübingen. (2010)

¹⁰⁴ GATHERCOLE, Simon: *The Gospel of Judas Rewriting Early Christianity*. Oxford University Press, Oxford. (2007)

2.8 A páli irodalom

Pál apostol levelei az Újszövetség korpuszának legfiatalabb részét alkotja. Egészen más társadalmi és szociális környezetben született, mint az Evangéliumok.¹⁰⁵ Pál a katonáéletet és a haderő kérdését inkább spirituális értelemben közelíti meg. Értelmezése óriási jelentőséggel bír a korakeresztény egyház szempontjából, hiszen előszeretettel nyúltak a páli irodalomhoz, amikor a háború, az erőszak és a katonaság kérdésről volt szó.¹⁰⁶

Pál az első, aki „útmutatót” ír az egyházi szolgálattevőknek. Tekintve, hogy az egyházigazgatás nagyon korán hierarchikus rendet mutatott (az ókeresztény kornál ezt még alaposabban elemezzük), könnyű volt a római haderőre jellemző kifejezéseket alkalmazni. A Timóteushoz írt levél az egyik tipikus pasztorális levele, ahol Pál a feladat végrehajtását a „hadviselés” terminológiájával adja vissza. A fegyverek a „hit és a jó lelkiismeret”. Ezeket a fegyvereket jól lehet alkalmazni a hit védelmében és az apostoli munkában. Pál egyébként is úgy tekint Timóteusra, mint a hit védelmezőjére (Tim1 3-7), akinek legfőbb feladata a hit védelme. Pál számára Timóteus közössége fontos közösség volt. Két évet töltött ott (ApCsel 19,1-10). Ezt az értelmezést egyébként az evangéliumok kapcsán már tárgyalt gnosztikusok is előszeretettel alkalmazták.

A lelki fegyvereket abban a nagy összefüggésben értelmezték, amely a jó és a rossz, a világosság és a sötétség közötti harcban a jó oldalon álló harcost segíti.¹⁰⁷ A lelki erények és a fegyverek ilyen átvitt értelme a középkori misztikában majd újra megerősödik. Nem véletlen, hogy a középkori lovagkirályok harcias karakterét ilyen erényekkel egészítették ki. Még markánsabb levele Pálnak a korintusiakhoz írt levél. Pál különösen fontosnak tartotta, hogy ezt a közösséget a lelki erényekre buzdítsa. A korintusi közösség ugyanis a város jellegéből adódóan sokszínű közösség volt, nem nélkülözve a különböző kicsapongásokat sem. Pál itt is megbízatását, s annak természetét „harcis ábrázolása” szemlélteti. Elismeri az emberi gyarlóságot, a fegyverzetéről azonban kijelenti: spirituális és Isten hatalmára vezethető vissza (2Kor 10, 1-18.). Pál jellemzésében az ellenség is spirituális, azonban nem hagy kétséget afelől,

¹⁰⁵ BLANTON, Thomas R.: *A Spiritual Economy Gift Exchange in the Letters of Paul of Tarsus*. London: Yale University Press, 2017

¹⁰⁶ WILES, Gordon P.: *Paul's Intercessory Prayers: The Significance of the Intercessory Prayer Passages in the Letters of St. Paul*. Cambridge University Press, Cambridge. (1974); GORDON, D. Fee: *God's Empowering Presence: The Holy Spirit in the Letters of Paul*. Hendrickson Publishers, Massachusetts. (1994); O'BRIEN, Peter Thomas: *Introductory Thanksgivings in the Letters of Paul*. Brill Publishers, Leiden. (1977)

¹⁰⁷ PAGELS, Elaine H.: *The Gnostic Paul: Gnostic Exegesis of the Pauline Letters*. Philadelphia: Fortress Press, 1975.; NEWTON, Michael: *The concept of purity at Qumran and in the letters of Paul*. Cambridge University Press, Cambridge. (1985)

hogy az ellenség ereje nem hasonlíthatók az Isten hatalmához.¹⁰⁸ Mindez azonban jelzi, hogy az embernek önmagánál hatalmasabb erőkkel kell megküzdenie: démoni erőkbe ütközik bele. Ugyanakkor biztatással szolgál, hogy Isten nem hagyja magára ebben a harcban.¹⁰⁹ Ezt a képet majd lovagrendek is előszeretettel magukévá teszik (lásd alább).

A tesszalóniki hívekhez írt levélben Pál konkrétan előveszi a fény és a sötétség harcának kettősségét. Ez a levele hasonlít legjobban a János Evangéliuma kapcsán már tárgyalt dichotóm megközelítésére. Egyesek szerint éppen ezért ebben a munkában lehet a leginkább a gnosztikus hatást is érzékelni.¹¹⁰ Pál ebben a megközelítésben úgy mutatja be az Urat, mint aki éjszakai tolvajként jön el. A keresztények a „fény, a nappal gyermekei”. (Ez harmonizál a qumráni közösség szóhasználatával.) Ebben a tekintetben különösen is használja a katonai terminológiát.¹¹¹ Pál számára az egész keresztény közösség őrsgben van. Ezt a képet az evangéliumok is alkalmazzák, igaz, a parúzia vonatkozásban (Mt 25, 39-45) Pálnál ez az őrsg sokkal kézzelfoghatóbb, meghatározza az egész szemléletét, és ahogy Theodore W Jennings mondja ez kihatott az egész korakeresztény politikai filozófiára.¹¹² A későbbiekben erről még behatóbban írunk, a korai egyház elemzésénél, de már itt utalni kell arra, amit a szerző helyesen érzékeltet, hogy a Pál harcias magatartása meghatározó szerepet játszik a kereszténység és a kívülállók erőteljesebb szétválasztásában.¹¹³

Pál máshol szemléletesen felsorolja a keresztények fegyverzetét. A legfontosabb a három teológiai erény: a hit, a remény és a szeretet. Ezek, mint igazi keresztény fegyverek jelennek meg. Eszmetörténeti jelentősége a katonaszent kultuszban, de különösen a lovagrendek életében tagadhatatlan. Máshol a konkrét fegyverek (Ef 6, 10-18) „Végül: erősödjetek meg az Úrban, az ő mindenható erejéből. Öltsetek föl az Isten fegyverzetét, hogy az ördög cselvetéseinek ellenállhassatok. Nem annyira a vér és a test ellen kell küzdenünk, hanem a fejedelemségek és hatalmasságok, ennek a sötét világnak kormányzói és az égi magasságoknak gonosz szellemei ellen. Ezért öltsetek fel az Isten fegyverzetét, hogy a gonosz napon

¹⁰⁸ FREED, Edwin D.: *The Apostle Paul and His Letters*. Equinox Publishing, London. (2005)

¹⁰⁹ NEIL, Bronwen – ALLEN, Pauline (szerk.): *Collecting Early Christian Letters: From the Apostle Paul to Late Antiquity*. Cambridge University Press, Cambridge. (2015); VARGA, Zsigmond József (ford.): *Az efézusi levél*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen (2018)

¹¹⁰ PASOLINI, Pier Paolo – BADIOU, Alain – BLANTON, Ward – CASTELLI, Elizabeth: *Saint Paul: A Screenplay*. Verso, London. (2014)

¹¹¹ BRETON, Stanislas: *A Radical Philosophy of Saint Paul: With a Critical Introduction by Ward Blanton*. Columbia University Press, New York. (2011)

¹¹² BITNER, Bradley J.: *Paul's Political Strategy in I Corinthians 1-4.: Constitution and Covenant*. Cambridge University Press, Cambridge. (2015)

¹¹³ JENNINGS, Theodore W.: *Outlaw Justice: The Messianic Politics of Paul*. Stanford: Stanford University Press, 2013

ellenállhatatok, és mindent legyőzve megtarthassátok állásaitokat. Így készüljétek föl: csatoljátok derekatokra az igazság övét, öltsetek magatokra a megigazulás páncélját, sarunak meg a készséget viseljétek a békesség evangéliumának hirdetésére. Mindehhez fogjátok a hit pajzsát, ezzel elháríthatjátok a gonosz minden tüzes nyilát. Tegyétek fel az üdvösség sisakját, és ragadjátok meg a Lélek kardját, vagyis az Isten szavát. Minden alkalommal imádkozzatok a Lélekben könyörögve és imákat mondva. Legyetek éberek, és imádkozzatok kitartóan az összes szentért.”

Pál apostol itt is és máshol is előszeretettel használja a katona, a harcos képét a keresztényekre (vö. 2 Kor. 10.3-6), ahol ezt írja: „Igaz ugyan, hogy testben élünk, de harcunkat nem a test szerint vívjuk, mert harci fegyvereink nem földiek, hanem isteni eredetűek, amelyek várakat is lerombolnak. Így megcáfoljuk az ellenérveket és mindazt, ami Isten megismerése elé akadályként tornyosul, minden értelmet hatalmunkba ejtünk, s Krisztus iránt hódolatra kényszerítünk. Készen állunk arra is, hogy minden engedetlenséget megtoroljunk, mihelyt a ti engedelmisségetek tökéletessé válik.” Azután Timóteust is „jó vitézhez” jó katonához hasonlítja: „Vállald velem együtt a nehézségeket, mint Krisztus Jézus hű katonája. Aki harcol, nem bonyolódik bele az élet mindennapi dolgaiba, különben nem vívja ki vezére elismerését. A versenyző is csak akkor nyeri el a babékoszorút, ha szabályszerűen küzd.” (2 Tim. 2.3-5)

Pál nagyon sokszor használja az Istennek fegyvere kifejezést: „vegyétek fel az Istennek minden fegyverét!”. Tekintve, hogy Pál apostol a kereszténység térségi elterjedésében nagyon fontos szerepet játszott, az egyes megfogalmazásai a korán messze túlmutatnak. Nem túlzás azt állítani, hogy Pál levelei hosszan meghatározták a keresztény társadalomszemlélet – közte a katonaság értékelésének – szempontjait is. Ez nem a páli közösségek miatt volt így elsősorban, hiszen azok Pál halála után kivétel nélkül gnosztikus közösségekké váltak, hanem a páli levelek miatt, amelyek az akkor ismert világ minden pontjára eljutottak és a keresztény irodalom integráns részévé váltak, majd a kora keresztény iskolák kiindulópontjai lettek.¹¹⁴

2.9 További újszövetségi irodalom

A négy Evangélium és a páli korpusz kétségtelenül a legdominánsabb része az újszövetség teológiájának, amely az általunk vizsgált kérdéseket illeti. Ugyanakkor az erőszak, a háború, a haderő és a katonaság kérdése – igaz sokkal rövidebb formában, de – más újszövetségi könyvekben is megjelenik. Ezeket csak az összehasonlítás kedvéért és röviden, az

¹¹⁴ SHILLINGTON, V. George: *Jesus and Paul before Christianity: Their World and Work in Retrospect*. Cascade Books, Eugene. (2011)

említett nagy újszövetségi könyvek fényében vizsgáljuk. Konkrétan a Jakab levélre, a Péter levélre és a Jelenések könyvére utalunk. Az utóbbi kifejezetten markáns katonai képeket tartalmaz elvont értelemben, mivel a könyv tulajdonképpen a nagy apokaliptikus háború újszövetségi demonstrátora.

Jakab levele rövid és egymáshoz lazábban kapcsolódó témákat fűz össze. A háború gondolatát illetően a szerző követi a páli irodalom és a lukácsi apokaliptika domináns gondolatát,¹¹⁵ mely szerint a keresztény ember a háborút a bűn ellen vívja.¹¹⁶ A János Evangéliumánál és a gnosztikus irodalomnál már tárgyalt témát eleveníti fel és helyezi egy sajátos miliőbe. Jakab valószínűleg sok egyháznak írta a levelet, az egyfajta körlevélként jutott el a címzettekhez. Ezért általánosan, egyetemesen, mindenki számára fogható anyagot akart összeállítani. Ilyen a jó és a rossz harca, amelyben a keresztényeknek a jó melletti elköteleződés és harc kötelezettségként jelenik meg. Érdekes megjegyzést fogalmaz meg azonban az ördögi hatalom kapcsán, minthogy Jakab a földi bölcsességet már ördöginek tekinti (3,15). Elképzelhető, hogy ez az egyház és a gnoszticizmus első összeütközéseinek a terméke. A titkos tudás és ismeret ugyanis a gnosztikusokat jellemezte. A túlzott bölcsesség elleni fellépés, valószínűleg a már áthellenizált és gnosztikus eretnek mozgalmakkal szembeni fellépés. Ezek a hitviták, már az első századokban is sok esetben vezettek valós konfliktusokhoz. Ezt majd a korai zsinatok és az egyházatyák reakciójánál fogjuk szemléltetni.¹¹⁷ Azt mondta, hogy a haragos nyelv a pokolból szállt fel (3,6). Jakab nem hagy kétséget afelől, hogy a gonoszság és a bűn nem egyszerűen az ördög műve. Az ember is felsorakozik az egyik vagy másik erő mellett, harcosa az egyik vagy más erőnek. (Jak: 4,1). A csatát átvitt értelemben használja itt is a szerző.

2.10 Jelenések könyve

Az imént tárgyalt rövidebb szentírási irodalomnál fontosabb a Jelenések könyve. A könyv lényegében egészében egy nagy kozmikus háború megelevenítése.¹¹⁸ Richard Bauckham azt

¹¹⁵ JOHNSON, Luke Timothy: *Brother of Jesus, Friend of God Studies in the Letter of James*. William B. Eerdmans Publishing, Michigan. (2004); MCKNIGHT, Scot: *The Letter of James*. William B. Eerdmans Publishing, Michigan. (2011)

¹¹⁶ MCKNIGHT, Scot: *The Letter of James*. William B. Eerdmans Publishing, Michigan. (2011)

¹¹⁷ WALL, Robert W.: *Community of the Wise: The Letter of James*. Trinity Press International, Valley Forge. (1997); JACKSON-MCCABE, Matt A.: *Logos and Law in the Letter of James: The Law of Nature, the Law of Moses, and the Law of Freedom*. Brill Publishers, Leiden. (2001)

¹¹⁸ GILBERTSON, Michael: *God and History in the Book of Revelation New Testament Studies in Dialogue with Pannenberg and Moltmann*. Cambridge University Press, Cambridge. (2003); HILES, Lynn: *The Revelation of Jesus Christ An Open Letter to the Church from a Modern Perspective of the Book of Revelation*. Destiny Image Publishers, Shippensburg. (2007)

mondta, hogy a Jelenések könyve egyszerre zárása az Újszövetségnek és egyszerre próféciai a jövő nagy háborúira vonatkozóan.¹¹⁹ A könyv értelmezésénél nem szabad eltekinteni, attól, hogy ez már azt üldöztetések kora. Illetve saját korának képeit vetíti kozmikus távlatokba. Ez jól felismerhető a katonai jelvényekből és a haderők jellemzéséből. Szemléletesen jellemzi a könyvet Richard Bauckham, aki azt mondja, hogy jelenések könyvében az egyik kép követi a másikat. Rendkívül gazdag képvilág, amely persze már az egyházatyáknak is lehetőséget teremtett, hogy különbözőképpen elemezzék az anyagot. Legismertebb képe, a négy lovas (Jel 6, 1-8) is a háborúhoz kapcsolódik. A nagy válságokat, a háborús veszteségeket írja le, az ott élő népek tapasztalatainak felhasználásával. Céloz a háborúkra és a megszálló seregekre, a katasztrófákra, a katonák pedig szimbolikus értelmet kapnak. A fehér ló és az íj a Róma által gyűlölt, keleti ellenségek, a pártusok kedvenc fegyvere volt, mellyel a szerző tulajdonképpen már Róma összeomlására utal (Róma Kr. u. 62-ben vereséget szenvedett Pártiától).

Szent Ágostonnál és Nagy Szent Gergelynél fogjuk majd látni, hogy ők már egész más attitűddel fordulnak a birodalom felé, mint a Jelenések könyvének szerzője. Ahogy a könyv szerzője még szinte kárörvendve nézi a keresztényeket is üldöző birodalom végnapjait, az említett egyházatyáknál már egészen más szempontok érvényesülnek. Adela Yarbro Collins hívja fel arra a figyelmet, hogy a háborúk kapcsán a szerző számos szentíráson kívüli és szentírási elemet felhasznál. Így például a lovasok esetében a prófétai irodalom ismerhető fel (Zak 1,8-15; 6,1-8).¹²⁰ A jelenések szerzője ismeri mind a harcosok negatív, mind a pozitív alakját és a már említett pusztító katonai erő jelképezi a gonosz erőket és negatív hatalmakat. Emellett ugyanakkor megjeleníti már az isteni harcos karakterét is (19,11-16).¹²¹

A Messiás, mint harcos karakter már ismert volt az ószövetségi irodalomban is. A Messiáshoz olyan elvárásokat és várakozásokat társítottak, amelyek a harcos és győzedelmeskedő messiás képét vetette fel. Bár a kereszténység ezen az elképzelésen jelentősen változtatott, hiszen maga Krisztus utasítja vissza a harcos messiással való azonosulást, a Jelenések könyve mégis visszanyúl a képhez, bár a könyv az élet-halál körforgásába helyezi a harcos Krisztus ábrázolást. Krisztus halálában pedig megnyeri a valódi

¹¹⁹ BAUCKHAM, Richard: *The Climax of Prophecy: Studies on the Book of Revelation*. T&T Clark Ltd. Edinburgh. (1993)

¹²⁰ YARBRO COLLINS, Adela: *The Combat Myth in the Book of Revelation* (PhD, Harvard Dissertations in Religion). Scholars Press University of Montana, Missoula. (1975)

¹²¹ BAUCKHAM, Richard: *The Theology of the Book of Revelation*. Cambridge University Press, Cambridge. (1993)

csatát.¹²² Ebből kifolyólag a valódi Messiás-harcos képe háttérbe szorul a könyvben és inkább átvitt értelmet kap.

A Jelenések könyvének háborúi a mennyei szférában történnek és a nagy apokaliptikus művektől eltérően a gonoszokkal vívott harcban az igazak nem vesznek részt. A korabeli apokaliptikák – valószínűleg a különböző korabeli vallások behatásának köszönhetően – előszeretettel írtak úgy az istenek harcáról, hogy abba a földi erők is bekapcsolódnak. Bár a Jelenések könyve erről nem szól, de később látni fogjuk a bizánci katonaszent legendáriumok újra felelevenítik ezt a megközelítést.¹²³ De a magyar Szent László király legendáriumokban is találhatunk hasonló elemket. A Jelenések könyvében azonban az emberi hadseregek nem vesznek részt a szellemi küzdelemben. A Holt-tengeri esszénus írások például szinte katonai útmutatót adnak az összegyűlt csapatoknak, még azt is meghatározva, hogy mit írjanak a harsonákra és a zászlókra, milyen éneket énekeljenek, amennyiben az ellenség győzelmet aratnak. Akik a messiási győzelemben részt akartak kapni, azoknak fel kellett sorakozni a Messiás mellé.¹²⁴

Jelenések könyvének messiás harcosa nem emberi csapatok, hanem isteni seregek élén áll. Olyan attribútumokkal ruházza fel ugyanakkor, amelyek az ószövetségi irodalomban voltak ismertek (pl.: Hű és Igaz, Igazság, ismeretlen név, Isten Igéje és végül az isteni éljenzés, Királyok Királya, Urak Ura.) Különösen a deuteronomista szerette az Istent ilyen harcos jelzőkkel illetni. A dolog természetéből adódik az is, hogy a Jelenések könyve a másik nagy apokaliptikus könyvből, a Dániel könyvből is átvész gondolatokat (Dán 10,6). De szerepelteti a próféta irodalom harcos istenére vonatkozó képeket is a szerző (Iz 11,4; 49,2). Olyan kombinációját állítja elének a harcos istennek, amely világossá teszi, hogy ettől a harcostól senki nem menekül meg.¹²⁵ A képvilág és eszmetörténeti hatása a lovagrendeknél köszön majd vissza. Hasonlóan szemléletes és a végső isteni győzelem előrevetítése a sas lakomája (Jel 19, 17-21), amely ismét az isteni harcos nem emberi ellenségei feletti győzelmet ábrázolja. Ehhez

¹²² CHILTON, David: *The Days of Vengeance: An Exposition of the Book of Revelation*. Dominion Press, Ft. Worth (1987)

¹²³ GILBERTSON, Michael: *God and History in the Book of Revelation New Testament Studies in Dialogue with Pannenberg and Moltmann*. Cambridge University Press, Cambridge. (2003)

¹²⁴ GALOR, Katharina - HUMBERT, Jean-Baptiste - ZANGENBERG, Jürgen (szerk.): *Qumran The Site of the Dead Sea Scrolls: Archaeological Interpretations and Debates Proceedings of a Conference held at Brown University, November 17–19, 2002*. Brill Publishing, Leiden. (2006); GARTNER, Bertil: *The Temple and the Community in Qumran and the New Testament: A Comparative Study in the Temple Symbolism of the Qumran Texts and the New Testament*. Cambridge University Press, Cambridge. (1965); SCHOFIELD, Alison: *From Qumran to the Ya'ëad A New Paradigm of Textual Development for The Community Rule*. Brill Publishing, Leiden. (2009)

¹²⁵ HERMS, Ronald: *An Apocalypse for the Church and for the World: The Narrative Function of Universal Language in the Book of Revelation*. Walter de Gruyter, Berlin. (2006)

hasonló a hetedik pecsét elbeszélés (Jel 8, 1-5), amely az egész választott újszövetségi nép harcias győzelmét hivatott alátámasztani.

Összefoglalva az újszövetség könyveinek katonaszent kultuszra való hatását el kell ismerni, hogy az Ószövetséghez képest jóval kisebb számban fordulnak elő a katonákra, harcra és háborúra való utalások. Mindez magából a keresztény krisztus-karakterből is származik, minthogy a keresztény vallásalapító maga is egy vándorprédikátor volt. Jézus azonban többször találkozott katonákkal. Ez a találkozás hol pozitív (pogány százados) hol negatív (templomórség, vagy a kivégzésnél segédkező katonák) színben tűnik fel. A nagy páli irodalom inkább már átvitt értelemben használja a katonai erő, és a katonasághoz kapcsolódó egyes képeket. Ez a megközelítés lényegében átsugárzik a kisebb újszövetségi könyvekre is, de különösen a jelenések könyvére.¹²⁶ Mindebből adódóan nehéz helyzetben voltak az ókeresztény egyház képviselői, hiszen nem találtak egyértelmű utalást a katonalétre és a háborúra. Ezért viszont mind az elutasító, mind a későbbi megengedőbb megközelítéshez találtak táptalajt a patrisztikus szerzők. Ezt fogjuk tárgyalni a következő fejezetben.

2.11 A patrisztikus kor katonaeszménye

Általánosan igaz, hogy az állam (még, ha nem a modern értelemben vett államról beszélünk is) léte elválaszthatatlan a külső és belső biztonság kérdésétől. Már a keresztény kor előtt is reflektáltak a háborúkra, még hozzá úgy, hogy ne csak tisztán történelmi ismertetést adjanak.¹²⁷ Tehát nem a keresztény szerzők az elsők, akik a háború indításakor, illetve a háborúban betartandó normákra, vagy a katona létre reflektálnak.¹²⁸ Sőt, valamelyest ismerték is ezeket a teóriákat, amelyeket esetenként integrálnak az elméletükbe. Ez különösen Ágoston korától lesz markáns, akinél kitapintható, hogy katonaeszményét nemcsak a Szentírásra alapozza, hanem ismeri a történelem és a korszak nagy teoretikusait is, akiknek a koncepcióját beépíti a munkásságába. Úgy keresték a választ arra, hogy mi egyrészt a háború oka, másrészt, hogy kell-e és ha igen, akkor hogyan a keresztény katona eszményét megalapozni, hogy ismerték az antik görög-római filozófiát, a keleti vallás és kultúrtörténet. Állításaikat, hol elfogadták, hol vitába szálltak velük.

¹²⁶ PAGELS, Elaine: *Revelations: Visions, Prophecy, and Politics in the Book of Revelation*. Viking Penguin, New York. (2012)

¹²⁷ BODA, Mihály: A katonai vezetés erkölcsi és morális elemei. *Hadtudomány: a Magyar Hadtudományi Társaság Folyóirata*, 2015/2. 204-220.

¹²⁸ LANGAN, John: *The Elements of St. Augustine's Just War Theory*. In: *The Journal of Religious Ethics*, vol. 12. no. 1. 19- 20.

A külső fenyegetések, háborúk mellett a birodalom belső rendjének biztosítása is elsődleges fontosságú volt. Ahogy Christopher Fuhrmann is rámutat, a görög és római államokban nem létezett egy, a mai értelemben vett egységes rendfenntartó szervezet. A rómaiak hagyományosan hagyták érvényesülni a helyi jog érvényesülését, amíg az az ő érdekeiket és a birodalom békéjét nem zavarta. Csak szélsőséges esetekben használták hatalmukat, a helyi problémák rendezését inkább a helyi hatóságokra bízta. Azokra a funkcionális tisztviselőkre támaszkodtak, akik a mecenatúra segítségével az „állam” nevében fegyveres erővel tartották fenn a közrendet, saját hatáskörben intézkedtek a renddel szembeni fenyegetések kapcsán. Ezzel alátámasztja azt a tézist, hogy mind a helyi birodalmi tisztviselőknek, mind pedig a római katonáknak sokkal nagyobb súlyuk volt a törvény és rend érvényesítésében, mint ahogy azt korábbi kutatások kimutatták.¹²⁹ A bandákba tömörülő ellenálló közösségeket a rómaiak komoly fenyegetésként kezelték. A társadalmi légkör megromlott, ezért kifejezetten üldözték ezeket a csoportokat. A szerző elemzésében azt is kimutatja, hogy a polgárok, a városi tisztviselők, a római bírák és a katonák olyan mértékben dolgoztak együtt, ami máshol nem figyelhető meg. A keresztényüldözések jól reprezentálják a helyi tisztviselők és a rendfenntartásban résztvevő katonaság ambivalens szerepét. Egyrészt a kormányzó, a helytartók és a római hadsereget részvétele a közbiztonság fenntartásában és a – viszonylag pártatlan – igazságszolgáltatásban garanciát jelentett a békés élethez, másrészt azonban félelmet is keltett, mert a tisztviselők és katonák által elkövetett számos (dokumentált) visszaélés és jogtalanság a megfélemlítés légkörét teremtette meg előkészítve a lázadásokat és felkeléseket mind Júdeában, mind a birodalom más területein.

2.12 Katonák és az egyház kapcsolata az ősegyházban

Máté evangéliumában Jézus történetét végig kíséri az erőszak és a katonák agresszivitása. Már a gyermekség történetben megjelenik a gonosz erőt megtestesítő politikai vezető, Nagy Heródes. Az evangélista az uralkodó brutalitását a kor zsidó történelméből és a szóbeszédből is ismerhette. Nagy Heródes kegyetlen természetét a betlehemi gyermekgyilkosságokkal hozza összefüggésbe.¹³⁰ Így az erőszak alkalmazása, már az evangélium ún. bevezető történeteiben a gyermek Jézus ellen is megjelenik. Figyelemre méltó, és a korai keresztény életfilozófia szempontjából is meghatározó volt, amely szerint Jézus csodás, mennyei közbeavatkozásnak köszönhette megmenekülését (pl.: napkeleti bölcsek, csodás csillag, József álma, egyiptomi

¹²⁹ FUHRMANN, Christopher J.: *Policing the Roman Empire. Soldiers, Administration, and Public Order*. Oxford University Press, New York. (2012)

¹³⁰ KIRSCHBAUM: *Nagy Heródes*. In: DIÓS, István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. IV.* Szent István Társulat, Budapest. (1998) pp: 779-780.

menekülés). Ennek megfelelően a korai keresztényüldözések alatt sem a katonai erőben, sokkal inkább az isteni, csodás közbeavatkozásban látták a menekülés útját. Bár Heródes vonásaiban fellelhetők a később Isten népét üldözők jellemzői, sem ő sem az üldözők nem tudják majd végrehajtani tervüket, s ez később, az elnyomatásban élő keresztények számára bátorítást jelent majd.¹³¹

A háború és a katonai szempontról nemcsak a Szentírás, az Ó-, és az Újszövetség, hanem a keresztény eszmetörténet is fontos. Különösen hangsúlyosak az első keresztény századok, amikor a kereszténységnek meg kellett fogalmazni a haderővel, katonasággal és a háborúval kapcsolatos korszakos véleményét. Már az első századokban értékelték a háborút és a fegyveres konfliktust. A patrisztikus kornak ugyanis minden erkölcsi és etikai kérdést újra kellett gondolni.¹³² A kora keresztény teoretikusoknak és iskoláknak nem volt egységes álláspontjuk, egyház viszonya a háborúhoz és magához a katonai hivatáshoz némi eufémizmussal élve szkeptikusnak volt mondható. Ugyanakkor ahogy azt fent is láttuk, a szentírási szövegek maguk is lehetőséget biztosítottak a katonalét és a háború különböző típusú etikai értékelésére.¹³³

A korakeresztény szerzők nem törekedtek a háború, a fegyveres küzdelem átfogó értelmezésére, így a katonai karakter sem nyert mély kidolgozást. Beérték annyival, hogy a keresztény emberhez az erőszak minden formája méltatlan.¹³⁴ A katonai lét szerepe inkább misztikus, lelki értelmet nyert, a jó és a rossz harcának kettősségében teljesedett ki, nem pedig a valós háborúk eseményeinek értékelésében. Tertullianus, Lactantius, vagy Órigenész háborúval kapcsolatos utalásai inkább az „evangéliumi béke” oldaláról érthetőek.¹³⁵ Az apostoli hagyomány szerint¹³⁶ a katonai tevékenységet összeegyeztethetetlennek tartották a keresztény hittal. Csak az folytathatta ezt a hivatást, aki már eleve katona volt, majd áttért a keresztény hitre. Katekumen, vagy hívő azonban nem maradhatott az egyház tagja, ha a Krisztusba vetett

¹³¹ SPINETOLI, Ortensio da: *Máté evangéliuma*. Szeged, Agapé 1998. Forrás: <http://mek.niif.hu/00100/00181/html/02introd.htm> (letöltés ideje: 2021.09.12.)

¹³² FR. MALATY, Tadros Y.: *The Apostolic Fathers*. Coptic Theological College, Sydney. (1993)

¹³³ DI BERARDINO, Angelo (szerk.): *Patrology: The Golden Age of Latin Patristic Literature From the Council of Nicea to the Council of Chalcedon.*; DI BERARDINO, Angelo (szerk.): *Patrology: The Eastern Fathers from the Council of Chalcedon (451) to John of Damascus (†750)*. James Clark & Co, Cambridge. (2006)

¹³⁴ DROBNER, Hubertus R.: *Lehrbuch der Patrologie*. Peter Lang, Frankfurt am Main. (2004); HAMELL, Patrick J.: *Handbook of Patrology*. Pauline Fathers and Brothers, New York. (1968)

¹³⁵ GRAFTON, Anthony – WILLIAMS, Megan: *Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea*. Harvard University Press, Cambridge. (2006)

¹³⁶ PERETTO, Elio: *La Tradizione apostolica / Pseudo-Ippolito, 16*. Città Nuova, Roma. (1996) p: 119.

hit elfogadása után a katonai hivatást választotta. Az első keresztény közösségek számára az evangéliumi engedelmisséget az erőszak és a háború világos elutasítása jelentette.¹³⁷

Eszmetörténeti szempontból kiemelkedő Órigenész munkássága. Vanyó László szerint „irodalmi munkássága Aranyszájú Szent Jánoséhoz és Szent Ágostonéhoz hasonlítható”. Szinte az egész szentírási szöveget kommentálta. A dolog természete miatt természetesen azokat is, amelyek a háborúkról, vagy éppen a katonákról szóltak. A legjelentősebb művei azonban az apokaliptikához kapcsolódnak.¹³⁸ Órigenész sajátos elgondolása volt, hogy az idők végén, a végső nagy harc, amely Isten és a gonosz között végbemegy úgy végződik, hogy a gonosz is visszatér az Istenhez. Ez nyilván nem vált a kereszténység elfogadott tanításává. Ugyanakkor számos könyvében Órigenész, ahol a gnosztikusokkal vitatkozik, az ószövetség véres háborúit allegorikus színezetben tünteti fel. Véleménye szerint ezeket a képeket csak allegorikus átiratban lehet megérteni. Úgy gondolja, hogy az Ószövetségben leírt szörnyű dolgok sosem történtek meg, ezeket lelki értelemben kell értelmezni. Órigenésznek számos homíliája is fennmaradt, amelyek érintik a háború kérdését (Ter-hez 16, Kiv-hoz 13; Lev-höz 16, Szám-hoz 28, Józs-hez 26, Bír-hoz 9, 1Sám-hez 1, Zsolt-hoz 9 (120-ból), Én-hez 2 (Szt Jeromos ford.), Iz-hoz 9 (32-ből), Jer-hoz 14, Ez-hez 14.)

A korai szerzők visszafogottsága, mely szerint viszonylag keveset írnak a háborúról és a katonalétről részben teológia és filozófiai, részben pedig politikai szempontokra vezethetők vissza. A teológia ok leginkább a közeli parúziavárástól érthető. Az őskeresztény közösség úgy gondolta, hogy Krisztus második eljövetele hamarosan bekövetkezik, így nem kell sokat foglalkozni evilági kérdésekkel, közte a háborúval, vagy a katonasággal.¹³⁹ De az sem elhanyagolható szempont, hogy a keresztényüldözések az állammal való távolságtartásra intették a közösséget, mivel az államilag szervezett keresztényüldözéshez éppen a katonaságot

¹³⁷ MORISI, Anna: *La guerra nel pensiero cristiano dalle origini alle crociate*. Firenze, Sansoni. (1963) pp.: 65-71.; CAMPENHAUSEN, Hans: *Christians and Military service in the Early Church*. In: CAMPENHAUSEN, Hans (szerk.): *Tradition and Life in the Church. Essays and Lectures in Church History*. London, Collins. (1968) pp.: 161-166.

¹³⁸ TZAMALIKOS, P.: *Origen: Philosophy of History & Eschatology*. Brill Publishers, Leiden. (2007); EHRMAN, Bart D. - FEE, Gordon D. - HOLMES, Michael W.: *The Text of the Fourth Gospel in the Writings of Origen*. Scholars Press, Atlanta. (1992)

¹³⁹ PAINTER, John: *Judgement*. In. EVERETT, Ferguson (szerk.): *Encyclopedia of Early Christianity*. Garland Publishing, New York, London. (1998) pp.: 639-640.

használták.¹⁴⁰ A katonáknak továbbá olyan esküt kellett tenni, amely azzal, hogy pogány elemeket tartalmazott, hitbéri szempontokból is problémát jelentett a keresztények számára.¹⁴¹

Mivel Krisztus korai eljövetele nem következett be, ez a korai parúziavárás háttérbe szorult. A kereszténység társadalmi státusza azonban szépen lassan megváltozott. Amikor Kr.u. 313-ban a Milánói Rendelet bevett, elfogadott vallássá tette a kereszténységet, a kereszténység, a keresztény egyház hierarchiája és a keresztény teoretikusok már nem negligálhatták az állammal kapcsolatos kérdéseket. Amikor pedig Kr.u. 380-ban a kereszténység államvallássá vált, az egyház és a Római Birodalom kapcsolata alapjaiban változott meg. Az egyház képviselőinek nyilatkozni kellett a katonaeletről, a haderőről és az erőszakról. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a keresztények jelentős része éppen a római haderőben szolgált.¹⁴² Mindezeket túl a keresztények közül sokan fontos állami beosztásokat töltöttek be, ami igaz volt a hadseregre is.¹⁴³ A keresztény teoretikusoknak tehát túl kellett lépni a fent már tárgyalt szélsőségesen pacifista szemléleteken, hiszen a birodalom külső támadásoktól való védelme immár a keresztény közösségeknek is fontossá vált.

Ez a szemléletváltás két irányba hatott. Egyrészt a teoretikusok kidolgozzák azt a tanítást, amely később az igazságos háború tan alapját jelentette,¹⁴⁴ s amihez felhasználták az antik szerzők munkáit is, hogy a pogány görög-római kultúrában szocializálódott személyeknek is vonzó legyen a keresztény tanítás. Másrészt megalkották a katonaszentek ideáját, amelybe beépítettek a már tárgyalt bibliai ábrázolásokat (pl. kereszt tövében álló pogány százados), illetve úgy alakították az első századi szentek alakját, hogy abból kifejlődhessen a katonaszent kultusz. Ennek tipikumát Szent Márton esetében fogjuk majd látni.

A negyedik századi keresztény teoretikusoknak a katonaeidét illetően tehát új hangsúlyokat kellett megfogalmazni. Úgy kellett megalkotni, a harcos szent ideáját, hogy közben hűségesek maradjanak az evangéliumi béke alapértékéhez, ezért egyre dominánsabban

¹⁴⁰ WHITBY, Michael – STREETER, Joseph (szerk.): *Christian Persecution, Martyrdom, and Orthodoxy*. Oxford University Press, New York. (2006)

¹⁴¹ ERDŐ, Péter: *Hadviselés és háború a Katolikus Egyház tanításában*. In: *Magyar Sion. Új Folyam*, 2017/2. 271.; EATON, Jonathan Mark: *Leading the Roman Army: Soldiers & Emperors 31 BC – AD 235*. Pen & Sword Books Ltd, Yorkshire. (2020); SANTOSUOSSO, Antonio: *Storming the heavens: Soldiers, Emperors, and Civilians in the Roman Empire*. Westview Press, Boulder. (2001); DE LIGT, Luuk: *Peasants, Citizens and Soldiers: Studies in the Demographic History of Roman Italy 225 BC - AD 100*. Cambridge University Press, Cambridge. (2012)

¹⁴² TARJÁN M. Tamás: *A milánói ediktum kiadása*. Rubicon, Forrás: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/313_februar_3_a_milanoi_ediktum_kiadasa (letöltés ideje: 2019. 11. 15.)

¹⁴³ KLISZEK, Noémi: *Szent Sebestyén kultuszának alakulása a keresztény politika- és társadalomeszme változásainak a fényében*. In: *Hadtudományi Szemle*, 2017/2. 370-385.

¹⁴⁴ CAVANAUGH, William T.: *The Myth of Religious Violence Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict*. Oxford University Press, Oxford. (2009)

kezdenek a témához hozzájárulni a korai patrisztikus szerzők. Közülük a legkiemelkedőbb Szent Ágoston volt, aki összetett szempontok szerint igyekezett megmagyarázni a háború helyét Isten tervében.¹⁴⁵ Bár Ágostont az igazságos háború tan atyjának tartják, de gondolkodása áthatotta az egész katonaszent kultuszt is. Ha megváltozott ugyanis a hozzáállás a háborúhoz, akkor meg kell, hogy változzon a haderőben szolgáló katonához való hozzáállás is. A katona így már nem az erőszak megtestesítője, aki adott esetben a keresztények életére is tör, hanem hős is lehet, amennyiben a kereszténység és a keresztény értékek védője. Szent Ágoston eszmetörténeti jelentősége tehát nemcsak az, hogy megfogalmazza az ismert *ius ad bellum* (háborúba vonulás joga) és a *ius in bello* (háborúban betartandó normák) alapjait, hanem lerakja a teológiai és eszmei alapjait a katonaszent kultusznak is.¹⁴⁶ Ehhez Szent Ágoston mesterien használta fel nemcsak a szentírási helyeket, hanem az ókori pogány és keresztény szerzőket, illetve korának biztonságpolitikai eseményeit, melyre a későbbiekben részletesebben is kitérünk

2.13 Összefoglalás

A kereszténység a történelem egyik legmozgalmasabb időszakában jelent meg a világ színterén. Róma hatalmas birodalommá kovácsolta az ismert nyugati világ nagy részét, irányítása, ellenőrzése és befolyása az egész Földközi-tenger térségére kiterjedt. Városok egész hálózatát építette ki, amelyeket utakkal és hajózási útvonalakkal kötött össze, felvirágoztatva a kereskedelmet. Politikai rendszerét pedig a római hadsereg támogatásával kiterjesztette a birodalom egészére, melyet szigorú ellenőrzés alatt tartott.

A római birodalom sok kultúrát és vallást foglalt magában, melyekkel szemben toleránsan viselkedett. A leigázott népek kulturális különbségei mindaddig nem számítottak, amíg nem kérdőjelezték meg Róma hatalmát. A római istenek panteonja éppúgy együtt élt a keleti misztikus vallásokkal, mint a monoteista judaizmussal. Megtűrték és pártatlanul bántak az olyan különböző filozófiai irányzatokkal is, mint például a platonizmus, vagy a sztoicizmus. Ha azonban bármely ideológia megkérdőjelezte az állam hatalmát és a kormány stabilitását, vagy gyengítette az emberek „erkölcsét”, Róma felfigyelt rá és szükség esetén gyorsan és hatékonyan cselekedett.

¹⁴⁵ RUSSELL, Frederick H.: *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge University Press, Cambridge. (1975); ATKINS, E. M. - DODARO, R. J. (szerk.): *Augustine Political Writings*. Cambridge University Press, Cambridge. (2001)

¹⁴⁶ MATTOX, Jonh Mark: *Saint Augustine and the Theory of Just War*. Continuum, London, New-York. (2006)

Az általános tolerancia ellenére Róma mégis fenyegetésként tekintett arra az új kultuszra, amely vezetőjét az „Isten Fiának” és a zsidó Messiásnak hirdette. A keresztényeket első perctől kezdve olyan különálló közösségként definiálták, akik nem úgy látták a világot, mint más kultuszok követői. Nem fogadták el a római fennhatóságot, egész másképp élték meg és látták a világot. Nem vettek részt az istencsászár kultuszban, és nem mutattak be áldozatokat az ő nevében. Nem voltak hajlandók részt venni az általuk erkölcstelennek tartott életmódban és megtagadták a nyilvános szertartásokon való részvételt. Mindezt Róma az állam elleni politikai cselekedetnek tekintette, amely a birodalom szerkezetét fenyegette. A keresztények „egymás szeretetéről”, „Krisztus testének evéséről és vérének ivásáról” beszéltek, és csak egy Istent hirdettek mindenk felett. Ráadásul titokban találkoztak, nem pedig a szabadban, mint más kultuszok követői, ezáltal különféle vádak célpontjává váltak és még inkább a társadalom peremére szorultak. Egyszerűen nem illeszkedtek a birodalom többi részéhez, zavart és értetlenséget okozva a birodalomban.

Ugyanakkor annak ellenére, hogy a keresztények életmódjukban és világnézetükben különböztek, mégis a birodalom tagjai voltak. Vitathatatlan tény, hogy a kereszténység 300 év alatt a Római Birodalom meghatározó vallási erejévé nőtte ki magát. Ez a fejlődés azért következhetett be, mert a kereszténység a társadalom minden rétegéből meg tudta szólítani az embereket (leginkább az egyszerű embereket), és olyan szeretetteljes és aktív közösséggé kovácsolta őket, amely kielégítette a közösségi lét szükségleteit. Liturgikus tevékenységein keresztül teológiai választ adott a létezés mély kérdéseire, lehetőséget adva az élet (és az élet utáni lét) problémájának megértésére. A kereszténység kezdettől fogva az univerzalizmus szellemével lépett fel, amely az ember egész életének minden magasságához és mélységéhez, minden érzéséhez, gondolatához és cselekedetéhez kapcsolódni tudott.

Valójában ez az univerzalizmus tette lehetővé, hogy az egyház egy ellenséges világban is virágozhasson. Az evangélium üzenete egyértelmű volt és eljutott az élet minden olyan területére, ahol a hétköznapi keresztény megfordult. A korai keresztények minden alkalommal tanúságot tettek Krisztusról. Ha a szegényeket szolgálták, akkor azt Krisztus nevében tették. Ha a pogány filozófusokkal szálltak vitába, akkor azt a keresztény teológia tanításán keresztül tették. Ha a keresztényeket hitükért halálra üldözték, akkor azt Krisztus igazságának tanúságtételeként fogadták el. A keresztények óriási kockázatot vállaltak azért, hogy az egyház tagjai lehessenek, s ha kellett, akár meghalni is hajlandóak voltak hitükért. Az első szentek és mártírok élete, és a vértanúk haláláról szóló beszámolók is az egyház fejlődését és tanítását szolgálták. Mindenben és minden módon Krisztus volt az üzenet.

Az evangéliumok tanításán keresztül bekövetkezett változás tehát olyan változás volt, amelyet a társadalom széles köre megérthetett. Olyan úrt töltött be, olyan válaszokat adott, amely válaszok hiányoztak, vagy elavulttá váltak a többi vallásban vagy filozófiában.

3 Erőszakszervezetek az ősegyház korában

3.1 Sicariusok és zelóták

A *sicariusoknak* (tőrösök) nevezett, Krisztus korabeli terrorszervezet az aszimmetrikus hadviselés korai formája volt. A római büntetőjog a gyilkosságok kapcsán a *sicarius* kifejezést már korábban is használta.¹⁴⁷ Az emberölésnek, mint bűncselekménynek három lehetséges elkövetési formája volt: *homicidiumnak* nevezték általában az emberölést, *sicariusnak* hívták a rablógyilkost és *veneficusnak* a méregkeverőt.¹⁴⁸ Sulla (Kr.e. 82-79) a *Lex Cornelia de sicariis et veneficis*¹⁴⁹ törvényében a *sicarius* kifejezést már kifejezetten pejoratív értelemben azokra személyekre vonatkoztatta akik törvényellenesen, erőszakos eszközökkel léptek fel Róma ellen. A fogalom egyaránt jelölte a rendbontó fegyvereseket, a rablógyilkosokat és a banditákat, de a rómaiak a zsidó ellenállókat is ebbe a körbe sorolták. Egyszerűen közönséges gyilkosként, útonállóként, banditaként tekintettek mindenkire, aki akár szóban, akár fegyverrel (ez esetben tőrrel) Róma ellen fordult.¹⁵⁰

Júdea már a kezdetektől fogva ellenállt a római hódításnak. Nem fogadta el és nem volt hajlandó beintegrálódni a császári rendszerbe. Ugyan a római birodalom nyugati területein is előfordultak lázadások, de azok lényegesen ritkábban, és jellemzően inkább a megszállás korai szakaszában jelentkeztek. A birodalom kulcsfontosságú területének számító, Szíria és Egyiptom között elhelyezkedő Júdea olyan konstans feszültség gócpontja volt, melynek forrása alapvetően vallási-ideológiai konfliktusokból eredt. Azzal, hogy a zsidók Isten választott népeként tekintettek önmagukra, engesztelhetetlen ellenségeivé váltak Rómának. A császárkultusz, melyben az uralkodót istenségként kellett tisztelni, a bálványimádattal és a politeizmussal kiegészülve tökéletesen ellentétes volt a zsidó hagyományokkal és meggyőződéssel. Számukra Isten volt Izrael egyetlen királya, nem pedig a római császár. Ennek

¹⁴⁷ SÁRY, Pál: *A Lex Cornelia de sirariis et veneficis*. In.: Sály, Pál: Sulla büntetőjogi reformjai (PhD értekezés). Miskolc (2002) p: 67.

¹⁴⁸ ZLINSZKY, János: *A bűnelkövetés akarati eleme - szándék és eredmény*. In.: ZILINSZKY, János: *Római büntetőjog*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. (1997) p: 38.

¹⁴⁹ Inst. IV, 18, 5: „mindazok, akik gyilkolás szándékával fegyvert viselnek”.

¹⁵⁰ STERN, M.: *Zealots*. In.: *Encyclopaedia Judaica Yearbook* (eds. C. Roth - G. Wigoder). Keter Publishing House, Jerusalem. (1973) p. 137.

a feloldhatatlan feszültségnek a megszüntetését a felszabadító Messiás eszkatologikus eljövételében látták, aki a megváltás napján visszaállítja Izrael dicsőségét és elhossa az arrogáns és erőszakos elnyomók bukását. Bár az egész zsidó nép várta a Messiás jövetelét, ez nem jelentett mindenki számára egyforma intenzitású készülséget. Az idő múlásával a várakozás egyre erősebb, a rómaiakkal szemben fennálló ellenséges viszony egyre nagyobb, a zsidók hátrányos megkülönböztetése egyre gyakoribb és feszítőbb, a szuverenitás igénye pedig egyre intenzívebb lett. Az ellenállás fokozódott, amely végül óhatatlanul nyílt és burkolt lázadások, támadások sorozatához vezetett.

A Josephus Flavius: A zsidó háború című írásában bemutatott *sicariusok* kis csoportokba szerveződve rajtaütéseikkel az egész országot rettegésben tartották.¹⁵¹ Orgyilkosok voltak, akik fényes nappal a nép közé vegyülve a városokban főleg ünnepnapokon a ruhájuk alá rejtett apró tőrrel követték el a gyilkosságokat, s amikor az áldozat a földre került, éppen ők hívták fel a leghangosabban a figyelmet a gyilkosságra.¹⁵² Nehezen lehetett őket kézre keríteni, ügyesen és gyorsan ölték, félrevezető viselkedésük pedig elterelte a figyelmet róluk. A rómaiak rettegtek, és gyanakodtak, a barátaikban sem bíztak, s bár egyre óvatosabbak voltak, a *sicariusok* mégis újra és újra sikerre vitték terrorakcióikat.

A törösök mellett a legszenvedélyesebb messianistáknak mégis a *zelótákat* nevezhetjük. Ők voltak azok a zsidó szabadságharcosok – Josephusnál „fiatalok” – akik erőszakos magatartásukkal és katonai akcióikkal készen álltak akár erővel siettetni, kikényszeríteni a várva várt Messiás eljövételét.¹⁵³ Ők jelentették a zsidó felszabadítási mozgalom a fő erejét, akik Izrael felszabadításáért hajlandóak voltak az életüket is adni. A *sicariusokhoz* és *farizeusokhoz* hasonlóan ők is csak Istent ismerték el uruknak és királyuknak és elkötelezett követői voltak a törvénynek.¹⁵⁴ Annak reményében, hogy Isten csodatévő erejével melléjük áll, nyílt harcot hirdettek – Jézus szavai is valószínűleg szintén ezekre a *zelótákra* utalnak¹⁵⁵ –, amely Kr.u. 66-ban a nagy zsidó felkelésben végül ki is tört. Ők voltak azok a negyedik filozófiai ágat képviselő, megalkuvás nélküli forradalmárok, akiknek a célja Júdea római uralom alól való felszabadítása volt. Nem magányos ellenállók voltak, mint az eszmeiséget

¹⁵¹ ApCsel. 21, 38, ApCsel. 23, 19-22)

¹⁵²: FLAVIUS, Josephus – RÉVAI, József (ford.): *A zsidó háború. II. könyv 13. fejezet*. Káldor György Könyvkiadó, Budapest. (1948) pp.: 149-152.

¹⁵³ FODOR, György: *Az apokaliptikus eszkatológia*. In.: KRÁNITZ, Mihály (szerk.): *Az Atyák dicsérete - A 60 éves Vanyó László köszöntése*. Szent István Társulat, Budapest. (2002) pp. 94-95.

¹⁵⁴ FLAVIUS, Josephus: *Antiquitates*. XVIII könyv 1. fejezet, 6. bekezdés: Forrás: <https://www.gutenberg.org/files/2848/2848-h/2848-h.htm#link2HCH0018> (letöltés ideje: 2021. 01. 30.)

¹⁵⁵ Mt. 11:12: A mennyek országa Keresztelő János idejétől mindmáig erőszakot szenved, az erőszakosok szerzik meg.

tekintve hozzájuk hasonló *sicariusok*, hanem egy olyan közösség, akik az idegen hatalmat és a szolgaságot elutasítva kitartóan és szívósan ragaszkodtak a szabadsághoz. Az evangéliumok szerint elképzelhető, hogy Jézus közvetlen környezetében is megtalálható volt néhány ezek közül a római birodalom ellenes aktivisták közül. Egyes kutatások előneve alapján Iskarióti Júdást is a *sicariusokhoz* kötik.¹⁵⁶ Jézus egyik tanítványát, Simont az Újszövetség a *zelóta* (buzgó) melléknévvel illeti,¹⁵⁷ ami érdekes, hiszen évtizedekkel az első zsidó lázadás kitörése előtt élt. Arra nincs bizonyíték, hogy a *zelóták* forradalmi megnyilvánulásaihoz Jézusnak bármi köze lett volna, az azonban bizonyosnak tűnik, hogy Jézus követői között akadhettek olyanok, akik a mozgalom elkötelezett híveként szívesen látták volna Jézusban az elnyomott nép megszabadítására érkező Messiás királyt.

A *zelóta* mozgalom előzményeit már a Krisztus előtti évszázadban is fellelhetjük. A magukat a Makkabeus szabadságharc örökösének tekintő lázadókat, akik a hegyekben szétszóródva portyázással, rajtaütésekkel, rablóhadjáratokkal keserítették meg a római hatalom mindennapjait Nagy Heródes még banditaként üldözte. A kereszténység hajnalán azonban már jól felismerhető, politikailag behatárolt ellenálló tábor képviseltek. Szervezett politikai pártként Kr.u. 6 körül találkozunk velük, amikor *Arkheiaosz* száműzését követően Júdeát Róma közvetlen irányítása alá vonták. *Josephus* elbeszélésében a *Quirinius*-féle népszámlálás idején¹⁵⁸ – ami feltehetően inkább a római fennhatóság alá került tartomány vagyoni helyzetének felmérése lehetett – egy újabb lázadás ütötte fel a fejét. A *zelóták* vezetőjének tartott galileai Júdás vezette felkelés a népszámlálás kapcsán robbant ki azok miatt a zsidók miatt, akik nemcsak Istennek, hanem a rómaiaknak is szolgáltak.¹⁵⁹ Ismeretes, hogy Galileára eleve kiemelten figyelt a római hatalom, hiszen a legtöbb ellenálló és forradalmi mozgalom vezetője onnan került ki. A *herodiánus*¹⁶⁰ és római hatóságok szemében tehát bárki, aki Galileából származott és kisebb-nagyobb követői kört gyűjtött maga köré, alapvetően potenciális lázadó volt. Jól példázza ezt Keresztelő János sorsa is. *Josephus* „jó emberként”

¹⁵⁶XVI. Benedek: *Iskarióti Júdás és Mátvás*. In.: XVI. Benedek Pápa: *Az Egyház apostoli arca. Katekézisek az apostolok egyházáról*. Szent István Társulat, Budapest. (2008) p: 110.; VERMES, Géza: *A szinoptikus evangéliumok Jézusa: karizmatikus gyógyító és tanító, eszkatológiai entuziaszta*. In.: VERMES, Géza: *Jézus változó arcai*. Budapest, Osiris Kiadó (2001) p. 179.

¹⁵⁷ Lk 6,15 ; ApCsel 1,13, Mt 10,4; Mk 3,18; Lk 6,15. Máté Simont „Kananaiosz”-nak nevezi, a zsidó „капа” szóból, ami buzgót jelent. Ez megerősíti a Lukács által adott megjelölést, Simon, a „Zelóta”, a buzgó (Mt 10, 4)

¹⁵⁸ FLAVIUS Josephus: *A zsidók története*. (ford. Révay József). Gondolat Kiadó, Budapest.

¹⁵⁹ FLAVIUS Josephus: *A zsidók megkezdik a háborút a rómaiak ellen*. In.: Révay József (ford.): *Flavius Josephus: A zsidó háború. II. 17/8*. Gondolat Kiadó, Budapest. (1964) p: 97.

¹⁶⁰ Herodiánusok: feltehetően Heródes Antipasz galileai negyedes fejedelem támogatói. Nem képeztek önálló politikai pártot, nézeteik a farizeusokéhoz hasonlítottak. Elfogadták a Róma által intézményesített politikát (ideértve az adófizetést is) és a farizeusokkal együtt nagymértékben járultak hozzá, hogy Jézust Róma ellenes megnyilvánulásokra kényszerítsék.

említi, aki a zsidókat arra tanította, hogy a tökéletességre törekedjenek, legyenek igazságosak egymással szemben, féljék az Istent és keresztelkedjenek meg. Mivel azonban prédikációit egyre nagyobb tömegek hallgatták, potenciális lázítóvá vált a hatalom szemében. Heródes joggal gondolhatta, hogy ez a tekintélyes tanító bármikor lázadásra buzdíthatja követőit, így jobbnak látta még idejében, a vélt veszedelem bekövetkezése előtt eltüntetni.¹⁶¹

3.2 Az erőszak értelmezése a római birodalom vallásaiban – a római elmélet

A Joseph Atwill amerikai bibliakutató által publikált erősen vitatott teória szerint *Josephus Flavius* A zsidó háború című művében Titus Flavius császár tetteinek hasonlósága alapján a Jézus csoportot valójában a rómaiak alkották meg (találták ki) a törösök, illetve a harcos messiásváró zsidó szekták ellen.¹⁶² Erkölcsi és vallási vezetőként Jézus mondja először, hogy adjátok meg a császárnak, ami a császáré, s nála jelenik meg először az állam-egyház bizonyos szeparációja, a megszálló hatalom egyfajta eltűrése. Eszerint az elmélet szerint Jézus igazából a rómaiak kreálmánya volt. Ezt a mintát a rómaiak több országban is az általuk megszállt területeken hasonlóképpen alkalmazták. A megszállt izraeli területeken tehát a helyi viszonyoknak megfelelő propagandát folytattak, máskülönben nem bírtak el a lázadókkal – köztük a törösökkel –, akik miatt jelentős veszteségeket szenvedtek. Sok római katonát öltek meg ilyen típusú terrorista akciókban.

Az elmélet nagyon sok szempontból vitatható melyek közül talán az egyik legfontosabb: a történeti kritika. Az elmélet azon állítását, mely szerint a kereszténység nem létezett Jeruzsálem pusztulása előtt (Kr.u. 70.) Tacitus római történész cáfolja, aki Nero császár uralma idején a tűzvész leírásakor megemlíti az első nagy keresztényüldözéseket (Kr.u. 64).¹⁶³ Tacitus

¹⁶¹ FLAVIUS, Josephus: *Antiquitates*. XVIII. könyv 5. fejezet, 2. bekezdés: Forrás: <https://www.gutenberg.org/files/2848/2848-h/2848-h.htm#link2HCH0018> (letöltés ideje: 2021. 01. 30.)

¹⁶² Forrás: (<http://www.caesarsmessiah.com/blog>), (<https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/story-jesus-christ-was-fabricated-pacify-poor-claims-controversial-biblical-scholar-8870879.html>), https://mult-kor.hu/20131014_a_romai_elit_talalta_ki_jezus_tortenetet?print=1

¹⁶³ CSIKY, Kálmán (ford.): *Tacitus fennmaradt összes műve. Évkönyvek XV*. Lampel Róbert (Wodianer Fülöp és Fiai) Császári és Királyi Könyvkereskedése, Budapest. (1903) pp: 368-369.

„*Sed non ope humana, non largitionibus principis aut deum placamentis decedebat infamia, quin iussum incendium crederetur. ergo abolendo rumori Nero subdidit reos et quaesitissimis poenis adfecit, quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos appellabat. auctor nominis eius Christus Tiberio imperitante per procuratorem Pontium Pilatum supplicio adfectus erat; repressaque in praesens exitiabilis superstitio rursus erumpebat, non modo per Iudaeam, originem eius mali, sed per urbem etiam, quo cuncta undique atrocitas aut pudenda confluunt celebranturque. igitur primum correpti qui fatebantur, deinde indicio eorum multitudo ingens haud proinde in crimine incendii quam odio humani generis convicti sunt. et pereuntibus addita ludibria, ut ferarum tergis connecti laniatu canum interirent aut crucibus adfixi [aut flammandi atque], ubi defecisset dies, in usu[m] nocturni luminis urerentur. hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat, et circense ludicrum edebat, habitu aurigae permixtus plebi vel curriculo insistens. unde quamquam adversus sontes et novissima exempla meritis miseratio oriebatur, tamquam non utilitate publica, sed in saevitiam unius absumerentur.*”

magát a keresztény mozgalmat „hatalmas sokaságnak” nevezi, vagyis már jóval Josephus műve előtt ismert és gyorsan terjedő vallási irányzatról volt szó.

Tacitus nem az egyetlen, aki említi a kereszténységet. Traianus császár (Kr.u. 89-117) uralkodás idején Bythinia és Pontusz helytartója, Plinius 112 körül a császárhoz fordult és iránymutatást kért tőle arra vonatkozóan, hogyan foglaljon állást a keresztényekkel szemben. Leveléből megismerhetjük, hogy a kereszténység akkorra már Jeruzsálemtől 1000, Rómától 2400 kilométernyi távolságra, Kisázsia falvaiban, városaiban is elterjedt volt: „...*hozzád fordulok tanácsért. Mert meggondolásra méltónak láttam ezt a dolgot, legfőképpen a vádlottak nagy tömege miatt; ugyanis mindenféle korú, mindenféle társadalmi osztálybeli emberek, férfiak és nők vegyest, igen sokan kerültek és kerülnek vád alá. Nemcsak a városokban, hanem a falvakban és a tanyákon is elharapódzott ennek a babonaságnak a ragálya; ezt azonban véleményem szerint meg lehet állítani, és meg lehet szüntetni.*”¹⁶⁴ A helytartó előtt nem volt ismeretlen a keresztények kivégzésének gyakorlata sem,¹⁶⁵ mint ahogy azt is egyértelműen kinyilvánította, hogy neki is a kereszténység megállítása állt szándékában, nem pedig támogatása. Miért találnának ki a rómaiak egy olyan vallást, amelyet később így üldöznek? Sőt, ha Róma találta volna ki a kereszténységet, akkor miért kellett kivégezni Pétert és Pált? Az ókeresztény mozgalom e két központi vezetőjét inkább támogatniuk kellett volna, mintsem keresztre feszíteni.

„... De sem emberi segítség, se a császár bőkezűsége, se az istenek engesztelése nem tudta eltörölni azt a kínos közvéleményt, mely a tűzvészt parancsból keletkezettnek hitte. Hogy tehát Nero a híresztelésnek véget vessen, tettesekül oda állította s válogatott kínzásokkal illette azokat az embereket, a kiket a köznép gonoszságuk miatt gyűlölt és keresztényeknek nevezett. Az, a kitől nevüket vették, Krisztus, Tiberius uralkodása alatt Pontius Pilatus tisztartó által halállal fenyegetett, de a pillanatra elfojtott átkos babona újra előtört nem csak Judaeában, e kárhozat eredő helyén, hanem szerte a fővárosban is, a hová mindenünnen mindenféle szörnyű és undok nyavalya összefoly és követőre talál. Midőn tehát az első bebörtönözettek vallottak, azután vallomásaikból roppant sokaságra bizonyult be, nem épen a gyűjtogatás büntette ugyan, hanem az emberi nem ellen táplált gyűlöletük. Halálkínjaikból még gúnyt is űzött a közönség, úgy hogy vadállatok bőrébe varrva kutyákkal tépették szét, vagy keresztre feszítették, vagy napszálltakor fáklya gyanánt éjjeli világításra gyújtották meg őket. Kertjeit engedte át Nero e látványosság céljára, és circusi játékot rendezett, melyeknél kocsisjelmezbe öltözve vegyült a nép közé vagy állott a versenykocsin. Mindezek következtében a különben bűnös és a legmessedb menő példás fenyegetést is meg érdemelt keresztények iránt szánalom ébredt a szívekben, mintha nem is a közjó érdekében, hanem egy ember vérszomja miatt kellene meghalniok.”

¹⁶⁴ BORZSÁK, István – MARÓTI, Egon – MURAKÖZY, Gyula – SZEPESSY, Tibor (ford.): *Iffabb Plinius levelek. 10. könyv 96. levél.* Európa Kiadó, Budapest (1981) pp.: 192-193. (forrás: <http://mek.oszk.hu/06100/06177/06177.pdf> (letöltés ideje: 2021. 01. 21.)

¹⁶⁵ VANYÓ, László: *A születő kereszténység történelmi környezete.* In.: VANYÓ, László: *Az ókeresztény egyház és irodalma - Ókeresztény Írók 1.* Szent István Társulat, Budapest. (1988) pp.: 50-52.

Máté evangéliuma szerint Jézus rendelkezik mind a mennyei, mind pedig a földi hatalommal,¹⁶⁶ Ő „a királyok királya és az urak ura”.¹⁶⁷ A tanítványok ennek nyomán kétszer is ellentmondanak a zsidó főtanácsnak, nem engedelmeskednek nekik, mikor megtiltják, hogy tanítsanak és gyógyítsanak.¹⁶⁸ Miért találnának ki egy olyan messiást, amely inkább csökkentené tekintélyüket, mintsem megerősítené?

Az elmélet szerint csak kitalált újszövetségi iratok tartalmát vizsgálva azokban Isten kizárólagosságát találjuk. Jézus tanítása nem engedi meg hamis istenek imádását.¹⁶⁹ Ha a rómaiak olyan vallást próbáltak volna létrehozni, amely a politeizmust és a császárimádatot támogatja, miért találtak volna ki olyat, amely az egy Isten imádatát követeli és nem hódol a pogány császároknak? Tudjuk, hogy a kereszténység gyorsan terjedt a Római Birodalomban, a „jó római polgárok” közül pedig sokan elutasították a császárimádatot. Miért térítették volna el a kívánt ideológiától épp azokat, akik már jó római polgárnak számítottak? Ha pedig a kereszténységnek állítólag meg kellett volna térítenie a zsidókat is, akkor miért írták az evangéliumokat görögül, nem pedig héberül vagy arámi nyelvjárással?

Az elméletet az őskeresztények helyzetéből kiindulva is érdemes átgondolni. Az első keresztény közösségek bár lelkileg elkülönültek a zsidó gyülekezettől, önmagukat alapvetően mégsem egy új vallási közösségként határozták meg. Nem határolódtak el sem a zsidóságtól, sem a templomi kultusztól, s ők maguk is a templom területén gyűltek össze.¹⁷⁰ Az új közösség továbbra is megfizette a templomadót, a jog- és igazságszolgáltatás terén pedig elfogadták a zsinagóga bíraskodását.¹⁷¹

¹⁶⁶ Mt. 28:16-18: Az apostolok küldetése. ¹⁶A tizenegy tanítvány elment Galileába, arra a hegyre, ahova Jézus rendelte őket. ¹⁷Amint meglátták, leborultak előtte, bár néhányan kételkedtek. ¹⁸Jézus odalépett hozzájuk, és így szólt: „Én kaptam minden hatalmat égen és földön.

¹⁶⁷ Jel. 9:16: ¹⁶Öltözetén a csipő körül ez a név volt felírva: Királyok Királya és Urak Ura.

¹⁶⁸ ApCsel 4:18-19: ¹⁸Ezzel behívták őket, és megparancsolták nekik, hogy egyáltalán ne beszéljenek és ne tanítsanak Jézus nevében. ¹⁹Péter és János azonban így válaszoltak: „Ítéljétek meg magatok, helyes volna-e Isten előtt, hogy inkább rátok hallgassunk, mint az Istenre?

ApCsel 5:27-29: ²⁷Elővezették hát, és a főtanács elé állították őket. A főpap kérdőre vonta őket: ²⁸„Szigorúan megparancsoltuk nektek, hogy ne tanítsatok abban a névben, és lám, egész Jeruzsálem tele van tanításotokkal. Ránk akarjátok háritani annak az embernek a vérért.” ²⁹Péter és az apostolok így válaszoltak: „Inkább kell engedelmeskedni Istennek, mint az embereknek.”

¹⁶⁹ Jn. 14: 6; ApCsel 4:12; 1Tim. 2: 5

¹⁷⁰ ApCsel 2:42-47: A jeruzsálemi egyház élete. ⁴²Állhatatosan kintartottak az apostolok tanításában és közösségében, a kenyértörésben és az imádságban. ⁴³Félelem fogott el mindenkit, mert az apostolok révén sok csoda és jel történt Jeruzsálemben. ⁴⁴A hívek mind ugyanazon a helyen tartózkodtak, és közös volt mindenük. ⁴⁵Birtokaikat és javaikat eladták, s az árát szétosztották azok közt, akik szükséget szenvedtek. ⁴⁶Egy szívvel-élélekkel mindennap összegyűltek a templomban. A kenyeret házaknál törték meg, s örömmel és egyszerű szívvel vették magukhoz az ételt. ⁴⁷Dicsőítették az Istent, és az egész nép szerette őket. Az Úr pedig naponként növelte az üdvözültek számát ugyanott.

¹⁷¹ BULTMANN, Rudolf: *Az Újszövetség teológiája* Első rész. *Az Újszövetség teológiájának előfeltételei és motívumai II. Az ősgyülekezet kérésmája*. Osiris Kiadó, Budapest. (1998) p:59.

Motivációs szempontból is megvizsgálva az elméletet az az elképzelés, mely szerint a rómaiak érdeke lett volna, hogy a kereszténység segítségével alakítsanak ki egy számukra könnyebben irányítható, politikailag passzívabb és együttműködőbb zsidó közösséget Palesztinában több szempontból is nehezen elképzelhető. A rómaiak elpusztították Jeruzsálemet és a templomot. Nem rehabilitálni igyekeztek a zsidóságot, hanem kezdetektől fogva megpróbálták behódolásra kényszeríteni őket. Nem jelentett gondot számukra a zelóták teljes megsemmisítése sem a zsidó háborúban (Kr.u. 66-70.), sem később a Bar Kochba-lázadás idején (Kr.u. 132-135.).

Az elmélet politikai szempontból sem állja meg a helyét. Jézus és a hatalom képviselői között kialakult elvi és valláspolitikai konfliktus vonatkozásában először azt kell megvizsgáljunk, hogy milyen korabeli politikai irányzatok – mai elnevezéssel pártok – vettek részt a római birodalom megszállását követő politikai életben. Jézus perének vizsgálatakor kijelenthetjük, hogy a főtanács (*Szanhedrin*), majd Pilátus előtt történt tárgyalások egyértelműen beilleszthetők mind a zsidó, mind pedig a római büntetőper keretei közé.¹⁷²

A Kr.e. 2. században kialakult négy filozófiai irányzat – (1) *farizeusok*,¹⁷³ (2) *szadduceusok*,¹⁷⁴ (3) *esszénusok*¹⁷⁵ és (4) *zelóták*¹⁷⁶ – a zsidók különböző politikai pártjaiként értelmezhetők, s alapvetően erőszakmentesek tömörülések voltak. A nemzeti szabadságharcoként induló Makkabeusok vezette fölkelés (Kr. e. 167-166.)¹⁷⁷ és a zsidó királyság helyreállítását követő évtizedekben a királyi és főpapi hivatalok szétválasztása kapcsán a *szadduceusok* és *farizeusok* közötti kialakuló polgárháború lezárásképpen *Alexander Jannaeus* (Kr.e. 103-76) főpap keresztre feszített 800 farizeust,¹⁷⁸ melyet követően a *farizeusok* elfordultak a politikától. Ettől kezdve a vallási előírások betartását, a mindennapok megszentelését, a rituális tisztaságot és az atyák hagyományát tartották a legfontosabbnak. Politikai szempontból tehát mérsékeltnek tekinthetők. A római vezetés számára hasonlóképpen

¹⁷² SÁRY, Pál: *Bűnvádi eljárások az Újszövetségben I. Jézus pere*. Szent István Társulat, Budapest. (2007) p. 17.

¹⁷³ DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon III. Farizeusok*. Szent István Társulat Budapest. (1997) p: 495.

¹⁷⁴ DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon XII. Szadduceusok*. Szent István Társulat Budapest. (2007) p: 508.

¹⁷⁵ DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon III. Esszénusok*. Szent István Társulat Budapest. (1997) p: 307.

¹⁷⁶ DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon XV. Zelóták*. Szent István Társulat Budapest. (2010) p: 533.

¹⁷⁷ KŐSZEGHY, Miklós: *Milyen messze van Kandahar Jeruzsálemtől?* In.: XERAVITS, Géza – ZSENGELLÉR, József (szerk.): *Szövetségek erőterében - A deuterokanonikus irodalom alapvető kérdései*. L'Harmattan, Budapest. (2004) p: 18

¹⁷⁸ HESEMANN, Michael: *A Názáreti Mária. Történelem-Régészet-Legendák*. (ford: DIÓS István) Szent István Társulat, Budapest. (2012) p. 40.

együttműködő volt a politikai erőkhöz alkalmazkodó és a papi arisztokráciához tartozó *szadduceusok* csoportja, akik kiegyezve a mindenkori hatalommal kifejezetten a pragmatista zsidóságot képviselték. Az *esszénusok* csoportja részt sem vett a felkelésben, attól elhatárolódva, elkülönülve Jeruzsálemtől távol, Qumranban éltek. Az egyetlen megmaradt, valóban harcos militarista csoport a *zelóták* pártja volt, akik valóban szembe szálltak Rómával. Ha tehát a rómaiak egy számukra kedvezően passzív zsidó közösséget akartak volna kiépíteni, akkor e négy csoportból három közül szabadon és könnyen kiválaszthattak volna egyet. Miért kellene kitalálni egy újat, amely a hagyományos zsidók számára is idegen lenne, ellenérzést szülne? Végül pedig azt is figyelembe kell vennünk, hogy nem csak a rómaiak, hanem más görög és zsidó források is említik a názáreti Jézust.¹⁷⁹ Netán ezek a források is részei lettek volna a „római összeesküvésnek”?

3.3 Összefoglalás

Jól láthatóan éles ellentét húzódik meg az Ószövetség és az Újszövetség erőszak felfogása között. Az erőszakkal kapcsolatban gyakran említett *zelóták* valójában a zsidók egy csoportját képviselték, akik az Kr. u. 1. század elején egyfajta vallási-politikai mozgalomként jelentek meg. Azoknak a zsidóknak voltak a példaképei, akik megalkuvást nem ismerve hűségesek voltak Istenhez, a Tórához és Izrael földjéhez, s akik a hódító római seregek ellen a végsőkig harcoltak a szent városért és a templomért.¹⁸⁰ Mindenre ellenséggként tekintettek – beleértve a többi zsidót is – aki együttműködött Rómával. A *zelótákat* a *szikáriusok* vagy „tőrösök” egyik csoportjaként is definiálták. A könnyen elrejtendő rövid pengéjű tőrrel a *szikáriusok* a makkabeusokra jellemző gerillaharc taktikáját alkalmazták: rajtaütéseket hajtottak végre római konvojokkal szemben és megtámadtak mindenkit – köztük zsidókat is –, aki megpróbált adót szedni. A ma ismert legtöbb információ a *zelóták* és *szikáriusok* csoportjáról Josephus Flavius (Kr. u. 36-100) zsidó történésztől származik, aki a 66-os nagy zsidólázadásnak is a szemtanúja volt. Az igencsak vitatott ún. római elmélettel épp csak annyiban foglalkoztunk, amennyiben egyetértünk annak bizonyításával, hogy az elmélet nem állja ki sem a történelmi, sem a teológiai, sem irodalmi, sem pedig a motivációs indíttatás kritikáját.

Míg az Ószövetség erőszakossága általában háborús narratívákban nyilvánul meg, amelyekben Izraelt Isten vezeti ellenségei ellen, a korai keresztény szövegek – közülük elsősorban a Jelenések könyve – a háborús hadviselést eszkatologikus vagy apokaliptikus

¹⁷⁹ ROCHFORD, James M.: *Evidence Unseen: Exposing the Myth of Blind Faith*. Kindle Edition. (2013)

¹⁸⁰ KOHLER, Kaufmann: *The Zealots*. In: *The Jewish Encyclopedia*. Funk & Wagnalls, New York. (1905) p: 639.

szintre emelik. A legszörnyűbb erőszak is legitimálható, ha isteni eredetű, vagy ha az emberi erőszak Isten parancsára vagy nevében történik. Még a korai keresztény vértanúk ábrázolásához is kapcsolódnak olyan harcias megjegyzések, amelyek gyakran az üldözők bűnének erőszakos megtorlására irányuló fenyegetésre irányulnak.

Az első keresztények a bálványimádás elutasítása mellett a harc megtagadásának parancsát is komolyan vették, ezért évszázadokon át nem voltak hajlandók a római hadseregben szolgálni. A korai irodalom bőségesen bizonyítja a keresztény egyház erőszakellenes álláspontját, mégsem tekinthető azonban teljes mértékben helyesnek az az állítás, hogy az első századokban minden keresztény pacifista volt. A konstantini fordulatot követően a korai egyházra jellemző pacifizmussal szemben gyökeres változás figyelhető meg. Ahogy a keresztények számára a 4. századtól az evangélium népszerűsítésére már az államhatalom eszközei is elérhetővé váltak, az új hatalmat éppúgy alkalmazták az eretnokség megbüntetésére, isteni ítéletet mondvá azok felett, akiket Isten ellenségének tartottak. Egyes tudósok, mint például Regina Schwartz¹⁸¹ a keresztény hit erőszakos volta mellett érvel, rámutatva arra, hogy a kereszténység a judaizmushoz és az iszlámhoz hasonlóan monoteista vallás, melyre éppúgy jellemző nézeteinek erőszakos képviselője.

4 A háború és béke karakterisztikája, a szentség megjelenése

Az újszövetségi Szentírás a formálódó keresztény közösség számára különös jelentőséggel bírt. Ennek elsődleges oka, hogy az Alapító életét, mondásait, tevékenységét és utolsó napjait foglalta össze. Az első keresztény közösségek számára életvezetési, majd később társadalom (állam)formáló tekintéllyel jelent meg a könyvek tartalma. A keresztény közösség így nem tekinthetett el sem attól, hogy az Alapító hogyan viszonyult az erőszakhoz, sem attól, hogy milyen kontextusban jelent meg ezekben a könyvekben az állam legitim erőszakszervezete a haderő, ahogy attól sem, hogy milyen személyes véleménye vagy kapcsolata volt a haderő egyes képviselőivel. Az Újszövetség különösen jelentős volt a kereszténység számára, mint az Ószövetség folytatása. Az első századokban ugyanis még nem volt egyértelmű, hogy hogyan viszonyuljon a keresztény közösség az Ószövetséghez. Az csak később, az egyes – különösen a manicheus – eretnokségekkel folytatott harcban kristályosodott ki, hogy a két szövetség között nem ellentét, sokkal inkább egyfajta

¹⁸¹ SCHWARTZ, Regina Mara: *The Curse of Cain: The Violent Legacy of Monotheism*. The University of Chicago Press, Chicago. (1997)

kontinuitás lelhető fel. Ez azonban mind az Ószövetség „harcos” istenképét, mind pedig az Ószövetség háborúit is új megvilágításba helyezte. Az első századok egyházatyái előszeretettel magyarázták ezeket a szövegtanukat allegorikusan és már az újszövetségi „kinyilatkoztatás” fényében. Az Ószövetség istenképét, illetve az Ószövetség háborúit a dolgozatban csak annyiban érintem, amennyiben az az újszövetség és az abból kifejlődő katonaszent-kultusz, illetve az egyes fegyvernemekhez kapcsolódó védőszent kultusz megértését segíti. Az ószövetségi háborúk szöveg-, történeti vagy akár régészeti feltárása külön kutatás anyagát képezi. Allegorikus, képi magyarázatuk azonban majd az újszövetségi elemzéseknél és a későbbi katonaszent kultuszban is visszaköszön.

Az újszövetségi irodalom jelentősen eltér az erőszak és a béke kapcsán a példaképek kérdéséről. Az újszövetség középpontjában ugyanis a Názáreti Jézus áll, aki maga is erőszakos halállal halt meg, miközben a megbocsátás és a béke alapparadigmáját hirdette meg.¹⁸² Nem volt katonai ambíciója, egyfajta „vándorprédikátorként” élte az életét. Ez a tény jelentősen, de nem kizárólagosan határozta meg a keresztény közösség ilyen irányú gondolkodását.

Ebben a fejezetben egyrészt vizsgáljuk azt a hatást, amelyet az Alapító karaktere gyakorolt a későbbi korok keresztényeire, ami a harcot, katonaságot illeti. Felvetjük annak a kérdését, hogy a jézusi mondatok, illetve az evangéliumon kívüli irodalom mennyire befolyásolta a keresztény szent és különösen katonaszent kultuszt. Másrészt rávilágítunk arra, hogy a Szentírás egyes szereplőit már a korai egyház is szentként (példaképként) tisztelte, akiknek a magatartása meghatározta sokak életét. Közöttük azonban olyanokat is találunk, akik, ha nem is kifejezetten katonák, harcosok voltak, de az erőszak alkalmazása kérdésében is nyilatkoztak. Végül rámutatunk arra a dichotómiára, amelyet az evangéliumok hordoznak: a katonák egyszerre jelennek meg, mint karizmatikus szereplők, illetve mint kegyetlen végrehajtók. Ebből kiindulva a fiatal egyház számára mindkét út nyitva állt: a haderő és a katonaság elutasítása, illetve a katonai erények magasztalása.¹⁸³

¹⁸²STAPLES, Jason A.: *“Lord, LORD”*: Jesus as YHWH in Matthew and Luke. In.: *New Testament Studies*, 64/I. Cambridge University Press, Cambridge. (2017) pp. 1-19.

¹⁸³ ANDERSON, Paul N. – JUST Felix S.J. – THATCHER, Tom: *John, Jesus, and history, volume 2: Aspects of Historicity in the Fourth Gospel*. Society of Biblical Literature, Atlanta. (2009); LÉMONON, Jean-Pierre: *Jesús de Nazaret Profeta y sabio*. Editorial Verbo Divino, Navarra. (2004); SCHRÖTER, Jens: *Jesus von Nazareth: Jude aus Galiläa – Retter der Welt*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig. (2017)

4.1 Jézus karaktere

Szinoptikus evangéliumok Jézust egyszerre ábrázolják néptanító, démonűző és gyógyító szerepben. Mindezek alapján elmondható, hogy környezete nem volt, nem is lehetett közömbös vele kapcsolatban. A karizmatikus személyisége, illetve csodás gyógyításairól szóló hírek gyors terjedése révén körülötte rövid időn belül kialakuló követőinek csoportja igen hamar felkeltette mind a zsidó vallási vezetők, mind pedig a római hatóságok figyelmét.

Jézus Kr.u. 27-28 körül léphetett fel. Tanítása közben többször bejárta Palesztina területét, ugyanakkor megítélése bár a szövegtanúk szerint nem volt alapvetően negatív, nem mondható kifejezetten pozitívnak sem. Galileából származott, leginkább azon a környéken tanított és tanítványait is hazájából választotta. Ahogy fentebb láttuk, a galileaiak megítélése azonban több szempontból is kritikus volt a kortársak szemében. A nép elsősorban prófétának tartotta,¹⁸⁴ azonban növekvő népszerűségét a zsidó vallási és politikai vezetők többsége – különös tekintettel az ezt megelőző évtizedekben igen gyakori lázadásokra – gyanakvással figyelte és egyre veszélyesebbnek ítélte.¹⁸⁵ Hamarosan már a népesebb városokat is kerülnie kellett és inkább külső, lakatlan területeken tanított.¹⁸⁶ Galileán kívül azonban a szinoptikus evangéliumok tanúsága szerint már messze nem fogadták olyan kedvezően. Előfordult, hogy megjelenését, tanítását és démonűző tevékenységét követően a helyi lakosok rémülten kérték, inkább hagyja el a területüket (ld. a gadarai megszállott).¹⁸⁷ Szamariában kifejezetten

¹⁸⁴ Mt 21,10-11: Amikor beért Jeruzsálembe, az egész város izgalomba jött. „Ki ez?” – kérdezték. „Ez Jézus, a próféta, a galileai Názáretből” – felelte a nép.

¹⁸⁵ SÁRY, Pál: *Bűnvádi eljárások az Újszövetségben I. Jézus pere*. Szent István Társulat, Budapest. (2007) p. 19.

¹⁸⁶ Mk 140-45: A leprás. ⁴⁰Egy leprás jött hozzá, térdre borult előtte, s így kérte: „Ha akarod, megtisztíthatsz.” ⁴¹Jézusnak megesett rajta a szíve, kinyújtotta kezét, és így szólt hozzá: „Akarom, tisztulj meg!” ⁴²Erre rögtön elmúlt a leprája, és megtisztult. ⁴³De Jézus szigorúan ráparancsolt s elküldte, ezt mondva neki: ⁴⁴„Vigyázz, ne szólj róla egy szót sem senkinek, hanem menj, mutasd meg magadat a papnak, és ajánld fel tisztulásodért a Mózes rendelte áldozatot, bizonyosságul nekik.” ⁴⁵Ám az, alighogy elment, mindenfelé híresztelni és terjeszteni kezdte a dolgot. Emiatt Jézus nem mehetett nyilvánosan be a városba, inkább távolabbi, csendesebb helyeken tartózkodott. Az emberek mégis mindenünnen jöttek hozzá.;

Lk 5,12-16.: A leprás meggyógyítása. ¹²Amikor Jézus az egyik városban tartózkodott, egy leprával borított férfi meglátta, elé borult és kérte: „Uram, ha akarod, megtisztíthatsz!” ¹³Erre kinyújtotta kezét, megérintette, és így szólt hozzá: „Akarom, tisztulj meg!” És azonnal megtisztult a leprától. ¹⁴Meghagyta neki, hogy ne mondja el senkinek: „Hanem menj el, mutasd meg magad a papnak, és ajánld fel tisztulásodért a Mózes által előírt áldozatot bizonyosságul nekik.” ¹⁵A dolog híre mégis egyre jobban elterjedt. Nagy tömeg gyűlt egybe, hogy hallgassa, és ki-ki meggyógyuljon betegségéből. ¹⁶Ő azonban elvonult a pusztába, és imádkozott.

¹⁸⁷ Mk 5,17: A gadarai megszállott. ¹Átértek a tó túlsó partjára, a gadaraiak vidékére. ²Amint kiszállt a bárkából, a sírok felől egy tisztátalan lélektől megszállott ember jött szembe vele. ³A sírboltokban lakott, és még láncokkal sem tudták fogva tartani. ⁴Már sokszor megbilincseltek és láncra verték, de széttépte a láncokat, összetörte a bilincseket. Senkinek sem sikerült megfékeznie. ⁵Éjjel-nappal állandóan sírboltokban és a hegyekben tanyázott, kiáltozott, és kövekkel ütötte-verte magát. ⁶Amikor messziről meglátta Jézust, odafutott hozzá, a földre vetette magát előtte, és ⁷hangosan kiabált: „Mi közöm hozzád, Jézus, a magasságbeli Istennek Fia? Az Istenre kérek, ne gyötörj!” ⁸Mert ráparancsolt: „Menj ki, tisztátalan lélek, ebből az emberből!” ⁹Meg is kérdezte: „Mi a neved?” „Légióknak hívnak – válaszolta –, mert sokan vagyunk.” ¹⁰Együttal nagyon kérte, ne zavarja el őket erről a vidékről. ¹¹Ott legelészett

ellenségesen tekintettek rá és nem fogadták be éjszakára, mikor áthaladt a területen Jeruzsálem felé.¹⁸⁸ Bár Palesztina területe viszonylag kicsinek mondható, Jézus népszerűsége Galileán kívül meg sem közelítette azt, amelyet saját hazájában élvezett. Kritikusai között ráadásul megtalálhatjuk még a saját családját is. Márk evangéliuma szerint összeütközésbe kerülhetett velük, mikor Názáretben tanított és a családtagjaival való találkozást szokatlan határozottsággal utasította el.¹⁸⁹ Megnyilatkozásai során önmagát a középpontba állítva Jézus kinyilvánította Istennel való titokzatos egyenlőségét. Ezzel pedig üzenete alapvetően eltért a zsidók hitvilágától.¹⁹⁰

a hegyoldalon egy nagy sertéskonda. ¹²„Küldj a sertésekbe – kérték –, hadd szálljuk meg azokat.” ¹³Megengedte nekik. Erre a tisztátalan lelkek kimentek (az emberből), és megszállták a sertéseket. Erre a mintegy kétezer sertésből álló konda a meredekről a tóba rohant, s vízbe fulladt. ¹⁴A kanászok elfutottak, s elvitték a hírt a városba és a tanyákra. Az emberek jöttek, hogy megnézzék, mi történt. ¹⁵Jézushoz érve látták, hogy akit azelőtt egy légió tartott megszállva, most ott ül felöltözve, eszének birtokában. Erre megijedtek. ¹⁶A szemtanúk elbeszélték nekik, mi történt a megszállottal és a sertésekkel. ¹⁷Arra kérték, hagyja el határukat. ¹⁸Amikor beszállt a bárkába, az imént még megszállott kérte, hogy vele mehessen. ¹⁹Nem engedte meg neki. „Menj haza a tiedhez – mondta neki –, s beszéld el, milyen nagy dolgot tett veled az Úr, hogyan könyörült meg rajtad.” ²⁰Az el is ment, és Dekapoliszban mindenütt híresztelte, hogy milyen nagy dolgot tett vele Jézus. Mindenki csodálkozott.

Mt 8,34: A gadarai ördögösök. ²⁸Amikor a túlsó parton Gadara környékére ért, két ördögtől megszállt emberrel találkozott. A sírboltokból jöttek elő. Annyira elvadultak voltak, hogy senki sem mert az úton járni. ²⁹Így kiabáltak: „Mi közünk hozzád, Isten Fia? Azért jöttél ide, hogy idő előtt gyötörj minket?” ³⁰Messze tőlük nagy sertéskonda legelészett. ³¹Ezért az ördögök kérték: „Ha kiűzöl minket, küldj a sertéskondába!” ³²„Menjetek!” – mondta nekik. Erre kimentek és megszállták a sertéseket, mire az egész konda lerohant a meredekről a tóba és vízbe fúlt. ³³A kanászok elfutottak, és a városba érve mindent elmondtak, azt is, ami a megszállottakkal a szemük láttára történt. ³⁴Az egész város kiment Jézus elé, és amikor megpillantották, kérték, hagyja el határukat.

Lk 8,26-37: ²⁶Azután kikötöttek a gerázaiak földjén, amely Galileával átellenben van. ²⁷Amint kilépett a partra, egy férfi jött eléje a városból, akiben ördögök voltak, és már régóta nem vett magára ruhát, sem házban nem lakott, hanem a sírboltokban. ²⁸Amikor meglátta Jézust, leborult előtte, és hangosan fölkiáltott: »Mi közöm hozzád, Jézus, a magasságbeli Isten Fia? Kérlek, ne gyötörj engem!« ²⁹Mert parancsolt a tisztátalan léleknek, hogy menjen ki az emberből. Ugyanis már jó ideje hatalmába kerítette, láncokkal volt megkötözve, és bilincsekben őrizték, de elszaggatta a kötélékeket, s az ördög a pusztába üzte. ³⁰Jézus ekkor megkérdezte: »Mi a neved?« Azt felelte: »Légió«, mert sok ördög szállta meg. ³¹Arra kérték, ne azt parancsolja, hogy a mélységbe menjenek. ³²Volt ott egy nagy disznócsorda, a hegyen legelészett. Kérték őt, engedje meg, hogy azokba menjenek. Megengedte nekik. ³³Az ördögök erre kimentek, megszállták a disznókat, mire a csorda lerohant a meredeken a tóba, és belefúlt. ³⁴A kondások, látva, hogy mi történt, elfutottak, és hírül vitték ezt a városba és a falvakba. ³⁵Az emberek kimentek, hogy lássák a történeteket. Amikor Jézushoz értek, ott találták azt az embert, akit az ördögök elhagytak, felöltözve és ép ésszel, amint ott ült Jézus lábainál, és félelem fogta el őket. ³⁶Azok pedig, akik látták, elbeszélték nekik, hogyan szabadult meg az, akit az ördög zaklatott. ³⁷Ekkor a gerázaiak földjének egész lakossága arra kérte őt, hogy távozzék el tőlük; mert nagy félelem vett erőt rajtuk. Ő pedig bárkába szállt és visszatért.

¹⁸⁸ Lk 9,51-55: A samáriaiak nem fogadják be Jézust. ⁵¹Amikor már közeledtek szenvedésének és megdicsőülésének napjai, szilárdan elhatározta, hogy Jeruzsálembe megy. ⁵²Követeket küldött maga előtt. Ezek elindultak, s eljutottak a samáriaiak egyik falujába, hogy szállást készítsenek neki. ⁵³De nem fogadták be, mert meglátszott rajta, hogy Jeruzsálembe megy. ⁵⁴Ennek láttán a tanítványok, Jakab és János felháborodtak: „Uram, ha akarod, lehívjuk az égből a tüzet, hadd pusztítsa el őket!” ⁵⁵De ő hozzájuk fordult és rájuk pirított. ⁵⁶Ezután más faluba mentek.

¹⁸⁹ Mk 3,31-35: Jézus rokonai. ³¹Amikor anyja és rokonai odaértek, kint maradtak, beküldtek érte és hívták.

³²Sokan ültek körülötte, szóltak neki: „Anyád és testvéreid kint vannak, és keresnek.” ³³Így válaszolt: „Ki az én anyám és kik az én testvéreim?” ³⁴Aztán végighordozta tekintetét a körülötte ülőkön, s csak ennyit mondott: „Ezek az én anyám és testvéreim!” ³⁵Aki teljesíti az Isten akaratát, az az én testvérem, nővérem és anyám.”

¹⁹⁰ NEUSNER, Jacob: *A Rabbi talks with Jesus*. McGill-Queen's University Press. (2000).

Dolgozatom témája szempontjából nézve figyelemreméltó, hogy az erőszakkal és a fegyverekkel kapcsolatban Jézus tanításában érdekes dichotómia figyelhető meg. Az utolsó vacsorán például igencsak meglepő szavakat használ: „*Most azonban akinek erszénye van, vigye magával, hasonlóképpen a táskát is; akinek pedig nincsen, adja el a felső ruháját, és vegyen kardot.*” (Lk 22,36). Amikor pedig a kereskedőket kiűzte a templomból, tulajdonképpen ő maga is az erőszak eszközához nyúlt: „Akkor kötelekből ostort font, és mindnyájukat kizavarta a templomból a juhokkal és az ökrökkel együtt, a pénzváltók pénzét szétszórta, az asztalaikat fölforgatta. A galambárusoknak pedig azt mondta: »*Vigyétek el innen ezeket, ne tegyétek Atyám házát vásárcsarnokká!*«.” (Jn 2,15-16) De akkor is, amikor tanítványait az evangélium hirdetésének útjára indítja, utasításában meglehetősen elbizonytalanító és homályos szavakkal mutatja be saját isteni küldetését: „*Ne gondoljátok, hogy békét hozni jöttem a földre. Nem azért jöttem, hogy békét hozzak, hanem kardot. Azért jöttem, hogy szembeállítsam az embert apjával, a lányt anyjával és a menyét anyósával: saját háza népe lesz az ember ellensége.*” (Mt. 10; 34-35)

Ugyanakkor másrésről Jézus az erőszakot teljes mértékben elutasítja. A megsértett igazságosságot és az egyenlőséget helyreállító ószövetségi vérbosszú törvényének merőben új értelmezést ad. Tanításában többször is radikálisan szembe helyezkedik a világban uralkodó erőszakkal (Mt 5,38-39)¹⁹¹ és az ószövetségi hagyományoktól eltérően az ellenség szeretetére buzdít (Mt 5, 43-44).¹⁹² Ő maga lesz az első, aki ellenállva a sátán kísértésének nem uralkodik erővel a világ népein (Mt 4,8)¹⁹³ és visszautasítja azt is, hogy a nép egyfajta forradalmi politikusként kezelje (Jn 6,14-15)¹⁹⁴. Letartóztatásakor azt sem engedi, hogy tanítványai a védelmére keljenek (Lk 22,49-51).¹⁹⁵ Máté evangéliumában elfogatásakor a kortársait meghökkentő és az ószövetségi törvényt látszólag megsértő sajátos szemlélete még karakterisztikusabban mutatkozik meg: „Jézus rászólt: „*Tedd vissza hüvelyébe kardodat! Aki*

¹⁹¹ Mt 5,38-39: „Hallottátok a parancsot: Szemet szemért és fogat fogért. Én pedig azt mondom nektek, ne álljatok ellent a gonosznak. Aki megüti a jobb arcodat, annak tartsd oda a másikat is! Aki perbe fog, hogy elvegye a ruhádat, annak add oda a köntösödöt is! S ha valaki egy mérföldnyire kényszerít, menj vele kétannyira! Aki kér, annak adj, s attól, aki kölcsönt akar tőled, ne tagadd meg!”

¹⁹² Mt 5,43-44: „Hallottátok a parancsot: Szeresd felebarátodat, és gyűlöld ellenségedet. Én pedig azt mondom nektek: szeressétek ellenségeiteket, és imádkozzatok üldözőitekért!”

¹⁹³ Mt 4,8-10: Végül egy igen magas hegyre vitte az ördög, s felvonultatta szeme előtt a világ minden országát és dicsőségüket. „Ezt mind neked adom – mondta –, ha leborulva imádsz engem.” Jézus elutasította: „Távozz, ördög! Meg van írva: Uradat, Istenedet imádd, s csak neki szolgálj!”

¹⁹⁴ Jn 6,14-15: Amikor az emberek látták a csodajelet, amelyet Jézus végbevitt, így beszéltek: „Bizonyára ez az a próféta, akinek el kell jönnie a világba.” Jézus észrevette, hogy körül akarják venni, erőszakkal meg akarják tenni királynak, azért visszament a hegyre, egyedül.

¹⁹⁵ Lk 22,49-51: „Amikor a tanítványok látták, hogy mi készül, megkérdezték: „Uram, kardot rántsunk ellenük?” Egyikük mindjárt le is sújtott a főpap szolgájára, s levágta a jobb fülét. De Jézus így szólt: „Hagyjátok, elég!” Aztán megérintette a szolga fülét és meggyógyította.”

kardot ragad, az kard által vész el. Vagy azt hiszed, hogy nem kérhetem Atyámat, s nem küldene tizenkét légió angyalnál is többet?” (Mt 26,52-53). Keresztre feszítésekor, bár a római katonák megalázzák, meggyötrik és megkínózzák, ő mégsem alkalmaz erőt, hanem így szól: „Atyám, bocsáss meg nekik, hisz nem tudják, mit tesznek.” (Lk 23,34).

Az ószövetségi Törvény őrzőinek szemében Jézus úgy jelent meg, mint egykor Illés: egy veszélyes és erőszakos forradalmár, aki eltéríti a népet arról az útról, amelyet Isten és az előljárók kijelöltek számára (Lk 23,1-2).¹⁹⁶ Valójában azonban Jézus azokat az értékeket állította vissza, amelyeket a társadalom elfojtott. A szelíd és alázatos szívű Mester úgy diadalmaskodik az erőszak felett, hogy elviseli azt (1Pét 2,21-24),¹⁹⁷ és olyan nyugalmat kínál, amely az igazságtalanságot is felülmúlja (Mt 11,29).¹⁹⁸ Az, hogy Jézus nem hagyatkozik passzívan Istenre, mint az elnyomottak védelmezőjére, meghaladja az Ószövetség eszmeiségét. Mintegy erőszakot téve az erőszakosokon, szembeszegülésével már a földön elnyeri a kiengesztelődést.

Attól függetlenül, hogy Jézust kifejezetten pacifistának tekinthetjük-e vagy sem, a kereszténység történetére alapvetően nem jellemző a pacifizmus. A római elnyomás alatt lévő és politikailag is megosztott zsidó társadalomban a lenézett és eleve gyanakvással kezelt Galileából származó, gyorsan hírnévre szert tevő és sok követőt megmozgató különös vallási mozgalom vezetője mind a tartomány politikai vezetői, mind pedig a zsidó vallási vezetők számára kiemelt kockázati tényezővé vált, melyet el kellett pusztítani. Mindezek tükrében nem meglepő, hogy az egyház már az első évszázadoktól kezdve fokozatosan megalkotta az igazságos, később szent háború fogalmának kidolgozásával a háború teológiáját.¹⁹⁹

4.2 A szentség fogalma az ősegyház megközelítésében

Ahhoz, hogy megértsük, hogyan is alakult ki az ószövetség szentség felfogásából a keresztény szentség fogalma, mélyebben meg kell értsük az ősegyház születésekor fennálló társadalmi folyamatokat. A Katolikus Egyház Katekizmusa szerint „A Pátriárkákat, a

¹⁹⁶ Lk 23,1-2: Ezzel fölkerekedett egész sokaságuk, és Pilátushoz kísérték. Ott vádolni kezdték: „Azt tapasztaltuk – mondták –, hogy fellázítja népünket. Megtiltja, hogy adót fizessünk a császárnak. Azt állítja magáról, hogy ő a messiás király.”

¹⁹⁷ 1Pét 2,21-24: Mert erre vagytok hivatva, hiszen Krisztus is szenvedett értünk, példát adva nektek, hogy kövessétek nyomdokait. „Bűnt nem követett el, hamisság nem volt ajkán.” Amikor szidalmazták, nem viszonozta a szidalmat; amikor szenvedett, nem fenyegetőzött, hanem rábízta magát az igazságos bíróra. Vétkeinket a saját testében fölvitte a (kereszt)fára, hogy meghaljunk a bűnöknek, s az igazságnak éljünk. Sebei szereztek számotokra gyógyulást.

¹⁹⁸ Mt 11,29: Vegyétek magatokra igámat, és tanuljatok tőlem, mert szelíd vagyok és alázatos szívű, s megtaláljátok lelketek nyugalalmát.

¹⁹⁹ TESSORE, Dag: *A háború misztikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (2004) pp.: 23-24.

Profétákat vagy az Ószövetség többi nagy alakját minden liturgikus hagyományban mindig szentként tisztelték és fogják is tisztelni.”²⁰⁰ Ahogy arra már korábban is utaltunk, az Ószövetség erőszakkal és háborúval kapcsolatos eszmeisége az újszövetségben új értelmezést nyert. Az Ószövetség háborús nyelvezetét az Újszövetség átértelmezte, amelyben az ember önmagával vívott harcát fejezte ki. Emellé a belső harc mellé társult a Jelenések könyvében megfogalmazott eszkatológikus háború, az egyetemes Jó és Rossz közötti végső harc.

Az Ószövetség a szentséget még tárgyiasítja. Minden tárgyat és személyt, amely az Istenhez tartozik szentnek tekint és azokat kizárólag az Isten szolgálatában használja (ilyen például az áldozat, az ahhoz használt edények, illetve maga a pap, levita.) A személyek szentségében eleinte a rituális tisztaságnak van elsődleges szerepe, később azonban egyre fontosabbá válik az erkölcsi mozzanat, az Isten törvényeinek való megfelelés és a hozzá való hasonlatosság, amely elsősorban a prófétáknál jelenik majd meg, mint a szentség kritériuma.²⁰¹

A kereszténységben a szentség fogalma jelentősen átalakul. Szentnek tekinthető, aki a keresztség által részesül a megszentelő kegyelemben. Ezt tekinti a dogmatika a szentség legtagabb értelmezésének. Ugyanakkor a szentséget morális szempontból tekintve már az erkölcsi tökéletesség szintjére emeli. Azt tekinti szentnek, akinek erkölcsi élete Isten akarata szerint való, azzal megegyezik, vagyis a szentségben maga az istenszeretet válik a legfőbb alapállássá, amely magában foglal minden más attribútumot.²⁰² A kánonjog ezt a szemléletet tovább szűkíti. Azt tekinti boldognak, vagy szentnek, akit az egyház boldoggá vagy szentté avatott. Hivatalos kanonizációs eljárásról az első századokban még nem beszélhetünk. A vértanúk és hitvallók szentként való tiszteletének alapját ebben az időben a közösség akarata és elfogadása jelentette. A hitvallók tiszteletét követően az üldöztetések elmúltával megjelent az aszkéták és monasztikusok tisztelete. Életszentségük példaértékű volt környezetük számára, tiszteletükre templomokat, kápolnákat emeltek, amelyekben ereklyéiket őrizték és ahova zarándoklatokat szerveztek.²⁰³ A hitvallók és monasztikusok tisztelete immár együtt járt közbenjárásukba vetett hittel is. Tekintettel arra, hogy mivel egyre több szentet kezdtek el tisztelni, egyre több ünnepet tartottak, szükségessé vált kanonizációjuk szigorúbb formába

²⁰⁰ A Katolikus Egyház Katekizmusa, 2. fejezet 1. cikkely/61. Forrás: <https://archiv.katolikus.hu/kek/kek00050.html> (letöltés ideje: 2020. 11. 12.)

²⁰¹ KÜHÁR, Flóris: *Bevezetés a vallás lélektanába*. Szent István Társulat, Budapest. (1926) pp.: 86-89.

²⁰² CORBETT, John H.: *Saints*. In FERGUSON, Everett (szerk.): *Encyclopedia of Early Christianity*. Garland Publishing, INC, New York - London, (1998) pp.: 1020-1021.

²⁰³ MOLINARI, Paolo: *I miracoli nelle cause di beatificazione e canonizzazione*. La Civiltà Cattolica 2011/162. pp.: 245-251.

öntése, a szentté avatásuk alapját jelentő hagyományok és bizonyítékok, vértanúakták, legendák felülvizsgálata és kultuszuk engedélyezési eljárásának kialakítása.²⁰⁴

4.3 A szentség magyarázata az egyházban

Az ember igaz voltát mindig Isten akaratának teljesítése, az Isten akarata szerinti életre való törekvés mértéke határozta meg. Eltérő szemléletmódhoz és fogalmi körhöz kapcsolódóan ugyan, de már az Ószövetségben is létezett a keresztény terminológiában tökéletességként, éltszentségként ismert fogalom. Az Ószövetségben az igaz ember karakterének meghatározása az igaz és igazság fogalmához kapcsolódott, amely nem egy általánosan érvényes ideális normát, hanem sokkal inkább egyfajta viszonyrendszert jelentett, melyben az igaz ember cselekedeteinek mértékét a közösséghez való hűsége, állhatatossága határozta meg. Klasszikus példaként említhetjük Ábrahám történetét, mely szerint az idős és gyermektelen embert az Isten hűsége és állhatatossága érdemeiért mégis a választott nép atyjává tett.²⁰⁵

Később a babiloni fogság idején ez a viszonyrendszer átalakul és megjelenik az ún. Tórá-jámborság, amely az igaz ember magatartásának a mércéje lesz. Az igaz ember ekkor már az Úr törvényein elmélkedik, az Ő rendelkezései szabják meg cselekedeteit, azok határozzák meg életének biztonságát és boldogságát. Életútja során az igaz ember bár határozottan vallja, hogy Isten akarata szerint kíván élni, ugyanakkor azt is tudja magáról, hogy esendő ember. Bűnösségének elismerésével így már árnyaltabbá válik az igazak csoportjához való tartozás kritériuma, amely az ember oldaláról ezáltal már nem kívánja meg a feltétlen büntelenség állapotát. Az igaz ember örömét leli Isten törvényeiben, boldogan járja az igaz utat, tetteit pedig siker koronázza. Az igaz ember Isten védelmét élvez, aki megjutalmazza őt hűségéért. A dualista szemléletben természetesen megjelenik az „igaz” ellentéte is, melyben a „bűnös” egyenlővé válik a „gonosszal”. A „bűnös”, a „gonosz” az Istennel létrejött közösségi viszony ellenében cselekszik, folyamatosan megsérti Isten törvényekben kinyilvánított akaratát.²⁰⁶ Embertársaival szemben a közösségnek megfelelő magatartást már nem tartja be. Nem ismeri el bűneit, nincs alázata és bánata, sőt, inkább még kérkedik is függetlenségével, a természetfelettől elszakadó önállóságával, Istentől való eltávolodásával.²⁰⁷

²⁰⁴ UJHÁZI, Lóránd: *A csoda szerepe és jogi bizonyítása a boldoggá és a szentté avatási eljárásokban*. In.: BÁNYAI, Ferenc – NAGYPÁL, Szabolcs – BAKOS, Gergely (szerk.): *A vallási tapasztalat megértése - Jog, bölcsélet, teológia*. L'Harmattan Kiadó, Pannonhalma. (2010) pp.: 172-175.

²⁰⁵ Teremtés könyve 15,6: Hitt az Úrnak, ő pedig beszámította neki megigazulásra.

²⁰⁶ Zsolt 10,7: Átkot szór és nem éri baj, szája álnoksággal és hazugsággal tele, nyelve alatt romlás és gazság rejtőzik.

²⁰⁷ Zsolt 49,7: Azok, akik kincseikben bíznak, s akik nagy gazdagságukkal kérkednek.

Az Ószövetség antropológiájában kizárólag ez a kettős szemlélet és értékítélet létezik, harmadik lehetőség nincs. Az ember vagy igaz, vagy gonosz. Isten szemében cselekedetei alapján vagy elfogadott, vagy elutasított lehet, s e két lehetőséget áthidalhatatlan szakadék választja el egymástól. Ez a kettős látásmód azonban túlmutat az egyes cselekedetek igaz, vagy helytelen voltán, a tettek mögött megjelenő individuumot a maga teljességében értékeli. Az Ószövetség antropológiájában az ember Isten előtti állapotának és Istenhez való viszonyának meghatározásakor ez a duális szemlélet leegyszerűsítve és kizárólagosan értelmezve a jó és rossz fogalmát, egyértelműen elkülöníti egymástól a jók és rosszak, a hívők és hitetlenek csoportját. Ezzel megteremti a történelmen átívelő jó és rossz küzdelmét, megalapozva a jók látszólagos bukásának és Isten előtt való megdicsőülésének hagyományát.²⁰⁸

Az Újszövetség szinoptikus evangéliumaiban az ószövetségi igaz ember karaktere jelentős átalakuláson megy keresztül. A megfoghatatlan isteni törvény hűséges követésének szinte lehetetlen küldetése mellett megjelenik Jézus, mint a legtökéletesebb ember követésének lehetősége.²⁰⁹ A keresztény tanítás szerint Jézust Isten küldte a világba, hogy az Atya akaratának megfelelően hozzon létre egy, az egész világra kiterjedő új közösséget, melyben az ő közvetítésével jelenik meg Isten akarata és kegyelme. Jézus követése egyben az Atya követését is jelenti, így ettől kezdve az számít igaz embernek, aki az ő közösségéhez tartozik. A keresztény ember lesz tehát az, aki valóban Isten akarata szerint él. Pál úgy terjeszti ki mindezt, melyben Jézus követése már elegendő ahhoz, hogy valaki igaz ember legyen. Jézus azonban azt is világossá teszi, hogy akik őt követik, azokra ugyanúgy szenvedés és halál vár, mint őrá. Híveit nem könnyű életre, hanem a hit és elfogadás mentén megvalósuló feltétlen önfelajánlásra és önátadásra hívja meg, melynek gyümölcse az a kegyelem lesz, mely után valójában minden ember vágyakozik.²¹⁰

Ezen elgondolás mentén a korai egyház tehát már a kezdetektől nagy tisztelettel tekintett azon tagjaira, akik életük példájával és felajánlásával utat mutattak társaiknak. A középkorban

²⁰⁸ RÓZSA, Huba: *Az igaz ember az Ószövetségben*. In: KUMINETZ, Géza (szerk.): *A klerikusi életszentség bölcséleti, teológiai alapjai és kánonjogi garanciái. Teológiai tanulmányok*. Szent István Társulat, Budapest. (2010) pp.: 9-18.

²⁰⁹ Pilátus felesége is elismerte Jézus igaz voltát: Mt 27, 19: Míg ott ült ítélőszékében, a felesége üzenetet küldött neki: „Ne legyen közöd annak az embernek a dolgához! Az éjjel álmomban sokat szenvedtem miatta.” Lukács evangéliumában a kereszt alatt álló százados szintén kijelenti: Lk 23,47: Amikor a százados a történetet látta, dicsőítette az Istent, s azt mondta: „Ez az ember valóban igaz volt.” Tarjányi, Béla: *Az igaz ember az Újszövetségben*. In: KUMINETZ, Géza (szerk.): *A klerikusi életszentség bölcséleti, teológiai alapjai és kánonjogi garanciái. Teológiai tanulmányok*. Szent István Társulat, Budapest. (2010) pp.: 42-51.

²¹⁰ KRÁNYI, Mihály: *Az életszentségre való törekvés ökumenikus távlatai Dietrich Bonhoeffernél*. In: KUMINETZ, Géza (szerk.): *A klerikusi életszentség bölcséleti, teológiai alapjai és kánonjogi garanciái. Teológiai tanulmányok*. Szent István Társulat, Budapest. (2010) pp.: 19-31.

a példaképként tisztelt szentek esetében nem életüknek történeti hűsége volt elsődleges. Sokkal meghatározóbbak voltak azok az események, melyeken keresztül életpéldájuk, személyiségük jelentősége megjelent, ezért a szentek életének jelentősége haláluk után sem szűnt meg, sőt, sokszor épp azt követően fejtették ki igazán hatásukat. A II. Vatikáni Zsinat *Lumen gentium* kezdetű dogmatikus konstitúciója szerint a szentek közösségét azok alkotják, akik Krisztusnak, mint az életszentség szerzőjének és létrehozójának hűséges követőiként mindenkinél jobban és tökéletesebben egyesülve Krisztussal²¹¹ jutnak el az életszentség állapotába. A keresztény hívők számára példaképet jelentenek,²¹² jó példával járnak elől, életük eligazítást és iránymutatást jelent a helyes és biztos út felismerésére.²¹³ A halálon is átívelő misztériumban egyesítik a földi zarándokútjukat járó hívőket az Atyával, bátorítást nyújtanak az igaz élet megvalósításához, nehéz helyzetekben pedig pártfogásukat és közbenjárásukat kérhetjük.²¹⁴ A hitben és kegyelemben az életszentség állapotába eljutó kanonizált szentek közössége²¹⁵ példaképet jelent az egyház minden tagja számára, melyre az igaz élet megvalósulása érdekében mindig törekednie kell.²¹⁶

4.4 Összefoglalás

Az evangélium tanításában egyértelműen megjelenik az erőszak minden formájának elutasítása. Jézus jól ismerte mind a korabeli nemesek és politikai vezetők hatalmi érdekeiből, személyes indíttatásából, vagy éppen bosszúvágyából, mind a különböző népek egymással szemben megnyilvánuló hétköznapi viszályaiból, mind pedig a vallási indíttatásból fakadó erőszak minden fajtáját. A hegyi beszédben elhangzó ellenségszeretet és erőszakmentesség meghirdetése radikális változás volt a korábbi „szemet szemért, fogat fogért”, a *lex talionis*, vagyis a „megtorlás elvének” tanításához képest. Az egyház az igazságosság elvének ősi hagyományával szemben az igazságtalanság eltűrését, sőt az elszenvedett sérelem önként vállalt túlszárnyalását helyezi a keresztény közösség elé példaként. A súlyos sértésnek számító arculcsapás viszonzása helyett a másik arc odatartásával a megalázott fél valójában megszakítja

²¹¹ A II. Vatikáni Zsinat *Lumen gentium* kezdetű dogmatikus konstitúciója az egyházzól. 49

²¹² XII. PIUS PÁPA: *Apostoli körlevele Jézus Krisztus misztikus testéről és abban Krisztussal való kapcsolatunkról (Mystici Corporis Christi)*. Szent István Társulat, Budapest. (1943) p: 15.

²¹³ VODOPIVEC, Giovanni: *Il Santo e la canonizzazione dei Santi nella Chiesa segno di salvezza, in Communio*. Rivista Internazionale, Milano. (1972) p: 32.

²¹⁴ RAHNER, Karl: *Szentek tisztelete*. In: RAHNER, Karl – VORGRIMMLER, Herbert: *Teológiai kishoztár*. Szent István Társulat, Budapest. (1980) p: 643.

²¹⁵ Zsid. 12,1: „Ezért mi, akiket a tanúknak ilyen felhője övez, váljunk szabaddá minden teheről, különösen a bűntől, amely behálóz minket, és fussuk meg kitartással az előttünk levő pályát.”

²¹⁶ PUSKÁS, Attila: *A szenttéavatás dogmatikai alapjai*. In: KUMINETZ, Géza (szerk.): *A klerikusi életszentség bölcséleti, teológiai alapjai és kánonjogi garanciái. Teológiai tanulmányok*. Szent István Társulat, Budapest. (2010) pp.: 54-60.

az erőszak körforgását, megtéve az első lépést az igazságosság helyreállítása felé. A legszegényebbeket a bíróság előtt egyetlen tulajdonuktól, az alsóruházattól megfosztó hitelezőnek a felsőruházat önkéntes átadása a lemeztelenítéssel valójában a hitelező kapzsiságát és igazságtalanságát leplezi le, megnyitva ezzel a lehetőséget az emberség és irgalom megnyilvánulása előtt. A római katonák által a leigázott népekre rákényszerített kényszermunka túlteljesítése pedig felveti az igazságtalanul kierőszakolt túlmunka kiszabásáért a zsarnokra kiszabható büntetés lehetőségét. Jézus buzdítása a megtorlás elkerülésére és a jogtalanságok elviselésére egyedülállóan különböztette meg minden más vallástól a keresztény közösséget. Gnülka²¹⁷ arra is rávilágít, hogy a bosszúról való szabadon vállalt önkéntes lemondás egyben a gonosz legyőzésére irányuló pozitív iránymutatást is jelentett. Az erőszak körforgásának megszakítása tehát az igazságosság helyreállítására vonatkozó ószövetség törvény merőben új szemléletű újjá értelmezése, melyet az Alapító a „szeresd ellenségedet” parancs újra definiálásával egészít ki. Ahogy Isten szeretete is válogatás nélkül érvényes mindenkire, úgy Isten gyermekei is feltétel nélkül szeressék ellenségeiket, és ne bosszulják meg a gonosztságot. Az erőszak ciklusainak megszakítása Isten igazságosságának imitálása, az erkölcsi tökéletességre való törekvés útja.

Az ősegyház tagjai jól tudták, hogy az igazságtalanság és az erőszak terjedése a társadalom fragmentálódásához vezet. A visszaélések és egyenlőtlenségek a közösséget szétzilálják, amely további erőszakcselekményekhez és végső soron pedig háborúhoz vezetnek. Ugyanakkor Jézus azt is világossá tette, hogy az államszervezet kötelessége a rend fenntartása. Az újszövetségi szövegek egyáltalán nem ítélik el az állampolgárok védelmére, az igazságosság biztosítására és a gonosztevők megfékezésére irányuló cselekedeteket, melyekkel a keresztényeknek is együtt kell működni. De az is teljesen világos, hogy a Jézus által meghirdetett szeretet nemcsak az erőszakosok megfékezésére, hanem a védtelen, erőszaknak kiszolgáltatott, üldöztetésnek kitett személyek védelmére is szolgál. Az, hogy a korai keresztények számára az ellenség szeretete egyetemes etikai vezérelvként szolgált, az egyik meghatározó tényezője volt annak a döntésnek, hogy az első három évszázadban nem vállaltak katonai szolgálatot a római hadseregben.

²¹⁷ GNILKA, Joachim: *Das Matthäusevangelium I*. Herder, Freiburg. (1988) p: 181.

5 A 3-4. századi egyházatyák tanítása a háborúról

A 3-4. századi nagy latin egyházatyák által kidolgozott háborúteológia a keresztény nyugat következő közel ezeröttszáz éves történetének szellemi és morális alapjává vált. A nyugati szentatyák közül először VIII. Bonifác pápa ismerte el Szent Ambrust, Szent Ágostont, Szent Jeromost és Nagy Szent Gergely pápát. A keleti egyházban három elismert és kimagasló tanítót tiszteltek: Nagy Szent Vazult, Nazianzoszi Szent Gergelyt és Aranyszájú Szent Jánost, később hozzájuk társult Szent Atanáz is. A konstantini korszak kezdetén az egyházatyák egyfajta megengedő hozzáállással tekintettek az elsősorban a keleti határmenti területeket szolgálatot teljesítő katonákra. A honvédő és igazságos háborúnak tekintett harcokban ugyanakkor a papoknak és szerzeteseknek továbbra is tilos volt a részt venni és a magánélet kapcsán is az erőszakmentes magatartásra irányuló szigorú irányelveket fogalmaztak meg. Szent Ambrus és Szent Ágoston a katonai szolgálaton kívüli gyilkosságot még önvédelemből sem ismerte el, Szent Vazul pedig – bár nem ellenezte a keresztények hadműveletekben való részvételét – továbbra is kiemelte az egyház vérontással szemben idegenkedését.²¹⁸

Részben az egyház és az állam konstantini kiegyezése, részben pedig a barbár keleti invázió veszélye miatt a negyedik és ötödik századi keresztények visszatértek a görög-római klasszikus igazságos háború elmélethez, amely elfogadta az igazság védelmében és a béke helyreállításában folytatott küzdelmet.²¹⁹

5.1 A milánói ediktum szerepe a keresztény háborúfelfogásban

Konstantin császár előtt a keresztények számára a hadsereg katonájának lenni egyet jelentett a bálványimádás bűnével. Az ősegyház teológusai kiemelték, hogy a háború ellentmond a keresztény szellemiségnek. Ez a nézőpont a konstantini fordulatot követően jelentősen megváltozott. Az egyházatyák ettől kezdve olyan racionális és teológiai érveket és bizonyítékokat sorakoztattak fel, amelyek már az isteni terv részeként fogják fel a háborút, a harc szerepét.²²⁰ Nazianzoszi Szent Gergely szerint „*Jobb a dicsőséges háború, mint az a béke, amely elválasztja az embert Istentől: ezért a Lélek felfegyverzi a harcost, hogy megvívhasssa a háborút a jó ügyért.*”²²¹ Míg a kereszténység hajnalán csak a pogányok számára volt

²¹⁸ SZENT VAZUL: *Epistola 188. XIII.* Forrás: <https://www.newadvent.org/fathers/3202188.htm> (letöltés ideje: 2022. 03.12.)

²¹⁹ BAINTON, Roland: *Il cristiano, la guerra, la pace.* Torino, Gribaudi. (1968) pp.: 8-9.

²²⁰ TESSORE, Dag: *A háború misztikája.* Akadémia Kiadó, Budapest. (2004). p. 40.

²²¹ NAZIANZOSZI Szent Gergely: *Orationes 2:82.* (forrás: <https://www.orthodoxraahway.org/files/Church-Fathers/St.GregoryTheologion.pdf>) Letöltés ideje: 2021.11.13.

engedélyezett a háborúskodás, a milánói fordulatot követően már csak a papoknak és szerzeteseknek kellett távol maradni mind a politikától, mind a harctól. A közjó védelme érdekében a világiak és vezetőik számára már megengedetté vált, hogy „harcoljanak az igazságért”.²²²

A kereszténység életének első viharos évszázadait követően a fordulópontot a negyedik század két híres dátuma, Kr.u. 313 és 380 jelentette, amikor is a titkos és időről időre a császári hatalom által üldözött keresztény kisebbség vallása az állam hivatalos vallásává vált. A milánói ediktum rendelkezése szerint Konstantin császár a keresztények és a birodalom minden alattvalója számára megengedte az istentisztelet szabad gyakorlását. Ezt követően a 340-es években a pogány kultuszok gyakorlását korlátozó rendelkezések jelentek meg, végül az ún. tesszalóniki ediktumban Theodosius császár betiltott minden nem keresztény vallást. A császárok döntéseinek hátterében a vallási meggyőződés helyett sokkal inkább a birodalmi hatalom legitimációjának új elvét, valamint a késő ókor összetett kulturális és etnikai mozaikjának egységesítését fedezhetjük fel. Ugyanakkor kiemelendő tény, hogy az evangélium és a megváltás üzenetének elterjedése kiemelkedő társadalmi fejlődést hozott a római birodalom utolsó évszázadaiban.

5.2 Szent Ambrus háborúetikája

Szent Ambrus „*De officiis ministrorum*” (A kötelességekről) című erkölcszociológiai munkáját Cicero „*De officiis*” című könyve mintájára írta meg, amely a nyugati kereszténység első, az erkölcsi életet a maga teljességében összefoglaló munka lett. Szent Ambrus fogalmazta meg elsőként az igazságos háború keresztény etikáját. Ambrus erkölcszociológiája szerint háború mindig rossz és – az ő idejében egyre fenyegetőbb barbár támadások tükrében – csak szükségből lehet folytatni. A háborúnak azonban, ha már elkerülhetetlen, igazságosnak kell lennie, csak legitim államhatalom vívhat, s csak a béke helyreállítása lehet a célja. Azt is hangsúlyozta, hogy az igazságszolgáltatás kikényszerítését a keresztény szeretetnek, irgalomnak és megbocsátásnak kell kísérnie.²²³ A hadviselés igazságos volta mellett az ellenséggel kapcsolatban is megfogalmaz irányelveket. Az ellenségnek adott szót meg kell tartani, a bosszút, az atrocitásokat és a megtorlást pedig feltétlenül el kell kerülni. A papoknak és szerzeteseknek továbbra is tartózkodniuk kellett a harcoktól és a fegyverektől.

²²² CÉZÁREAI EUSZEBIOSZ: *Demonstratio evangelica. VII, 1.* In Ferrar, W.J.: Eusebius Pamphili of Caesarea *Demonstratio evangelica* (1920) Forrás: <http://www.intratext.com/x/eng0882.htm> (letöltés ideje: 2021.03.14.)

²²³ BAINTON, Roland: *Il cristiano, la guerra, la pace.* Torino, Gribaudi. (1968) pp.: 117-119.

Szent Ambrus politikai *De fide Gratianum* című művében a jó és rossz közötti kozmikus harc szent háborújaként jeleníti meg Gratianus császár harcát a pogány gótok ellen. Érvelése szerint a háború, ha az a közjó és a haza védelmét szolgálja, igazságos és elfogadható.²²⁴ A 4. századi keresztények számára a háborúval, gyilkolással és a halállal kapcsolatos gondolkodás alapja a spiritualitás volt. A lélek, a vallásos tisztaság, az örök és mindenek feletti transzcendens elérése jelentette az igazán fontos értéket, nem pedig a földi élet, a test és a materiális értékek megszerzése. Szent Ambrus szerint „A harc még nem bűn, de a jutalomra törekvő küzdelem (*propter praedam*) már igen.”²²⁵

5.3 Szent Ágoston háború és katonaeszménye

Szent Ambrus és Szent Ágoston korában a Római Birodalom hatalmi helyzete jelentősen megváltozott.²²⁶ Már nem az erős, terjeszkedő birodalmat látjuk,²²⁷ épp ellenkezőleg: az összeomlás jelei ekkorra már igencsak érezhetőek voltak. Mindez a kor teoretikusainál (nemcsak keresztényeknél) is megjelenik. Új megvilágításba kerül a birodalom és a birodalomért harcoló haderő és a keresztény katona eszménye. A katonaeszményt Ágoston is megjeleníti állam-, és háborúelméletében, tekintettel arra, hogy a szerző maga is több háborút átélt, s ezek mind hatást gyakoroltak alkotásaira.

Ágoston háborúelmélete és az ebből építkező katonaeszmény nem csupán elvont filozófálgatás. A barbár törzsek előretörése Észak-Európából és Közép-Ázsiából, északon a vandál fenyegetés, a tartományokban ismételten kiújuló polgárháborúk²²⁸ kontextusában kellett pozicionálnia a keresztény embert és a keresztény katonát. Legismertebb államelméleti munkáját a *De civitate Dei*-t is a vandál betörések után kezdi írni.²²⁹ Tudja, hogy a háború elkerülhetetlen szükséges rossz, amely azonban a béke helyreállítására irányul. Egész háborúetikájának központi gondolatát ő maga foglalta össze: „Nem azért keressük a békét, hogy háborút viseljünk, hanem háborút kell viselnünk, hogy békét szerezzünk. Légy tehát harcolva békeszerető, hogy akik ellen harcolsz, azokat győztesen a béke hasznos javára vezesd el.” Ezzel nemcsak a háborút, hanem a háborúban részt vevő katonát is pozicionálja.

²²⁴ SZENT AMBRUS: *De fide Gratianum*. Hoelder-Pichler-Tempsky. Wien. (1962)

²²⁵ SZENT ÁGOSTON: *Sermones suppositi: De scripturis veteris et novo testamento*. LXXXII. In: MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, Garnier fratres, Paris. (1854-66) pp: 1904-1906.

²²⁶ ODAHL, Charles Matson: *Constantine and the Christian Empire*. Routledge, New York. (2004)

²²⁷ EDWARDS, Mark J. - GOODMAN, Martin - PRICE, Simon (szerk.) - ROWLAND, Chris: *Apologetics in the Roman Empire: Pagans, Jews, and Christians*. New York: Oxford University Press, 1999.

²²⁸ SÁGHY, Marianne: *Népvándorlás, multikulturalizmus*. Rubicon, Budapest. 2016/1. pp.: 58-64.

²²⁹ SÓLYOM, Márk: *Gótok, vandálok, frankok*. In: *Rubicon*, 2016/1, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/gotok_vandalok_frankok/ (letöltés ideje: 2019. 05. 22.)

Ágoston életét végig kísérték a háborúk, melyeket kortársai idealizálva, a kor gyengeségeit bagatellizálva és Róma régi dicsőségére átformálva mutattak be. Az általa megfogalmazott katona eszmét azonban – akár a pogány kritikával szemben is – a keresztény etika szemszögéből magyarázta, sokszor rámutatva az idealizált háborúábrázolások valódi tartalmára. Ugyanakkor azt is számításba vette, hogy korábban egyfajta nosztalgia alakult ki Róma történelmi háborúi és ennek kapcsán a római katona ideája vonatkozásában. J. C. Coulston felhívja a figyelmet arra, hogy a római társadalomban milyen identitásformáló erővel bírt a római katona eszménye,²³⁰ a római haderő jelképei pedig jelen voltak az egész társadalomban.

A bevett, majd nem sokkal később államvallássá váló kereszténység értelemszerűen nem mehetett el a római haderő és római katona társadalomformáló ereje mellett. Az egyes elemeket bizonyos mértékig át kellett vennie és be kellett építenie a keresztény értékrendbe. Azáltal, hogy kereszténység a társadalom más területén is alkalmazta az ún. inkulturáció intézményét, régi pogány elemeket „megkeresztelve” azokat a kereszténység számára is elfogadhatóvá tette. Ugyanakkor az alapvetően pogány gyökerekkel rendelkező társadalom számára is fontos volt, hogy ne veszítse el a társadalom jelentős hányadának a támogatását, akik tisztelettel tekintettek a római haderőre és a római katonára.²³¹

Ágoston kortársai hajlottak arra, hogy életben tartsák a római haderőbe vetett bizalom régi ideáját, ezért gyakorlatilag a korszakos háborúk veszteségeit kisebbíteni próbálták, miközben a győzelmeket felnagyították. Ennek az ideának a helyébe kellett állítani a keresztény katona és a keresztény haderő eszményét, ezért Ágoston először kritikus élel elkezdte leépíteni a tévképzeteket a római katonáról és haderőről. Szarkasztikus gúnnyal mutatott rá a régi ideákra, melyek helyébe a formálódó keresztény katona személyét igyekezett felépíteni.²³² Munkásságának szerepe sokkal nagyobb, mint gondolnánk, hiszen elméletére épül majd később a keresztény katona eszménye.

Ágoston igyekezett történelmi környezetbe ágyazni filozófiai és teológiai gondolatait. Vele kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a keresztény háborúelmélet tekintetében nincs

²³⁰ COULSTON, J. C.: *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers: Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference*. B.A.R, Oxford (1988); VAAGE, Leif E.: *Religious Rivalries in the Early Roman Empire and the Rise of Christianity*. Wilfrid Laurier University Press, Canada. (2006)

²³¹ KEMEZIS, Adam M.: *Greek Narratives of the Roman Empire Under the Severans: Cassius Dio, Philostratus and Herodian*. Cambridge University Press, Cambridge. (2014)

²³² MITCHELL, Stephen: *A History of the Later Roman Empire, ad 284–641*. Blackwell Publishing Ltd., Oxford. (2015)

igazságos „háborúelmélet” és egységes katonaszent eszmény.²³³ Hagyományról beszélhetünk, amelyet az egyes szerzők saját koruk politikai, és biztonsági környezetében újra értelmeztek, s amelyhez a szentkultuszt is hozzáigazították, felhasználva az elődök által kifejtett kategóriákat. Ehhez járult a haderő hagyományörző tevékenysége is, amely az egyes katonaszentek kultuszát ápolta és a saját korukhoz igazította.²³⁴ Ezt jól szemlélteti majd a Szent László kultusz is.

Szent Ágoston volt tehát az első, aki végrehajtotta a már időszerűvé vált szintézist a pogány és a zsidó-keresztény háború elméletek között.²³⁵ Kereste és megtalálta a kompromisszumot a neo-platonista hagyomány és az ötödik századi keresztény felfogás között. Munkássága nem azért kiemelkedő elsősorban, mert rendszerezetten értékelte volna azokat az alapparadigmákat, amelyek a későbbi háború etika és katonaszent kultusz részét alkotják majd, hanem mert a témával kapcsolatos írásai megkerülhetetlen hivatkozási alapot jelentettek az igazságos háború tan későbbi teoretikusai számára. Valójában a nyugati gondolkodás szerves részévé tette a háború etikát.²³⁶ Szent Ágostont teljesen jogosan tekintik a keresztény igazságos háborús tanítás megalapítójának. Ő volt ugyanis az, aki a keresztény elődök tétova és sokszor félreérthető nézeteit olyan kijelentéssé szintetizálta, amely igazolta a keresztények katonai hivatásban való részvételét. A katonaeszmény kidolgozása jól illeszkedik Ágoston egész életművéhez, ugyanis mindenről ír, aminek etikai vonatkozása van. Az egész ágostoni életmű egy ajánlás a keresztény hívek különböző csoportjának, közte a katonáknak is.²³⁷ A katonai eszménnyel kapcsolatos elmélete nyilvánvalóan elválaszthatatlan államelméleti munkáitól. A háború egésze lényegében a békére irányul, s ebben pedig mindenkinek, de különösen a katonáknak egyértelmű feladatuk van.²³⁸ Szent Ágoston háborúetikájának megértéséhez fontos látnunk, hogy munkásságának jelentős része az eretnekekkel, illetve a pogány kritikákkal

²³³ HOLMES, Robert L.: *St. Augustine and the Just War Theory*. In: MATTHEWS, Gareth B. (szerk.): *The Augustinian Tradition*. University of California Press, Los Angeles. (1999) pp.: 323-344.; LANGAN, John: *The Elements of St. Augustine's Just War Theory*. In: BABCOCK, W. (szerk.): *The Ethics of St. Augustine*. Georgia: Scholars Press, Atlanta. (1991) pp.: 169-191.

²³⁴ GWYNN, David M.: *Christianity in the Later Roman Empire: A Sourcebook*. Bloomsbury Publishing Plc, London, New York. (2015)

²³⁵ BARNES, Jonathan: „The Just War”. In: KRETZMANN, Norman (szerk.): *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge. (1982) p. 771.

²³⁶ MATTOX, John Mark: *Saint Augustine and the Theory of Just War*. pp.: 26-6

²³⁷ VAN NESTLE, Berit: *Cicero and St. Augustine's Just War Theory. Classical Influences on a Christian Idea*. Thesis. University of South Florida. (2006)

²³⁸ TESKE, Roland S.J.: *Augustine of Hippo: Philosopher, Exegete, And Theologian*. Marquette University Press, Milwaukee. (2009)

szembeni harcot jelentette,²³⁹ amely egész életművét átjárta.²⁴⁰ Ágoston emellett fontos küldetésének tekintette, hogy a túlságosan érzékeny keresztény polgárok és katonák aggályait eloszlassa azzal, hogy a harc megvívására irányuló élethivatásukat elhelyezze az Isten tervében. Bonifaciusnak, Afrika tribunusának azt írja: „Ne gondold, hogy nem tetszhetik senki Istennek, aki hadi fegyverben harcol.”²⁴¹ Máshol pedig arra buzdítja Bonifácot, hogy maradjon katona.²⁴² Frenyó Zoltán magyar nyelvterületen meghatározó Szent Ágoston szakértő²⁴³ *A béke filozófiája* című művében fejt ki, hogy Ágoston a béke és a háború kettősségét rendkívül sokszínűen és komplex módon mutatja be.

Szent Ágoston nem alkotott összefüggő rendszert sem a háborúról, sem a katonalétről. Száztizenhat munkája közül egyik sem foglalkozik kifejezetten, vagy akárcsak részben ezzel a kérdéssel. Aquinói Szent Tamással ellentétben Ágoston sosem tárgyalta közvetlenül a problémát, és nem képviselt a kérdésben egységes, konzisztens és következetes álláspontot. Tulajdonképpen a különböző műfajokban írt műveiben (prédikációk, szentírási részhez írt kommentárok, levelek vagy apologetika) fejt ki a háborúval és ezzel szorosan összefüggő katonaléttel kapcsolatos gondolatait.²⁴⁴ Ő is a korabeli rétorok nagyvonalúságával kezeli mind a háborúk, mind a katonai lét kérdését,²⁴⁵ melyekre a már említett levelekben, kommentárokbán, nagyobb értekezésekben találunk utalást.²⁴⁶ Ahogy arra Paul Ramsey is

²³⁹ STEVENSON, W. R.: *Christian Love and Just War. Moral Paradox and Political Life in St. Augustine and his Modern Interpreters*. Mercer University Press Macon, GA. (1987)

²⁴⁰ HARTIGAN, Richard Shelly: *Saint Augustine on War and Killing: The Problem of the Innocent*. In: *Journal of the History Ideas*. vol. 27., no. 4. (1966) p: 196.

²⁴¹ AUGUSTINUS: Ep. 189. 4. PL 33. 855. „Noli existimare neminem deo placere posse, qui in armis bellicis militat.”

²⁴² AUGUSTINUS: Ep. 220. 3-4.

²⁴³ FRENYÓ, Zoltán: *A béke filozófiája*. In: FATA, Ildikó – KISSNÉ DR. BUDAI, Rita (szerk.): *Oknyomozó tudomány*. (Tudományos Mozaik, 13. köt.) Tomori Pál Főiskola, Budapest. (2017) pp.: 177-190.; LADOCSEI, Gáspár: *Keresztény katona az egyházatyák korában*. Tanítvány, 1999/3. pp.: 15-21.; FRENYÓ, Zoltán: *A keresztény katona: Egy eszme a történelemben*. Valóság, LXII. évfolyam 10. szám, (2019) pp.: 4-8.

²⁴⁴ Az ószövetségi Szentírás az ellenséges városokról szóló része, amelynek isteni eredetét Ágoston a manicheistákkal szemben minden területen igyekszik védelmezni, így nyilatkozik: „(...) ha visszautasítja a békét, s fölveszi a harcot, aztán ostromot indítasz, és az Úr, a te Istened hatalmadba adja, minden férfit hányj kardélre. Az asszonyokat és a gyermekeket azonban, a jószágot s mindazt, ami csak van a városban, az összes értéket ejtsd zsákmányul s élvezd ellenségeid javait, amelyeket az Úr, a te Istened neked ad. Így tégy mindazokkal a városokkal, amelyek messze esnek tőled, amelyek nem e népek városai közé számítanak. E népek városaiban, amelyeket az Úr, a te Istened örökségül ad neked, egyetlen lelket se hagyj életben (...), (Mtörv 20, 16). Józsue könyvében Jerikó ostromával kapcsolatban az „úr akaratának” a deklarálásakor hasonló gondolatok fogalmazódnak meg: „A város az Úr kedvéért átok alá esik mindennel, ami benne van. Csak Rácháb, a rossz hírű nő marad életben, s azok, akik vele vannak házában, mert elrejtette a hírszerzőket, akiket előre küldtünk. – Jozs 6, 17). A szentírási részekén kívül, más szempontok is erősítették azt a szemléletet Ágoston munkáiban, hogy a nem harcolók szempontja nem a legfontosabb az igazságosan vívott háborúban.

²⁴⁵ DEANE, Herbert A.: *The Political and Social Ideas of St. Augustine*. Columbia University Press, New York. (1963)

²⁴⁶ GARRETT, Thomas M.: *St. Augustine and the Nature of Society*. The New Scholasticism. vol. 30. (1956) p: 17.

rámutat, Ágoston életműve annyira eklektikus, hogy nehéz ez alapján megalkotni a keresztény katona ideáját.²⁴⁷ Péterffy Gedeon is hasonló kritikát fogalmazott meg a két világháború között született írásában, amikor a jobboldali kormányzatok előszeretettel nyúltak vissza a nagy keresztény teoretikusok katonaeszményéhez.²⁴⁸

Ágoston háborúval, katonasággal kapcsolatos filozófiájának elemzésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy munkái jelentősen eltérő történelmi és biztonsági környezetben születtek. Az adott kihíváshoz igazította mind a háború elméletét, mind a katonaeszményt, így szempontrendszere is folyamatosan alakult. Miller érvelése szerint Ágoston nem törekszik a szabályozott háború jogi kereteinek meghatározására, kijelentéseivel nem fogalmaz meg alapelveket az egyes nemzetek törvénykezése számára. Doktrínája inkább egyfajta jól használható etikai útmutató azon gyakorló keresztények számára, akik katonai szolgálati kötelezettséggel is tartoztak a császárság felé. Ágoston számára a katona etikája valójában az erény etikája. Fegyelem, visszafogottság, a határok tisztelete és az igazság szolgálata. Igazságos háború elmélete legjobban a büntető és helyreállító paradigmán belül értelmezhető: a jogsértések megszüntetésére, az igazságtalanság által felborult egyensúly helyreállítására, valamint az igazságos és békés rend helyreállítására szolgál.²⁴⁹ Nagy érdeme, hogy az erőszak (annak is leginkább az emberi oldala), az élet kioltásának körülményei (beleértve az egyéni felelősséget is) és a háborúban betartandó katonai alapparadigmák a keresztény etika állandó szempontjává váltak. Ágoston sokat írt ezekről a kérdésekről, ahogy Péterffy Gedeon is rámutat elemzésében. Ezek között kiemelendő a Kr.u. 398-ban írt *Contra Faustum Manichaeum*,²⁵⁰ a Marcellinusnak írt levél (Kr.u. 412),²⁵¹ Bonifácnak írt levél (Kr.u. 418),²⁵² a Dáriusnak írt levél (Kr.u. 429)²⁵³ és a Kr.u. 413-423. között született munkája, a *De*

²⁴⁷ RAMSEY, Paul: *War and the Christian Conscience: How Shall Modern War Be Conducted Justly?* Duke University Press, Durham. (1961) pp.: 30-31.; DODARO, Robert: *Christ and the Just Society in the Thought of Augustine*. Cambridge University Press, Cambridge. (2004); DODARO, Robert – ATKINS, Margaret: *Saint Bishop of Hippo. Augustine-Augustine Political Writing*. Texts in the History of Political Thought. University Press, Cambridge. (2001); DODARO, Robert – LAWLESS, George (szerk.): *Augustine and his Critics*. Routledge, London-New York. (2000)

²⁴⁸ PÉTERFFY, Gedeon: *Szent Tamás tanításának patrisztikus forrásai. A háború*. Stephaneum. Budapest. (1941) p: 19.

²⁴⁹ MILLER, Richard B.: *Just War, Civic Virtue, and Democratic Social Criticism: Augustinian Reflections*. In: *The Journal of Religion*, Vol. 89, No. 1. (2009) pp. 1-30.

²⁵⁰ (L. XXII. n. 74—77. PL. 42, 447—450.)

²⁵¹ SZENT ÁGOSTON: *Ep. 138. ad Marcellinum* (33, 525—535.). Magyarul: BALOGH, József: *Szent Ágoston a levélíró*. Budapest, Szent István Társulat, 1926. pp.: 58-61.

²⁵² SZENT ÁGOSTON: *Ep. 189. ad Bonifatium* (33, 854—857.) In: MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, 44. kötet. Paris: Garnier fratres, (1854-66).

²⁵³ SZENT ÁGOSTON: *Ep. 229. ad Darium* In: MIGNE: *Patrologiae latinae*. Garnier fratres, Paris. (1854-66) pp: 1019-1020.

civitate Dei tizenkilencedik fejezete is. Fontos azonban kiemelni, hogy Ágoston vagy a békéről tanít,²⁵⁴ vagy konkrét háborúkat elemez. A katonáidea szempontjából kiemelkedő Szent Lőrinc vértanúról mondott ünnepi beszéde.²⁵⁵ Látszik, hogy Ágoston munkásságán valóban átívelnek mindazok az etikai kérdések, amelyek háborúhoz tartoztak. Ugyancsak jelentős a Szabad akaratról szóló munkája, amelyben a katona szemén keresztül vizsgálja és a gyilkosság etikai értékelése következik.²⁵⁶

Ágoston számára a kor nagy teoretikusaihoz hasonlóan fontos volt, hogy a szentírási szövegeket közérthető módon közvetítsék. Vanyó László a magyar patrisztika kiemelkedő alakja megjegyzi, hogy Ágoston idejében a Biblia már sokak Bibliája volt, nem csak szűk körben használják. A széles tömegeknek már egészen más típusú magyarázatot kellett adni, s ez különösen igaz volt a haderőben, ahol a háborúkról és fent tárgyalt harcos szereplőkről kellett elfogadható megközelítéssel szolgálni.²⁵⁷ Ágoston sem mehetett el az ószövetségi antropológia, *teodicea*²⁵⁸ értelmezése mellett, hiszen ez a kérdés a korszakos irányzatoknál is megjelent. A manicheusokkal szemben védelmébe veszi a háborúetika értékelését a már említett *Contra Faustumban*. A manicheus irányzat ugyanis az Ószövetséget a gonosz, az Újszövetséget pedig a jó princípiumtól eredeztette, beemelve ezzel a jó és rossz örök harcába. Ágoston azonban a Szentírás mindkét rész isteni eredetét hangoztatta. Értékelte az ószövetségi háborúk és az ószövetségi katonák karakterét, s általánosságban megjegyyezve, hogy Isten nem rendelhet el rosszat, ezért a háborúk és Isten harcosai sem lehetnek rosszak.²⁵⁹ Érdekes, hogy a Szentírás tekintélye miatt az ószövetségi háborúkkal kapcsolatban pozitívan elfogult, ezzel szemben Róma történelmi háborúival és a római katonaeszmével szemben kritikus. Természetesnek veszi, hogy amennyiben az erőszak alkalmazása isteni felhatalmazásra történik, akkor az jogos

²⁵⁴ PÉTERFFY, Gedeon alapján: PÉTERFFY i. m. 5.

²⁵⁵ SZENT ÁGOSTON: *Sermo 304*. Intellegamus ergo praeter effusionem cruoris, praeter periculum passionis, quomodo Christum debeat sequi Christianus. Apostolus dicit, loquens de Domino Christo: Qui cum in forma Dei esset, non rapinam arbitratus est esse aequalis Deo. C. 16. 38, 1391. Forrás: https://www.augustinus.it/latino/discorsi/discorso_430_testo.htm (Letöltés ideje: 2022. 02. 04.)

²⁵⁶ SZENT ÁGOSTON: *De libero arbitrio*. In: MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*. Paris, Garnier fratres. XXIII. I, 4. 9. p: 1225; 1226. Magyarul: TAR, Ibolya (ford.): *A Szabad akarattól*. Európa Kiadó, Budapest. (1997) p: 50.

²⁵⁷ VANYÓ, i. m. 250-251.

²⁵⁸ A teodicea a görög *theosz* (isten) és *dikaiószisz* (igazolás) szavak összevonásából származtatva a filozófiai istentant jelenti, melyet G. W Leibniz (1646-1716) vezetett be az *Essais de théodicée sur la bonté de Dieu* (*Teodiceai tanulmány Isten jóságáról*) című művében Isten létének és jóságának igazolására a világban lévő gonosszal szemben. Chr. Wolff (1679-1754) tette általánosan elfogadottá, a 18. századtól pedig a skolasztikus filozófiában Isten létének magyarázatára már ezt a kifejezést használták.

²⁵⁹ SZENT ÁGOSTON: *Contra Faustum*. 22.71. In: MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, Vol. 42. Paris, Garnier fratres, 1854-66. pp.: 631-632.

(Ábrahám, Ter 22. 1-14).²⁶⁰ De külön ír ugyanígy a bírákról, Izrael nagy harcosairól: Jefte (Bír 11, 29-40), Sámson (Bír 16, 26-30). Tekintve, hogy a bírák, az ószövetségi királyok és katonák Istentől kaptak felhatalmazást tettük legitimnek tekinthető.²⁶¹ A legitim parancs és felhatalmazás Ágostonnak köszönhetően az egész keresztény katonaeszmé és háborúetika konstans része lesz.

Szent Ágostonnak az Újszövetség interpretációja nem okozott akkor gondot, hiszen azok a szövegek nem vetettek fel komolyabb dilemmákat sem a háborúk vonatkozásában (hiszen azokról nincs szó), sem a szektariánus irányzatok miatt, mivel többé-kevésbé elfogadták azokat a szövegeket. Így Ágoston inkább a katonaság és az igazságosan vívott háború legitimálása szempontjából vizsgálja ezeket a szövegtanukat.²⁶² (Az egyik ilyen példát Keresztelő Szent Jánosnál találjuk: „Megkérdezték a katonák is: „Hát mi mit tegyünk?” Nekik így felelt: „Ne zsaroljatok, ne bántsatok senkit, hanem elégedjete meg zsoldotokkal (Lk 3, 14),” de a pogány százados szolgájának meggyógyításáról szóló történet is a katonai szolgálat igazolásának alátámasztását szolgálja.²⁶³

Ágostontól nem állt távol az sem, hogy átvitt értelemben használja a harcot és a fegyvereket, ahogyan arra a szentírási részek lehetőséget adtak. (Ef 6,10-12; 1Pt 5,8-9) – „ne engedd, hogy legyőzzön a rossz, inkább te győzd le a rosszat jóval” (Rom 12,21). Ugyanakkor nagy figyelmet szentelt a háborúban a katonák belső lelki hozzáállásának is. A katona lelkiségének kérdésköre majd a kereszties háborúk idején lesz ismét fontos elem.

²⁶⁰ „Sed non sic Iephte de filia fecit holocaustoma Domino; sed sicut praeceptum fuerat pecora offerri, et prohibitum fuerat homines immolari. Magis hoc illi simile videtur quod fecit Abraham, quod Dominus specialiter fieri praecepit, non generali lege ut talia sibi sacrificia fierent aliquando mandavit, imo etiam fieri omnino prohibuit. Distat itaque hoc quod Iephte fecit a facto Abrahae, quoniam ipse iussus obtulit filium: iste autem fecit quod et Lege vetabatur, et nullo speciali iubebatur imperio. Deinde non solum in sua Lege postea, verum etiam tunc Deus in ipso Abrahae filio talibus sacrificiis quam non delectaretur ostendit; cum patrem cuius fidem iubendo probaverat, a filii tamen interfecione prohibuit, et arietem, quo sacrificium licite secundum veterum congruam temporibus consuetudinem compleretur, apposuit.” SZENT ÁGOSTON: *Quaestiones in Heptateuchum*. 7, 49, 4. In. MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*. Garnier fratres. Paris. (1854-66), p: 781.

²⁶¹ LANGAN, i. m. 24.

²⁶² UJHÁZI, Lóránd: *Szent Ágoston "háborúelméletének" korai forrásai*. In.: FRIVALDSZKY, János. *A Természetjog Napja II.: Konferenciatanulmányok*. Pázmány Press, Budapest. (2019) pp.: 239-259

²⁶³ Amikor beért Kafarnaumba, egy százados járult eléje, kérve őt: „Uram – szólította meg –, szolgám bénán fekszik otthon, és rettenetesen kínlódik.” „Megyek és meggyógyítom” – felelte neki. A százados ezt mondta neki: „Uram, nem vagyok méltó, hogy betérj házamba. Csak szólj egy szót, és szolgám meggyógyul! Magam is alárendelt ember vagyok, s katonák szolgálnak alattam. Ha azt mondom az egyiknek: Menj el! – elmegy, a másíknak: Gyere ide! – odajön hozzám; vagy szolgámnak: Tedd ezt meg! – megteszi.” Ennek hallatára Jézus elcsodálkozott és kíséreihez fordult: „Bizony mondom nektek, Izraelben nem találtam ekkora hitet. Ezért mondom nektek: Sokan jönnek majd napkeletről és napnyugatról, és letelepednek Ábrahám, Izsák és Jákob mellé a mennyek országában, az ország fiait pedig kivetik a külső sötétségbe. Ott sírás és fogcsikorgatás lesz.” A századosnak pedig ezt mondta Jézus: „Menj, legyen úgy, ahogy hitted!” A szolga még abban az órában meggyógyult. (Mt 8, 5-13).

Az ágostoni katonáidea kialakulására jelentős hatást gyakoroltak Platón gondolatai.²⁶⁴ Ágoston – ahogy Platón is – az ideális állapotról, így az ideális katonáról írt.²⁶⁵ Platón és Ágoston egyaránt a jó ideájának kutatását célozta meg,²⁶⁶ vagyis a „jóság” és az „igazság” szempontjai szerint vizsgálta a katonát. Nem pusztán a katonáról, hanem az ideális katonáról értekezik, melyben erkölcsi ítéletet fogalmaz meg mind a katonákról, mind pedig azok viselkedéséről. Mivel saját korának fegyveres konfliktusaiból indul ki, bőven volt tapasztalata a katonák magatartásáról. Nem történelmi ismertetést ad, hanem etikai elemzés és értékelés alá vonja a kérdést.²⁶⁷ Platón – ahogy később Ágoston is – Galukón és Szókratész párbeszédében valójában etikai normákat fogalmaz meg a harcoló katonák számára, amely szerint „jó lélekkel józanítják ki testvérüket, nem teszik rabbá büntetésből, nem irtják ki, mert inkább egyezségre törekvők, és nem ellenségek? (...) és hellén létükre nem dúlják fel Hellaszt, nem égetnek házakat, és nem ítélnék a szomszéd államban mindenkit ellenségnek, mind a férfiakat, nőket, gyermekeket, hanem csak néhány ellenlábasukat, a viszály okozóit, és ezért nem akarják sem földjüket rontani - hisz barátjuk a többség -, sem felforgatni házaikat, hanem csak addig szítják a viszályt, amíg a szenvedő ártatlanok nem kényszerítik a bűnösöket elégtétel adására.”²⁶⁸ Platón azonban nem jut el az emberi személy egyetemes tiszteletének és védelmének a szintjére: megjegyzi ugyan, hogy „írjuk hát elő törvényben az öröknek, hogy földeket ne pusztítsanak, házakat ne perzseljenek? Ami azonban a „barbárokat illeti”, azokkal úgy (bánjanak), ahogy a mostani hellének bánnak egymással.” Platón még távol áll attól, amely később a keresztény etika alapeleme lesz, hogy háborúban követendő erkölcsi normákat a katonák számára egyetemes „törvényre”, kell tenni, és nem pusztán a „hellének” közötti háborúra kell leszűkíteni.²⁶⁹ Látni fogjuk, hogy ez a dilemma a keresztény vallásbölcseletben is visszatér majd. A kérdés főképp a felekezetek közötti háborúk és a vallások közötti fegyveres konfliktusok kapcsán merül majd fel, mely azt tárgyalja, hogy egyetemesnek kell-e tekinteni a háborúban betartandó normákat, vagy csak a keresztények közötti, sőt az adott felekezeten

²⁶⁴ MAGYARYNÉ TECHERT, Margit: *Platonizmus*. Athaneum, 1941/1 73; KECSKÉS, Pál: *Platonizmus*, Athaneum. 1941/ 2. p: 196.; ERVIN, Gábor: *Platonizmus*, Athaneum. 1941/ 2. p: 205.

²⁶⁵ CROUSE, Robert: *Paucis mutatis verbis: St Augustine's Platonism*. In. DODARO, Robert –LAWLESS, George (szerk.): *Augustine and his Critics*. Routledge London-New York (2000) pp: 37-51.

²⁶⁶ CAIRNS, Douglas –HERMANN, Fritz Gregor – PENNER, Terry: *Pursuing the Good. Ethics and Metaphysics of Plato's Republic*. Edinburgh University, Edinburgh. (2007)

²⁶⁷ PADÁNYI, József: *Egy kínai hadtudós gondolatai (Szun-Ce: A hadviselés törvényei)*. In. GÖCZE, István (szerk.): *Állam és katona*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. (2017) pp.: 7-16.

²⁶⁸ PLATÓN: *Az állam. Ötödik könyv*. Forrás: <https://mek.oszk.hu/03600/03629/03629.htm> (Letöltés ideje: 2022.01.13.)

²⁶⁹ JAKAB, Éva: *A modern állam szuverenitáselméleti, szerződéselméleti, törvényelméleti megalapozása és igazolása*. In. *Államelmélet*. Budapest. Kézirat. p: 128

belüli fegyveres küzdelemre kell-e alkalmazni?²⁷⁰ Korszakos dilemma, amellyel Ágoston és Ambrus is szembe találta magát. Tekintettel arra, hogy a római birodalom biztonsága egyben a kereszténység biztonságát is jelentette, egyértelműnek látszott, hogy mind a birodalom védelme, mind pedig a kereszténység terjesztése érdekében ezen a téren engedményeket tegyenek a katonák számára. Platón filozófiája nagy hatással volt Ágostonra, de a katonaeszmény kialakításához az akkori katonai irodalmat is jól ismerte és forgatta. Így az athéni Xenophón „tollából” is ismerhetett számos gondolatot. Ambrushoz hasonlóan ő is azt hangsúlyozza a katonák számára, hogy: „a hadifoglyokkal emberségesen bánjatok.”²⁷¹ Mivel mind Ágoston, mind Platón az általuk is megtapasztalt háborúkra – pl. peloponnészoszi háború, más barbár támadások Róma ellen – való reflexióként fejtették ki gondolataikat, írásaikat nem tekinthetjük pusztán a háború természetéről megfogalmazott filozofikus eszme-futtatásoknak, sokkal inkább értékelhetők az átélt borzalmak tükrében megfogalmazott útmutatásként.²⁷²

Ágoston munkáiban a Szentírásra, mint legfőbb és egyetlen tekintélyre támaszkodott, amelyben az ószövetségi királyok véres háborúit Isten szentesítette. A háború igazságosságát és a katonák szerepét tehát ő is ezen a szemüvegen keresztül interpretálta.²⁷³ Amikor Bonifác, Afrika keresztény tribunusa kötelessége végrehajtása során morális kérdésekkel találja magát szemben, Ágoston levelében számos bibliai példán keresztül mutatja be, hogy a katona attól még lehet Isten kedvére való, ha közben aktív katonai szolgálatot teljesít.²⁷⁴ A ártatlanokkal kapcsolatosan Ágoston felfogása a keresztes háborúk kapcsán válik majd újra jelentőssé, amikor a Szentföld visszafoglalásának igaz ügye az ártatlanok halálát csak járulékos veszteségként kezelte.²⁷⁵

Szent Ágoston a katonaeszmé és a háborúval kapcsolatos elmélkedéseiben Arisztotelész munkáit is felhasználja, amelynek szintén lesz eszmetörténeti hozadéka. Mindkét teoretikus a háború, a fenyegetettség érzésének nevelő szerepét hangsúlyozza. Arisztotelész erénytanának

²⁷⁰ UJHÁZI, Lóránd: *Az „igazságos háború” tan elemeinek tovább élése a jelenkori fegyveres konfliktusoknál*. In: GÖCZE, István (szerk.): *Az igazságos háború elvétől az igazságos békéig*. Budapest, Dialog Campus Kiadó, 2017. 32.

²⁷¹ NÉGYESI, Lajos: *Az athéni Xenophón*. In: GÖCZE, István (szerk.): *Állam és katona*. Budapest, Dialog Campus Kiadó, 2017. pp.: 17-30.; XENOPHÓN: *Filozófiai és egyéb írásai*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

²⁷² UJHÁZI, Lóránd: *Szent Ágoston "háborúelméletének" korai forrásai*. In.: Frivaldszky János. *A Természetjog Napja II.: Konferenciatanulmányok*. Budapest, Pázmány Press, 2019.

²⁷³ LANGAN i. m. 32.

²⁷⁴ TESKE, Roland S.J – RAMSEY, Boniface (szerk): *The Works of Saint Augustine. A Translation for the 21st Century. Letters 156 – 210 (Epistulae) II/3. 189. levél*. New York, New City Press (2004). p. 260.; GRYGIEL, Jakub: *Barbarians, War, and Saint Augustine. The American Interest*. Forrás: <https://www.the-american-interest.com/2016/05/16/barbarians-war-and-saint-augustine/> (Letöltés ideje: 2022. 02. 13.)

²⁷⁵ Csak a késő középkorban a földesurak egymással szembeni háborúja kapcsán születnek meg azok a mozgalmak, amelyek már az ártatlanok védelmét komolyabb szempontnak veszik.

egyik kiindulópontja, hogy a „háború az igazságszeretetre és a józan mértékletességre kényszerít.”²⁷⁶ A katonai erények tekintetében Ágoston Cicero és Szent Ambrus munkáira is támaszkodott. Szent Ambrus *De officiis* című munkája, amely első sorban a klerikusi hivatallal kapcsolatos kérdések tisztázására törekszik, a klerikusok kapcsán tárgyalja a katonai létet.²⁷⁷ Ez az a korszak, amikor elválílik egymástól az átlag kereszténnyel és a klerikusokkal kapcsolatos elvárás, ami a katonáskodásban való részvétel lehetőségét illeti. Ahogy azt már említettük egy keresztény birodalomban már teljesen irreális elvárás volt, hogy a keresztények ne legyenek katonák. A klerikusokkal kapcsolatban azonban egyre inkább megerősödik az a jogintézmény, amely tiltja a katonáskodást. Ebben a tekintetben Szent Ambrus és Ágoston is élen járt.²⁷⁸

Jól látszik azonban az is, hogy a patrisztika számára az erőszak és az erőszakmentesség fogalma nem egy abszolút és egymást kölcsönösen kizáró értékpár volt. Sokkal inkább viszonyult a mindennek feletti abszolúthoz: az Istenhez és az igazsághoz. Az erőszakot tehát nem tekintették – ezáltal nem is ítélték el egységesen – eredendően rossznak. Az adott politikai és társadalmi körülmények és a lelki-spirituális szükségletek szerint értékelték használható vagy elvetendő eszközként, s ennek függvényében változott az egyház megítélése is.

5.4 Az egyház és az állam kapcsolata, a politikai környezet

A pogány kultúra utolsó nagy föllángolása a 2. századra tehető. A római birodalom már ekkor, majd a következő századokban különösképpen komoly gazdasági problémákkal és általános elszegényedéssel nézett szembe. A filozófusok és a rétorok, azaz a pogány kultúra képviselői még jelentős megbecsülésnek örvendhettek, miközben a keresztények velük ellentétben marginális, elsősorban a városokban előforduló jelentéktelen csoportot képviseltek. Ugyanakkor egy olyan világban alkottak kisebbséget, amelyben a hagyományos római panteon már elvesztette domináns szerepét. A birodalomban terjedtek a keleti kultuszok, megjelentek a gnosztikus tanítások, továbbá a sokféle népet és sokféle kultúrát egyesítő hatalmas területen mindenütt virágoztak a hagyományos helyi kultuszok. Mindez a 3. századra a birodalom belső

²⁷⁶ ARISZTOTELÉSZ: Politika I, 7. 1334b: p: 348.

²⁷⁷ PERENDY, László: *A lelki hatalmat gyakorlók erényei - Szent Ambrus De officiis ministrorum című művének forrásai*. Teológia, 2013/3-4. p: 174.

²⁷⁸ DEFERRARI, Roy Joseph (ford.): *Saint Ambrose: Theological and Dogmatic Works*. The Catholic University of America Press, Washington. (1962); MCCAULEY, Leo P. S.J. – SULLIVAN, John J. C.S.Sp. – MCGUIRE, Martin R. P. – DEFERRARI, Roy J. (ford.): *Funeral orations by Saint Gregory Nazianzen and Saint Ambrose*. The Catholic University of America Press, Washington. (1953)

kohéziójának, és a különféle népek és kultúrák összetartozási érzésének a meggyengülését vonta maga után.²⁷⁹

5.5 Az állam szerepe a kereszténység kialakulásakor

A kereszténység kezdetekor Izrael korábbi egysége már elveszett. A zsidók mind politikai, mind szellemi, mind pedig vallási szempontból megosztott népként éltek a római birodalomban. Ugyan a zsidó állam egységesítésre irányuló politikai törekvések még felfedezhetőek, de Jézus megjelenésekor és azt követően már nem voltak elég erősek az újjáépítéséhez. A zsidó népen belül sajátos, a választott nép eszmeiségétől alapvetően elkülönülő politikai irányzatok alakultak ki. Önmagukban látták Isten küldetésének valódi beteljesedését, magukat tekintették az üdvtörténeti folytonosság magjának. Ezzel megalapozták a vallási indíttatású kirekesztést és elősegítették ellenséges csoportosulások megalakulását.

Palesztinában a gazdag idumeai és nabateus származású Heródes uralkodott Kr.e. 40-től Kr.u. 4-ig. Származását tekintve a zsidó közösséghez tartozott, mégis *rex socius et amicus populi Romani*,²⁸⁰ Róma meghosszabbított karjaként a hatalom teljes kiszolgáltatásával vezette a rábízott provinciát. Júdea kulturális sokszínűségére jellemzően területén különböző etnikai csoportok keveredtek egymással szoros közösségben élve, egymás társadalmi normáit és identitását befogadva és adaptálva. Palesztina lakosságát zsidók, zsidóvá vált népcsoportok (szamaritánusok és idumeiak), valamint olyan pogány népek alkották, melyeket a hellén kultúra kapcsolt össze. Míg Júdea túlnyomórészt zsidók lakta terület volt, Szamaria és Galilea lakossága nagyjából fele-fele arányban volt zsidó, illetve hellén. Részben arámul, részben pedig görögül beszéltek.²⁸¹ A világ zsidóságának nemzetközi szintű központja Jeruzsálem volt. A lakosság a kereszténység kialakulásának idejében meglehetősen szegénységben élt. Josephus Flavius, a rabbinikus szövegek²⁸² és az Újszövetség alapján gazdagnak csak a jeruzsálemi felső réteget, illetve az egykor izraeli királyság északi részét képező Galilea nagybirtokosai számítottak.²⁸³

²⁷⁹ MARÓTH, Miklós: *Szent Márton a változó időben*. In.: *Hereditas Graeco-Latinitatis VI. Pannóniától Galliáig: Szent Márton és kultusza* (szerk.: Tóth Orsolya). Debrecen, 2017. pp.: 9-10.

²⁸⁰ A római nép szövetségese és barátja

²⁸¹ KROLL, Gerhard: *Jézus nyomában*. Szent István Társulat, Budapest (1982). pp.: 30-31.

²⁸² A Misnát, illetve később a Jeruzsálemi Talmudot is a galileai Tibériásban szerkesztették.

²⁸³ KOCSIS, Imre: *Az Újszövetség kortörténeti háttéré*. In.: KOCSIS, Imre: *Bevezetés az Újszövetség könyveibe*. Szent István Kézikönyvek 18., Budapest (2019). p: 35.

Galileát sajátos történelméből fakadó társadalmi, politikai, természetrajzi és gazdasági szerepe megkülönböztette Palesztina többi területétől. *Sui generis*²⁸⁴ státusza elsősorban az őt körülvevő pogány népek lakta területek miatt Palesztina zsidó lakosságától elszigetelt helyzetéből fakadt. Egyes források szerint Galilea népességét egyiptomiak, arabok és föníciaiak képezték,²⁸⁵. Emellett Perea és Galilea közös kormányzata eltért a többi, a megalázó római jelenlétet elviselni kényszerülő júdeai adminisztrációtól. Ez a tartomány autonóm és önálló politikai egységet képviselt, ezzel is hozzájárulva a galileai öntudat – ennek következtében a politikai ellentétek – erősödéséhez. A forrásokban gyakran találkozhatunk azzal a váddal, hogy a galileaiak nem fizettek sem tizedet, sem templomi adót²⁸⁶, valamint nem igazán törődnek a tisztasági törvényekkel sem.²⁸⁷ Josephus Flavius szerint a galileaiak szabadságszerető hazafiak voltak, visszavertek minden ellenséges támadást.²⁸⁸ Más rabbinikus források még jobban kiemelik a galileaiak agresszív természetét,²⁸⁹ ugyanakkor inkább a vagyonnal foglalkozó júdeaiakkal ellentétben a galileaiak a becsületet helyezték előtérbe az anyagi nyereséggel szemben.²⁹⁰ az etnikai sokszínűség az államszervezet vonatkozásában is megmutatkozott. A júdeai bíróság a római birodalom más tartományi bíróságaihoz hasonlóan több különböző etnikai csoportot és identitást képviselő egyénekből állt.²⁹¹

5.6 Összefoglalás

Az erőszak és a háború a kezdetektől fogva része az emberiség történetének. Ugyanakkor az emberi természetben önkéntelen megnyilvánuló békevágy minden nagy vallásban

²⁸⁴ *Sui generis*: egyedi jellemzőkkel rendelkező, önálló fajta, sajátos

²⁸⁵ SZTRABÓN, *Geographika*. Ford.: FÖLDI, József. Gondolat Kiadó, Budapest (1977).

²⁸⁶ MANN, Frédéric OFM: *Galilea az Újszövetség korában*. In.: *Bibliai szövegek értelmezése a zsidó és keresztény hagyományokban*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (2013). p.139.

²⁸⁷ STRACK, Hermann L. - PBILLERBECK, Paul: *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*. Verlag C.H.BECK oHG, München. (1936) pp.: 494-500.

²⁸⁸ FLAVIUS, Josephus: *Bellum Judaicum* (A zsidó háború): BJ 3,41.

²⁸⁹ Misna, Nedarim (Fogadalmak): mNed. 5:5: Melyek a babilóniai zarándokokkal (közösen élvezhető) dolgok? A Szentély Hegye, a csarnokok, és az útba eső ciszterna. Melyek a saját városuk (közösen) élvezhető dolgai?[3] A főtér, a fürdő, a zsinagóga, a tóra szekrénye, a könyvek. Minden fogadalmat tevő, részét a Nászi-nak[4] ajánlja. Rabbi Jehuda azt kérde: Nem mindegy, ha a Nászi vagy akárki más lesz a haszonélvező? A Bölcsék szerint (minden fogadalmónál) kell egy harmadik címzett, akin keresztül megvalósulhat a haszonélvezet. Azért említették a Nászit, mert ez a gyakoribb előfordulás. Rabbi Jehuda azt mondja: a Gálil (Gálilea) lakóinak nem kell, felajánlani a részüket (egy harmadik személynek) mivel atyáik a múltban már részesítették a pátriárkát (a közös városi vagyon használatában).

Babilóniai Talmud, Nedarim (Fogadalmak): bNed. 48a.

²⁹⁰ Jeruzsálemi (Palesztinai) Talmud, Ketuboth (Házassági iratok) jKet. 29b.

²⁹¹ KOLMAN MARSHAK, Adam: *Rise of the Idumeans: Ethnicity and Politics in Herod's Judea*. In.: ECKHARDT, Benedikt (szerk): *Jewish Identity and Politics between the Maccabees and Bar Kokhba*. Brill Publishers, Leiden (2012). pp.: 117-130.

megjelenik. Az emberölés és a háború igazolása, korlátozása és szabályozása, valamint a háború elítélésére vonatkozó tanítás minden világvallás részét képezi.

A zsidó-keresztény háborúfelfogás a zsidó nép vallási, erkölcsi és kulturális hagyományain nyugszik, melynek egyik alapvető pillérét az idegen elnyomás elleni küzdelem és az elnyomó hatalommal szemben való jogos háború jelentette. A Kivonulás, a Bírák és a Királyok könyvében, a próféták írásaiban, a zsoltárokból, valamint a Szentírás más történeti könyveiben (pl. MTörv 1,30; 20,4; Józsa 2,24; Bír 3,28) a Szövetség Istene a választott nép ellenségeit elpusztítva igazságot és békét biztosít számukra egészen addig, amíg azok a Sinai pusztában kötött szövetséghez hűségesek maradnak. A vesztes háborúk, a rabság és az elnyomatás a zsidó felfogás szerint Isten büntetése, a béke pedig a szövetségi hűség jutalmaként az erős és hatalmas Isten adománya, a megígért messiási ország jelképe.

Az őskeresztény egyház a háborút még az élet velejárójaként, a bűn következményeként, Isten büntető hatalmának megnyilvánulásaként kezelte. Tudomásul vette, nem foglalt és nem tanúsított a kérdéskörben egyértelmű elvi álláspontot. A korai keresztények gondolkodását szinte kizárólag a parúzia, Krisztus második eljövételének várása és Isten országának megalapítása határozta meg, ezért az élet minden problémáját, köztük az erőszak alkalmazásának lehetőségét is ebben az összefüggésben értelmezték. Az evangéliumi etika középpontjában azonban már Krisztus tanítása állt, aki az erőszak gyakorlásának minden formáját elvetette. Olyan mennyei országba hívta követőit, amelyet a szeretet ural, amelyben a családi kötelek, a barátság szabta határok másodlagossá válnak, s amely az ellenséget is befogadja. A béke itt már nem a külvilág erőszakkal biztosított, hatalomra és félelemre épített ingatag békéjé, hanem a megigazulás belső békéjé jelentette. Azt a belső békét, amelyet a társadalmak sosem voltak és sosem lesznek képesek biztosítani, s amelyet csak a bűn hatalmából kiszabaduló ember a feltámadás gyümölcseként élvezhet majd.

A háborúval kapcsolatos lelki és politikai kettősség a katonaság kérdése kapcsán is megmutatkozott. Az első századokban pacifistaként tekintettek a keresztényekre, akik nem harcolnak a császárért akkor sem, ha parancsba kapnak.²⁹² A korai keresztények a 2. század végéig nem vállaltak katonai szolgálatot a hadseregben, s erre a konstantini fordulatot megelőző keresztény irodalomban, a szentek életrajzában, vértanúaktákban és az egyházatyák írásaiban gyakran találunk utalásokat. Az őskeresztények elutasították a vérontást, mivel az nem volt összeegyeztethető a hegyi beszédben elhangzott tanítással. A penitenciális fegyelem

²⁹² ORIGENES: *Contra Celsum*. In CHADWICK, Henry (szerk.): *Origen: Contra Celsum* BOOK VIII., Chapter 69-70. Cambridge University Press, Cambridge. (1980). pp. 506-508.

bizonyítékát jelentette az is, hogy nem engedték részt venni az eucharisztikus liturgiában azokat, akik vérontással szennyezték be kezüket. Később, a megváltozott társadalmi körülmények ugyan szigorú elveik enyhítésére kényszerítették a keresztény közösséget, a szentségeket kiszolgáló klerikusok számára azonban továbbra is kategorikusan megtiltották a vérontás minden formáját. Ezzel is igyekeztek megőrizni Krisztus eredeti tanítását és példáját az egyházban. Ugyanakkor tény, hogy az első századok keresztényeinek pacifizmusát a *pax romana* teremtette nyugalmi periódus tette lehetővé. Egy olyan történelmi időszak, amikor viszonylag hosszabb ideig nem kellett a társadalomnak a háború kikerülhetetlen dilemmájával szembesülni.

A 2. század végétől kezdve már biztosan voltak keresztények is a hadseregben, Kr.u. 250 körül, a deciusi üldöztetések idején megjelennek az első keresztény katonai vértanúkra vonatkozó utalások is. Ugyan Kr.u. 303-ban Galerius megpróbálta kizárni a keresztényeket a hadseregből, kezdeményezése azonban elbukott. Bár a katonai szolgálatot adó hagyományos társadalmi rétegekben a keresztények száma – többek között a katonák számára kötelező császárkultusz eredményeképpen – csak lassan nőtt, a határvidékeken élő katonakeresztények a birodalom határainak terjedésével és védelmével együtt a keresztény hit terjesztőivé és védőivé is váltak. Annak ellenére, hogy a hadsereget a császárok újra és újra a keresztényüldözés eszközeként alkalmazták, az egyház sosem tiltotta a keresztények számára a katonai életpályát. A katonai szolgálat végül a konstantini fordulatot követően vált az elfogadott életformák egyikévé, hiszen a hadsereg a belső közbiztonság fenntartásának az eszközeként is szolgált.

Az igazságos háború erkölcsi és teológiai eszmerendszerének kialakításában Szent Ambrus tekinthetjük az első kiemelkedő gondolkodónak. A negyedik század második felében Észak Itália katonai parancsnokaként Ambrus személyes tapasztalatokkal rendelkezett a hadviselésről. Ambrus ugyanakkor nemcsak a birodalom határait fenyegető barbárokkal, hanem a közülük kikerülő ariánus eretnekekkel is felvette a harcot. Ez egyszerre jelentett erkölcsi, illetve teológiai problémát, hiszen a birodalom határainak védelme ez esetben egybeesett a hit tisztaságának védelmével és a kereszténység terjesztésével. Az igazságos háború elvi megalapozásához Ambrus püspök ószövetségi szövegekre hivatkozott,²⁹³ sztoikus erkölcsfelfogásának gyökerei pedig Ciceró munkásságából erednek. Ciceró eszmerendszerét követve a háborút Ambrus is kizárólag a béke megteremtése és biztosítása érdekében tekintette

²⁹³ MEGGYES, Ede – TÓTH, Vencel – HROTKÓ, Géza (ford.): *Szent Ambrus: A kötelességekről*. I. könyv, 35. fejelet. Jel, Budapest. (2004)

igazoltnak. A klerikusok a keresztény közösségben betöltött szerepét összeegyeztethetetlennek tekintette a háború kegyetlenségével, ezért a klérus hadviselésben való részvételét Ambrus kategorikusan elutasította.

Az egyik legnagyobb keresztény teológus, Szent Ágoston idejében a kereszténység a fennálló társadalmi és politikai rendszeren belül egy erős, megkerülhetetlen, a mindennapi élet részét képező kulturális szintézist alakított ki, megalapozva az akkori társadalom egységes lelki és ideológiai hátterét is. A birodalomban már mindenütt ismert keresztény közösség ekkora már szilárd hagyományokkal és római központi irányítással rendelkezett. A kiemelkedő műveltségű, tehetséges észak-afrikai püspök neveltetése révén a klasszikus hellén-római kultúra birtokosa volt. Életét, háborúelméletét és teológiáját alapvetően határozták meg a vandálok inváziójával szemben vívott harcok, melyekben a római légiók egyszerre védték a birodalom határait, a fennálló társadalmi, gazdasági és politikai rendet, valamint az akkorra már virágzó keresztény közösséget, a hit szabad gyakorlását is. Szent Ágoston politikai összefüggésben vizsgálta a háború kérdését, melyben a közrend megvédése együtt járt az evangélium hirdetésével. Az igazságos háború fogalmát *De civitate Dei* című művében ismerhettük meg. Az erőszakot és a háborút a bűn következményeként értelmezte és elfogadhatatlannak tartotta, ám azt elismerte, hogy a még nagyobb rossz megakadályozása érdekében a keresztények is kénytelenek fegyvert fogni, a teljes béke azonban Szent Ágoston szerint elérhetetlen. A háború csak akkor lehet igazságos, ha annak célja a béke és az igazság biztosítása, melyben a hadvezérek és a katonák egyaránt Istent szolgálják.

Amikor a kereszténység engedélyezetté, majd később államvallássá vált, a keresztényeknek is szembesülni kellett azzal, hogy az államnak feladatai ellátásához szüksége van hadseregre. Így engedélyezték, hogy a keresztények is legyenek katonák, de a klerikusi állapottól továbbra is idegen és tiltott tevékenységnek tekintették, sokáig megmaradt szentelési akadályként is. Az 1917-es római katolikus Egyházi Törvénykönyvben a katonai szolgálat addig képezte az akadály alapját, amíg a katonai szolgálat tartott. A katonai szolgálat leteltével tehát maga az akadály is megszűnt. A katonáskodást a hatályos Egyházi Törvénykönyv is idegennek tartja a klerikusi állapottól, azonban már nem, mint akadályt, hanem mint a klerikusi állapothoz nem méltó tevékenységet mutatja be (289. k.). A tábori lelkészek azonban nem tartoznak a CIC figyelmeztetése alá, mivel ők elsődlegesen egy lelkipásztori szolgálatot teljesítenek.

6 A vértanúkultusztól a szerzetesrendekig

A mártírok azáltal lettek méltók az élőkért való közbenjárásra, hogy utolsó vérükig küzdöttek a bűnnel szemben.²⁹⁴ A hitükért életüket áldozó személyeket kezdetektől fogva kiemelt tisztelet övezte, a kultikus gyakorlat földi maradványaik és a szent sírjára is kiterjedt.²⁹⁵ A halottak idealizálása ugyanakkor már a hellenisztikus és római korban is természetes része volt az emberek életének, így a hősök ősi pogány kultusza és a vértanúk keresztény kultusza közötti kontinuitás joggal feltételezhető. A mártírok²⁹⁶ azonban már megjelenésükkor túlmutattak a korábbi pogány hőskultuszon. Új dimenziót nyitottak az ember és Isten, az élet és halál, a föld és a túlvilág közötti kapcsolatban. A vértanúk önfeláldozásukkal az Istennel való különleges és bensőséges kapcsolatukat tették nyilvánvalóvá, így olyan közbenjáróvá váltak, amilyenek a pogány hősök soha nem lehettek.²⁹⁷ Míg a pogány hős halálával véglegesen elszakadt az istenektől, a keresztény vértanú példaadó önfeláldozása révén megszentelődve közelebb vitte Istenhez mindazokat, akik őt tiszteletben részesítették.²⁹⁸

A keresztény vértanúkultusz pogány hőskultusz folytatásaként való értelmezését ugyanakkor nem vehetjük ilyen egyértelműnek. Egyáltalán nem evidens, hogy a negyedik század közepére a keresztény szentkultusz és a mártírok tisztelete felülírta volna az élők és holtak kapcsolatának sok évszázadon pogány hagyományait. Épp ellenkezőleg. A keresztény vallás gyors térnyerése a mediterrán térségben komoly ellenállásba ütközött az első négy évszázadban. Ennek hatásait éppen a mártírok kultuszához való pogány viszonyuláson keresztül mérhetjük le a legtisztábban, akik az ősi hagyományok lassú, de biztos felmorzsolódásában éppen annak az egész földet elborító pusztulásnak az eljövételét látták, melyekről a régi mítoszok szóltak.

²⁹⁴ LOVASSY, Attila: *A halál utáni tisztulás kérdése Szent Ágoston De civitate Dei című művének 21. könyvében. (PhD értekezés)*. Budapest, (2017) p.32.

²⁹⁵ SZUROMI, Szabolcs Anzelm: *Megjegyzések a szentek és mártírok ereklyéinek tiszteletére vonatkozó egyházfegyelem sajátosságaihoz*. In.: ERDŐ, Péter (szerk.) *Fejezetek az egyházi jogalkotás történetéből. Források és intézmények*. Szent István Társulat, Budapest. (2011) pp.: 124-125.

²⁹⁶ De civitate Dei 20, 9, 2

²⁹⁷ SMYTH, Marina: *The Origins of Purgatory through the Lens of Seventh-Century Irish Eschatology*. In: *Traditio* 58. Cambridge University Press, Cambridge. (2003) p:105.

²⁹⁸ ELIADE, Mircea: *A szentek kultusza: martyria, ereklyék, zarándoklatok*. In.: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Osiris Kiadó, Budapest. (2006) p: 599.

A 4-5. századra a vértanúkultuszt felváltotta az egyház tanítása melletti kitartáshoz és az aszketikus élethez kötődő szentség fogalma.²⁹⁹ Először az észak afrikai kontinensen jelentek meg azok a szerzetesrendek, amelyek révén a szentséghez vezető utat immár a szerzetesi életforma képviselte. A szerzeteseket, mint Isten közelében élők szentéletű embereket kezdték el tisztelni, példájukat követni,³⁰⁰ így a szentek kultusza ekkortól kezdve már elsősorban az aszketikus körökben fejlődik tovább.³⁰¹ A negyedik század folyamán az üldöztetések megszűnését követően a szerzetesrendek fejlődése arra is rávilágított, hogy a keresztények az áldozat helyett mostmár sokkal inkább a világtól való elvonulásban és aszketikus életben kezdték meglátni az életszentség kiteljesedésének lehetőségét. Szent Athanasziosz az egyiptomi sivatagban lakó szerzetesek között írt aszketikai írásai közül a legjelentősebbnek tekinthető *Vita Antonii*-ban³⁰² egy szent remete életútján keresztül mutatja be az Isten szolgálatára szentelt élet mintáját. Ahogy korábban a mártírok a szenvedés útján küzdöttek meg a gonosz erővel, a szerzetesek ugyanúgy harcoltak a kísértések démonaival. A mű később nagy szerepet játszott a monasztikus életforma nyugati elterjedésében.

6.1 A vallások szerepe a kereszténység hajnalán

A 3. századra a római birodalmat a vallási sokszínűség jellemezte, ami tovább gyengítette az amúgy is jelentősen meggyöngyült belső kohéziót. A különböző pogány vallások azonban csak híveik túlvilági boldogságával törődtek, és a léleknek a démonok elleni harcával voltak elfoglalva, az evilági bajokra nem találtak gyógyírt. Egyedül a kereszténység volt az a vallás, amely híveinek a lelki üdvén kívül az evilági boldogulásával is törődött. A gyengülő birodalomban egyedül a keresztények voltak képesek szervezethezüknek köszönhetően mindig eltemetni halottaikat és csak ők tudták közösségükben az élelmiszerek elosztását megszervezni. A templomokban és gyülekezeti helyeken összegyűjtötték a közösség elesett tagjainak szánt alamizsnákat, amelyeket a püspökök osztottak szét a rászorulóknak között. Kr.u. 250 tájékán Rómában a keresztény közösségek más olyannyira megerősödtek, hogy legalább 1500 olyan hívet tartottak el, akit például kitagadtak az örökségéből. A római állam hasonló helyzetben nem tett semmit, a kiváltott foglyok esetében pedig kijelentette, hogy azok rabszolgái

²⁹⁹ SZUROMI, Szabolcs Anzelm: *Megjegyzések a szentek és mártírok ereklyéinek tiszteletére vonatkozó egyházfegyelem sajátosságaihoz*. In.: ERDŐ, Péter (szerk.): *Fejezetek az egyházi jogalkotás történetéből. Források és intézmények*. Szent István Társulat, Budapest. (2011) pp.: 124-125.

³⁰⁰ SZUROMI, Szabolcs Anzelm: *A Krisztushívők életállapota: A szerzetesek*. In: SZUROMI, Szabolcs Anzelm: *Egyházi intézményrendszer története*. Szent István Társulat, Budapest. (2017) pp.: 57-62.

³⁰¹ BOWN, Peter: *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*. The University of Chicago Press, Chicago (1981) p:67.

³⁰² HEUSSI, Karl: *Második periódus. A római birodalmi egyház*. In.: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Osiris Kiadó, Budapest. (2000) p: 114.

maradnak, akik kiváltották őket. Ebben az időszakban tehát jobban megérte kereszténynek lenni, mint egyszerűen római polgárnak.³⁰³

6.2 A kereszténység szerepe

A keresztény közösséghez való csatlakozás – szemben minden más vallási közösséggel – nemcsak egzisztenciális biztonságot jelentett, hanem mindenki egyúttal egy olyan közösség tagja is lett, amelyben a bizonytalan társadalmi viszonyok között minden társadalmi különbség megszűnt és érdektelenné vált, és mivel egységes kultúrájával és egységes nyelvezetével a birodalomban mindenütt jelen volt, az első és legfontosabb transznacionális szervezetté is vált. A keresztények kiterjesztették a zsidó diaszpórában korábbról már ismert és megszokott jótékonyági tevékenységeket, amelyekkel a zsidók a jeruzsálemi templomnak juttatott támogatások révén segítették a szegényeket, betegeket, özvegyeket, árvákat, foglyokat és a gyógyíthatatlanokat.³⁰⁴ Ezt vették át a korai keresztény közösségek. Tulajdonképpen egy kisebbfajta jóléti államot hoztak létre és irányítottak egy olyan birodalomban, amelyben többnyire hiányoztak a szociális szolgáltatások. Julianus császár, aki a 4. században a római vallás újjáélesztésére törekedett³⁰⁵ keserűen és gúnyosan említette a keresztényeket, mikor hasonló szociális intézkedéseket próbált bevezetni a szegények számára.³⁰⁶ Egy levélben, amelyben a császári papságot nevezte ki ennek a támogatási rendszernek a megszervezésére megjegyezte, hogy a keresztények idegenekkel szemben tanúsított jóindulata, a halottak eltemetéséről való gondoskodása, a szegények és elesettek támogatása és szerény életformájuk segíti leginkább a kereszténység terjedését.³⁰⁷

6.3 Az üldöztetések ideje

A totalitárius rendszerként működő római birodalomban az őskeresztények elfogadták a császár politikai hatalmát. Ahogy azonban a világi hatalom törekvései túlterjeszkedve a közigazgatás megszervezésén, a gazdasági, polgári élet, valamint a birodalom területének

³⁰³ JOHNSON, Paul – MAKOVECZ, Benjamin (ford.): *A kereszténység története*. Európa Könyvkiadó, Budapest. (2001) p. 61.

³⁰⁴ u.o. p 14-15.

³⁰⁵ WILMER CAVE WRIGHT, Emily (ford.): *Julian the Apostate, Letter to Themistius*. vol. 2, pp. 299-237. Forrás: [http://www.tertullian.org/fathers/julian_apostate_letter_to_themistius.htm#:~:text=LETTER%20TO%20THEMISTIUS%20THE%20PHILOSOPHER%20I%20earnestly%20desire,more%20in%20your%20own%2C%20are%20beyond%20my%20powers](http://www.tertullian.org/fathers/julian_apostate_letter_to_themistius.htm#:~:text=LETTER%20TO%20THEMISTIUS%20THE%20PHILOSOPHER%20I%20earnestly%20desire,more%20in%20your%20own%2C%20are%20beyond%20my%20powers.). (letöltés ideje: 2020. 11.12.)

³⁰⁶ WILMER CAVE WRIGHT, Emily (ford.): *Letters by Julian*. 22. *To Arsacius, High-priest of Galatia*. in: E.Capps – T.E. Page – W.H.D. Rouse (szerk): *The Works of the Emperor Julian*. III. William Heineman, London (1923). pp. 67-69.

³⁰⁷ JOHNSON, Paul: *A History Of Christianity*. Simon & Schuster Inc. 1979. p. 62. Forrás: <https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2018/03/history-of-christianity.pdf> (letöltés ideje: 2021.09.13.)

védelmén az ember Istennel való kapcsolatát is szabályozni kívánták, az őskeresztények inkább vállalták a vértanúságot, semmint a hatalomnak való engedelmességet.³⁰⁸ A helyi kultuszokhoz ragaszkodó falusi lakossággal szemben eleinte a városi lakosok csatlakoztak a kereszténységhez. Mivel ez a kultúra alapvetően a tanultabb városi rétegek kultúrája volt, a harmadik században már nem a pogány rétorok, hanem a keresztények számítottak a hagyományos görög-római műveltség hordozóinak. A keresztény közösség a birodalmon belül megkerülhetetlen hatalmi tényezővé vált, a társadalom egyik vezető, de mindenképpen legjobban szervezett ereje lett. Nem csoda, hogy a keresztények többször is politikai üldözés áldozatai lettek,³⁰⁹ melyeknek a célja az volt, hogy kiszorítsák őket a közéletből. (pl.: Valerianus, vagy Diocletianus üldöztetései). Ezekre a társadalmi eseményekre reflektál a korábban már említett Jelenések Könyvének apokaliptikája.

6.4 A vértanúk megjelenése – az életszentség

„A vértanúság a hit igazsága melletti legnagyobb tanúságtétel, olyan tanúságot jelent, amely elmegy egészen a halálig.”³¹⁰

Az egyházi hagyomány először a vértanúk tiszteletét igazolja. A keresztények már az 1. század végén megkülönböztették a szenteket, akik ekkoriban még egyenlők voltak a vértanúkkal.³¹¹ Ők voltak azok, akik Isten és embertársaik iránti szeretetüket saját vérük kiontásával is bizonyították. A vértanúk Krisztust követték, megvalósították a krisztusi eszményt és példaképpül szolgáltak, megmutatva, hogy az egyházban elérhető az életszentség. A maguk korában tehát az erények hősi megvalósításával tettek tanúságot arról, hogy a kegyelem minden időben jelen van. Tiszteletük eleinte csak kisebb közösségekben, később szélesebb körökben is elterjedt és kanonizált formát nyert.³¹² A vértanúság jellemzői: a teljes és feltétlen önátadás Istennek, a Jézus tanítványaként való megjelenés, a koholt vádak alapján, ok nélkül gyűlöletből meghozott igazságtalan ítélet ártatlan emberek fölött, amelyet az elítélt elfogad áldozatképpen, halálát és szenvedéseit másokért ajánlja fel, s legfontosabb

³⁰⁸ PÁPAI, Lajos: *Te kövess engem. Elmer István beszélgetése Pápai Lajos megyéspüspökkel*. In: RÓZSA, Huba – FARKAS, Olivér (szerk): *Pásztorok*. Szent István Társulat, Budapest (2006)

³⁰⁹ BORZSÁK, István – MARÓTI, Egon – MURAKÖZY, Gyula – SZEPESSY, Tibor (ford): *Iffabb Plinius levelek. 10. könyv 96. levél*. Európa Kiadó, Budapest (1981). p. 192. Forrás: <http://mek.oszk.hu/06100/06177/06177.pdf> (letöltés ideje: 2021.01.21)

³¹⁰ KATOLIKUS EGYHÁZ KATEKIZMUSA: *Tanúságot tenni az igazságról. (KEK 2473)*. Szent István Társulat, Budapest. (1994) p: 483

³¹¹ VI. PÁL PÁPA: *A II. Vatikáni zsinat Lumen Gentium konstitúciója*. (forrás: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=3#JB122>)

³¹² SÁNTHA, György: *A harcok szentek bizánci legendái*. Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filológiai Intézet, Budapest. (1943)

jellemzőjeként pedig megbocsát halálában.³¹³ A vértanúság és a mártírhalál lehetőségét tudatosan fogadták el az első keresztények. A jeruzsálemi-antiókhiai ősegyház tagjaitól kezdve az első három évszázad mártírjainak százain át vértanúakták sokasága bizonyítja, hogy a keresztények szabad akaratukból hozták meg döntésüket annak tudatában, hogy a zsidó és római hatóságok bármikor börtönbe vethetik, vagy kivégezhetik őket.

Kezdetben a Krisztus feltámadása mellett tanúskodó vértanúkat – köztük is elsősorban az apostolokat – tekintették szenteknek. Az egyházatyák méltatták érdemeiket, közbenjárásukat hathatósan tekintették és megkülönböztetett tiszteletben részesítették őket.³¹⁴ Rögzítették a nevüket a naptárban,³¹⁵ haláluk napján pedig megemlékeztek róluk és vagy a sírjuknál, vagy az ereklyéiket őrző templomokban gyűltek össze az Eucharisztia ünneplésére. A róluk való megemlékezés hagyománya keleten már a 2., nyugaton a 3. században fellelhető.

6.5 Monasztikusok, az életszentség új felfogása

A monasztikus életformát az üldöztetések megszűnését követően a keresztény hitben való elmélyülés, a magány, a világi élettől való elszakadás eszméje hozta létre azért, hogy a szerzetesek az imában minél tökéletesebben egyesülhessenek Istennel.³¹⁶ Jézus a hegyi beszédben így tanít: „*Legyetek hát tökéletesek, amint mennyei Atyátok tökéletes.*”³¹⁷ Az egyház szerint Isten minden embert az életszentségre hív meg, melynek elérését ő maga a szentségeken keresztül kegyelmeivel is támogat. Ugyanakkor bár mindenki számára egyformán adott az életszentség lehetősége, ezeket a különleges kegyelmeket csak kevesek kapják meg. A kegyelmekben való részesedés feltétele az ember szilárd elhatározása és következetessége az életszentég útján, amelyen folyamatos küzdelmet vív saját gyengeségeivel és minden erejével gyakorolni igyekszik az erényeket.

A kereszténység kezdetétől fogva mindig voltak olyan férfiak és nők, akik az Atya hívását meghallva a Krisztus-követésnek ezt a sajátos útját választották. A lelki élet ezen új formájának megélését a remetelét, illetve a szerzetesrendek tették lehetővé. Az evangéliumokban található

³¹³ Dr. GÁL, Péter: *Párhuzamos elemek Krisztus passiójában, ókeresztény vértanúaktákban és Esterházy János életáldozatában. Vázlat a vértanúság teológiájához.* In.: *Isten szolgája: Esterházy János – megemlékező konferencia.* Dunaszerdahely. (2019)

³¹⁴ MARTON József: *A szentté/boldoggá avatás elméleti megközelítése.* In.: *Korunk 28. évf. 8. sz. pp.: 11-13.* (forrás: http://epa.oszk.hu/00400/00458/00550/pdf/EPA00458_korunk_2016_08_011-013.pdf)

³¹⁵ DE ROSSI, Giovanni Battista – DUCHESNE Louis (szerk): *Martyrologium Hieronymianum.* In.: DE SMEDT, Charles (S.I.) – DE ROSSI, Giovanni Battista – DUCHESNE, Louis (szerk): *Acta Sanctorum Novembris.* apud Victorem Palm. (1894)

³¹⁶ LECLERCQ, Jean: *Clairvaux-i Szent Bernát.* Szent István Társulat, Budapest. (1998) p: 30.

³¹⁷ Mt 5,48

tisztaság – szegénység – engedelmesség hármásának jézusi tanítása jelentette ennek az új életformának az alapját, melyet kisebb közösségekben, vagy magányosan, a pusztába való kivonulás révén igyekeztek megvalósítani. A remeteélet legfőbb jellemzőjét és motivációját a világ zajától való eltávolodás, s az Isten közelségében létrejövő tökéletes élet utáni vágy jelentette, melynek egyik alappillére, a világ bűneiért való vezeklés önként vállalt feladata, Krisztus önkéntes áldozatának *imitatio*-ja volt.

A remeteélet eredete nehezen megragadható. Már az Ószövetségben is gyakran úgy jelenik meg az egyedüllét és a magány, mint az a különleges állapot, amely lehetővé teszi az Isten szavára való tökéletes odafigyelést. Az egyik legismertebb ószövetségi történet is ezt reprezentálja, amelyben Mózes egyedül megy fel a hegyre, hogy átvegye az Isten parancsait tartalmazó kőtáblákat.³¹⁸ De számos további jelenetet is felsorolhatnánk, melyben Isten kinyilatkoztatása egy magányos ember előtt történt. Fontos elemként azonosíthatjuk tehát az ember és Isten kapcsolatában a magányt, melynek tetőpontját a Kálvárián, a közösségben beteljesedő tökéletes magány jelenti majd.

A remeteség a világban élő aszkéta és a közösségi szerzetesi élet (*koinobita*) közötti életállapotot jelentette. Legjellemzőbb motívuma a magány, az imádság és az önfenntartó kétékezi munka volt, amelyet közös étkezéssel és liturgiával egészíthettek ki. A remete számára nem állt rendelkezésre egyfajta előljáró, vagy regula. A remeteség kialakulása idején az elhivatottak ezért gyakran kerestek fel más, már elvonulásban, magányban élőket tanácsért, a remete életformára való felkészülésére, annak megismeréséért, kialakításáért. A remeteséget, amely Egyiptomban a 3. század második felében alakult ki, sokan választották a Decius- (Kr. u. 249-251) és Valerianus-féle (Kr. u. 253-260) üldöztetések idején. Ezek a híres és szent remeték jelentős mértékben vonzották az embereket Egyiptom pusztaságaiba. Az első nagy remetének a hagyomány Remete Szent Pált tartja, magát a remeteséget azonban Remete Szent Antal és Szent Pachomius tette igazán ismertté. A konstantini fordulatot követően az üldöztetések megszűnésével az egyszerű remeteélet a hiteles krisztusi életforma egyik fő megtestesítője lett, felhívva a figyelmet a meggazdagodás veszélyeire is.

A szerzetesi élet kapcsán már a Krisztus előtti pogányság és zsidóság körében is voltak a szerzetességhez hasonló törekvések, ugyanakkor ezeket nem tekintjük történelmi előzménynek.

³¹⁸ *Kiv 34,1-3*: Az Úr így szólt Mózeshez: „Faragj ki magadnak két olyan kőtáblát, mint az elsők voltak. Jöjj fel hozzám a hegyre és ráírom a táblákra azokat a szavakat, amelyek rajta voltak az elsőkön, amelyeket összetörtél. Holnap reggel légy készen, hogy hajnalban feljöhess a Sínai-hegyre, és ott a hegy csúcsán élém járulj. Senki sem jöhet veled és senki sem mutatkozhat a hegyen. A juhok és szarvasmarhák sem mehetnek legelni a hegyre.”

A keresztény szerzetesség gyökerét az evangélium jelenti, amely három fejlődési fokozaton ment át. Az elsőt az aszkézis keresztény közösségen belüli megélése, a másodikat a pusztában való gyakorlása (*anachoréta*, remete), a harmadikat pedig maga a szerzetesség (*cenobitizmus*) jelentette.³¹⁹ Kis-Ázsiában a Szent Pachomius munkássága nyomán kialakuló egyiptomi remeteséget Nagy Szent Bazil (Kr. u. 379) és Nazianzoszi Szent Gergely (Kr. u. 390) teljesítette ki megalakítva az első szerzetesi közösségeket. Nagy Szent Bazil már nemcsak a közösség belső életének megszervezésére koncentrált. A szerzetesek vezetése alatt a kolostorok mellett kórházak, szegényházak és árvaházak is működtek, valamint a gyermekek nevelésére is gondot fordítottak. Nagy Szent Bazil regulája a novíciátustól a fogadalomtételig fogalmazott megkritériumokat, valamint a szerzetesi fokozatok bemutatására is kitért. A regula példaként szolgált más szerzetesrendek számára is.

A keresztény nyugaton a keleti szerzetesség vélhetően a szentföldi zarándoklatok nyomán vált ismertté. Először Itáliában jelennek meg kolostorok, később a mai Franciaország területén – Szent Márton Liguge-ben és Martmoutiers-ben alapít kolostort – is elterjednek a szerzetesi intézmények. A nyugati kereszténység formálódó monasztikus életformájának atyjaként Nursiai Szent Benedeket (Kr. u. 480-547) tekintjük. Az ő nevéhez fűződik a bencés rend megalakítása, amely ezt követően közel másfél évezredes hatást gyakorolt az európai történelemre. Benedek az addigra már a nyugati kereszténységben is elterjedt remete-, és szerzetesi életforma szinte minden aspektusát megismerte. Megtapasztalta, hogy a különféle monasztikus közösségekben milyen sok kérdést, nehézséget és veszélyt jelenthet a sokféle egyedi szabályozás, vagy éppenséggel a szabályok hiánya. A kereszténység szabad gyakorlásával a megtérő pogányok körében óhatatlanul megjelent az erkölcsök szabadabb értelmezése, ezért ezek a formálódó monasztikus közösségek igyekeztek egyre jobban és pontosabban megfogalmazni azokat a kereteket és szabályokat, amelyeket a közösség tagjainak követniük kellett. A korai munkák között találjuk például Szent Atanáz (*De virginitate*) és Szent Ambrus munkáját (*De virginibus*) a szüzességről, valamint Szent Jeromos *Demetrias* nevű hajadonhoz írt levelét (*Epistola ad Demetriadem virginem*).

Szent Benedek a saját tapasztalatai alapján kezdte megszervezni, egységesíteni, szabályozni a rá bízott szerzetesi közösségeket. Megfogalmazta a monasztikus alapelveket és kidolgozta 73 fejezetből álló reguláját, amely letisztultságánál, egyszerűségénél és egységes szemléleténél fogva számos más rend, illetve keresztény közösség számára hosszú időn át

³¹⁹ SZALAY, Jeromos: *Szent Benedek élete és műve*. Szent István Társulat, Budapest. (1932) pp.: 5-12.

szolgált iránymutatásként. Ugyanakkor Benedek munkájával nem törekedett egyetemes szabályozás megalkotására. Az utolsó fejezetben ő maga hangsúlyozza, hogy regulája elsősorban nem a tökéletesség elérésének útmutatója, sokkal inkább egyfajta iránymutatás a bensőséges és odaadó lelki élet felé közeledők számára. A regula nemcsak a szerzeteseknek készülőkhöz számára jelentett igazodási pontot. Egyfajta kézikönyvként, kódexként szolgált az elmélyült imádság, a szerzetesi élet egészének bemutatása, annak megszervezése, a szerzetesi feladatok, illetve az apátok és előljárók által végrehajtandó fegyelmi intézkedések meghatározásához. A mű egésze szeretetre, imára, munkára, tiszteletre, tisztaságra, mértékletességre és közösségre biztat, amely évszázadokon át hatott ösztönzőképpen az életszentség útját kereső szerzetesek számára.³²⁰

6.6 A szentek tisztelete – az erények szerepe

A keresztény tanítás értelmében azok, akik példamutató életükkel kiérdemelték társaik tiszteletét, haláluk után a mennyországba kerültek, az Atya jobbján foglaltak helyet. Mint mennyei közvetítők, közbenjárásukat, pártfogásukat és segítségüket lehetett kérni. Földi maradványaikat, melyek az örök életet elnyert, ezáltal halálában is „élő” szentet jelenítették meg rendkívüli tisztelet övezte. Haláluk napját az egyház felvette ünnepei közé, a templomokban imáikban emlékeztek meg róluk a hívek, ereklyéiket pedig oltárokon őrizték.

A szentek kultusza a nép körében a vértanúk tiszteletéből fejlődött ki a 2-3. század folyamán. Az egyház a szentté avatásban fejezi ki meggyőződését arra vonatkozólag, hogy egyes tagjai megvalósították a krisztusi eszményt és példaképpül szolgálnak.³²¹ Tiszteletükre kápolnát vagy templomot emeltek, a boldog és a szent jelzőt pedig az 5. század óta használták. Később az egyház a kanonizálás során hivatalosan is elismerte az illető életszentségét. A 13. századig elég volt helyi, általában püspöki döntés a szentté nyilvánításra. A 11. századi reformpápaság idején aztán a pápai illetékesség körébe kerültek a legfontosabb egyházi döntések, így többek között a szentté avatás is. A 11-12. században a helyi kezdeményezések elbírálása fokozatosan átalakult, II. Orbán (1088-1099) pápa alatt már formai kritériumok is megjelentek a szentté avatás folyamatában. III. Sándor (1159-1181) ugyan még elegendőnek tartotta a bíborosokkal tartott konzultációt, ugyanakkor ő volt az első, aki megkülönböztette az egyetemesen elismert szenteket, illetve a helyi tiszteletnek örvendő boldogokat. Ekkor különült

³²⁰ SZENNAY, András (szerk.): *Népek nagy nevelője... Szent Benedeknek, Európa Védőszentjének emlékezete.* Szent István Társulat, Budapest. (1981) pp.: 225-226.

³²¹ DIÓS, István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. XIII. Szentté avatás.* Szent István Társulat, Budapest. (2008) pp.: 130-146.

el a *sanctus* (szent) és a *beatus* (boldog) kifejezés használata. Végül III. Ince pápa (1198-1216) volt az, aki uralkodása idején érvényesítette III. Sándor pápa szentté avatásra irányuló pápai monopólium igényét és 1215-ben a 4. lateráni zsinaton a szentté avatást pápai előjoggá nyilvánította.³²² A középkorban később kialakult a szentek körül az a népies kultusz is, mely szerint a szentekben megértő segítőt és védelmezőt kerestek.

6.7 A szentkultuszok megjelenése és szerepe

Miután Krisztus után 313-ban a keresztényüldözések véget értek, a szentkultusz, mint a középkori kereszténység egyik legjellegzetesebb alkotóeleme felszínre került. A láthatatlan patrónusok földi képviselői a püspökök lettek. A szentek kultuszával kétféle szerepben találkozhatunk:

- Patrónus szerep: amikor az adott szent kultusza hozzásegítette az egyszerű hívőt a természetfeletti világgal való kapcsolatteremtéshez. A szentben oltalmazót, közbenjárót látott, aki a „rosszat elfordítja, a jót pedig létrehozza”. Ezért választottak népek, egyházmegyék, vagy különböző csoportok a Szentszék jóváhagyásával égi oltalmazónak védőszentet, patrónust, akit segítségül hívtak háború, betegség, személyes gondok, vagy természeti csapások esetén.³²³
- Kulturális szerep: amikor a kereszténység előtti pogány hiedelmek, kultuszok és termékenységritusok az egyház jóvoltából beépültek a keresztény vallás szertartásaiba, így segítettek áthidalni a szakadékot az egyházi tanítás és a laikusok vallásfelfogása között.³²⁴

A 4. század folyamán megjelent a szentek egy új típusa, a példászerű életet élő hitvallók. Ilyenek voltak például az új keresztény társadalom vezető egyéniségei, a várost védő püspökök, akiket haláluk után is a város védelmezőjeként tiszteltek, de a kolostorokban is kibontakozott a szent apátok és szerzetesek kultusza. Az életszentségre épülő vértanú- és szentkultuszt követően fokozatosan a monasztikusok lettek az életszentség példái, a szentség monasztikus perspektívába került. Ebben a korban a keresztények már inkább arra törekedtek, hogy lelki életük minél hasonlább legyen a monasztikus élethez. A hittérítésben résztvevő apostoli tevékenységet folytató királyok pedig tovább gazdagították a kora középkori szentek sorát. Azt,

³²² KLANICZAY, Gábor: *Szent László „csodás” tettei krónikáinkban*. In.: *Magyar Könyvszemle* 117. évf. 2001. 4.szám p. 394. (forrás: http://epa.oszk.hu/00000/00021/00031/pdf/MKSZ_EPA00021_2001_117_04_393-410.pdf)

³²³ KLANICZAY, Gábor: *A középkori magyarországi szentkultusz-kutatás problémái*. In.: *Történelmi szemle*, 24. évf. 1981. 2. szám p: 273-281. (forrás: https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1981_2/klaniczay.pdf)

³²⁴ u.o. p. 279.

hogy napjainkban ismét mennyire jelentős az életszentség témája, jól reprezentálja az a tény is, hogy a II. Vatikáni Zsinat egyháziról szóló konstitúciójában (amely az egész zsinati tanítás alapokmánya) huszonhét alkalommal jelenik meg.

6.8 Imitatio Christi

János evangéliumában ezt olvashatjuk: „*Én vagyok a világ világossága. Aki követ, nem jár többé sötétségben, hanem övé lesz az élet világossága.*”³²⁵ Krisztus hívó szava ugyanakkor messze nem ilyen egyértelmű. Máté evangéliumában Jézus az önmegtagadáson útját jelöli ki mindazok számára, akik meghallják hívását: „*Aki követni akar, tagadja meg magát, vegye fel keresztjét és kövessen. Aki meg akarja menteni életét, elveszíti, aki azonban értem elveszíti, az megtalálja.*”³²⁶ Nemcsak tanítványait, hanem minden embert arra hív, hogy az ő tanítását követve partnerként, hozzá hasonlóként vele együtt valósítsa meg Isten üdvözítő tervét.³²⁷ Az *imitatio Christi* tehát nem egyfajta passzív utánzással, hanem az ember személyiségének kiteljesedésével az aktív önátadáson és az önként vállalt szenvedésen keresztül jeleníti meg Isten dicsőségét. Az első tanítványok feltétel nélkül követték Jézus hívását, példaként szolgálva minden ember számára. A szentek gazdag, sokszínű közössége és differenciált életpéldája számtalan esetben bizonyította, hogy Krisztus hívásának elfogadása, a bűntől való elszakadás és a tisztességes élethez való tudatos csatlakozás révén valósulhat meg az Istennel való egyesülést Krisztusban.³²⁸

Krisztus követése a keresztény ember életének értelme és egyben célja is. A kereszténység első évszázadaiban a vértanúk példáján keresztül bontakozott ki az *imitatio Christi* első formája. Ahogy Krisztus is szenvedése árán váltotta meg az emberiséget bűneitől, úgy jelent meg a mártírok szenvedésében a kínok és a halál elviselése és elfogadása Krisztusért. Isten akaratának követése hősiességet kívánt.³²⁹ A milánói fordulatot követően a vértanúságban megnyilvánuló *imitatio Christi* fokozatosan átalakult és immár az életszentségen keresztül megvalósuló feltétel nélküli önátadás vált Krisztus követésének útjává. Semmivel sem volt azonban ez könnyebb a keresztények számára. Az életszentségben kiteljesedő *imitatio Christi*

³²⁵ Jn 8; 12

³²⁶ Mt 16; 24-25.

³²⁷ WUELLNER, Wilhelm H.: *The Meaning of „Fishers of Men.”* Philadelphia, The Westminster Press. (1967) p. 172.

³²⁸ KECSKÉS, Pál: *Lélekben és gazdagságban. Lelki kalauz.* Szent István Társulat, Budapest. (1976) pp.: 69-73.

³²⁹ II. JÁNOS PÁL PÁPA: *II. János Pál pápa Veritatis splendor kezdetű enciklikája a katolikus egyház minden püspökének az egyház erkölcsstanának néhány alapvető kérdéséről.* Szent István Társulat, Budapest. (1994) pp.: 33-37.

tudatosan vállalt feladat, amelynek nélkülözhetetlen része a kereszthordozás, a teljes lemondás és önátadás. Mindezt azonban már nem lehetett pillanatnyi lelkesedésből megvalósítani.

6.9 Vértanúakták

Krisztus halálát követően az állam vezetőinek figyelme Jézus követőire, az apostolokra és a tanítványokra irányult. Céljuk az új és veszélyesnek ítélt tanítások elhallgattatása volt. Bár Péter és János apostolokat a nagytanács a meghallgatást követően még elengedte (ApCsel 4,1-10, 4,15-23),³³⁰ azt azonban már kifejezetten megtiltották nekik, hogy Jézus nevében tanítsanak. Az akkori nagytanácsot (*Szanhedrin*),³³¹ amely a zsidóság legfőbb törvényhozó testülete volt a *szaduceusok* vezették, a *farizeusoknak* csak kisebbségi jelenlétük volt. Ezt a tulajdonképpen jogi szakértőkből álló bizottságot tekintették tehát a nép vezetőinek. Tevékenysége hasonló volt a mai parlamenthez, amely az alkotmány alapján hoz törvényeket, ugyanakkor a törvények alapján igazságot szolgáló bíróság szerepét is betöltötte. Pál és az elfogott igehirdetők érdekében mégis egy nagy elismerésnek örvendő farizeus rabbi, a törvény doktora szólalt fel. Utalt a közelmúltban történt két felkelésre is, melyek vezetőit elfogták,

Az ősegyház gyors növekedésével azonban mind az apostolokat, mind követőiket már börtönbe vetették, megvesszőzték még nyomatékosabban megparancsolva nekik, hogy ne folytassák tanító és térítő tevékenységüket.³³²

³³⁰ ApCsel 4,1-10: ¹Még beszéltek a népnek, amikor a papok, a templomórség parancsnoka és a szaduceusok odamentek hozzájuk. ²Rossz néven vették, hogy tanítják a népet, és hirdetik Jézus példájával a halálból való feltámadást. ³Kezet vetettek rájuk, de mivel már este volt, másnapig őrizetben tartották őket. ⁴Azok közül, akik a beszédet hallgatták, sokan hívők lettek, úgyhogy a férfi hívők száma mintegy ötezerre növekedett. ⁵Másnap összegyűltek Jeruzsálem előljárói, a vének, az írástudók, ⁶Annás főpap, Kaifás, János és Sándor s mindnyájan, akik a főpapi nemzetségből valók voltak. ⁷Előállították és vallatásra fogták őket: „Miféle hatalommal vagy kinek a nevében tettétek?” ⁸Péter a Szentlélektől eltelve így válaszolt: „Népünk előljárói és ti vének! ⁹Ha azért vallatok ma minket, amiért egy nyomorékkal jót tettünk, hogy vajon hogyan is gyógyult meg, ¹⁰hát tudjátok meg mindannyian, ti és Izrael egész népe, hogy annak a názareti Jézus Krisztusnak a nevében, akit ti keresztre feszítettetek, és akit az Isten feltámasztott a halálból. Az ő nevében áll itt előttetek egészségesen.

ApCsel 4,15-23: ¹⁵Kiparancsolták őket a főtanácsból, és egymás közt ¹⁶tanakodtak: „Mitévők legyünk ezekkel az emberekkel? Hisz egész Jeruzsálem tudja, hogy nyilvánvalóan csodát tettek, nem is tagadhatjuk. ¹⁷De hogy a dolognak tovább ne terjedjen a híre a nép közt, fenyegezzük meg őket, hogy többé senki emberfiának ne beszéljenek ennek a nevében.” ¹⁸Ezzel behívták őket, és megparancsolták nekik, hogy egyáltalán ne beszéljenek és ne tanítsanak Jézus nevében. ¹⁹Péter és János azonban így válaszoltak: „Ítéljétek meg magatok, helyes volna-e Isten előtt, hogy inkább rátok hallgassunk, mint az Istenre? ²⁰Mi nem hallgathatunk arról, amit láttunk és hallottunk.” ²¹Erre újra megfenyegették, aztán a népre való tekintettel szabadon bocsátották őket, mert semmi jogcímet nem találtak megbüntetésükre. Mindenki dicsőítette az Istent a történetek miatt, ²²hiszen az az ember, akivel ez a csodálatos gyógyulás történt, már több mint negyvenéves volt. ²³Azután, hogy szabadon bocsátották őket, az övéikhez mentek, és elbeszélték, mit mondtak nekik a főpapok és a vének.

³³¹ DIÓS, István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon III. Szanhedrin* (főtanács). Szent István Társulat, Budapest. (1997) pp.: 787-788.

³³² BODA, László: *Hitünk önvédelme. Mai kérdések-Mai válaszok SZIT*, Budapest, (2013). pp.: 108-

A Kr.u. 156-ban a rómaiak és a felhergelt csöcselék kezei által máglyahalált halt Szent Polikárp püspök vértanúaktájában olvashatók az alábbi felajánló – magasztaló imádság sorai: „...áldalak Téged, mert erre a napra és órára arra méltattál, hogy részt kapjak tanúid sorában..., köztük fogadtassak el én is ma kedves és kövér áldozatul, ahogy előkészítetted és előre jelezted, Te meghazudtolhatatlan és igaz Isten...”³³³ Az ókeresztény vértanúk szenvedéstörténeteit bemutató vértanúaktákból egyértelműen kiderül, hogy Krisztus katonájaként (*militans Christi*) a vértanú a küzdelmét tulajdonképpen a sátánnal vívja, s életének elvesztésével arat győzelmet a sátán felett.

6.10 Protomártír: Szent István vértanúságának jelentősége

Szent István vértanú az egyház első mártírjaként vált ismertté, vértanúságának emlékét december 26-án ünnepeljük. Jelentőségét mutatja, hogy ünnepének elhelyezése az egyházi év ünnepei között hamarabb kialakult, mint Jézus születésének december 25-i hagyománya. István vértanúsága a Kr. u. 36-40 körüli időszakra tehető. Az egyház születésének kezdetén az apostolokhoz kötődő férfiak és nők közül emelkedett ki az apostolok munkáját segítő 7 diakónus, akik közülük elsőként említi a szöveg Szent István vértanút.³³⁴ Történetüket Lukács evangéliumán keresztül ismerhetjük meg. Az Apostolok Cselekedetei két fejezeten keresztül mutatja be a hét főből álló csoport tevékenységét, melyben István az evangélium hirdetése mellett az özvegyek ellátásának karitatív szolgálatát is ellátta honfitársai körében. Amikor a fiatal egyház Júdeában és Szamariában, majd a pogányok között kezdi el egyre szélesebb körben hirdetni az evangéliumot, a hellén kultúrájú és görög nyelvű hívők, illetve a jeruzsálemi keresztények között feszültség alakult ki az özvegyek szerepvállalása körül. Az apostolok a feszültség enyhítésére kiválasztottak hét küldöttet, akik közül István feladata lett, hogy az ige hirdetése mellett a hellén özvegyek számára alamizsnát osszon. Példáját követve az egyház a későbbiek folyamán is mindig hangsúlyozta az ige hirdetést és a karitatív szolgálat egységének fontosságát.³³⁵ Az evangélium „hittel és Szentlélekkel eltelt férfiként” mutatja be, aki társainál jobban részesült Isten kegyelmében, melyet számos csodatettével bizonyított a nép körében.

³³³ VANYÓ, László: *Vértanúakták és szenvedéstörténetek. Szent Polikarposz vértanúsága.* In.: VANYÓ, László: *Ókeresztény írók 7.* Szent István Társulat, Budapest. (1984) p: 51.

³³⁴ ApCsel 6, 1-5: Ez idő tájt, hogy a tanítványok száma egyre nőtt, zúgolódás támadt a görögök közt a zsidók ellen, hogy a mindennapi alamizsnaosztáskor az ő özvegyeiket háttérbe szorítják. 2Ezért a tizenkettő összehívta a tanítványokat: „Nem volna rendjén, hogy elhanyagoljuk az Isten szavát, s az asztal szolgálatát lássuk el. 3Testvérek, ezért szemeljetek ki magatok közül hét jó hírben álló, Lélekkel eltelt bölcs férfit. Ezeket megbízuk a munka irányításával, 4mi meg majd az imádságnak és az Ige szolgálatának szenteljük magunkat.” 5Tetszett a javaslat az egész közösségnek, és kiválasztották Istvánt, ezt a hittel és Szentlélekkel eltelt férfit, aztán Fülöpöt és Prohórust, Nikánort és Timont, Parmenászt és Miklóst, az antióchiai jövevényt.

³³⁵ XVI. BENEDEK PÁPA: *Az Egyház apostoli arca. Katekézisek az apostolok egyházáról.* Szent István Társulat, Budapest. (2008) pp.: 141-142.

István csodatételei és prédikációja felkeltette a zsidók figyelmét is, akik háromféleképpen igyekeztek eltávolítani az útból. Először vitába szálltak vele az írások tanításáról, melyben a zsidók számára feldolgozhatatlan volt, hogy István vértanú az Ószövetségben elbeszélte üdvtörténetet merőben új megvilágításban, Jézus tevékenységének, halálának és feltámadásának fényében magyarázta. Rávilágított arra, hogy immár a keresztre feszített és feltámadt Jézus lett a kiindulópont, az új és igazi „templom”, mellyel a korábbi templom kultusz véget ért. Érthető, hogy alig néhány évvel Jézus feltűnését és halálát követően az ószövetségi írások ilyen új, krisztológiai szemléletű átértelmezése a zsidók engesztelhetetlen dühét és mérhetetlen haragját váltotta ki. Amikor a zsidók látták, hogy a vitában alulmaradtak, hamis tanúkat vezettek fel ellene és megvádolták Isten, Mózes, a Törvény és a templom elleni négyszeres káromlással, István azonban a hamis tanúkat minden állításukban megcáfolta. Végül, amikor sem az írások magyarázatában, sem hamis tanúk segítségével nem kerekedhetnek felül s nem tudják megingatni hitében, irigységükben és végtelen dühükben megkínózták és halálra kövezték.³³⁶

Szent István vértanúságának jelentősége több szempontból is meghatározó. Ahogy XVI. Benedek pápa rámutat, hogy az egyház első vértanújának szenvedésében és halálában Jézus szenvedésének és kereszthalálának motívumai jelennek meg.³³⁷ Az *imitatio Christi* legtisztább, legegységesebb kifejezése, ahogy vádlóiért és hóhéraiért imádkozik³³⁸ Nüsszai Szent Gergely Szent István vértanúról szóló írásában kiemeli, hogy Szent István Jézushoz hasonlóan önként adja életét hitéért, a bűnök engeszteléséért Istennek.³³⁹ Szent István vértanút az ortodox egyház protomártírként tiszteli.³⁴⁰

6.11 Összefoglalás

A görög *martus* szó jelentése: „tanú”. Azt a személyt jelöli, aki az általa személyesen is megtapasztalt tényről tesz tanúbizonyságot. A keresztény irodalomban először ebben az értelemben találkozunk az apostolokra vonatkoztatva ezzel a kifejezéssel. Ők azok, akik „tanúi”

³³⁶ VORAGINE, Jacobus: *Szent István első vértanú*. In: VORAGINE, Jacobus – BÁRCZI, Ildikó (ford.): *Legenda aurea*. Neumann Kht., Budapest. (2004). Forrás: <http://mek.niif.hu/04600/04626/html/legenda0007.html> (Letöltés ideje: 2022.01.13.)

³³⁷ XVI. BENEDEK PÁPA: *Az Egyház apostoli arca. Katekézisek az apostolok egyházáról*. Szent István Társulat, Budapest. (2008) p: 143.

³³⁸ ApCsel 7, 59-60: Míg kövezték Istvánt, így imádkozott: „Uram, Jézus, vedd magadhoz lelkemet!” Majd térdre esett és hangosan felkiáltott: „Uram, ne ródd fel nekik bűnül!” Ezekkel a szavakkal elszenderült.

³³⁹ VANYÓ, László: *Nüsszai Szent Gergely művei*. In.: VANYÓ, László (szerk.): *Ókeresztény Írók 18. Szent István vértanúról I-II*. Szent István Társulat, Budapest. (2002) pp.: 249-259.

³⁴⁰ Protomártír: görög kifejezés, jelentése: „első vértanú”. Megtisztelő cím, amellyel a keleti egyház Szent István vértanút illeti. In: DIÓS, István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon XI*. Szent István Társulat, Budapest. (2006) p: 303.

voltak mindannak, amit Krisztus nyilvános működésében, tanításában megfigyeltek: „De megkapjátok a Szentlélek rátok leszálló erejét, és tanúim lesztek Jeruzsálemben s egész Júdeában és Szamáriában, sőt egészen a föld végső határáig.” (ApCsel 1,8). Első levelében Szent Péter úgy hivatkozik önmagára, mint „Krisztus szenvedésének tanúja” (1Péter 5,1).

Ugyanakkor már ezekben a korai szövegekben is észrevehető, hogy a keresztény terminológia a *martus* szó használatakor a korábbi tartalom mellé új jelentésárnyalatot is társít. Krisztus tanítványai nem egyszerűen olyan tanúk voltak, mint azok a hétköznapi emberek, akik a világi igazságszolgáltatás előtt tanúskodtak. Míg ez utóbbiak nem kockáztatták életüket az általuk megfigyeltekről tett tanúbizonyság kapcsán, addig Krisztus tanúi apostoli küldetésük kezdetétől fogva azzal néztek szembe, hogy tanúságtételükkel súlyos büntetéssel, sőt akár halállal is járhat (ahogy ez később minden esetben be is következett). Az apostolok idejében a *martus* kifejezést tehát már azokra a tanúkra is használták, akik hitükért bármikor vállalták akár a halált is. Így emlékezik meg az egyház Szent Istvánról, aki a kereszténység történetének első vértanúja, protomártírja volt.

A terminust a keresztény irodalomban azóta is úgy használják, mely szerint a vértanú Krisztus olyan tanúja, aki bár soha nem látta és nem is hallotta az egyház isteni Alapítóját, mégis olyan szilárdan meg van győződve a keresztény vallás igazságairól, hogy inkább elszenvedi a halált, mintsem megtagadja azt. A mártír kifejezést az egyház első korszakában fokozatosan kezdték el azokra alkalmazni, akik meghaltak a hitükért. Már az első keresztény feljegyzések megemlékeznek a keresztények szenvedéseiről. Pál apostol a korintusiakhoz írt második levelében részletesen bemutatja a hite miatt elszenvedett kínzásokat (2Kor 11, 23-27), ami összecseng az Apostolok Cselekedeteiben bemutatott képpel: a korai keresztény apostolok (akik maguk is zsidók voltak) gyakran találkoztak ellenségességgel és elutasítással mind a zsinagógákban, mind missziójuk során. Márk evangéliumában Jézus maga vetíti előre, hogy követőit üldözni, bántalmazni fogják: „Ti azonban vigyázzatok magatokra. Átadnak majd benneteket a törvényszékeknek, megvernek a zsinagógákban, helytartók és királyok elé állítanak benneteket énérettem, hogy tanúságot tegyetek előttem.” (Mk 13:9).

A keresztényellenes üldözések eleinte véletlenszerűek, szórványosak voltak és jellemzően egy adott területre korlátozódtak. Bár a társadalmi elutasítottság egyértelmű volt, a keresztény közösség üldözésének jogi megalapozottsága meglehetősen ködös alapokra épült. A Plinius és Traianus közötti levelezés rámutat arra, hogy pusztán az, hogy valaki keresztény, nem volt elegendő ahhoz, hogy eljárást indítsanak ellene. Később az üldöztetések felerősödtek

és kiterjedtek a birodalom egészére. Több keresztény szenvedett el bántalmazást ezalatt az időszak alatt, mint a korábbi, helyi, koordinálatlan üldöztetések során.

A birodalom saját polgárainak üldözése ugyanakkor komoly társadalmi problémákat vetett fel. Ellenőrizhetetlen folyamatokat generált a politika terén, jelentősen megnehezítette a közrend fenttartását, erodálta a szolidaritást és gyengítette a társadalmat. Bár a mediterrán kultúrában a vallási üldözések egyértelműen nagy károkat okoztak, a római kormányzat mégis mind a pogányokkal, mind a keresztényekkel szemben ezt a politikát választotta, így vált az üldöztetés tárgyát képező egyház a mártírok egyházává.

A korai kereszténység ígérete a hamarosan bekövetkező parúziához kapcsolódott. Több nemzedékkel Jézust követően, az apologéták újra és újra felidéztek Jézus prófeciáját: „Bizony, mondom nektek: vannak néhányan az itt állók közül, akik nem ízeleik meg a halált, amíg meg nem látják az Emberfiát, amint eljön az ő országában.” (Mt 16:28; Mk 9:1; Lk 21:32). Justinus a 2. század közepén, Iréneusz a 3. század elején, Lactantius a 4. század elején, Hesychius az 5. század elején mind azt a meggyőződésüket hangoztatták, mely szerint Krisztus hamarosan visszatér, hogy megalapozza atyjának királyságát. A korai kereszténység társadalmi és doktrinális fejlődésének nagy része a történelem során állandóan elmaradó, időben véget nem érő és el nem érkező parúziával való megküzdés szemszögéből értelmezhető.³⁴¹ Ennek gyökerét a zsidó apokaliptikus prófeciák jelentették, felerősítve azokkal a bibliai prófeciákkal, melyek szerint Isten meg fogja váltani a népét, feltámasztja a halottakat, igazolja az igazakat, magához fordítja a pogányokat, és összegyűjti az emberiséget Jeruzsálemben. Az üldöztetések akár a társadalom elutasításként, akár zaklatásként, akár tényleges kivégzések formájában jelentek meg a keresztények életében, mindannyiszor megerősítették az új közösséget az isteni igazságosság és a biztos, végső igazolás tekintetében. A mártírok áldozatuk révén megszilárdították a szentek földi, ezeréves uralmába vetett hitet, mely a 2. század folyamán gyakorlatilag meghatározójává vált az ősegyház eszkatológiájának. A testi feltámadás és a történelmi megváltás hangsúlyozása, és különösen Jeruzsálemre való összpontosítása összhangban állt azzal, amely kifejezte Krisztus megtestesülését és fizikai feltámadását. Az igazak szenvedése és közelgő megigazulásuk közötti kapcsolat táplálta a reményt, hogy az üldöztetés ténye önmagában jelzi Krisztus közelgő visszatérését, aki megbünteti a gonoszokat és megjutalmazza a hívőket.³⁴²

³⁴¹ FREDRIKSEN, Paula: *Christians in the Roman Empire in the First Three Centuries CE*. In.: POTTER, David S. (szerk.): *A Companion to the Roman Empire*. Blackwell Publishing, Oxford. (2006) pp. 587-606.

³⁴² BOYARIN, Daniel: *Dying for God: Martyrdom and the making of Christianity and Judaism*. Stanford University Press, Stanford. (1999)

Az ókortól napjainkig mindig kiemelt helyen szerepelt a keresztény irodalomban a hitre és meggyőződésre épülő, önkéntesen vállalt mártírhalál. Krisztus szenvedése a keresztények számára olyan példa, melyet életükben és halálukban is követtek. Az *imitatio Christi* az Alapító tanításainak egyszerű követésétől egészen a vele majdnem azonos szenvedés kereséséig terjedt. A mártírokat szívesen ábrázolták Krisztushoz hasonló vonásokkal, hiszen élettörténetük gyakran emlékeztetett Krisztus szenvedésére. Jézus követésre való buzdítás az egész újszövetség tanításának alapja. A kiválóságok utánzásának erkölcsi jelentősége ugyanakkor már az ókori diskurzusban, különösen a görög-római moralisták írásaiban is fellelhető. Ezek a moralisták hatékony retorikai eszközként használták a mimézis és az etikai példa nyelvét, melyben a hősök, kiválóságok szavainak és tetteinek utánzása révén „hasonlóvá válhatunk hozzájuk”.

A konstantini fordulatot követően bevett, majd államvallássá váló kereszténység történelmében a mártírhalállal kifejezett *imitatio Christi*-t felváltotta a monasztikus életmód megjelenése. A világtól visszavonult, magányos, vagy szigorú közösségbe tömörült emberek szerzetesi életmódja először Kr.u. 318-325 körül jelent meg és a 4. századra az egyház egyik jelentős intézményévé vált. A szerzetesség eredete az első jeruzsálemi apostoli közösséghez vezethető vissza. A korai egyházban a monasztikus élet alapját a krisztusi tökéletesség megközelítése, az aszkézis, valamint Isten és embertársaik feltétlen szeretete és szolgálata jelentette. Az első monasztikusok eleinte sírokban, elhagyott vagy félig lerombolt településeken, barlangokban, később pedig vadonban, vagy sivatagban elvonulva harcoltak a test vágyai és az ördög kísértései ellen. Rövid időn belül sokan követték példájukat, így alakultak ki az első szerzetesi közösségek. A monasztikus hagyomány elterjedésében jelentős szerepet játszottak azok az írások (pl.: Szent Antal élete), melyek a sivatagi eremiták életét, illetve az aszkéták démonokkal való félelmetes küzdelmét a keresztény tökéletesség modelljeként mutatták be.

7 Katonaszentek a keresztény ókorban

Miután megvizsgáltuk, hogy milyen ideológia és egyházfegyelmi súlypontok fogalmazódtak meg, most rátérünk annak bemutatására, hogy a keresztény ókorban hogyan érvényesültek a különböző teoretikus szempontok. Hogyan jelent meg az egyes katonákkal kapcsolatban az idea.

Mind a keresztény kultúrkörben megjelenő mártírok, vértanúk, katonaszentek, később pedig fegyvernemi védőszentek, mind pedig a háborúhoz kapcsolódó civil hősök és példaképek kultikus tisztelete jelentős átalakuláson esett át az évszázadok alatt. Ezeknek a kultuszoknak a formálódását az aktuális társadalmi igények, valamint a korszaknak megfelelő politikai, történelmi és biztonsági környezet határozta meg. Láttuk, hogy az Ószövetség világa ismerte a példaképek jelentőségét, a szent szerzők pedig az ősi katonai cselekmények hőseit saját koruk nemzeti érzéseinek építésére és megerősítésére használták fel. Ilyen kitüntetett, már-már szakrális jelentőségű esemény volt a honfoglalás idején Kánaán földjének feltérképezése. Mózes 4. könyvének 13. fejezetében a szerző felhasználva a szójhagyomány által megőrzött különböző elbeszéléseket és korábbi iratokat valójában saját korához szól: „Ezt mondta az Úr Mózesnek: *»Küldj előre embereket, hogy szerezzenek híreket Kánaán földje felől, amelyet Izrael fiainak szándékozom adni. Atyáik minden törzséből küldjeteek egyet, olyat, aki a vezetők közé tartozik.«* Mózes tehát előreküldte az Úr parancsára ezeket a megbízható embereket Paran pusztájáról, akik Izrael fiainak fejei közül valók voltak.”³⁴³ A hírszerzők negyven nappal később az alábbiakat jelentették Mózesnek: „Beszámoltak nekik e szavakkal: *»Elmentünk abba az országba, ahová küldtél bennünket. Csakugyan tejjel-mézzel folyó (ország), lám, itt a kóstoló gyümölcsreiből. Hanem a nép, amely az országot lakja, erős, s a városok meg vannak erősítve, ráadásul nagyon nagyok. Enak utódait is láttuk ott. A déli országrészt amalekiták lakják, a hettiták, a jebuziták és az amoriták inkább a hegyre húzódnak, a kánaániak pedig a tenger partját és a Jordán völgyét népesítik be.«*”³⁴⁴

Mózes könyvében az államalapítás körülményeinek bemutatásánál tehát kiemelten fontos szerep jutott az ún. felderítőknak. A Számok könyve név szerint is megemlékezik azokról a zsidó főemberekről, akik részt vettek a meghódítandó területek felderítésében.³⁴⁵ Kultikus

³⁴³ Szám 13,1-3

³⁴⁴ 4Móz 13, 27-29.

³⁴⁵ „(...) Ruben törzséből Sammua, Zakkur fia; Simeon törzséből Hori fia, Safat; Júda törzséből Jefunne fia, Kaleb; Isszachár törzséből Jigal, József fia; Efraim törzséből Hosea, Nun fia; Benjamin törzséből Rafu fia, Palti; Zebulun törzséből Szodi fia, Gaddiel; József törzséből, Manassze nemzetségéből Szuszi fia, Gaddi; Dán törzséből Gemalli

tiszteletben ugyan nem részesültek, de a zsidó hagyomány szerves részévé váltak. Ezt mutatja az is, hogy a honfoglalást követően háromszáz évvel később, a babiloni fogság idején keletkezett Számok könyvében a szerző a szájhagyományra építve rekonstruálta nevüket.³⁴⁶ Mivel a fogság idején nagy szükség volt a nemzeti identitás erősítésére, kiemelten fontos szerephez jutottak a régi nemzeti hősök. Ezért nyúltak vissza név szerint is említve korábbi karizmatikus vezetőkhez, katonákhoz és felderítőkhöz. Mind a tizenkét törzs képviseltette magát, jelezve, hogy a honfoglalást ez a tizenkét főember nem saját ügyeként, hanem az egész nép sorsát meghatározó eseményként kezelte.³⁴⁷ A bibliai szerző ezzel saját korának igényeihez igazította a történetet. A kémek beszámolója amellet, hogy reálisan bemutatja ennek a kis népnek valójában jelentéktelen esélyeit a környező, már megerősödött népek között,³⁴⁸ a szerző saját korának biztonsági helyzetére és a választott nép félelmetes ellenségeire is utal. Azokra, akik elfoglalták Jeruzsálemet, a templomot, és a nép vezetőit Babilonba deportálták.³⁴⁹ A kémek karakterét úgy alakította át, hogy azok a nemzeti egység példaképeivé váljanak egy nehéz történelmi helyzet idején, így ez a többszáz évvel később írt történet felülírta a korábbi szájhagyományt és a zsidó vallás meghatározó elemévé vált. A történelemből kiragadott bibliai példa egy az ősi népek elbeszélései közül, ahol egyértelmű utalás történik a felderítés politikai és katonai jelentőségére és arra a változásra, amelyen a tiszteletadási formája keresztülment a nemzettudat, a történelmi, a politikai és a biztonsági helyzet változásának fényében. A felderítés, illetve az ezt a tevékenységet végző személyek tiszteletének archaikus jelentőségéről Pilch Jenő három kötetes munkájában olvashatunk részletesebben.³⁵⁰ Nem lehet azonban elmarasztalni a bibliai szerzőket azért, hogy a hírszerzőkről szóló történetet saját koruk igényeihez igazították. A jelenség nem egyedülálló a vallási közösség példaképeit körülvevő kultusz vonatkozásában. A kultikus tisztelet ugyanis gyakran vett radikális fordulatot. Amikor például a védőszent kultusz tetőfokára hágott, és az egyes foglalkozások védőszentet kerestek maguknak a szent éltének legendás elemeit és történeteit kedvükre magyarázták. Így lett például

fia, Ammiel; Áser törzséből Michael fia, Szetur; Naftali törzséből Vofszai fia, Nachbi; Gád törzséből Machi fia, Geuel. Ez volt a nevük azoknak a férfiaknak, akiket Mózes előreküldött, hogy Kánaán földjéről híreket szerezzenek. Hoseát azonban, Nun fiát Józsuénak nevezte el.” 4Móz 4-17.

³⁴⁶ 4Móz. A deuteronomista szerző Kr. e. 585 után dolgozta fel a hagyományanyagot.

³⁴⁷ HERTZ, Jakab: *Mózes öt könyve és a Haftarák*. IMIT, Budapest (1984)

³⁴⁸ RICHARD, A. Gabriel: *The Military History of Ancient Israel*. Westport, Connecticut, London, (2003) pp. 99-100.

³⁴⁹ Kommentár a Számok Könyvének 13. fejezetéhez. In: FITZMYER, Joseph – BROWN, Raymond – MURPHY, Roland (szerk.): *Jeromos Bibliakommentár I, Az Ószövetség Könyveinek Magyarázata*. Szent Jeromos Társaság, Budapest. (2002) pp.: 161-162.

³⁵⁰ PILCH, Jenő: *A hírszerzés és kémkedés története*. I—III. Budapest: Franklin Társulat, 1933.

Szent Borbála a bányászok védőszentje, a puskaapor általános alkalmazása után pedig egyben a tüzerek védelmezője is.³⁵¹

7.1 Szent Sebestyén kultuszának alakulása a keresztény politika- és társadalomeszme változásainak fényében

Már a kereszténység kialakulásának kezdetén megjelentek a vallási közösség életében azok a példaképek – elsősorban mártírok –, akik maguk is az akkori haderőben teljesítettek szolgálatot. Kultuszukban olyan hagyományos keresztény értékek jelennek meg, mint például a bátorság, vagy az önfeláldozás. Ezek a vértanúk, keresztény hitük megvallásával szembe kerültek koruk társadalmával, politikai vezetésével, hitükhöz való ragaszkodásért az első évszázadokban életüket is feláldozták. A korai keresztény közösségek számára mártírhalált halt – később szentként tisztelt – példaképek kultikus tisztelete könnyen kiépült. Egyes fegyvernemek, esetenként egész hadseregek tekintettek rájuk példaképként, és ezért életük, tanításuk vagy írásos utasításaik hozzájárultak a haderőn belüli etikai rend kialakulásához. A fegyvernemi védőszentek kultusza a történelemben az aktuális társadalmi, politikai elvárásoknak, valamint az egyes haderők igényeinek megfelelően formálódott. A történelem során egyértelmű igény fogalmazódott meg a különböző fegyvernemeknél, hogy az általuk példaképnek és védőszentnek tartott katonaszent kultusza a szervezet integráns része legyen. Az egyes fegyvernemekhez kapcsolódó keresztény szentek életének bemutatása hozzájárulhat a mai modern haderőben felmerülő etikai kérdések átgondolásához is, emellett segíthet a napjainkban megjelenő új típusú kihívások leküzdésében is.

7.1.1 Szent Sebestyén kultikus tiszteletének szerepe és jelentősége a fegyveres testületeknél

A fegyvernemi védőszentek között Szent Sebestyén vértanú tisztelete az egyik legkorábban kialakult kultuszok egyike. A Kr. u. 354. év ünnepeit összefoglaló kronológiában, a *Depositio Martyrumban*³⁵² már azok között a római mártírok között említik, akiknek vértanúságáról megemlékeznek. Legendáját később *Jacobus de Voragine* a középkor legolvasottabb könyvében, a *Legenda Aureában* (1260) is földolgozta. Tisztelete ma is fontos helyen szerepel számos keresztény hagyományokat tisztelő nemzeti hadsereg életében.

³⁵¹ KLISZEK, Németh Noémi: *Szent Borbála kultuszának története és aktualitása a „tüzerek” körében*. In: *Hadtudományi Szemle*, 9. évf. 2. sz. (2016) pp. 183-193.

³⁵² *Depositio Martyrum 354*

A legenda szerint Szent Sebestyén római katona volt, a császári gárda tisztje. Narbonne-ban született, Milánóban élt, majd Diocletianus császár testőreként Rómában szolgált. Katonaként részt kellett vennie vértanúk kivégzésénél, ahol megismerte a római katonák kegyetlenkedéseit. A korai keresztény mártírok erkölcsi ereje hősies volt, készen álltak életüket is odaadni hitükért. Sokakat vonzott a vértanúság példája, a templomok imáiban pedig különleges tisztelettel emlékeztek meg róluk. Az első évszázadok keresztény szentjeinek megjelenése és tisztelete az apostolokhoz, evangélistákhoz és a mártírokhoz kötődik.³⁵³ A vértanúk krisztusi tanításhoz való feltétlen ragaszkodása, a hitért akár életük feláldozása pedig a közösség számára követendő példa lett.³⁵⁴ Sebestyént a keresztény vértanúk hősiessége és hite annyira magával ragadta, hogy ő is megkeresztelkedett, később katonatársai közül sokakat maga is megtérített.³⁵⁵ Egyszerre volt meggyőződéses keresztény és katona, aki tisztában volt vele, mekkora veszélyt jelent hitének felvállalása, hiszen már akkoriban is voltak olyan állások, hivatalok, amelyekben nem nézték jó szemmel, hogy valaki vallásos, különösen, hogy keresztény vallású legyen.³⁵⁶

A kereszténység csak Kr. u. 380-ban vált államvallássá a birodalom területén. A 3-4. században a római hadseregben komoly problémát okozott a katonák vallási hovatartozásának megosztottsága. Az eredeti római vallás képviselői mellett megjelentek a keresztény hitre áttért római katonák, Kr. u. 260-ban Gallenius császár türelmi rendeletét követően pedig a keresztények már a társadalom minden rétegében képviseltették magukat.³⁵⁷

Kr. u. 300 körül a becslések szerint a római össznépesség mintegy 10 százalékát tették ki a keresztények, létszámuk pedig tovább nőtt. A keresztény katonákat viszont akkoriban üldözték, közülük – Szent Sebestyénhez hasonlóan – sokan vértanúhalált haltak.³⁵⁸ Sebestyént legendája tehetséges szónokként mutatja be. Katonaként nagyon sokat segített a börtönben lévő keresztényeken, számos katonatársát, valamint előkelő római családokat térített meg. A kiterjedt keresztényüldözésnek végül maga Sebestyén is áldozatul esett. Térítő tevékenysége nem maradhatott titokban, Kr. u. 298 körül császári törvényszék elé került, a császár pedig – elrettentő példaként – saját katonatársaival nyilaztatta halálra. A legenda szerint nem halt bele

³⁵³ COOPER J. C. (szerk.): *Dictionary of Christianity*. Routledge, New York. 2013. p. 238.

³⁵⁴ UJHÁZI, Lóránd: *A csoda szerepe és jogi bizonyítása a boldoggá és a szentté avatási eljárásokban*. In: NAGYPÁL, Szabolcs – BÁNYAI, Ferenc – BAKOS, Gergely (szerk.) *A vallási tapasztalat megértése: Jog, bölcsélet, teológia*. Budapest; Pannonhalma, L'Harmattan Kiadó. p 342.

³⁵⁵ AMEGA KULTÚRORVOSTAN: *Megzenésített képek – megfestett zenék* (8. rész) 2014. október. Forrás: http://www.ameganet.hu/wp-content/uploads/2014/08/Kepek_zenek_14_05.co_.pdf (letöltés ideje: 2017. 06. 02.)

³⁵⁶ DIÓS, István: *Napi kenyerünk. Homiliák a szentekről*. Szent István Társulat, 2001. pp. 19-20.

³⁵⁷ ADRIÁNYI, Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Aurora, München. (1975) pp. 35-36.

³⁵⁸ HORVÁTH, Zita: *Lelkészek a katonák között*. Hadmérnök IV. évf. 2. szám - 2009. június (2009)

a nyilazásba, egy római asszony, Iréne ápolásának köszönhetően felgyógyult sebeiből. Felépülését követően a Hercules templomban szertartást végző császár elé járult, ahol megvallva hitét újra kivívta korábbi patrónusa haragját, a császár halálra köveztette. Holttestét a Via Appia katakombáiban³⁵⁹ helyezték örök nyugalomra. Kultusza nagyon hamar elterjedt a környéken. Szent Ambrus (Kr. u. 339-397), Milánó akkori püspöke száz évvel később a 118. zsolttárról mondott beszédében már milánói származásúként említi meg.³⁶⁰

A legenda szerint Szent Sebestyén a Palatinuson, a Via Bonaventura utcában halt vértanúhalált, amelynek egy kis templom állít emléket.³⁶¹ Abban az időben a Via Appián lévő katakombában őrizték Péter és Pál apostol testét is, az ő tiszteletükre épült a Basilica Apostolorum. Később az apostolok maradványait visszajuttatták a vatikáni dombon és az ostiai úton lévő temetkezési helyeikre, az őskeresztény bazilikát pedig az ott eltemetett Szent Sebestyén vértanúról nevezték el.³⁶² II. Jenő pápa Kr. u. 826-ban Szent Sebestyén ereklyéit átvitette a Szent Péter Bazilikába, ahonnan eredeti helyére csak később, a 13. század elején III. Honorius pápa (1216-1227) juttatta vissza. A hét pápai bazilika közé tartozó San Sebastiano bazilikát az évszázadok alatt többször felújították, kiegészítették. A nagy kápolnát XI. Kelemen pápa építtette 1706-12 között, az 1672-ben elkészített kisebbik kápolna pedig, melynek oltárában ősi urna őrzi Szent Sebestyén ereklyéit, Francesco Barberini bíboros nevéhez fűződik. Az ereklyéket őrző oltár előtt álló életnagyságú hófehér márványszobor Giuseppe Giorgetti műve. A szent további ereklyéit őrzi az I. Miksa (1573-1651) bajor választófejedelem által 1625-ben építtetett kis kápolna oltára (nyílvevessző Szent Sebestyén testéből).

III. Sixtus pápa a bazilika mellett egy kolostort is alapított, ahol a szerzetesek gondoskodtak a szent tiszteletének őrzéséről, az szertartások rendjéről és a zarándokok megfelelő ellátásáról. Vélhetően tőlük ered a Legenda Aureában is megtalálható Szent Sebestyén legenda is.³⁶³ Kultusza a 16. századig folyamatos, Rómában kilenc bazilikát építettek Szent Sebestyén tiszteletére. Kr. u. 680-ban a hagyomány szerint megmentette Rómát a pestistől, így lett Róma egyik patrónusa. Legtöbbször járványok idején hívták segítségül. A

³⁵⁹ Katakomba (a gör. kata kymbas 'verem, mélyedés mellett' kifejezésből): őskeresztény földalatti temető. In: DIÓS, István (szerk.) *Magyar Katolikus Lexikon VI.* Szent István Társulat, Budapest. (2001) pp.: 291-293.

³⁶⁰ TÁBORILELKÉSZ.HU: *Szent Sebestyén vértanú - a beteg és sebesült katonák védőszentje.* Forrás: <http://www.taborilelkesz.hu/rovatok/unnepek/szent-sebestyen/> (letöltés ideje: 2017. 06. 12.)

³⁶¹ LELKI ZARÁNDOKLAT RÓMA: *Szent Sebestyén vértanú példája nyomán.* Forrás: <http://lelki-zarandoklat-roma.blogspot.hu/2013/10/7-szent-sebestyen-bazilika.html> (letöltés ideje: 2017. 06. 12.)

³⁶² AGÁRD RÓMAI KATOLIKUS PLÉBÁNIA: *A Szent Sebestyén bazilika.* Forrás: <http://www.agardkatolikus.hu/hit-es-mveszet/az-epiteszet-kuelhoni-remekei/301-a-szent-sebestyen-bazilika.html> (letöltés ideje: 2017. 06. 12.)

³⁶³ TÁBORILELKÉSZ.HU: *Szent Sebestyén vértanú - a beteg és sebesült katonák védőszentje.* Forrás: <http://www.taborilelkesz.hu/rovatok/unnepek/szent-sebestyen/> (letöltés ideje: 2017. 06. 12.)

bátor katona mintaképe, akit hitének megvallásától semmiféle kínzás nem téríthetett el. A nyilazás kapcsán a lövészek, puskaművesek és a vadászok is patrónusukként tisztelik, de később a bőrcserzők, fűzőkészítők, gabonakereskedők, halottvivők, kefekötők, tímárok, tűzijáték-árusok, vaskereskedők védőszentje is lett.³⁶⁴

7.1.2 Politika és társadalom – a keresztényüldözések kora az 1. század végétől a 4. század közepéig

A 4. század elején a római birodalomnak közel ötvenmillió lakója volt. Ehhez képest az eleinte szegényebb rétegekben, később pedig a középosztályban is egyre jobban elterjedő keresztény vallás azonban elenyésző részt képviselt. Becslések szerint Kr. u. 300 körül a birodalom nyugati területein mindössze kétmillió, keleten pedig hatmillió fő körül lehettek.³⁶⁵

A katonai szolgálat az első két évszázadban önkéntes alapú volt. A birodalom polgárai számára a *Légió*,³⁶⁶ a nem állampolgárok számára pedig az ún. *Auxiliák*³⁶⁷ nyújtottak lehetőséget a katonai szolgálatra. A nem állampolgárok számára az *auxiliában* eltöltött 25 év szolgálati idő biztosította a római állampolgárság, valamint a *kububium*, azaz a nem római feleséggel köthető házassághoz való jogot. A haditengerészetnél, bár kisebb méretű volt, mint a hadsereg és több nem római állampolgárt foglalkoztatott, hasonló volt a modell. Az *auxilia* szolgálat tehát tulajdonképpen a társadalmi és gazdasági előrelépéshez jelentett utat mindazok számára, akik nem voltak római állampolgárok.³⁶⁸ Bár az önkéntes alapú toborzás során a szolgálatot – az alkalmankénti sorozások kivételével – pénzzel ki lehetett váltani, a katonaság alapvetően elfogadott tevékenység volt. Az első évszázadokban a rómaiak a zsidók számára szigorúan megtiltották a katonaságot. Mivel pedig a keresztények egy része – akiknek jelenléte a társadalomban akkor még nem volt számottevő – a zsidó vallás árnyékában élt, jogi szempontból így ők is a zsidókhoz hasonló elbírálásban részesültek. Akkor kezdték el őket üldözni, mikor a kereszténység már hangsúlyosabban jelent meg a társadalomban. Támadások eleinte elsősorban vagy a keresztényeket feljelentő zsidók kezdeményezésére történtek, vagy olyan keresztényekre irányultak, akik elutasították, hogy a zsidósághoz hasonlóan korlátozzák

³⁶⁴ MÁTRAI, János: *Védő és segítő szentjeink*. Szent István Társulat, 1941. Katolikus Tábori Püspökség – Katonai Ordinariátus: Január 20. *Szent Sebestyén vértanú - A sebesült és beteg katonák védőszentje*. Forrás: <http://www.ktp.hu/kalendar/január-20-szent-sebestyen-vertanu-sebesult-es-beteg-katonak-vedoszentje> (letöltés ideje: 2017. 06. 12.)

³⁶⁵ ADRIÁNYI, Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Aurora, München. (1975) p. 23.

³⁶⁶ Légió: a római hadsereg alapvető szervezeti egysége.

³⁶⁷ Auxilia: a római birodalom provinciáiban állomásozó katonai csapat összefoglaló neve, a légók kivételével

³⁶⁸ JONES, C.: *Christians in the Roman Army: Countering the Pacifist Narrative* (2012). Forrás: <https://gatesofnineveh.wordpress.com/2012/04/20/christians-in-the-roman-army-countering-the-pacifist-narrative/> (letöltés ideje: 2017. 09. 19.)

őket. A szolgálati idő alatt keresztény hitre tért katonákat, valamint a légionáriusok kötelező szolgálatra ítélt keresztény fiait szintén üldözték.³⁶⁹ A harmadik nagy keresztényüldözés korszakában – annak ellenére, hogy a keresztény eszmék ártatlannak tűntek – az egyházközségek tulajdonképpen egyfajta államot alkottak az államon belül. Diocletianus és társcsászárai joggal láthattak tehát versenytársat a birodalom egész területén elterjedt és az egymással folyamatosan kapcsolatban lévő keresztény közösségekben.

A keresztények katonasággal kapcsolatos hozzáállása terén napjainkban is az a legelterjedtebb elképzelés, hogy az első néhány évszázadban a keresztények pacifisták voltak, és elítélték a katonáskodást. Megtagadták a szolgálatot és hitüket megvallva akár a mártírhalált is vállalták meggyőződésükért. Az is egy általánosan elterjedt elgondolás, hogy a rómaiak – a keresztény eszmékben rejlő erőt felismerve – a gyorsan növekvő közösségeket a rendszer elleni fenyegetettségként értékelték és ezért a kezdetekben az új vallással szembeni megengedő, szinte közömbös elfogadás hirtelen kegyetlen üldözésbe csapott át. Amikor azonban ez nem érte el célját, sőt, egyre jobban terjedt a kereszténység eszméje, a római vezetés stratégiát váltott, és államvallássá tette az addig üldözött ideológiát. Az eseményeket kicsit közelebről vizsgálva azonban a helyzet ennél vélhetően árnyaltabb volt.

A fennmaradt dokumentumok alapján a keresztények katonáskodással szembeni ellenállását a krisztusi tanítások mellett más szempont is befolyásolta. A szeretetparancs és az erőszak-ellenesség alapjaiban határozta meg a keresztény értékrendet, a kínzások és a megfélemlítés hatására azonban – például pogány áldozat bemutatásával – sokan megtagadták hitüket. Az első századokban emellett nagy volt a szórás a szentírási könyvek magyarázata kapcsán is, de a katonai szolgálat elleni tiltakozás oka alapvetően a bálványimádás elkerülése volt.

Az antik világban minden népnek megvolt saját isteneivel rendelkező egyedi hitvilága, az egyes népek pedig teljes természetességgel fogadták el más népek isteneit. A római birodalomban az ún. államvallás a kereszténység kialakulásakor nem jelentett kizárólagos ideológiát. Nem nyomta el és nem irtotta ki a meghódított népek vallásait. Épp ellenkezőleg, a jogi szempontból megengedett vallás, az ún. *religio licita*³⁷⁰ státust biztosított számukra. Az apostolok korában a keresztényeknek tehát vallási alapon nem volt konfliktusa a római

³⁶⁹ HORNUS, J. M.: *It is not lawful for me to fight. Early Christian attitudes toward war, violence and the state.* Cambridge University Press, Cambridge. (1980) p.7.

³⁷⁰ Religio licita: megengedett vallás.

birodalommal, sőt, a kereszténység egyfajta *modus vivendi*-t³⁷¹ alakított ki mind a zsidó, mind pedig a pogány hatóságokkal szemben is. Ezt támaszthatja alá az is, hogy az őskeresztény írók műveiben sem találunk sem államellenes ideológiákat, sem más, zavart keltő politikai törekvéseket.³⁷²

A vélhetően még Kr. u. 150 előtt, de már az apostolok kora után keletkezett *Didaché*-ban,³⁷³ amelyet az első évszázadokban nagyra értékelték, az élet útjáról szóló tanítás is a Tízparancsolatra épül.³⁷⁴ Irenaeus az *Adversus Haeresis*³⁷⁵ című munkájában pedig az összes foglalkozás között a katonaságot is felsorolja az élet során hasznos és kívánatos tevékenységek között. A római birodalomban tehát nem elsősorban vallási alapon üldözték a keresztényeket, nem a vallásuk miatt tiltották el őket a katonaságtól. A sokszínű, soknemzetiségű birodalom területén a teljes vallásszabadság mellett egyetlen kötelezettség volt: a császárkultusz alkalmankénti megvallása és áldozat bemutatása a római isteneknek. Az ilyen értelemben római vallásként megjelenő ideológiát pedig a polgároknak szigorúan tiszteletben kellett tartaniuk, ennek megtagadása hazaárulásnak számított. Bár a zsidó vallás alapvetően ellentétes volt a római ideológiával szemben, mégis kivételes – *religio licita* – helyzetben volt. A szabad vallásgyakorlást nem tiltották számukra, nem kellett katonai szolgálatot teljesíteniük és a magasabb állami hivatalok tisztségei is elérhetőek voltak számukra. Ezt a helyzetet örökölték a keresztények is, akiknek részvétele a hadseregben eleinte nem volt számottevő, mert az új vallás elsősorban azokon a területeken terjedt el, amelyeken kevés katonára volt szükség és nem volt jellemző a besorozás sem. Az is téves nézet, hogy a kereszténység legszegényebb rétegekben hódított. Egy olyan vallás, amely elsősorban szent szövegek révén volt megismerhető,

³⁷¹ Modus vivendi: békés egymás mellett élés. Olyan megoldás, amely a különböző érdekeket próbálja áthidalni vagy két ellentétes tényező egymás melletti létezését biztosítja. „*Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, s Istennek, ami az Istené*” (Mt 22,21). Szent Péter a jogos állampolgári kötelességek teljesítésére intette a híveket (1Pt 2,13), ugyanígy Szent Pál is (1Tim 2,2), aki születésénél fogva római polgár volt (ApCsel 22,28).

³⁷² DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon III.* Szent István Társulat, Budapest. (1975)

³⁷³ Didaché (Az Úr tanítása a tizenkét apostol által a nemzeteknek). 1873-ban Philotheosz Brüenniosz nikomédiai metropolita Jeruzsálembe való zarándoklása alatt találta meg ezt tizenhat rövid fejezetből álló írást, amely elsősorban az egyház „szertartásait” és a közösségi élet szabályait rögzíti. A keresztény ókor nagyra értékelte és a későbbiekben is liturgikus és egyházfegyelmi iratok alapjául használták.

³⁷⁴ VANYÓ, László (szerk.): *Apostoli atyák: I. PPEK.* (1988) p.48-49.

1. Két út van, egy az életé, egy halálé, a két út között pedig nagy különbség van. 2. Az élet útja ez: először, szeresd Istenedet, aki teremtett téged, másodszor, szeresd felebarátodat, mint önmagadat. Te se tedd azt másnak, amit nem akarsz, hogy neked tegyenek (Mt 12,37-39; Mk. 12,30-31; Sir 7,30; MTörv 6,5; Lev. 19,18; Mt 7,12; Lk 6,31). 3. Eme szavak tanítása pedig a következő: áldjátok azokat, akik átkoznak titeket, imádkozzatok ellenségeitekért, tartsatok börtöt azokért, akik üldöznek titeket. Milyen érdem az, ha azokat szeretitek, akik titeket szeretnek? Nemde ezt teszik a pogányok is? Ti viszont szeressétek azokat, akik gyűlölnék benneteket és ellenségeitek ne legyenek (Mt 5,44-47; Lk 6,32-33).

³⁷⁵ IRENAEUS: *Adversus haeresis* In: MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina.* II/32/2. Garnier fratres. Paris. (1854-66)

alapvetően feltételezi az olvasási képességet. A kereszténység tehát jellemzően a kereskedelmi hálózatok és a városi központok között, az adminisztrátorok és a kereskedők körében terjedt el. A római katonák, különösen a tisztek nagyobb valószínűséggel voltak írástudók, amire a közigazgatási feladatok ellátásához szükség is volt. A hadsereg egységei emellett folyamatosan mozogtak a birodalmon belül, így tulajdonképpen maguk a katonák vitték el a kereszténységet olyan új területre is, mint például Nagy-Britannia.³⁷⁶ A közismerten rossz erkölcsű, kapzsiságáról és brutalitásáról híres katonaság tökéletes ellentétben állt a keresztény gondolkodásmóddal. Fennmaradt források tanúsítják, hogy a katonák kegyetlenségeit miközben az üldözéssel a kereszténységet az első évszázadokban gyökeresen ki akarták irtani, maguk a keresztények is számtalanszor elszenvedték. Szent Ignác Rómaiakhoz írt levele, Polikárp püspök, Pionius és Szent Cyprian mártíráktája, vagy Eusebius „Palesztina vértanúi” c. műve egyaránt azokat a kifinomult kegyetlenségeket mutatja be, amelyekkel a katonák a keresztényeket kínozták. A római hadsereg katonái hírhedt brutalitásuk mellett lefizethetők is voltak, de fennmaradtak történetek olyan katonákról is – köztük Szent Sebestyénről –, akik segítőkészek és kedvesek voltak a keresztény vértanúkkal.³⁷⁷

Tertullianus³⁷⁸ híres művében az *Apologeticum*-ban arról ír, hogy a mártírok kiontott vére csak megerősíti a keresztény hitet.³⁷⁹ A *De Corona* című írásában pedig – a keresztény írók közül elsőként – a kereszténység katonasággal kapcsolatos összeegyeztethetlenségével foglalkozik.³⁸⁰ A császárímádás gyakorlata egyébként nem sokkal a kereszténység megszületése előtt alakult ki. Eleinte nem volt hangsúlyos és kötelező jellegű, így könnyen

³⁷⁶ JONES, C.: *Christians in the Roman Army: Countering the Pacifist Narrative* (2012). Forrás: <https://gatesofnineveh.wordpress.com/2012/04/20/christians-in-the-roman-army-countering-the-pacifist-narrative/> (letöltés ideje: 2017. 09. 19.)

³⁷⁷ HORNUS, J. M.: *It is not lawful for me to fight. Early Christian attitudes toward war, violence and the state.* Cambridge University Press, Cambridge. (1980) p.8-9.

³⁷⁸ TERTULLIANUS, Quintus Septimius Florens (Karthágó, 160 k.-Karthágó, 220 u.): laikus teológus. Atyja római katonatiszt volt, aki fiát kitűnő neveletésben részesítette. Jogi tanulmányai befejezése után ügyvéd Rómában, ahol 195 körül megkeresztelkedett, s visszatért szülővárosába. A római jog ellentmondásairól már megkeresztelkedése előtt pamfletet írt, s csak befolyásos barátja mentette meg a bírósági felelősségre vonástól. Íróként az egyház szolgálatában tevékenykedett. Latinul és görögül is írt. Túlságosan szigorú volt mind önmagához, mind másokhoz, erkölcsi kérdésekben egyre merevebb álláspontot képviselt. Túlzott szigora, merevsége később válságba sodorta. Úgy látta, hogy a katolikus egyházban meglazult a fegyelem, ezért 207 körül szakított a nagy egyházzal, és egy kis csoport, a tertullianusok vezetője, majd a montanizmus híve lett. Ettől függetlenül Szt Agostonig ő a latin egyház legeredetibb teológusa.

³⁷⁹ TERTULLIANUS: *Apologeticum*. In: MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *PL., Apologeticus pro Christianis.* I/50/12 „Sed hoc agite, boni praesides, meliores multo apud populum si illis Christianos immolaveritis, cruciate, torquete, damnate, atterite nos: probatio est enim innocentiae nostrae iniquitas vestra. Ideo nos haec pati deus patitur. Nam et proxime ad lenonem damnando Christianam potius quam ad leonem confessi estis labem pudicitiae apud nos atrocior omnino poena et omni morte reputari. Nec quicquam tamen proficit exquisitior quaeque crudelitas vestra; inlecebra est magis sectae. Plures effimur quotiens metimur a vobis; semen est sanguis Christianorum.”

³⁸⁰ TERTULLIANUS: *De corona*. In MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina,* Garnier fratres. Paris. (1884)

alkalmazkodott az egyes kultúrákhoz, helyi szokásokhoz. A császárok istenségként való tisztelete nem jelentett személyi kultuszt, inkább a hatalom elismerését képviselte. A kötelező szertartások alapvetően külsőségekkel teli ceremóniák voltak, mégis ez volt az egyetlen összekötő eszme a birodalom népei között. Valójában csak Kr. u. 291-től nyilvánították magukat császárok *filius dei*-nek³⁸¹, vagyis isten fiainak, ezáltal isteneknek. Diocletianust például Jupiter fiának, Maximilianust Hercules fiának, Constantint pedig – a keresztény vallásra való áttérése előtt – Apolló fiának címezték. A hétköznapi élethez viszonyítva mindez még élesebben jelent meg a hadseregben. Mint hivatalos testület, a hadsereg a császárral azonosulva ugyanúgy megtartotta a hazához való hűség ceremóniáit. A keresztények azonban ezt a bálványimádással azonos kategóriaként értékelték, a bálványimádás elfogadhatatlansága pedig számos vértanút eredményezett. Diocletianus császár uralkodása alatt a nagy keresztényüldözés előkészítéseképpen megkezdte a keresztények módszeres kiirtását a hadseregből is. Parancsot adott nekik, hogy vagy tagadják meg hitüket, vagy hagyják el a szolgálatot. A keresztények azáltal, hogy a hitükkel ellentétes pogány rítusokat megtagadták, egyértelműen beazonosíthatóak, jogilag pedig támadhatók lettek. A jogrendszeréről, politikai mértékletességéről és bölcsességéről híres római állam azonban lényegesen türelmesebben járt el az első keresztényekkel szemben, mint ahogy azt egyébként a törvények meghatározták. Bár a keresztényekre vonatkozó első törvények nem maradtak fenn, Pliniusnak, Bithynia konzuljának és Trajanus császárnak Kr. u. 112-ből fennmaradt levélváltása jó támpontot adhat a keresztényekkel szembeni jogi magatartással kapcsolatban.³⁸² Ugyanakkor kétségtelen, hogy mivel a törvények alapvetően ember alkotta szabályrendszerből állnak, így nem maradhatnak állandó és változatlan formában. Inkább egyfajta megközelítést jelentenek. Csak egy törvény nem változik: Isten törvénye. Tertullianus és Órigenész egyaránt megkülönbözteti az emberi és isteni eredetű törvényt, de egyetértenek abban, hogy a törvényesség alapja a közjó szolgálata, így mindaz, ami egy személy hatalmát szolgálja – személyi kultuszát építi – elveszti isteni eredetét. Mindezek mellett az „adjátok meg a császárnak, ami a császáré és Istennek, ami az Istené” elv tökéletesen érvényesíthető egyes korai teológusok szerint. A császár Isten megbízásából a birodalom érdekében teljesíti feladatát, ezért tisztelet jár neki úgy, hogy az ne lépje át az Istennek járó tisztelet határát.

Az első évszázadok embere számára a római birodalom jelentette azt a keretet, amely a környező világban a rendet, struktúrát képviselte, biztosítva az élet fenntartásához szükséges

³⁸¹ *Filius dei*: isten fia

³⁸² ADRIÁNYI, Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Aurora, München. (1975) p. 31.

feltételeket. Ebben a keretrendszerben kellett minden népnek megtalálni a maga útját, érdekeinek érvényesítését, lehetőségeinek kiaknázását. A törvények betartása tehát meglehetősen érzékeny területet jelentett akkor, amikor a vallási meggyőződés ellentmondásba került a szabályokkal. A feszültségek feloldása érdekében előbb-utóbb meg kellett találni azt a mindenki által elfogadható megoldást, amely lehetővé teszi, hogy azok, akik hisznek Istenben, ne kényszerüljenek színlelésre. Ám ha arra akarják kényszeríteni őket, hogy meggyőződésükkel ellentétesen cselekedjenek, akkor inkább válasszák a halált, minthogy teljesítsék a parancsot. A vértanúk számát természetesen nem lehet pontosan megállapítani, de egyes kutatások szerint, míg az első században több ezren haltak vértanúhalált, addig a 2. és főként a 3. században számuk már csak néhány száz lehetett.³⁸³ A 3. századtól az egyre jobban felerősödő keresztényüldözések miatt a hitükért vértanúságot vállaló keresztényeket nevezték mártírnak. Augustinus szerint „*Martyres non facit poena, sed causa*”, vagyis nem a szenvedés ténye, hanem annak oka tesz valakit mártírrá. Az egyház ugyan sosem népszerűsítette a vértanúságot, de ha az élet úgy hozta, akkor biztatott annak vállalására.³⁸⁴

Az evangéliumokban található békeszerető és erőszakellenes kijelentésekre hivatkozva a keresztény egyházatyák közül a kezdetben még mérsékeltlen háborúellenes, később azonban a montanista irányzat követőjeként már kifejezetten háborúellenes Tertullianus vált az egyik legmeghatározóbb teoretikussá. Az Órigenész filozófiájában megjelenő keleti aszketizmus és a sztoikus Lactantius szintén a kifejezetten pacifista felfogást erősítették, ám ez az irányzat mégsem vált az egyházban meghatározóvá.³⁸⁵ Tertullianus a keresztség szentségét és a katonai esküt, mint egymás ellentéteit állítja szembe egymással. A keresztény teoretikusok szerint tehát a keresztény vallású ember imádkozhat a birodalomért, de fegyvert nem foghat annak védelmében. A keresztények katonai szolgálattal szemben megnyilvánuló ellenségességét az is tovább fokozta, hogy a 3. század vége felé fokozódott a hadseregben a császárkultusz, s a császár képének tisztelete.³⁸⁶ Ugyanakkor nincsenek bizonyítékok arra nézve, hogy a

³⁸³ u.o. p.33.

³⁸⁴ GYÓRI, L. János: *Mártírium, puritanizmus, retorika - Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*. Irodalomtörténet, 31/81. évf., 1. sz. (2000)

³⁸⁵ UJHÁZI, Lóránd. *Az „igazságos háború tan” elemeinek továbbélése a jelenkori fegyveres konfliktusok kapcsán*. p. 3. Kézirat.

³⁸⁶ BOROSY, András: *Egyház és honvédelem az Árpád-korban. Hadakozó egyháznagyok, szerzetes lovagrendek*. Hadtörténelmi Közlemények 34. évf. 2. szám (1987) pp. 199-200.

keresztény vallású katonákat azért hurcolták volna meg, mert magát a katonaságot, vagy a háborút tagadták volna meg.³⁸⁷

7.1.3 Fordulat, milánói ediktum (Kr. u. 313), Arles-i zsinat (Kr. u. 314)

A római birodalom területén kialakuló kereszténység felfogása fennállásának első századaiban határozottan háborúellenes volt. A hatalmas kiterjedésű és rendkívül sokszínű birodalomban azonban az egyre súlyosabb nehézségek előre vetítették a politika és a vallás elkerülhetetlen összefonódását. Kr. u. 310-et követően – Constantin császár idején – bekövetkezett az a történelmi fordulat, amely később lehetővé tette a keresztény világbirodalom felépítését. Az első keresztény császároknak azonban nagyon óvatosan és körültekintően kellett eljárniuk a pogány vallás felszámolását célzó rendeletekkel. A pogányságot egyik napról a másikra értelemszerűen nem lehetett eltörölni, az egységes új államvallást pedig csak fokozatosan lehetett bevezetni. A római állam és a keresztény egyház közti későbbi kölcsönös közeledésben számos tényező játszott szerepet. Ennek egyik fontos eleme volt, hogy a 3. században a római birodalmat mind a külső határokat érő viharos támadások, mind a belső problémák egyaránt megterhelték, fokozatosan felmorzsolva ezzel a birodalom egyben tartására irányuló törekvéseket.³⁸⁸ Jelentősen megkönnyítette a kompromisszumot az is, hogy a keresztények egyfajta sajátos, lelki értelemben az új iránynak megfelelő szemlélettel értelmezték az Ószövetségben számos helyen található idézeteket háborúkról és olyan katonai eseményekről, amelyek a hadakozás jogos és helyes voltát igazolják. A kezdeti „antimilitarizmust” és pacifizmust felváltotta egy sokkal racionálisabb szemlélet. A keresztény katonák pedig a harcokban is megállták a helyüket.

A keresztények katonai szolgálata tehát a 4. században már természetesnek számított, az egyházi vezetők nézetei pedig fokozatosan megváltoztak. Kr. u. 313. után a híres Milánói Ediktummal³⁸⁹ – amely valójában ediktumként nem is létezett, tulajdonképpen csak *Licinus*

³⁸⁷ JONES, C.: *Christians in the Roman Army: Countering the Pacifist Narrative* (2012). Forrás: <https://gatesofnineveh.wordpress.com/2012/04/20/christians-in-the-roman-army-countering-the-pacifist-narrative/> (letöltés ideje: 2017. 09. 19.), HELGELAND, John – DALY, Robert J. – BURNS, J. Patout (szerk.): *Christians and the Military: The Early Experience*. PA: Fortress Press, Philadelphia. (1985) pp. 56-65., SHEAN J. F.: *Soldiering for God. Christianity and the Roman Army*. Brill, Leiden. (2010) pp. 186-205.

³⁸⁸ BODOR, András: *A béke kérdése Homérosztól Erasmusig*. Korunk, 1971. pp- 837-838.

³⁸⁹ Milánói Ediktum (milánói rendelet): a hagyomány szerint Nagy Konstantin (ur. 306-337) és Licinius társascsászárok (ur. 311-323) Milánóban 313-ban kibocsátott türelmi rendelete a keresztények javára. IN: DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk): *Magyar Katolikus Lexikon IX*. Szent István Társulat, Budapest. (2004). pp.: 162-163.

egyik körlevele volt – a helyzet fokozatosan megváltozott. A keresztény egyháznak éppúgy érdekében állt a birodalom fennmaradása, mint a birodalom vezetőinek, különösen, hogy az fokozatosan kereszténnyé vált. Konstantin császár másrésztől felismerte, hogy a keresztények komoly politikai, gazdasági és szellemi befolyással rendelkeznek, amelyet később a maga javára, majd a Diocletianus után válságba kerülő Római Birodalom megszilárdítására használt fel. Valláspolitikájában rendkívüli bölcsességgel a vallási türelmet és a vallások egyenlőségét hirdette meg. A keresztény vallásnak, a templomoknak és a papoknak ugyanazokat a kiváltságokat biztosította, amelyeket korábban a pogányság élvezett (pl.: adómentesség, templomi menedéj jog, rabszolga-elbocsátási jog) és további rendelkezéseivel is a kereszténység elterjedését és megerősödését támogatta. Betiltotta a véres cirkuszi játékokat, a keresztre feszítést, a gyermekkereskedelmet és a konkubinátust.³⁹⁰ A rabszolgák megölését gyilkosságnak minősítette, Kr. u. 318-as és 333-as rendeleteivel pedig a püspököknek törvényhatósági jogokat biztosított, vélhetően az állami közigazgatás korrupciója és elégtelensége miatt.³⁹¹ Kr. u. 321-től pedig a keresztény katonáknak már megengedték, hogy vasárnap elhagyhassák a tábornak és részt vehessenek vallási szertartásaikon.³⁹²

A Kr.u. 314-ben megtartott Arles-i zsinat 3. kánonja egy évvel a türelmi rendelet után már sokkal egyértelműbben mutatta meg az egyház és a politika közötti együttműködést. *De his qui arma projecunt in pace, placuit abstineri eos a communione.* („Ha valaki békeidőben eldobja fegyverét, illő, hogy ne járuljon szentáldozáshoz.”) A kánon a katonai szolgálat megtagadásának eseteire utal és elítéli azokat a katonákat, akik nem tartják be a szabályokat. Ha valaki békeidőben a hadsereg kötelékeibe tartozik, ott kell maradnia. Egy csatából vagy

„Mivel már régóta fontolgatjuk, hogy a vallás szabadságát nem szabad elutasítani, hanem minden ember értelmének és akaratának meg kell adni azt a jogot, hogy saját döntése szerint foglalkozzon az isteni dolgokkal, már korábban arra buzdítottuk a keresztényeket, hogy saját szektájuk és vallásuk hitét őrizzék. De mivel ugyanabból a leiratból, amelyben ilyen engedményt kaptak ezek a keresztények, világosan kitűnt, hogy sok és különféle feltétel is járul ehhez, talán ezek nemsokára eltávolítottak egyeseket attól, hogy ezt megtartsák. - Amikor én, Constantinus Augustus, és én, Licinius Augustus, kedvező előjelektől kísérve Mediolanumba érkeztünk és mindent fontolóra vettünk, ami a köz hasznára és javára szolgál, a többi dolog közt, melyekről úgy tűnt, hogy mindenkinek hasznára válnak, úgy döntöttünk, hogy mindenekelőtt és elsősorban olyan rendeleteket bocsátunk ki, amik biztosítják az istenség iránti tiszteletet és imádást, azaz hogy megadjuk a keresztényeknek és mindenkinek azt a szabad választást, hogy azt a vallást kövesse, amelyiket akarja, úgyhogy bármelyik istenség vagy mennyei hatalom jóakarattal lehessen irántunk és mindenki iránt, aki hatalmunk alatt él...”

³⁹⁰ Konkubinátus: ágyasság (lat. concubinitus): különböző nemű személyek közti tartós, házasságon kívüli nemi kapcsolat, mely együttéléssel jár. In: DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk): *Magyar Katolikus Lexikon I.* Szent István Társulat, Budapest. (2004) pp: 90-91.

³⁹¹ ADRIÁNYI, Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve.* Aurora, München. (1975) p. 50.

³⁹² MARCZALI, Henrik (szerk.): *Nagy képes világtörténet.* III. kötet: A rómaiak története. V. rész, 1. szakasz 33. fejezet: Diocletianus és Nagy Constantinus kora

háborús időkben megszökni azonban sokkal súlyosabb vétség volt, mint békeidőben megtagadni az engedelmességet. Természetesen a keresztényektől nem várták el, hogy katonák legyenek, ám jól meghatározott körülmények közepette lehetséges volt ezt kisebb rosszként elnézni. A Kr. u. 314-es év tehát egyfajta kompromisszumos alkut jelentett, amelyet az egyház kötött az állammal a védelem fejében. Nemcsak megengedték, hanem ösztönözték is a keresztény katonákat arra, hogy a botrány elkerülése végett békeidőben maradjanak a hadseregben. Ugyanakkor továbbra sem adtak engedélyt embertársaik megölésére, így az első hivatalos dokumentumban, amelyben az egyház bünteti a katonaság lelkiismereti megtagadását, nem nyilatkozik a háborús időkre vonatkozó magatartásról.³⁹³

Kr. u. 416-tól már csak keresztények szolgálhattak a római hadseregben. Fegyveres erő nélkül értelemszerűen nem lehet a birodalmat megvédeni, így a keresztények katonáskodása elkerülhetetlen volt. A keresztény szerzők álláspontja is fokozatosan megváltozott. A kereszténység háborúról alkotott felfogása átértékelődött. A korabeli egyházatyáknál, patrisztikus szerzőknél, mint például Szent Ambrusnál, vagy Szent Ágostonnál is megjelenik az igazságos háború elemzése, a témának pedig a későbbiek folyamán komoly irodalma jött létre.³⁹⁴

7.1.4 Etikai kérdések és etikai normák Szent Sebestyén életében és korában

Szent Sebestyén egyszerre volt katona és keresztény. Szolgálata során maga is látta a keresztény katonák római hadseregben belüli nehéz helyzetét. A keresztény hitre tért és ezért üldöztetésre, mártírhálálra ítélt keresztény katonák számára a közösség biztosította a lelki segítségnyújtást. Szent Sebestyén maga is számtalan módon igyekezett könnyíteni a meghurcolt, megkínzott keresztényeken. Később, mikor a kereszténység államvallás lett, ezek a lelkiismereti problémák is megoldódtak. A keresztény eszme szabad gyakorlása mind az egész római társadalomban, mind a katonák életében is teret nyert.³⁹⁵ Bár az egyháznak mindig is voltak fenntartásai a háborúzással szemben, tulajdonképpen sosem ítélte el egyértelműen sem a háborút, sem a katonaságot. A kereszténység és a háború, az egyház és a katona nem álltak ellentétben egymással, amelyet jól reprezentálnak a különböző harcos szentek kultuszai is (pl.: Mór, György, Mihály, Sebestyén).³⁹⁶ A keresztény erkölcsi hagyományban az ún. „igazságos

³⁹³ HORNUS, J. M.: *It is not lawful for me to fight*. Herald Press, 1980. p.117. (1980)

³⁹⁴ UJHÁZI, Lóránd *Az „igazságos háború tan” elemeinek tovább élése a jelenkori fegyveres konfliktusok kapcsán*. p. 5. Kézirat.

³⁹⁵ HORVÁTH, Zita: *Lelkészek a katonák között*. Hadmérnök IV. évf. 2. szám - 2009. június. P. 4. (2009)

³⁹⁶ BOROSY, András: *Egyház és honvédelem az Árpád-korban. Hadakozó egyháznagyok, szerzetes lovagrendek*. Hadtörténelmi Közlemények 100 (1987)

háború” jelentette azt a keretrendszert, amelyben a hadviselés egyetlen elfogadható célja az igazságos béke megteremtése, a civil lakosság biztonságának megóvása volt, nem pedig az ellenség elpusztítása.³⁹⁷ Az egyház tehát nem zárta ki a háború lehetőségét, de elítélte a háború kiobbantására irányuló igazságtalan célokat, okokat.

7.1.5 Szent Sebestyén jelentősége napjainkban

A szentek tisztelete egyrészt a kereszténység egyik legfontosabb kultuszformája, másrészt a szent védelme alá rendelt tevékenység, terület, vagy élethelyzet egyik legfőbb képviselője. A késő antikvitástól egészen a középkor végéig a mindennapi élet természetes részét képezte. Az egyes szentek történetét kutatva megismerhetjük a különböző korok vallásos világnézetét, az akkori társadalmat, annak jogi környezetét, hétköznapi életét, ideáljait és hiedelmét. Megismerhetjük az egyház és a politika viszonyát, illetve a művészettörténetben, irodalomban megjelenő alakjait.³⁹⁸

7.1.6 Szent Sebestyén tisztelete Magyarországon

Szombathelyen Szent Fábrián és Sebestyén fogadalmi ünnepi szentmiséjén kéri Szent Fábrián és Szent Sebestyén közbenjárását a város békéjéért és minden lakójáért. A város elöljárói és lakói az 1710–11-ben pusztító pestisjárvány elmúltával – mivel ezen az ünnepen kezdett érezhetően enyhülni a járvány – fogadalmat tettek arra, hogy ezt a napot minden évben megünnepelik. Kalocsán a Szent Sebestyén búcsú kapcsán az elmúlt években már arról is megemlékeztek, hogy nem csupán a régi korokban volt keresztényüldözés. Napjainkra a kereszténység lett a legüldözöttebb vallás. Pécsen a Szent Sebestyén irgalmas rendi templom (volt kapucinus templom) a kapucinus szerzetesek által 1727 és 1731 között épült Szent Sebestyén tiszteletére, a szent vértanúságát a főoltár mutatja be. A templomot 1734-ben sekrestyével bővítették. 1744-ben tűzvész áldozatául esett, de később eredeti formájában újra felépült és egy kórossal is gyarapodott. 1787-ben II. József császár feloszlatta a kapucinusokat is, így rendházuk és templomuk megüresedett. Helyüket 1796-tól a betegápolás szolgálatát áldozatosan végző Irgalmas rend vette át, akik a templomot egyelőre változatlan formában hagyták és védőszentje is Szent Sebestyén maradt. 1950-ben az irgalmasokat száműzték az államosított kórház falai közül, s csak a templomban tevékenykedhettek, majd később

³⁹⁷ SOMFAI, Béla: *Igazságos háború és a háború igazsága*. A Szív, Jezsuita Kiadó. (1991) 3.sz, pp.:131-133.; 4. sz, pp.:186-89.

³⁹⁸ KLANICZAY, Gábor: *Új eredmények a szentkultusz középkori történetének kutatásában*. Korunk, 28. évf. 8. sz. 2016. augusztus. Forrás: http://epa.oszk.hu/00400/00458/00550/pdf/EPA00458_korunk_2016_08_003-010.pdf (letöltés ideje: 2016. 06. 02.)

feloszlatták a rendet. 1990-ben visszakapták a rendházat, a kórházban pedig ismét végezhetek gyógyító tevékenységet.

7.1.7 Szent Sebestyén a művészetben

A művészetben Sebestyén vértanúságának témájával kiemelten sokszor találkozhatunk.³⁹⁹ A sebesült és beteg katonák hivatalos védőszentjeként a szent legendájában megjelenő nyilak már az ókortól kezdve a kízó betegség jelképeivé váltak. A nyilazás motívuma 1000 körül kezdett megjelenni az ábrázolásokban, és azóta is ez a jellemző elem a szent képein, szobrain. Mint segítő szenthez fordultak hozzá pestis és más – embereket vagy állatokat pusztító – járvány idején is, emellett az íjászok, kézműves céhek, rendőrség és éjjeliőrök is védőszentjüként tisztelik. A világon számos templomot szenteltek neki, valamint gyógyszertárakat, céheket, íjászköröket és önkéntes tűzoltóegyleteket neveztek el róla. A 14. század után szinte minden festő legalább egyszer megalkotta a maga „Szent Sebestyén mártíromsága” művét. Néhány példa a legnagyobbak közül: Botticelli, Perugino, Tiziano, Leonardo, Raffaello, Caravaggio, Bronzino, Mantegna (háromszor is), Hans Memling, Luca Signorelli, Rubens, Jusepe de Ribera, El Greco, Honoré Daumier. Az újabbak közül Egon Schiele (önarcképként) és Salvador Dalí. Gabriele D’Annunzio (1863–1938) olasz író, költő, drámaíró, újságíró, politikus a „Szent Sebestyén vértanúsága” című Debussy műszövegekönyvének írójaként vált ismertté. Claude Debussy (1862–1918) francia zeneszerző, impresszionistaként jellemzik, zenekari és zongoraműveit gyakran előadják. „Szent Sebestyén vértanúsága” című, késői alkotói periódusában született művét a legszebb alkotásai között tartják számon.

Szent Sebestyén életének, legendájának és korán kialakult kultuszának megismerése számos egyéb területtel való találkozást vonz maga után. Nemcsak egyháztörténeti áttekintést igényel, hanem olyan államelméleti kérdéseket is érint, mint pl. az állam és az egyház sajátos szerepéből és feladatából következő elkerülhetetlenül kettős közigazgatási rendszer kialakulása. A politikai és társadalmi körülmények fokozatos, de állandó változása a keresztények üldözésétől a konszolidációig tartó három évszázad alatt jutott el a keresztény katonák hitükért vállalt vértanúságától annak kultikus tiszteletéig mind a konkrét fegyvernemeknél, mind a művészetekben, mind pedig más területeken egészen napjainkig. A folyamat számos etikai kérdést felszínre hozott, amelyekre a válaszok keresése némely területen már Szent Sebestyén korában stabil etikai normák kialakulásához vezetett. Mindezek mellett a

³⁹⁹ AMEGA KULTÚRORVOSTAN: *Megzenésített képek – megfestett zenék* (8. rész) 2014. október. Forrás: http://www.ameganet.hu/wp-content/uploads/2014/08/Kepek_zenek_14_05.co_.pdf (letöltés ideje: 2017. 06. 02.)

katona, a keresztény és a vértanú Szent Sebestyén tisztelete hozzájárulhat a katonasággal, a háborúval és az igazságos háború elméletének erkölcsi megítélésével kapcsolatos egyéni döntések meghozatalához. Ezt elősegítendő azonban még számos értékes kutatási lehetőség áll rendelkezésünkre.

7.2 Szent Márton kultikus tiszteletének formái – a szerzetestől a katonáig

A korábban már említett karakterváltozásokhoz hasonló, de azokhoz képest sokkal egyértelműbb az az átalakulás, amelyen a felderítők védőszentje Szent Márton ment keresztül. Ezt a transzformációt egyrészt a homályos életrajzi adatok, másrészt a szent életének több korszaka tette lehetővé. Az első századi szenteknél a legenda,⁴⁰⁰ a történelem, a kegyes hagyomány egyszerre játszott szerepet. Ráadásul Márton esetében a karakterformálódás szempontjából jelentős tényező volt, hogy Galliában a római hódítók már a kereszténység előtt elterjesztették a Mars-kultuszt, amelynek több eleme a Márton tiszteletbe ment át. Ezt erősítette, hogy Márton napja (november 11.) is Mars hónapjára esett.⁴⁰¹

7.2.1 Szent Márton, a szerzetes és püspök

Szent Márton halála után sorra jelentek meg az egymásra épülő, de újabb és újabb hagyományanyaggal gazdagodó életrajzi beszámolók. A hagyományanyag alapját Sulpicius Severus *Vita Sancti Martini episcopi et confessoris* 27 fejezetből álló műve jelentette. Ez a munka azonban Szent Mártont nem katonaszentként, hanem a lelkipásztor püspökként, vagy még inkább az aszkéta szerzetesként mutatta be.⁴⁰² Már az életrajz címe is ezt jelöli, hiszen Mártonra, mint hitvallóra „*confessores*” és mint püspökre „*episcopus*” utal, katona mivoltáról nem is esik szó. Mivel a koraközépkori misztika számára a katonaság nehezen volt összeegyeztethető a keresztény ideával,⁴⁰³ Sulpicius is az aszkéta szerzetes alakját hangsúlyozta Mártonnal kapcsolatban. A korai egyház többi nagy gondolkodójához hasonlóan Sulpicius is tipikus római oktatásban részesült, amely retorikai és irodalomtudományi tanulmányokból állt, beleértve Vergiliust, Terenciust, Sallustot, Cicerót, Horatiust és Plautust. Clare Stancliffe ugyanakkor rámutat arra, hogy Sulpicius klasszikus oktatását és műveltségét valójában nem befolyásolhatta a kereszténység felemelkedése. A keresztény hit és erkölcs tanítása a család és

⁴⁰⁰ MADAS, Edit: *Szent Márton püspök*. Forrás: <http://mek.niif.hu/04600/04626/html/legenda0102.html> (letöltés ideje: 2018. augusztus 29.)

⁴⁰¹ MAROSVÖLGYI, Gábor: *Szent Márton vesszeje. Megjegyzések Szent Márton kultuszának pogány sajátosságaihoz*. http://sermones.elte.hu/?az=319tan_plaus_gabor (letöltés ideje: 2016. november 12.)

⁴⁰² MAUREY, Yossi: *Medieval Music, Legend and Cult of St. Martin*. Cambridge: University Press, 2014, - p. 218.

⁴⁰³ SOUTHERN, R. W.: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1987.

az egyház belső ügye volt.⁴⁰⁴ Csakhogy műve kiindulópontja volt a többi koraközépkori életrajznak, bár azok az alkotások már új, önálló elemeket is tartalmaztak. Egyes elemzők szerint az sem elképzelhetetlen, hogy Sulpicius művében a katona, a püspök és a szerzetes éles elkülönítése a szerző nagyon tudatos szerkesztésének köszönhető. A milánói ediktum utáni korai kánoni szabályozás ugyanis az egyszerű „laikus” keresztények számára ugyan nem, de klerikusoknak tiltotta a katonai szolgálatot. Sulpicius így tudatosan Márton klerikusi állapota előtti időszakra korlátozta, és jelentőségében kisebbitette a szent katonai szolgálatát, bár lehet, hogy az a valóságban tovább, esetleg a klerikusi szolgálata ideje alatt is tartott.⁴⁰⁵ A másik híres Szent Márton életrajz Jacobus de Voragine *Legenda Aureája* ugyancsak úgy vélekedik, hogy Márton a szerzetes idea és a szerény püspök megszemélyesítője. Ennek megfelelően alakult ki a kora középkori kultikus tisztelet, a liturgikus szövegek és a himnuszköltészet is. Katonai tevékenységét pedig „szükséges rosszként” fogták fel és a hadseregben fiatalként eltöltött néhány évre redukálták.⁴⁰⁶ Szent Márton humanitárius ábrázolásának egyik szép példája a bambergi könyvtárban (Staatsbibliothek) őrzött tizenegyedik századból származó fuldai szakramentálé, amely Márton és a szegény koldus történetét Sulpicius elbeszélése szerint ábrázolja: Márton a város kapujában áll, köpenyének felét átadva a didergő koldusnak. Ezen az ábrázoláson még semmi nem utal Márton katonai karakterére. Ezt a jelenetet más tizedik század végi és tizenegyedik század elejei fuldai- és az ivreai szakramentálé is így örökítették meg. A szent életének ez a későbbiekben attributisztikus eleme ekkor még a szent humánus karakterét, de nem pedig katonai mivoltát emelte ki. Így ábrázolják a szentet néhány 11. századi oltárképen is.

7.2.2 Szent Márton, a katona

Bár a keresztény katona archetípusát nem Szent Márton, hanem Szent Mihály, Szent György, Szent Sebestyén és Szent Móric és thébai légiója testesítette meg, Klodvig, a katolikus királyság galliai megszilárdítója Kr.u. 507-ben az ariánus vizigótok ellen Tours városából indított katonai hadjáratához⁴⁰⁷ mégis a város védőszentjének, Szent Mártonnak a segítségét kérte. A Meroving-dinasztiai uralkodása idején a Márton kultusz az említett misztikus, szerzetesi vonalon maradt. Az alapelv továbbra is a „*non miles sed monachus*” volt, vagyis

⁴⁰⁴ STANCLIFFE, Clare. *St. Martin and His Hagiographer: History and Miracle in Sulpicius Severus*. Oxford University Press New York. (1983)

⁴⁰⁵ MAROSVÖLGYI, Gábor: *Szent Márton vesszeje. Megjegyzések Szent Márton kultuszának pogány sajátosságaihoz*. http://sermones.elte.hu/?az=319tan_plaus_gabor (letöltés ideje: 2021. április 3.)

⁴⁰⁶ Uő.

⁴⁰⁷ HALÁSZ, György – SZÉKY, János (szerk.): *Klodvig I.* In. *Britannica Hungarica Világenciklopédia*, elektronikus kiadás, Budapest: J.I.T. LEXIKON (2005)

elsősorban szerzetesi és nem katona szerepet hangsúlyozta és a tényen az sem változtatott, hogy a kegyes hagyomány szerint a francia királyok Szent Márton ereklyéjével felvértezve indultak a csatába.⁴⁰⁸ A helyzet a 11. századtól kezdett megváltozni, amikor Normandia, Aquitánia és Touraine a százéves háború színterévé vált. A keresztény közösségben ezidőtájt megnövekedett a védelmező szentekbe vetett vallásos hit. Az általános, még a pogányságból átvett vallási hitelvek szerint a természetfölötti erők beavatkoznak a földi háborúkba és kinyilvánítják segítségüket az igazságért küzdő fél oldalán.⁴⁰⁹ Kr.u. 1100-1500 között sorra alapították a Szent Mártonról nevezett templomokat, kápolnákat, a falvak és a települések nevében pedig megjelent a szent neve. Szent Györggyel, Mihállyal és Mórival szemben Márton karakterét ekkoriban még inkább a védelmező, és nem a harcias attribútumok határozták meg, amely az ábrázolásokban is megjelenik. Több város monstrumszerű erődjének, mint például Liège, Szent Márton lett a védőszentje.⁴¹⁰

Clunyi Szent Odó bencés apát⁴¹¹ Mártont már a keresztény lovagok prototípusának nevezi,⁴¹² egy évszázaddal később pedig VII. Gergely (1073-1085) pápasága idején a „*miles Christi*”, Krisztus katonája eszme fogalma kibővül és nemcsak az Szent Mártonhoz hasonló spirituális harcosokra értik, hanem a keresztes lovagokra és más harcosokra is alkalmazzák.⁴¹³ A haderő ekkorra már összeegyeztethető a keresztény életeszmevel, sőt a katona a jó ügy védelmezőjeként a kereszténység támasza lehet. Szent Márton katona múltjának újraértelmezése is ebben a korszakban következik be. A katonai karakter már nemcsak abban a spirituális, átvitt értelmezésben nyert hangsúlyt, hogy Márton, mint szerzetes és aszkéta lelki harcot folytat a Sátánnal, hanem megjelenik az igazi katona szerepköre is. Amíg korábban az aszketizmus, az eretnekekkel való harc és a démonokkal folytatott küzdelem területén emelték ki a szent katonai múltját,⁴¹⁴ a 11. században már nem elsősorban ez a spirituális katonaság a domináns. Szent Márton már valódi katona, katonai erényekkel, amelyeket a kor keresztes

⁴⁰⁸ MAYNARD, James: *Saint Martin of Tours*. In: *The Sewanee Review*, 14. évf. 2. sz. (1906) pp. 219-235; HERSEY, K. Carl: *The Church of Saint-Martin at Tours (903-1150)*. In: *The Art Bulletin*. 25. évf. 1. sz. (1943) pp. 1-39.

⁴⁰⁹ ERDMANN, Carl: *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. (1972) p. 253; AUFHAUSER Joh B: *Schutzpatrone gegen See- und Kriegsnot*. Eichstätt. (1935); GRAUS Frantisek: *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger*. Praha. (1965) p. 455.

⁴¹⁰ SAUCIER, Catherine: *A paradise of Priests*. University of Rochester Press, Rochester. (2014) pp. 140-141.

⁴¹¹ Katolikus.hu: *Clunyi Szent Odó bencés apát*. In: <http://www.katolikus.hu/szentek/szent460.html> (letöltés ideje: 2020. április 3.)

⁴¹² MAUREY, Yossi: *Medieval Music, Legend and Cult of St. Martin*. Cambridge University Press, Cambridge. (2015) p. 207.

⁴¹³ KOSTICK, Conor: *The Social Structure of the First Crusade*. Brill, Leiden. (2008); ROSENWEIN, Barbara H.: *St Odo's St Martin: the uses of a model*. In: *Journal of Medieval History* vol. 4. (1978) p. 328.

⁴¹⁴ MAROSVÖLGYI, Gábor: *Szent Márton vesszeje. Megjegyzések Szent Márton kultuszának pogány sajátosságaihoz*. http://sermones.elte.hu/?az=319tan_plaus_gabor (letöltés ideje: 2016. november 12.)

lovagjainak is követni kell.⁴¹⁵ Ennek megfelelően jelennek meg azok a romantikus képek, amelyek mind a mai napig a Szent Márton ábrázolások jelentős többségét alkotják.

A 12. századtól jelennek meg, majd terjednek el a napjainkban is népszerű ábrázolások, ahol Márton és a koldus jeleneténél a szentet katonai jelvényekkel, sisakban és karddal a kezében ábrázolják. Ehhez a megközelítéshez jelentősen hozzájárultak azok a korabeli legendák, amelyek különböző lovagkirályok leszármazottját látták Mártonban. Később Mártont lóháton ülve, felfegyverkezve koldushoz lehajolva ábrázolják. Ebben az ábrázolásban a 12. századtól egyre markánsabban létező lovagi eszme is szemléletesen megjelenik. A lovag ugyanis a szegények, az elesettek gyámolítója. Sulpicius csak Márton páncéltatáról és katonai köpenyről beszél, de egyetlen szóval sem utal a lóra. Egyes szerzők véleménye szerint a lovas ábrázolásban nemcsak a középkori lovagi eszme, hanem a régi római kelta hitvilág tovább élése is szerepet játszhatott.⁴¹⁶ A harci istenek a római-kelta kultúrában gyakran jelentek meg lovasként, bár Mars istent általában nem így ábrázolták. Mivel a ló a kelta lovasság életében nagy jelentőséggel bírt, ez a tény a kelta vallás kultúrában is megjelent. Például Epona lovas istennő, aki mind a civilek, mind a katonák között népszerű volt. Lehetne sorolni a ló és a kelta elemek esetleges tovább élését a Márton kultuszban,⁴¹⁷ de azt is figyelembe kell venni, hogy Márton lovas katonaként való ábrázolása több száz évvel a szent kultuszának megszilárdulása után, a lovagi eszme megszületése kapcsán vált meghatározóvá. Márton lóháton való ábrázolásának széleskörű középkori elterjedését az a tény sem vetette vissza, hogy egyes szerzetesek továbbra is a szent szerzetesi karakterét hangsúlyozták. Clairvaux-i Szent Bernát (1090 vagy 1091 – 1153) is elsősorban szerzetesként emlékezik meg a szentről.

November 11-én Márton liturgikus ünnepei alkalmával a katonai karakter már hangsúlyosabban jelenik meg. A Reimsi Katedrálisból származó 11. századi breviárium az ünnepi nyitó olvasmányban kiemeli Márton életéből, hogy „*sub rege Constantio, deinde sub Iuliano cesare militavit*” vagyis, hogy „Konstantin és Julianus császárok ideje alatt katonáskodott”. A 13. és a 14. században ez a katonai vonal még dominánsabban jelenik meg a november 11-i olvasmányokban. A Châlons-sur-Marne-ból származó Márton napi mise és breviárium kilenc olvasmányából, négy Szent Márton katonai karakterére összpontosít.

⁴¹⁵ SMITH, Allen Katherine: *Saints in Shining Armor: Martial Asceticism and Masculine Models of Sanctity, ca. 1050–1250*. In: *Speculum*, 83. évf. 3. sz. (2008) pp. 572-602.

⁴¹⁶ HEVENOT, Émile: *Le cheval sacré dans la Gaule de l'est*. In: *Revue archéologique de l'est et du centre-est*, Vol. 2. (1951) pp. 129-141.

⁴¹⁷ MAROSVÖLGYI, Gábor: *Szent Márton vesseje. Megjegyzések Szent Márton kultuszának pogány sajátosságaihoz*. http://sermones.elte.hu/?az=319tan_plaus_gabor (letöltés ideje: 2016. november 12.)

Toursban a négy Szent Márton ünnep közül kettő ez időben már katonai győzelemhez kapcsolódott. A reneszánsz polifon *Missa de Sancto Martino*, szintén ezt a katonai elemet vette alapul. Márton erősen militáns bemutatásával szemben azonban egyes helyeken, mint például Reimsben tovább élt a szent inkább lelki, szerzetesi, lelkipásztori tulajdonságainak az előtérbe helyezése. Az egyik antifóna Márton imádságos karakterére utal „*Ego signo crucis, non clipeo protectus aut galea hostium cuneos penetrabo securus*”.

II. Orbánnak, Clairvaux-i Szent Bernátnak és Alan de Lillének köszönhetően azonban Márton egyre inkább a lovagi eszme megtestesítője, aki egyesíti a szerzetesi és a katonai eszményt, és ezzel a középkori keresztény lovag példaképévé válik. Ennek a megközelítésnek jelentős lendületet adott az első kereszties hadjárat és a megerősödő lovagrendek.

Szent Márton kultikus tiszteletének újabb reneszánszai az európai országokban többször a nemzeti tudat megerősödéséhez kapcsolódtak. Még a szekularizált Franciaországban is, ahol az 1870-1871-es francia-poros háború után Szent Márton újra katonai eszmény, a 10. századi francia lovagok példaképe, nemzeti és katonai hős.⁴¹⁸ Szent Márton a német invázióval szembeni védelem szimbóluma, illetve és a szekuláris politika és a haderőben még mindig nagyszámban jelenlévő arisztokrácia közötti összekötőkapocs.⁴¹⁹ A 20. században, Jugoszlávia szétesése után Horvátországban, különösen a horvát haderőben, a nemzeti identitás előmozdítása érdekében erősítették a szent kultuszát.⁴²⁰

7.2.3 Szent Márton kultuszának társadalmi és politikai jelentősége a Magyarországon

Magyar szempontból Szent Márton kultikus tiszteletében mind a nemzeti, mind a katonai elem jelentős. Magyarországi kódexek közül az Érdy-kódex, a 12. század végi Ernst-kódex és az Érsekújvári Kódex ír Márton életéről.⁴²¹ A honfoglalás és az államiság megszilárdítása pont arra az időszakra esik, amikor Márton kultikus tiszteleténél európai vonatkozásban, az említett katonai elemek váltak dominánssá.⁴²² A pannonthalmi alapítólevélben (kiváltságlevélben) maga

⁴¹⁸ BRENNAN, Brian: *The Revival of the Cult of Martin of Tours in the Third Republic Church History*. In. *Church History*, 66. évf. 3. sz. (1997) pp. 489-501.

⁴¹⁹ PernoUD, Regine: *Martin of Tours: Soldier, Bishop, Saint*. Ignatius Press San Fransisco. (2006) p 29.

⁴²⁰ BELAJ, Juraj, BELAJ, MARIJANA, KELEMEN, Petra, SIROVICA Filomena: *Politicising St. Martin and Constructing Heritage: A Case Study Of A Small Town In Croatia*. In.: *Electronic Journal of Folklore*. 60. sz. (2015) pp. 73-93

⁴²¹ Az 1817-ben Jordánszky Elek az említett forrásokat más életrajzi adatokkal kiegészítve újabb Szent Márton életrajzot adott ki Pozsonyban. JORDÁNSZKY, Elek, *Biographi Veteres Sancti Martini Turonensis Episcopi Confessoris*. Typis heredum Belnayanorum, Pozsony. (1817)

⁴²² LANZI, Fernando – LANZI, Gioia: *Saints and Their Symbols: Recognizing Saints in Art and in Popular Images*. Liturgical Press, Minnesota. (2014) p. 104

a kibocsátó király tesz tanúságot arról, hogy Szent István király a Koppány elleni harc előtt Szent Márton segítségét kérte.⁴²³ A Márton kultusz az ország függetlenné válásában is szerepet játszott. Bár egyes szerzők Szent Márton magyarországi kultuszának megerősödését a mainzi érsekség térségi tevékenységére vezetik vissza, de ez kevésbé igazolható. A mainzi székesegyház valóban Szent Márton tiszteletére szentelték, de hogy a 972-973-as latin térítés valóban a mainzi érsekség felügyelete alatt történt az már kétséges.⁴²⁴ Így logikusabb, ha azoknak a szerzőknek a véleményét fogadjuk el, akik a pannonhalmi és a magyarországi kultuszt inkább az ország teljes függetlensége szempontjából közelítik meg. A Frank Birodalomban ugyanis, amikor a Karolingok átvették a vezető szerepet Meroving-dinasztiától, akkor egyben a Szent Márton tisztelet örökösének is tekintették magukat. Már Nagy Károly is úgy tekintett ugyanis Szent Mártonra, mint családjának és az egész Frank Birodalomnak védőszentjére. A krónikák beszámolóí szerint ezért Kr.u. 791 októberében az avarok elleni eredménytelen hadjáratából ezért kelt keresztül Savarián, hogy meglátogassa Tours-i Szent Márton püspök szülőhelyét.⁴²⁵ Mindennek a ténynek köszönhetően a Márton kultusz az egész „frankofon” világban termékeny talajra talált. Ezzel szemben a Liudolf vagy a Szász-ház, vagy ismertebb nevén az Ottók már más katonaszenteket preferáltak: Szent Mihályt, Szent Lőrincet, Szent Mórícot és Szent Vitust. Az Ottók történelmi léptékkal rövid ideig, de a magyar államiság szempontjából meghatározó időszakban uralkodtak (Kr.u. 919-1024).⁴²⁶ Koszta László egyháztörténész kutatásai szerint Szent Márton magyarországi kultuszának erősítésével mind Géza fejedelem, mind I. István király a kultikus életben is ki akarta fejezni a Német Császárságtól való függetlenséget.⁴²⁷

A magyar uralkodók azoknak a szenteknek a kultikus tiszteletét igyekeztek előmozdítani, akiket a német római császárok nem preferáltak. Tekintve, hogy pont ebben az időszakban következik be a Márton kultuszban az a fordulat, mely szerint a katonai elem válik meghatározóvá, Magyarországon már inkább ez a tiszteleti forma lett erős. Ezt támogatta az a tény is, hogy az Árpádok győzelme után Mártonban, hasonlóan a Karoling és a Meroving dinasztiához a kereszténység és az ország védelmezőjét látták. Erre utal I. István kisebb

⁴²³ ÉRSZEGI, Géza: *Szent István pannonhalmi oklevele (Oklevéltani-filológiai kommentár)*. In: TAKÁCS, Imre (szerk.): *Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma 1000 éve, vol. 1.* Pannonhalma. (1996) pp.: 46-89

⁴²⁴ GYÖRFFY, György: *István király és műve*. Gondolat Kiadó, Budapest. (1983) p.119.

⁴²⁵ KISS, Gábor: *Nagy, Károly – Szent Márton szülőhelyének első zarándoka*. In.: TÓTH, Ferenc - ZÁGORHIDI CZIGÁNY, Balázs (szerk.): *Via Sancti Martini. Szent Márton útjai térben és időben*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. (2016) pp.: 47-64.

⁴²⁶ KATUS, László: *Szent István nyugati szomszédai, a német királyok és császárok*. In. *Rubicon, 7. sz.* (2001) pp. 27-31.

⁴²⁷ KOSZTA, László: *Szent Márton tiszteletének magyarországi kezdete*. In: *Tiszatáj, 52. évf.* (2001) p. 81.

legendája a besenyő támadás kapcsán. Bár Magyarországon a legfontosabb harcban segítő példaképp Szűz Mária volt, már az ország alapításnál kirajzolódik, hogy Mártonra szintén úgy tekintettek, mint aki háború esetén védelmez. Az uralkodó a hadi zászlókra hímezte a szent képét.⁴²⁸ Ezt a hagyományt követte László király is, aki a mogyoródi csata, a Salamon felett aratott meghatározó győzelem után, fogadalmához hűen Szent Márton tiszteletére bencés apátságot alapított. Az 1093-as Szabolcsi Zsinat november 11-ét olyan ünneppé nyilvánította, amelyet három napos böjti előkészület előz meg.⁴²⁹ Szent Márton kultikus tiszteletének másik epizódja, amikor 1427-ben Zsigmond király oklevelében Mártont az ország legfontosabb védőszentjének nevezi. A királykoronázások alkalmával a szertartás menete a Székesfehérvári Boldogasszony préposti templomból indult, felment a Szent Márton-templom tornyába, és a négy égtáj felé tett kardvágásokkal jelezte a király, hogy megvédi országot. Később ez a Szent Márton-templom előtti koronázó dombon történt. Ezekhez a történelmileg igazolható hagyományokhoz társultak azok a népi elbeszélések, amelyek tovább erősítették Márton magyar és katonai vonatkozását. Még Bálint Sándor néprajzkutató is beszámol arról, hogy élt az a népi hagyomány, mely szerint Márton hun királyoktól származik. Pannóniában a rómaiak legyőzték és fogságra vetették Florus királyt, aki lemondott a trónjáról és cserébe katonai parancsnoki *tribunus* címet kapott.⁴³⁰

Magyarországon Márton katonaszentként való tisztelete a domináns.⁴³¹ Ugyanakkor korai ábrázolásokban, mint a *Magyar Anjou Legendáriumban* amelyet, Károly Róbert megbízásából Hertul mester készített 1320-40 körül, András herceg számára a szent életéből inkább az aszkéta és a lelkipásztor szerzetes-püspökhöz kapcsolódó elemeket emelik ki: a köpenymegosztás, beteg gyógyítása, az akasztott ember megmentése, Márton püspökké választása. A 13. századtól lovagként, hercegi kalapban, palástot viselő, lovon ülő katona szent ábrázolása a jellemző. Ez fajta megközelítés tovább erősödött a 14. században, amikor Magyarországon is a lovagi témájú művészeti alkotások váltak meghatározóvá. Márton élete példaként szolgálhatott a magyarországi lovagi eszmény erősödéséhez. (Pl. veleméri Szentháromság-templom). A nemzeti tudat ilyenformában történő erősítésére később is felhasználták a szentet. A 15. században, mikor az *Imitatio Christi* vagyis a Krisztus utánzása

⁴²⁸ BÁLINT, Sándor: *Harcban segítő szentek*. In: DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon IV.* Szent István Társulat, Budapest. (1998) p: 600.

⁴²⁹ PÉTERFFY, Carolus: *14. szabolcsi zsinat*. In: DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon XII.* Szent István Társulat, Budapest. (2007) p: 506

⁴³⁰ BÁLINT, Sándor: *Ünnepi kalendárium*. Szeged, 1998, III. Vol. 502.

⁴³¹ WEHLI, Tünde: *Szent Márton alakja a középkori magyarországi művészetben*. In: *Szent Márton emléke*, Szombathely. (1999) pp. 89-109.

teológiai tan népszerűvé válik, Mártont ismét a szegények patrónusaként, szerzetesként, vagy püspökként ábrázolják, a 17. században pedig a magyar függetlenedési törekvésekkel párhuzamosan ismét a védelmező és a katona képe lesz domináns. Előszeretettel ábrázolják a nemzeti identitást erősítő magyar szentek között, a kor nemzettudatát alátámasztandó huszárruhás, vagy magyaros öltözetben.⁴³² Ebből a korból származik a győri bencés templom magyar szentek kápolnájának oltárképe (1642). A kép Szent István késő romantikus ország felajánlását összekapcsolja a magyar szentek témájával. A szentek között foglal helyet Márton püspöki öltözetben, baljában a pásztorbottal, jobbában pedig pajzzsal.⁴³³ Rafael Donner szobrászművész is ezt a szempontot vette figyelembe, amikor elkészítette a pozsonyi székesegyházban található Szent Márton ábrázolást. Szent Mártont klasszikus módon lóháton ábrázolja, ahogy a köpenyét megosztja a koldussal, csak hogy zsinóros magyar huszártaliban.⁴³⁴

7.3 Szent György kultusz jelentősége a fegyveres erőknél

Szent György egy olyan másik emblemikus szereplő, akinek tisztelete és kultusza fontos helyet foglal el a keresztény hagyományokkal rendelkező nemzeti hadseregek életében. Számos formában és módon ünneplik, illetve az egyes fegyvernemeknél védőszentként is tisztelik. Emlékérmék, zászlók, pajzsok, címerek, csapatjelvények és kitüntetések tanúskodnak arról, hogy Szent György ideája ma is jelentős helyet foglal el a haderő életében. Magyarországon már a honfoglalás idejében – természetesen az adott kornak megfelelően – megjelent a katonai, lovagi kultúrában. Később a modern fegyveres szervezeteknél is tovább élt a kultusz, ma pedig a rendőrség védőszentjeként tekintenek rá.

Szent György létezését a tudományos kutatások a mai napig sem tudták bizonyítani. A hagyomány szerint Kr.u. 271 körül született előkelő kappadókiai család sarjaként. Apjáról keveset tudunk, de vélhetően ő is katona volt, és valószínűleg korán elhunyt. Az egyre jobban terjedő keresztény vallást apja tudta nélkül, anyja hatására titokban vette fel. Diocletianus császár uralkodása alatt ő is hadiszolgálatba lépett, ahol kiváló kardforgató képességének köszönhetően hamar magas beosztásba jutott. Amikor a császár a keresztényeket üldözni kezdte, lemondott hivataláról, és a császár ellen fordult. Börtönbe vetették, megkínozták, de nem tudták hitétől eltéríteni. Kr.u. 303-ban Lyddában még a konstantini fordulat beköszöntése

⁴³² LOVAS, Orsolya: *Tours-i Szent Márton - 2. rész.* ideje: <http://www.jelujsag.hu/tours-i-szent-marton--2-resz.> (letöltés ideje: 2016. 11. 10.).

⁴³³ Uő.

⁴³⁴ HARAI, Dénes: *Kulturális antropológiai szempontok a hadseregben.* Kézirat.

előtt vértanúhalált halt Krisztusért. György történetét számos legendás elem tarkította (például a kínzások során maga Krisztus adta tudtára egy látomásban, hogy szenvedései hét évig fognak tartani, ami alatt háromszor meghal és föltámad). Ezen kívül egyes elbeszélések szerint azt is el kellett viselnie, hogy egyszerre 60 szöveget verjenek a fejébe.⁴³⁵

Kultuszának első elemeiről már a 4. századból tudunk, ismertsége a római birodalomban történetének legendás elemei révén rendkívül gyorsan, elsősorban a római legionáriusok révén terjedt el. Az első időkben inkább csak a Közel-Keleten, Palesztinában, Lyddában (későbbi Georgiopolisz) és az egyiptomi koptok körében tisztelték, de kultusza később fokozatosan elterjedt a bizánci birodalom egész területén.⁴³⁶ A legkorábbi írásos forrás Szent György mártírhaláláról Eusebiustól származik, aki beszámolt arról, hogy Kr.u. 303. április 23-án Diocletianus császár parancsára halálos ítéletet hajtottak végre egy emberen. Az írás azonban nem említi sem a férfi nevét, sem pedig születésének és sírjának helyét. Szent György életére vonatkozó legkorábbi, vélhetően a Kr.u. 350–500 közötti időszakból származó görög nyelven íródott kéziratot 1964-ben találták meg az Asszuáni-gát közelében végzett ásatások során, a Quas Ibrim székesegyház egyik oszlopa alá rejtve.⁴³⁷

Eusebius szerint Constantín császár is szenteltetett templomot neki, Justinianus császár uralkodás idejére pedig kultusza már egyetemesnek volt tekinthető. Ekkorra sírja fölé bazilikát is emeltek. Konstantinápolyban hat templomot szenteltek György tiszteletére (maga Konstantín is építtetett templomot a szentnek). Egyiptomban mintegy 40 templom és kolostor, Ciprus szigetén pedig még hatvannál is több szentély viselte nevét.

Rómában az 5. századtól már volt(ak) temploma(i), és Itália többi részén is körülbelül egy évszázaddal később már igazolni lehet tiszteletét. Európa nyugati területein csak a Karoling-korban kezdték megismerni történetét, de végül a keletről visszatérő keresztények révén vált valóban népszerűvé. Tours-i Szent Gergely állítása szerint Galliában ereklyéit is tisztelték, a merovingok pedig ősatyjuknak tekintették.⁴³⁸ Mainzban Sidonius püspök építtetett a szentnek egy bazilikát, amelyre *Venantius Fortunatus* készített feliratot.

Angliában és Skóciában az angolszász időkben már meglehetősen nagy tekintélye volt a szentnek. Oroszlánszívű Richárd angol király őt választotta a keresztes lovagok és saját

⁴³⁵ Szent György. *katolikus.hu*. (s.d.) Forrás: www.katolikus.hu/szentek/0424.html (letöltés ideje: 2016. február 03.)

⁴³⁶ MAGYAR, Zoltán: *Szent György a magyar kultúrtörténetben*. Kairosz Kiadó, Budapest. (2006) p. 7.

⁴³⁷ MORGAN, Giles: *St George Knight, Martyr, Patron Saint and Dragonslayer*. Pocket Essentials. Harpenden. (2006) p. 17.

⁴³⁸ mult-kor.hu. (2009): *i. m.*; katolikus.hu. (s.d.): *i. m.*; Magyar (2006): *i. m.* 10.

személyes védőszentjének. III. Henrik idejében az 1222. évi oxfordi nemzeti zsinaton az angol királyság oltalmazójává nyilvánították. Több mint 160 templomot szenteltek Györgynek, s ünnepét kötelezővé tették. III. Eduárdtól ered az angol hadsereg csatakiáltása: „Szent Györggyel Angliáért!” Ő alapította a Szent György – vagy Térdszalag – rendet (1348), amelynek jelvényét – fehér, illetve ezüst alapon vörös kereszt – nemcsak a rend kitüntetései, hanem a brit zászló (a skót András- és az angol György-kereszt kombinációja) is megőrizte. A szent lovag tisztelete V. Henrik idejében érte el a csúcspontját, amikor a canterburyi érsek rendelkezése szerint Szent György ünnepe ugyanazt a liturgiai rangot kapta, mint a karácsony. A reformáció ellenére az anglikán egyház is megőrizte György iránti szeretetét, századunk elején pedig XIV. Benedek pápa Szent Györgyöt újból Anglia védőszentjének nyilvánította.

György kultusza Európában a középkorban volt a legerősebb. Az akkori társadalom elit fegyveres testületének számító lovagrendek világában már a legnépszerűbb lovagszentek (Márton, Móric, Jakab, Demeter, László) élén találhatjuk. Ő lett a lovagok, lovas katonák, – felszerelése miatt pedig – a fegyverkovácsok, szíjjártók céheinek, valamint a vándorlegények, továbbá a lóval foglalkozó parasztok patrónusa.⁴³⁹ Európa más területein is számos lovagrend köszönheti Szent Györgynek megalakulását. 1344-ben Normandiai János Szűz Mária és Szent György rendje, 1409-ben a sváb lovagszövetség, a Szent Vilmos és Szent György Társaság kezdte meg működését, majd Franciaországban Philbert de Miolans lovag is megalapította a maga Szent György rendjét. Az osztrák Szent György rend a 15. század közepén keletkezett, bár a korábbi irodalom már a 13. századból is említ Szent György rendet. Hasonlóképpen egyes középkori iratok is megemlékeznek az itáliai Genovában a sárkányölő hős tiszteletére alapított lovagrendről.⁴⁴⁰

7.3.1 A Szent György kultusz magyar vonatkozásai

A lovagság első képviselőivel a magyarság az államalapítás idején került először kapcsolatba, mikor István király 996-ban feleségül vette Gizellát, akinek kíséretével bajor lovagok érkeztek magyar földre. Az esküvő után alig egy évvel – Géza fejedelem halálát követően – Istvánnak szüksége is volt a lovagok segítségére a hatalomra törő Koppány támadásai ellen. A szent egyik első magyar vonatkozásaként jelenik meg, hogy a korona alsó, ún. bizánci részén az ő képe is látható. Az első csanádi székesegyházat Gellért püspök Szent György tiszteletére szentelte. A veszprémi Szent György-kápolna is a magyar György-kultuszt

⁴³⁹ Görög eredetű neve, a Georgios is parasztot, földművelőt jelent.

⁴⁴⁰ mult-kor.hu. (2009): *i. m.*; Magyar (2006): *i. m.* 11.

hirdette a középkorban, I. István a bolgárok elleni hadjáratából pedig Szent György ereklyéivel tért haza. A szent népszerűségét tanúsítja, hogy a középkor virágzó Magyarországon számos nemzeti monostor és templom választotta patrónusául. A 10. század végén Veszprémben megépült az első Szent Györgyről elnevezett rotunda. Emellett Szűz Mária és Szent Márton után Szent György tisztelete terjedt el a legjobban.

A hazai Szent György-kultusz virágzását képviseli az is, hogy Károly Róbert 1326-ban megalapította Közép-Európa első világi lovagrendjét.⁴⁴¹ Az esztergomi káptalan által írásba foglalt alapszabály szerint a rend tagjainak kötelessége volt az egyház védelme, a lovagi erények: istenfélelem, foglyok kiváltása, szegények istápolása, a bajtársias érzület ápolása, továbbá a királyhűség és a haza védelmének betartása. A rendnek legfeljebb ötven tagja volt, „aki tartozott minden vigasságban, de különösen a harcjátékban a királyt követni. Jelvénye fehér mezőben piros kereszt, ruházata pedig térdig érő hosszú fekete, csuklyás köpeny. [...] A tagok az Úr halálának és feltámadásának emléknapjain, azaz pénteken szomorkodni, vasárnap pedig örvendezni kötelesek.” Jelmondatuk az előírt fekete, térdig érő kámzsás köpeny belső, szív feletti oldalán szereplő hét betű volt: I.V.I.S.H.F.S.: „*In veritate iustus sum huic fraternali societati*” – „Valósággal igaz vagyok a testvéri társaság iránt” volt.⁴⁴²

A lovagság a középkori Magyarországon egyaránt jelentette a király által alapított elit fegyveres testület tagságát, amelyhez jelentős politikai befolyás is társult.⁴⁴³ A király lovagjainak példát kellett mutatni, választékosan, előkelően kellett viselkedni. Károly Róbert elképzelése szerint az általa alapított lovagrend tagjainak meg kellett testesíteni a lovagság erényeit. A király elérte célját, hiszen Nagy Lajos a lovagi eszményeket még magasabb színvonalra emelte.⁴⁴⁴

Nagy Lajos halála után a Társaság hanyatlásnak indult. Néhány évtizeddel később Luxemburgi Zsigmond 1408-ban a Szent György lovagok mellé Sárkányrend néven egy ahhoz hasonló, bárói rangú lovagi közösséget alapított új szabályzattal. Az új lovagrend az oszmánok és a szakadárok elleni harc mellett az uralkodó védelmét tűzte ki céljául, így hamar népszerűvé vált. Zsigmond is más uralkodói rendek alapítóihoz hasonlóan, elsősorban saját helyzetének megerősítését, a politikai széthúzás megszüntetését és a hatalom konszolidációjában kulcsszerepet játszó bárókat akarta ezzel a renddel magához kötni. A Sárkányrend Zsigmond

⁴⁴¹ Societas fraternitas milite titulo Sancti Georgii insignata, röviden: Societas Beati Georgii.

⁴⁴² mult-kor.hu. (2009): *i. m.*; Magyar (2006): *i. m.* 36–37.

⁴⁴³ CSEKE (2014): *i. m.* 42–45.

⁴⁴⁴ MAGYAR (2006): *i. m.* 37.

halála után sem szűnt meg. Albert és Erzsébet, majd Mátyás, illetve III. Frigyes is adományozott jelvényt, valószínűleg II. Ulászló is élt ezzel a lehetőséggel. Az 1480-as években pedig megindulhatott a rendnek már egy, a királytól független, főnemesi társasággá való alakulása. A kezdeményezés élén valószínűleg a Báthori család állhatott, hiszen a Báthoriak is a Sárkányölőt választották családi patrónusuknak. A középkori címerükben látható sárkányalak a mondai hagyomány szerint a család őseinek, a 13. században élt Oposnak hőstettét, az Ecsedi-láp félelmetes sárkányának Szent György segítségével való legyőzését idézi.⁴⁴⁵

7.3.2 Szent György szimbólumok

Szent György világszerte számos város és ország pártfogója, ikonográfiája sok zászlón, valamint címeren megtalálható.⁴⁴⁶ Ezek közül Európa legrégebben ismert nemzeti jelképeinek egyike Anglia zászlója. A fehér alapon vörös kereszt sárkányölő Szent Györgyre utal, aki a 13. században lett az ország védőszentje. Később, amikor 1606-ban VI. Jakab skót király megszerezte az angol trónt, a két ország egyesülésével új lobogó jött létre, amely a György-keresztet a skót zászlóval egyesítette, ekkor született meg először az ún. Union Jack. 1801-ben Írország is a királyság önálló részévé vált ezzel pedig létrejött az Egyesült Királyság. A ma használatos brit lobogónak a skót zászló alapját adó kék a háttere, amelyen három „Jack” kereszt, Írország, Anglia és Skócia keresztjei láthatók. A zászló előterében a nagy piros kereszt – Szent Györgynek – Anglia védőszentjének a keresztje. A György-kereszt hátterében Szent Patrik, az írek védőszentjének piros átlós keresztje látható Szent András, Skócia védőszentjének fehér keresztjével kombinálva.⁴⁴⁷

Egy másik ismert Szent György ábrázolás a Grúz Köztársaság címerén található, amelyet 2004. október 1-jén fogadtak el. A címer központi részén vörös színű pajzsban Szent Györgyöt ábrázolják, ahogy megöli a sárkányt. A pajzsot oldalról két oroszlán tartja, felül pedig egy korona díszíti. Lent az ország mottója olvasható: *Egységben az erő*. A címer Grúzia középkori uralkodócsaládjának a Bagratida-dinasztiának címerén alapul.

Az orosz Szent György-rendet 1769. november 26-án alapította II. Katalin orosz cárnő. A György-szalag a Szent György érdemrend szerves része, ma is széles körben elismert katonai szimbólum Oroszországban. A három fekete és két narancs csík mintázatú szalag

⁴⁴⁵ MULT-KOR.HU: *A sárkány lovagjai*. Forrás: http://mult-kor.hu/20081212_a_sarkany_lovagjai (letöltés ideje: 2016. február 03.)

⁴⁴⁶ SEAL, Graham: *Encyclopedia of Folk Heroes*. ABC-Clio, Oxford (2001) p. 85.

⁴⁴⁷ SMITH, Whitney: *Flag of the United Kingdom*. In.: *Encyclopaedia Britannica*. Forrás: <https://www.britannica.com/topic/flag-of-the-United-Kingdom> (letöltés ideje: 2016.02.03.)

szimbolikájáról eltérőek a vélemények. A legelterjedtebb szerint a fekete szín a füst, a narancssárga pedig a tűz jelképe. A kitüntetés eredetileg hat osztályból állt, melyek közül az első négyet a tiszteknek, a maradék kettőt az altiszteknek lehetett adományozni; a legmagasabb fokozatnak pedig a negyedik számított. Az első világháborúban számos katona és pilóta részesült ebben a kitüntetésben, amelyet önfeláldozásukért és bátorságukért nyertek el, amelyet csak az orosz cár vagy cárnő adhatta át. A szovjet időkben a szalagnak nem volt jelentősége, a szimbólum Oroszországban 2005-ben éledt újjá, de már 1994-től ismét adományozzák. Napjainkban a György-szalagos emberek nemcsak az elesett veteránok emlékének adóznak, hanem széleskörű és nemzetközi demokratikus program mellett szállnak síkra.

Szent György hadiszent mivoltának tisztelete kisebb-nagyobb megszakításokkal a magyarországi fegyveres testületeknél is nyomon követhető egészen napjainkig. A középkorból származik a harcoló katonák Szent György-érmékkel kapcsolatos hiedelme, amelynek eredete vélhetően a mansfeldi tallérokra vezethető vissza. Számos történet forgott közszájon a katonákat a haláltól megvédő mansfeldi tallérokrol, amelyet a legenda szerint a Mansfeld grófok verettek ősiük, I. Hoyer von Mansfeld emlékére. A gróf V. Henrik császár tábornagyaként azzal vált híressé, hogy a császár ellen irányuló felkelés leverésében (1113–1115) egyetlen csatát sem vesztett. Hősiességének emlékére verették később a harmincéves háború alatt (1618–1648) az ún. mansfeld tallérokat, amelyek egyik oldalán az első Mansfeld gróf jelmondata szerepelt: „Én, Hoier, ki nem születtem, csatát sohasem vesztettem”⁴⁴⁸ másik oldalán pedig Szent György lovas képe volt látható.

A külföldi példák nyomán, a 17. század folyamán a török harcok kapcsán nálunk is készültek hasonló érmék Körmöcbányán.⁴⁴⁹ Az érem egyik oldalán sárkányölő Szent György látható „*Sanctus Georgius patronus equitum*”, a másikon pedig Krisztus tengeren hánykódó hajója található „*In tempestate securitas*” felirattal. Ezek az érmék a hagyomány szerint megvédték viselőjét szúrástól, vágástól, golyótól, a vágató lóról való leeséstől, sőt a tengeren is óvott a hátoldalán ábrázolt jelenet kapcsán.⁴⁵⁰ A György-érméket még az első és második

⁴⁴⁸ „Ich, Graf Hoier, ungebohren, Hab noch keine Schlacht verlohren”.

⁴⁴⁹ Szent György érméknek (Györgytallér) nevezik azokat a Körmöcbányán vert érméket, melyeket a harcoló katonák amulettként hordtak magukkal. Ezek az érmék kereskedelmi forgalomba nem kerültek, mint amulettet használták a katonák. Az ára sokszorososa volt a rendes érmékének, ám állítólag az ajándékba kapott Györgyérmék voltak a leghatásosabbak.

⁴⁵⁰ GULYÁS, Éva (1997): *Szent György középkori kultusza és legendája a néphagyományban*. In SZABÓ, László – TÁLAS László – MADARAS László (szerk.): *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, X.* Damjanich János Múzeum sokszorosító műhelye, Szolnok. (1997) pp.: 187–207.

világháborúban is viselték a katonák, ami azt jelzi, hogy kultusza ezen a vékony szálon szinte a legutóbbi időkig fennmaradt.

7.3.3 Szent György a Magyar Rendőrség védőszentje

7.3.3.1 *A Szent György Érdemjel*

Napjainkban Magyarországon a rendőrségen belül a legerősebb a Szent György kultusz. A második világháború utáni kommunista hatalom néhány évtizede alatt nem volt lehetőség az állami szervezetek, köztük a fegyveres testületek számára sem, hogy szentek tisztelete tovább élhessen. A rendszerváltás után azonban ismét megjelent Szent György tisztelet. 1992-ben a rendőrség védőszentjének választotta Szent Györgyöt, és bevezették az ún. Szent György Érdemjel adományozását is. Az érdemjelet a munkájukat huzamos időn keresztül kiválóan végző, a közösség elé példaképpül állítható hivatásos szolgálati, kormánytisztviselői, közalkalmazotti jogviszonyban állók, valamint a rendőrség munkáját segítő személyek elismerésére adják.⁴⁵¹ A Szent György Érdemjel 42x42 milliméter méretű, királykékre zománcozott, élére állított, enyhén befelé ívelő szárú, négyszög, amelynek közepén Magyarország 18 milliméter nagyságú zománcozott címere helyezkedik el. A címert kifelé keskenyedő sugarak díszítik. A kitüntetés anyaga tombak. Az érdemjel felett a szalagtartó karikán 12x8 milliméter átmérőjű díszítés van: a babérkoszorún átlósan elhelyezett rendőr buzogány és kard található. A hátlapon, közepén két sorban „Szent György Érdemjel” felirat olvasható. Az érdemjel szalagja 40 milliméter széles világoskék selyemszalag, melynek szélén 4–4 milliméter zöld, közepén 2 milliméter szélességű piros csík helyezkedik el. A színeket 1,5 milliméter széles fehér csíkok választják el egymástól. Az érdemjel szalagja egyenruhán, a szalagtartó karikán elhelyezett díszítés polgári ruhán a kitüntetés kitűző változataként viselhető. A kitüntetés szalagon, a bal mellen viselendő.⁴⁵²

7.4 A katonaeszmény újjáéledése a középkorban

Ahogy a korábbi fejezetekben láthattuk, a katonaeszmény erősen kapcsolódott a Római Birodalom utolsó időszakához. Amikor a vértanúk egyházának időszaka véget ért, akkor jelent meg markánsan a katonaszent karaktere, akire a keresztény birodalom számíthat. Ezt követően a katonaszentek helyét a szerzetesek és a karitatív szentek váltották fel. Az egyház szentkultusza új hangsúlyt kapott. A középkor, az investitúra harc, de különösen a kereszties háborúk ismét előtérbe hozták a harcos szent ideáját. Ebben jelentős szerepet játszott, hogy sokaknak

⁴⁵¹ 37/2012. (VIII. 2.) BM rendelet a belügyminiszter által alapított és adományozott elismerésekről. II. fejezet: Érdemjelek. 13. Szent György Érdemjel (hatályos: 2013. VIII. 08-tól). *Magyar Közlöny*, 2012. 104. sz. 17653.

⁴⁵² A Szent György Érdemjel leírása és viselési rendje. 9. melléklet a 37/2012. (VIII. 2.) BM rendelethez.

példaképévé vált a Szentföld felszabadítása érdekében a hódító iszlámmal szemben harcoló keresztény harcos archetípusa.⁴⁵³ A 11. század végére az ősi keleti keresztény központok mind elestek a kereszténység számára a szeldzsu törökök hódítások nyomán, lépésenként hozva ezzel Rómát és a nyugati kereszténységet. A kereszties hadjáratok tehát az egyház által szentesített katonai vállalkozások voltak, melyekben a keresztény katona eszménye ismét hősi karaktert nyert. A kereszties hadjáratok kezdeti sikerei mentén a már létező lovagrendek megerősödése mellett új rendek megalakulását hozták, melyek sajátosan egyesítették a katonai és szerzetesi erényeket.⁴⁵⁴ Ekkor alakult meg az ispotályosok (johanniták) rendje, a templomosok rendje, valamint a Német Lovagrend és a Jeruzsálemi Szentsír Lovagrend, melyekről később bővebben is kitérünk.

7.5 A 6-7. századi feudális államszervezet

A középkori feudális állam kialakulása alapvetően a frankok megjelenéséhez kapcsolódik. A limeseket áttörve beözönlő népcsoportjaik a válságokkal küzdő Nyugat-római Birodalomhoz tartozó európai területek jelentős részén új állami egységet teremtettek, amely viszonylag hosszabb történelmi időszakra meg is maradt. A népvándorlás során beérkező frank törzsek közül a vezető szerepet, így a területi hegemoniát a száli frankok szerezték meg. Kr.u. 486-ban a Meroving dinasztiából származó Klodvig (Kr.u. 481-511) Galliában legyőzte a legutolsó római helytartót, brutális kegyetlenséggel szinte teljesen kiirtotta saját dinasztiáját, egyesítette a frank törzseket és felvette a kereszténységet. Az így kialakuló frank államban a király uralkodott, egy személyben egyesítve a kormányzati és bíraskodási teendőket, felügyelte a jogalkotást és irányította a hadügyeket.

A frank birodalom kora középkori hatalmi struktúráját, új típusú államberendezkedését és jogrendszerét az Európa más területein újonnan megjelenő fiatal népek is átvették. Az ún. *patrimoniális* államtípus mintájára alakították ki például a szlávok különböző népcsoportjai is a népvándorlást követően újonnan megalakuló államaikban intézményeiket, aszerint építették ki tisztviselői rendszerüket, udvari szervezeteiket. Később, az ezredforduló közüli időszakban a lengyel, cseh és orosz államfejlődés hatalmpolitikai eljárásai szintén a frank patrimoniális állam modelljén jöttek létre.

⁴⁵³ ELLENBLUM, Ronnie: *Crusader Castles and Modern Histories*. Cambridge University Press, Cambridge. (2007)

⁴⁵⁴ NICOLLE, David – HOOK, Christa: *Crusader Knight 1187-1344 AD*. Osprey Publishing, Oxford. (1996), LILIE, Ralph-Johannes: *Byzantium and the Crusader States 1096-1204*. Clarendon Press, Oxford. (1993), HAZARD, Harry W.: *Art & Architecture of the Crusader States*. In.: SETTON, Kenneth M. – HAZARD, Harry W.: *A History of the Crusades, Volume IV*. University of Wisconsin Press, Wisconsin. (1977)

7.6 A középkori jogrendszer felépítése

A 6-10. század alatt kialakuló korai feudális jog alapját az újonnan szerveződő államokban kialakuló hűbéri viszonyok képezték, melynek előzményei azonban már az ókori római városállamok idején, a királyok korában is felfedezhetők. A patriciusok és a földnélküli parasztok között létezett egyfajta kétoldalú magánjogi jogviszony, amely a hűségre (*fides*) épült. A *cliens*,⁴⁵⁵ vagyis a pártfogolt a megművelésre ingyenesen átengedett fölterületért cserébe hűséggel tartozott *patrónusának*, aki a földterületen kívül katonai védelmet, de szükség szerint anyagi támogatást is nyújtott neki.⁴⁵⁶ Ugyanígy, a római birodalom hanyatlásakor a germán hódítások idején is felfedezhető hasonló, a hűségre épülő személyi függés, amely egyes közbirtokosok és magasabb rangú személyek között jött létre. Ahogy a germán törzsi királyságokban is gyakran olyan fiatal, szabad harcosok alkották az uralkodó kíséretét, akik szolgálatukért cserébe ideiglenes adományként földbirtokot kaptak.⁴⁵⁷

A középkori jogforrások legjelentősebb területét a szóban terjedő vagy összegyűjtött és írásba foglalt ún. *szokásjog* jelentette, mely egyaránt megjelenhetett helyi, tartományi és országos szokásjogban. Az elsősorban a városokra jellemző helyi szokásjogot a városi jogkönyvekben rögzítették, a tartományi szokásjog a területileg szétagolt államokban volt meghatározó, a központosított monarchiák tudatos jogegységesítő törekvése során kialakuló országos szokásjog pedig a központi bíróságok ítélkezési gyakorlata alapján fejlődött ki. A középkori jogfelfogás alapvetően a római jogot vette alapul, ezért az új jogrendszer felépítését tulajdonképpen a régi jog feléléstése, megtisztítása jelentette. A Meroving uralkodók a szokásjoggyűjtemények mellett gyakran a római mintára építve *dekrétumokban* és *ediktumokban* nyilvánították akaratukat, a Karolingok pedig ún. *kapitulárét* adtak ki. A világi jog mellett a kánonjog (*ius canonicum*),⁴⁵⁸ amely a keresztény, illetve szűkebb értelemben a katolikus egyház által megalkotott belső jogrendet jelentette, kiemelten fontos részét képezte a középkori jogrendnek. Az állam által megalkotott szabályok összessége és az egyház jogrendszere egyszerre, egyidőben és egymással folyamatos kölcsönhatásban fejlődött.

⁴⁵⁵ cluere = „valakire hallgatni” (forrás: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Cliens>)

⁴⁵⁶ MARCZALI, Henrik (szerk.): *Nagy képes világtörténet. IV. Róma alkotmánya a királyok alatt és Servius reformjai*. Arcanum Adatbázis Kft. Forrás: <https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/03kotet/03r01f05.htm> (letöltés ideje: 2022.03.11.)

⁴⁵⁷ KAJTÁR, István – HERGER, Csabáné: *Egyetemes állam- és jogtörténet. 6. A patrimoniális, a rendi és az abszolutista állammodell.* Forrás: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_528_Kajtar_Herger_Egyetemes_allam_es_jogtortenet/ch03s02.html (letöltés ideje: 2021.02.23.)

⁴⁵⁸ A szó a görög *kanón* kifejezésből (mérőzsinór, mérték, szabály) illetve annak latin változatából (*canon*) jött létre.

A kora középkorban a kor kulturális monopóliumának letéteményeseként a jogszolgáltató, jogértelmező feladat mind a nyugati, mind pedig a keleti ortodox világban a klerikusok, vagyis az egyház feladata volt. Mivel a kánonjog jelentős hatást gyakorolt a világi jogtudomány alakulására, a középkori közösség igen komoly erkölcsi elvárásokat támasztott a jogászokkal, a bírókkal szemben, amelyek például a bírói eskü szövegében is kifejezést nyertek.⁴⁵⁹ Alapvető követelmény volt a jog- és igazságszolgáltatás egyenértéke, a bírók pártatlansága, megvesztegethetetlensége, amelyek gyökere a biblia tanításában és az antik filozófiában egyaránt megtalálhatók. Az igazságosság antik szimbólumaként megjelenő *Iustitia*,⁴⁶⁰ az Ószövetség salomoni igazságosságának eszméje,⁴⁶¹ a Messiás eljövetele, illetve a *parúziában*⁴⁶² Isten, mint a földi igazságszolgáltatás felett is ítélkező Legfőbb Bíró, mind a jogi kultúrtörténet alapját jelentette.⁴⁶³

7.7 Az egyház és az egyházi szervezetek fejlődése az 5-6. században⁴⁶⁴

A pápai hatalom kiépítése az egyházban az üldöztetéseket követően a 4. század második felében indult meg. A római pápák ettől kezdve folyamatosan és következetesen törekedtek arra, hogy joghatóságukat, amelyet a patriarchátus keretén belül közép- és dél Itália püspökei felett már a kezdetektől is gyakoroltak, kiterjesszék mind nyugaton, mind keleten. *Damasus* pápa (Kr.u. 366-384) jelentette ki először, hogy a római püspök, vagyis a pápa elsőbbségét nem zsinati döntés határozza meg, hanem Krisztus egyházalapító szavai.⁴⁶⁵ A pápai trónon őt követő *I. Siricius* (Kr.u. 384-399) pedig az addig a pápai levelezésben használt formulát a császári

⁴⁵⁹ Ilyen esküszöveg található például Zsigmond király 1435. évi II. dekrétumában (Az ország rendes bíráiról és azok esküjéről). A 2.§ szerint a bíró a következőkre tett esküt: „*minden előttem perlekedőnek, együtt és egyenkint, a személynek, tudniillik gazdagnak és szegénynek, megválogatása nélkül és minden kérést, jutalmat, kedvezést, szeretetet meg gyűlölséget hátratéva és távortartva, tehetségemhez képest igaz és való törvényt és igazságot fogok tenni, a mint tudniillik azt az Isten és az ő igazsága szerint megtenni kötelességemnek ismerendem.*”

⁴⁶⁰ *Iustitia*: a középkori ábrázolásokon bekötött szemmel, a peres felek személyére tekintet nélkül, azok igazát a kezében lévő mérlegen vizsgálva ítélte

⁴⁶¹ Salamon a Példabeszédek könyvében így tanította az isteni elvárásra a királyokat és a bírákat: „*az ítéletben ne szóljon hamisságot a száj*”, „*aki igaznak mondja a bűnöst és kárhoztatja az igazat, utálatos az Úrnál*” és „*aki megcsúfolja a szegényt, gyalázzal illeti annak Teremtőjét*”.

⁴⁶² DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon X.* Szent István Társulat, Budapest. (2005) pp: 628-629.

⁴⁶³ KAJTÁR, István – HERGER Csabáné: *Jogforrások és jogterületek a középkorban.* In: *Egyetemes állam- és jogtörténet.* Dialóg Campus Kiadó - Nordex Kft. (2014)

⁴⁶⁴ ADRIÁNYI, Gábor: *Első korszak: Az egyházak kialakulása és elterjedése a hellenisztikus római világban (30-700)* In.: *Az egyháztörténet kézikönyve.* Szent István Társulat, Budapest (2001)

⁴⁶⁵ „*Te Péter vagy, szikla, és erre a sziklára fogom építeni egyházamat.*”

hivatalos verzióval felcserélve írásait már *decretalis*-nak⁴⁶⁶ vagy *statuta apostolica*-nak⁴⁶⁷ hívta. A fontos egyházi kérdések (*causae majores*) elbírálásának jogát I. Ince pápa (Kr.u. 401-407) a Szentszék hatáskörébe utalta, de ő írta elő azt is, hogy az összes egyház a római liturgiát kövesse. Zosimus pápa (Kr.u. 417-418) miután a gall püspököket is a Szentszék joghatósága alá vonta, kijelentette, hogy a Szentszéknek kell az utolsó bíróságnak tekinteni, azon túl fellebbezési lehetőség nincs.⁴⁶⁸ A római szék tekintélyét az 5. század pápai eredményesen emelték tovább, amely Nagy Szent Leó (Kr.u. 440-461) uralkodása alatt érte el csúcspontját. Leó pápa kivételesen karizmatikus személyisége már pápaságát megelőzően jelentős feladatokra, megbízásokra jogosította fel. I. Celesztin (Kr.u. ? – 432.) és III. Sixtus (Kr.u. ? – 440.) uralkodása alatt jelentős mértékben járult hozzá a nyugati és keleti egyházak közötti összhang megteremtéséhez. Miután püspökké szentelték és elfoglalta a pápai trónt, megválasztásának minden évfordulóján maga köré gyűjtötte a püspököket, papokat és a híveket. Tanításaiban az egyház iránti szeretete és elkötelezettsége mellett egyértelműen kifejezésre juttatta azt is, mennyire tudatában van annak, hogy pápaként Szent Péter apostol hivatalát viseli, aki Jézus rendelése szerint nemcsak az apostolok kollégiumának egyesítője, hanem vezetője is volt.⁴⁶⁹ Mivel tehát a római püspököt tekintették Péter utódának, Leó pápa rendelkezése szerint a mindenkori pápa – ahogy egykor Péter is – az összes egyház felett teljhatalommal (*plenitudo potestatis*)⁴⁷⁰ rendelkezett. Kormányzói joghatóságát (*primatus jurisdictionis*)⁴⁷¹ személyesen vagy megbízottjain (*metropoliták*)⁴⁷² keresztül gyakorolja.

⁴⁶⁶ Magyar Katolikus Lexikon: *decretalis, decretalis epistola* (a lat. decerno, „eldönt” szóból): rendelkezést tartalmazó pápai okirat. Forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/D/decretalis.html> (letöltés ideje: 2021.03.02.)

⁴⁶⁷ Szabályzat (lat. *statutum, statuta*): személyek vagy dolgok csoportjának célját, felépítését, irányítását és működési elveit a jog szerint meghatározó előírások. In: Diós, István (szerk.) *Magyar Katolikus Lexikon XII.* Szent István Társulat, Budapest. (2007) p: 465.

⁴⁶⁸ „*Quamvis patrum traditis apostolicae sedi auctoritatem tantum tribuerit, ut de ejus judicio disceptare nullus auderet... Cum tantum nobis esset auctoritas, ut nullus de nostra possit retractare sententia.*”

WISEMAN, Nicholas Patrick (szerk.): *The Papal Supremacy.* In.: *The Dublin Review.* Thomas Richardson and Son, London (1844) p. 469.

⁴⁶⁹ „*Miként mindig érvényben marad az, amit Péter Krisztusról hitt, úgy az is megmaradt mindig, amit Krisztus Péterben alapított*”

⁴⁷⁰ Szupremácia (*plenitudo potestatis*) = főhatalom, teljhatalom, ami a kánonjog szerint a pápát illeti. In: DIÓS, István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon XIII.* Szent István Társulat, Budapest. (2008) p: 515.

⁴⁷¹ *Primatus jurisdictionis* (lat.): a pápa joghatósági elsősege, szemben a pusztán tiszteletbeli elsőséggel. A pápának ez a joghatósága legfőbb, teljes, közvetlen és egyetemes hatalom, ami ezen a földön az egész egyházra kiterjed és szabadon gyakorolható (331.k., LG 22). Az egész egyház fölötti legfőbb és teljes hatalomnak a püspökök testülete is hordozója, mégsem a pápától független alanya e hatalomnak, hanem csak fejével, a pápával együtt illeti meg (336.k.; LG 22, *Nota explicativa praevia 4*; CD 4). A hatalom pásztori jellegű, vagyis nemcsak a hitre és erkölcsre vonatkozó tanítás képessége, hanem egyházkormányzati hatalom is, mely iránt kötelező az engedelmesség (LG 18, CD 2). In: DIÓS, István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon XI.* Szent István Társulat, Budapest. (2006) p: 275.

⁴⁷² Érsek (lat. *archiepiscopus*): az egyháztartomány élén álló megyéspüspök, akinek székéhez a pápa tartósan *suffraganeus* (= egyháztartományi, érsekségi) egyházmegyét kapcsol (435. k.). A bizánci szertartásban a

Hivatalba lépése idején *Hilarius*, az Arles-i vikárius volt a püspökök egyike, aki arra törekedett, hogy püspöki székét az aquileai patriarkátushoz hasonlóan függetlenítse Rómától. Az ügy tisztázására Leó pápa összehívta a *khalkedóni* zsinatot,⁴⁷³ amelynek döntését III. Valentinianus császár is megerősítette rendeletében, ezzel is Leó pápa elismertségét és tekintélyét bizonyítva. A rendelet szövegében a császár kihangsúlyozta, hogy „amit az Apostoli Szentszék meghatározott, vagy a jövőben határoz meg, mindenki számára törvényerővel bír!”, tehát állami részről is elismerést nyert a pápai *jurisdictio*⁴⁷⁴ elsőbbsége. Ezt indokolta az is, hogy a nyugati keresztény kulturális közösségnek a barbár támadások elleni küzdelemben a pápaság komoly támaszt és segítséget jelentett.

7.8 Összefoglalás

A bátorságot, mint erényt minden korban nagyra becsülték. Az ófrancia eredetű „*corage*” szó a latin „*cor*”, vagyis „szív” szógyökre vezethető vissza. Hagyományos jelképe volt az emberi lélek bátorságának (ld.: „oroszlánszív”). Már az ókori hősoktól is elvárták a bátorságot. Vergilius Aeneis-ének első sorában ezt olvashatjuk: „*Arma virumque cano*” „Harcokat énekelek s egy hőst”.⁴⁷⁵ Bár Aeneas a család és a haza iránti hűség jelképe, ugyanakkor „*multa quoque et bello passus*”, „és sok háborút is túrt, míg várost alapított”, vagyis a háborúban is kitartó hős és példakép.

A keleti kereszténységben az ókori hősök mintájára a katonaszentek alkották a szentek egyik leginkább tisztelt csoportját. A hagiográfiai irodalom szerint ezek a katonaszentek a

megfelelője a *metropolita*. Az érsek jogállását a 4. sz-tól jellemzi, hogy nem mindenben előljárója a tartomány megyéspüspökeinek, mégis bizonyos különleges jogokat élvezett, pl. a püspökválasztás megerősítése, a tartomány látogatása és bizonyos fokú felügyelete, a tartományi zsinat összehívása és a rajta való elnöklés. In: DIÓS, István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon III.* Szent István Társulat, Budapest. (1997) p: 260.

⁴⁷³ DELHAYE, Philippe: *Jézus, az Isten és az ember, a Kalkedóni Zsinaton* In: U.ő: *Néhány a krisztológiára vonatkozó kérdés.* Róma, 1979. Forrás: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1979_cristologia_hu.html#B. J% C3%A9zus, az Isten_%C3%A9s az ember, a Kalked%C3%B3ni Zsinaton (letöltés ideje: 2020.09.12.)

⁴⁷⁴ Egyházkormányzati hatalom (lat. *potestas regiminis*), 1965-ig joghatóság (lat. *iurisdictio*), joghatósági hatalom (lat. *potestas iurisdictionis*): az egyházkormányzati hatalom elsősorban külső fórumon gyakorolt egyházi közhatalom. A kánoni küldetés felsőbb egyházhatósági intézkedése jelöli ki Isten népének azt a részét, amely fölött a felszentelt személy tényleges kormányzati hatalmat gyakorol. Az egyházkormányzati hatalom az egyházban isteni rendelés folytán van jelen; a jog előírásainak megfelelően azok képesek rá, akik felszentelésben vagy más szóval szent rendekben (CIC 1917:949-950.k.) részesültek (129.k. 1.§). Gyakorlási területét hagyományos kánonjogi kifejezéssel fórumnak nevezzük. Az egyház sajátos valóságából, látható és egyszerre mind láthatatlan jellegéből (LG 8) következik, hogy benne a hatalom gyakorlása nem szorítkozik teljesen a társadalmi vonatkozásokra, vagyis a külső fórumra, hanem érinti az egyének belső életét, lelkiismeretét, a belső fórumot is. Jellemzően külső fórumon gyakorolják (130.k.), tekintettel arra, hogy jellegénél fogva közhatalom, jogi hatalom. Mivel pedig az egyház társadalmi vonatkozásaitól elválaszthatatlanul egyben természetfölötti közösség is, a külső fórumon gyakorolt kormányzati hatalom hatása a belső fórumon is érvényesülhet, pl. a törvényes intézkedés általában objektív lelkiismeretben is kötelező. In: DIÓS, István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon II.* Szent István Társulat, Budapest. (1996) pp: 922-924.

⁴⁷⁵ VERGILIUS – LAKATOS, István (ford.): *Aeneis* Európa Könyvkiadó, Budapest. (1962)

római hadsereg katonái voltak, akik hittek Krisztusban és hitükért mártírhálált haltak. Katonai státuszuk miatt ezeket a szenteket a bizánci birodalomban a háborúban védelmezőként és szövetségesként, a harcosok, uralkodók és családjaik védőszentjeiként tisztelték. A szent katonák kultusza azonban nem korlátozódott Bizáncria. Minden olyan országban megjelent, amely bizánci befolyás alá került. A katonaszenteket segítségül hívták háborús konfliktusokban, a leghíresebbeket és legnagyobb tiszteletnek örvendőket pedig rendszeresen imákban szólították meg. A bizánci katonaszentek tisztelete ugyanakkor nyugaton nem terjedt el, mely alól Szent György ismertsége és tisztelete jelentett kivételt. Az ókeresztény mártír a harci vitézség és az önzetlenség eszményévé vált, kultusza meglepő népszerűségnek örvendett a nyugati, közép-európai világban. Szent György kultusza a keresztes hadjáratok következtében terjedt el egész Európában. A keresztény lovagok és katonák védőszentje lett, háborús konfliktusok idején számos ország menekült az ő védelme alá.

Szent Sebestyén régóta jelentős alakja volt a katolikus egyház történetének. Fontos szerepet játszott a nyugati történelemben és művészetben is. Hagyományosan a korai egyház vértanújaként azonosítják, és több mint ezer éve szentként tartják számon. A szenvedéséről és haláláról (*passio*) szóló történetek kiemelik kettős identitását: egyszerre volt a római hadsereg katonája és hívő keresztény. Az elbeszélések arról is beszámolnak, hogy életében különböző betegségeket gyógyított meg, sőt, csodával határos módon maga is felépült halálos sérülésekből. Egy 8. századi beszámoló például arról tanúskodik, hogy a 7. században a szent közbenjárt Pavia városának pestistől való megmeneküléséért. Ennek köszönhetően a középkorban a hívők „pestisszentként” tisztelték Sebestyént. Úgy vélték, hogy képes megmenteni a hozzá imádkozókat a fekete haláltól, melynek következtében Sebestyén népszerűsége jelentősen megnőtt.

Nyugat-Európából tisztelt katonaszent, Tours-i Szent Márton rövid idő alatt a kereszténység egyik leghíresebb szentjévé vált. Szent Márton népszerűsége elsősorban katonai háttéréből származott. A 4. századi Gallia korábbi püspökeivel ellentétben Márton katonacsaládban született. Kénytelen volt követni apja katona hivatását, és tizenöt éves korától húszéves koráig a római hadseregben szolgált. A római hadsereg katonájaként, egyben katekumenként is azonban szembe került a vérontást elkerülő keresztény tanítással, amely súlyos lelkiismereti problémát okozott. Őt tekintjük az első katonának, aki lelkiismereti okokból tagadta meg a szolgálatot. Vélhetően azonban Márton kitöltötte az előírt szolgálati időt, amely alatt nem kellett vért ontani. A császári őrség tagjaként a közrend biztosítása, a

császári tekintély védelme, a foglyok átadása révén élhetett keresztény hite szerint úgy, hogy közben világi kötelességeinek is eleget tehetett.

Szent Márton egy olyan évszázadban élt katonaként szerzetesként, majd püspökként, amikor a polgári társadalom lassan, de biztosan keresztény társadalommá vált. Olyan időszakban, amikor az eretnokségek – kezdve az ariuszi tanokkal – komoly viszályokat szítottak, ezért fontos volt, hogy a püspökök kiálljanak az apostoli tanítása mellett. Olyan korban, amikor a szentséget leginkább a mártírsággal azonosították. Márton nem volt mártír. Hitvalló volt. Tiszteletének alapja a hit iránti alázatából, püspökként is aszketikus életéből és a szegények megsegítésében mutatott példájából fakad.

8 A középkori egyház és állam kapcsolata

Az egyház és az állam viszonyát jelen dolgozatban teológiai és filozófiai szempontból érdemes vizsgálunk. Ahogy az ember kettős, szellemi és testi természete határozta meg világnézetének alapját, úgy a világmindenség dualizmusa jelent meg az evilági és túlvilági közötti kapcsolatot, ezen belül pedig az egyház és az állam közötti reláció értelmezésében. Mind az egyén, mind a társadalom ezen a dualitáson keresztül foglalt állást a realitás és idealizmus, a test és lélek, a jog és erkölcs, a természet és természetfeletti, az ember és Isten, illetve a világi és vallásos gondolkodás kérdéseiben is.

Az egyház és az állam kapcsolata a természet és természetfeletti kapcsolatának koronként változó értelmezése szerint alakult a történelem folyamán. A pogányok a két szféra összeolvasztásával bevonták az isteni létet az állami működésébe, melynek eredményeképpen kialakult az istencsászár kultusz. Szent Ágostonnál nincs éles határvonal az egyház és állam viszonyában. Egységes világgént kezeli, melyben csak a lelki és világi hatalmat különbözteti meg. A középkorban az egyházi hatalom szerves része volt a világi gondolkodásnak, ahogy a világi jogrendszer is szoros kapcsolatban áll az egyház alkotta keretrendszerrel, ugyanakkor az ókorral szemben egyértelmű volt az egyház politikai szupremáciája az állam fölött. Az újkori történelem később merőben másként értelmezte az egyház és az állam egymáshoz való viszonyát és a társadalomban betöltött szerepét. Az alapvetően protestáns, szeparatista felfogás teljesen elválasztotta egymástól a természeti és természetfeletti szférát. Az egyház hatáskörébe rendelt minden spirituális kérdést, míg az államra bízta a materiális világ problémáit, megszüntetve a két gondolkodásmód között minden korábban élő kapcsolatot.

8.1 Gelasius államelmélete – a két kard elmélet⁴⁷⁶

Az állam és az egyház kapcsolatának vizsgálata előtt érdemes áttekinteni azokat az ókori antik görög és római államelméleti filozófiákat, amelyek meghatározóak voltak a kora középkorban kialakuló keresztény egyházszervezet és a patriarchális államstruktúra egymáshoz való viszonya szempontjából.

Krisztus előtt 500 évvel mind az ókori görög városállamok, mind a királyság korszakát felváltó köztársasági Róma esetében megjelennek a hatalommegosztás elve szerint elkülönült közhatalmi funkciók. Később Szent Ambrus és Szent Ágoston is komolyan foglalkozott az

⁴⁷⁶ SZANISZLÓ, Krisztián: *A hatalommegosztás államelméleti előképei – Hatalomkorlátozás az európai állambölcseletben az antikvitás korától a felvilágosodásig*. Acta Humana, Budapest. (2016/1.) pp.: 63–88.

állam és az egyház kapcsolatával. Mindketten az egyházi hatalom primátusát hangsúlyozták, hiszen az egyház legfontosabb küldetése a *salus animarum*, vagyis a lelkek üdvössége.⁴⁷⁷

Nagy Szent Leó *Tomus ad Flavianum* kezdetű levele a keleti egyház krisztológiai kérdéseit tárgyalja. A levél célja Eutüchész (Kr. u. 378–454) konstantinápolyi archimandrita tévtanításának cáfolata volt.⁴⁷⁸ A levél ugyanakkor betekintést nyújt a 4. századi egyházszerkezet és hatalmi struktúra működésébe is. Leó pápa szavait a konstantinápolyi pátriárkához, Flaviánoshoz (Kr. u. 446–449) intézi, Eutüchészt azonban szóra sem méltatja, ezzel is azt reprezentálva, hogy az egyházi ügyek elsősorban a püspökökre tartoznak. Mivel az akkori császári udvarok szolgáltak modellként a püspöki udvarok és a hozzájuk kapcsolódó kancelláriák felépítésében, az egyházmegye működésében, illetve az egyházi protokoll, tekintély és szervezettség vonatkozásában, ennek megfelelően Róma püspökének tárgyalópartnere csakis egy másik püspök lehetett. Az is kiderül a levélből, hogy a 4. században akkora befolyása és tekintélye volt a püspököknek, amihez hasonlót a későbbi korokban nem találunk.⁴⁷⁹

Gelasius pápa Kr. u. 494-ben Anastasius császárhoz írt levelében a keresztény világ irányítására mind a spirituális, mind pedig a világi hatalmat elismeri. A pápa a lelki, a császár pedig a világi hatalmat gyakorolja, amely mindkettőjük számára közvetlenül Istentől ered. Ezt a megosztást Gelasius szerint maga Krisztus rendelte el, hogy elejét vegye az emberi gőg következményeinek.⁴⁸⁰ A két kard elméletének nevezett elmélkedésben hangsúlyozza, hogy mindkét hatalom párhuzamosan létezik, tiszteletben tartva azok korlátait. Gelasius szerint ugyanakkor a két hatalom közül az egyház természetfeletti küldetése és a lelki hatalom birtoklása miatt az egyházé előrébb való az államénál.

Gelasius elmélete később VII. Gergely és IV. Henrik úgynevezett investitúra harcában éleződött ki újra.⁴⁸¹ Gelasius I. Anastasius császárnak írt „*Famuli vestrae pietatis*” levelében a püspökök megszentelt tekintélyének (*auctoritas sacrata pontificum*) és a királyi hatalomnak (*regalis potestas*) egymást kölcsönösen támogató és elismerő együttműködése mellett a pápai

⁴⁷⁷ ATKINS, Margaret; DODARO, Robert: *Augustine Political Writings*. Cambridge, University Press. (2004)

⁴⁷⁸ Eutüchész azt állította, hogy Krisztusnak két természete volt a megtestesülés előtt, utána azonban már csak egy.

⁴⁷⁹ MARKUS, Robert A.: *La fine della cristianità antica*. Borla, Roma. (1996); BROWN, Peter: *Power and Persuasion in Late Antiquity Towards a Christian Empire*. The University of Wisconsin Press, Madison-London. (1992) pp.: 211-228.

⁴⁸⁰ THIEL, Andreas (szerk.): *Epistolae Romanorum pontificum genuinae et quae ad eos scriptae sunt, a s. Hilario usque ad Pelagium II*. Oxford, Oxfordi Egyetem (1868) p. 351.

⁴⁸¹ SZ. JÓNÁS, Ilona (szerk.): *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris. (1999) Pp.: 313-322.

kormányzás elsőbbségét hirdeti,⁴⁸² amely VII. Gergely pápa (1020–1085) uralkodásának idején ez a kizárólagos elsőbbség a pápai hatalom irányadó szerepévé módosult. VII. Gergely mondta ki először, hogy a spirituális hatalom joghatósága (III. Ince pápára visszavezetve) a bűn elkerülése (*ratione peccati*) érdekében a világi szférára is kiterjedhet.

8.2 *Potestas directa, és potestas indirecta in temporalibus*

Az egyház és állam közötti viszony értelmezésében a katolikus egyház középkori politikai intézmények feletti közvetlen ellenőrzését *potestas directa in temporalibus*-ként definiálják, amely a pápaság és az államok közötti heves összecsapások egyik legmeghatározóbb eleme volt és a 11. századtól kezdve egyre következetesebben érvényesült. Bár a püspökségeknek – köztük is mindenekelőtt a római Szentszékeknek – a politikai hatalomra gyakorolt befolyása a kereszténység kezdetétől fogva megkérdőjelezhetetlen volt, az első évezred jelentős részében az egyházat még nem tekinthetjük a hatalmi szempontból egységes szervezetnek, az egyház világi hatalomra gyakorolt politikai befolyása még korlátozott volt. A Krisztus-hívők különböző közösségei hosszú ideig megőrizték autonómiájukat és függetlenségüket, olyannyira, hogy az első századokban az egyes püspökök egymást akár ki is közösihették. Ahogy arra Mario Ascheri is rámutat: ekkoriban még „egyházak voltak, nem pedig Egyház”.⁴⁸³

A keresztény gondolkodásban az egyház és állam viszonyának klasszikus terminológiáját a *potestas directa*, a *potestas indirecta*, és annak középkori kiterjesztése, a *potestas directiva Ecclesiae in temporalibus* fejezi ki.⁴⁸⁴ A *potestas directa* az egyház teljes és közvetlen hatalmát és *jurisdictióját* mondja ki, mely szerint az egyház nemcsak a természetfeletti, spirituális világban, hanem a politikai és állami rendben is elsődleges irányítással rendelkezik. A *potestas indirecta* esetében az egyház primátusa csak a spirituális kérdések esetén nyilvánul meg. A pápa a spirituális hatalom birtokosa, *jurisdictió*s jogát csak a természetfeletti, lelki szféra részét képező dolgok felett gyakorolja. Minden egyéb kérdésben a szuverén világi rend, az állami politika és joghatóság feladata és felelőssége eljárni. Ugyanakkor, ha a törvényhozás, a politika a társadalomra, ezen belül is a „lelkek javára” nézve káros helyzetet teremt, akkor a világi hatalom elveszítheti önálló irányítását és a lelkek megmentése érdekében a spirituális hatalom közbe léphet. A pápa ez esetben, mint az Egyház feje, az uralkodóknak nemcsak ajánlásokat

⁴⁸² DENZINGER, Heinrich – HÜNERMANN, Peter: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Szent István Társulat, Budapest. (2004) p.: 141.

⁴⁸³ ASCHERI, Mario: *Istituzioni medievali*. Il mulino, Bologna. (1999) p: 49

⁴⁸⁴ PEPE, Michele: *La potestas directa in temporalibus attraverso il simbolo delle „due spade” nei secoli XII-XIV*.

fogalmazhat meg, vagy megoldási módokat javasolhat, hanem közvetlen utasításokat, parancsokat is adhat.⁴⁸⁵

A *potestas indirecta* legtisztábban III. Ince pápa (1198-1216) a *Per Venerabilem* kezdetű dekretálisában jelent meg, amely kimondja, hogy a pápa bizonyos esetekben – de csak a bűn (*ratione peccati*) elkerülése érdekében – akár ő maga, akár mások közreműködésével alkalmanként gyakorolhat világi joghatóságot.⁴⁸⁶ Ugyanakkor ő volt az a pápa, aki 18 éves pontifikátusa alatt rendszeresen beavatkozott a világi hatalom joggyakorlatába.⁴⁸⁷

8.3 VIII. Bonifác pápa „*Unam Sanctam*” kezdetű bullája

Az egyház világi javaival kapcsolatban IV. Fülöp francia királlyal konfliktusba kerülő VIII. Bonifác pápa (1294–1303) az *Unam sanctam* kezdetű bullájában fejtette ki híres két kard elméletét,⁴⁸⁸ mely szerint mind az egyházi hatalmat jelképező „spirituális”, mind pedig a világi hatalmat szimbolizáló „anyagi” kard egyaránt a pápaságot illeti. A világi irányítás „kardját” a királyok és katonák valójában csak azért kapják, hogy az egyház felhatalmazásával az egyház érdekében forgassák.⁴⁸⁹ A bulla bár a pápai primátust hangsúlyozza, nem tartalmaz dogmatikus definíciót a *potestas directa*-ról, VIII. Bonifác más megnyilatkozásaiban azonban egyértelművé teszi, hogy az egyház állam feletti szupremáciája képezi az ő személyes meggyőződését. Ezt hangsúlyozza a bulla záró motívuma is, amely elválaszthatatlanul köti össze az üdvözülés lehetőségét a pápai hatalomnak való feltétlen engedelmességgel: „...*subesse Romano Pontifici esse denecessitate salutis*”.⁴⁹⁰

Korunkban a pápai primátus értelmezésére XVI. Benedek teológiai megközelítését tekinthetjük irányadónak. A pápa az egyház alkotmányos szervezetében Péter utóda, hivatala tehát erre az apostoli hagyományra épül, melynek eredője magának az Alapítónak a

⁴⁸⁵ HANTOS-VARGA, Márta: *Interdiszciplináris szempontok a katolikus politikai cselekvés értelmezéséhez*. In: *Sapientiana* 2. (2013) pp.: 45–76.

⁴⁸⁶ PENNINGTON, Ken: *Pope Innocent III's Views on Church and State: A Gloss of Per Venerabilem*. In: PENNINGTON, Ken: *Popes, Canonists and Texts 1150-1550*. Variorum (1993) pp.: 6-9.

⁴⁸⁷ BOÉR, Miklós: *Az Unam Sanctam bulla az Egyház és az állam viszonyáról*. In: ANGYAL, Pál – BARANYAI, Jusztin – MÓRA, Mihály (szerk.): *Notter Antal emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről*. Szent István Társulat, Budapest. (1941) pp.: 88-112.

⁴⁸⁸ TIHON, Paul: *L'Église*. In: BOURGEOIS, Henri – SESBOUE, Bernard – TIHON, Paul: *Histoire des dogmes III., Les signes du salut*. Desclée, Paris. (1995) pp.: 427-433

⁴⁸⁹ DENZINGER, Heinrich – HÜNERMANN, Peter: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Szent István Társulat, Budapest. (2004) p: 294

⁴⁹⁰ BOÉR, Miklós: *Az Unam Sanctam bulla az Egyház és az állam viszonyáról*. In: ANGYAL, Pál – BARANYAI, Jusztin – MÓRA, Mihály (szerk.): *Notter Antal emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről*. Szent István Társulat, Budapest. (1941) p: 96.

rendelkezése.⁴⁹¹ Az Egyházi Törvénykönyv 331. kánonja egyértelműen kimondja: „A püspökök testületének feje a római egyház püspöke, akiben tartósan jelen van az a tisztség, amelyet az Úr sajátosan Péternek adott meg, aki az első az apostolok között és ez a tisztség utódaira is átszáll. Ez a püspök Krisztus helytartója és ezen a földön az egész egyház pásztora; tehát hivatalánál fogva legfőbb, teljes, közvetlen és egyetemes rendes hatalma van az egyházban, és ezt a hatalmát mindig szabadon gyakorolhatja.”⁴⁹² Az 1917-es törvénykönyvben megfogalmazott pápai primátus a fentebb már ismertetett történelmi előzményekre épül.

8.4 Clairvaux-i Szent Bernát – a monasztikus életszentség megjelenése

A szentek a középkori európai kultúrában újra egyfajta hősként jelentek meg. Ők is egyszerű hétköznapi emberek voltak, ám feltétlen és mindent feláldozó hitük és életszentségük példája koruk kiemelkedő személyiségévé tette őket. Hírnevüket és elismertségüket arra használták, hogy segítsenek a rászorulókon és megvédjék a kiszolgáltatottakat. Aquinói Szent Tamás a hit, remény és szeretet hármásában fogalmazta meg a teológiai erények körét. Ezek az erények az általánosan megfogalmazott értelmi és erkölcsi erényektől azonban különböznek, hiszen ezek tárgya kizárólag az Isten. A „*gratia supponit naturam*”⁴⁹³ alapprincípiumból kiindulva a természet rendjében az erény az életszentség révén a természetfeletti értékrend szintjére emelkedik.

Szent Bernát életművében gyakran fellelhető a természet és természetfeletti közvetlen kapcsolata. Már egész fiatalon kifejti leveleiben, hogy a legtöbbet a hit által a természetből tanulta a természetfeletti megértéséhez. Szent Ambrushoz hasonlóan Szent Benedek szerint is az életszentség a Krisztussal való teljes és feltétel nélküli hitből és hűségéből fakad.⁴⁹⁴ A hiten keresztül megragadott valóságértelmezést a *prudentia* erényeként fogalmazta meg. Aquinói Szent Tamás később, A Szentháromságról írt művében hosszasan kifejti a *prudentia* erényének fontosságát, melyet a legfontosabbnak, minden erény alapjának tekint. A szerzetesi élet tekintetében a hit, remény és szeretet hármására építve az isteni erények szerinti életet jelöli

⁴⁹¹ ERDŐ, Péter: *A pápai primátus elvének kifejeződése a hatályos kánonjogban*. In: *Teológia* (2009).

⁴⁹² ERDŐ, Péter: *Codex Iuris Canonici. Az Egyházi Törvénykönyv. II. könyv, I. fejezet: Az egyház legfelsőbb hatósága*. [330–367. kk.] Szent István Társulat, Budapest. (1983)

⁴⁹³ A kegyelem föltételezi a természetet, vagyis a kegyelem és az ember viszonyának alaptétele. Szt Tamás a kegyelem és az ember viszonyát a tökéletes és a tökéletesíthető viszonyaként fogja föl.

⁴⁹⁴ DIÓS, István - CSABA GYÖRGYNÉ (szerk): *XVI. Benedek pápa megnyilatkozásai 2. Pápai dokumentumok 2005-2013*. Szent István Társulat, Budapest. (2018) p. 29.

meg legfontosabb alapelvként. Az így megvalósuló életszentség révén lehet eljutni az üdvösségre.⁴⁹⁵

Szent Bernát az addig inkább elvont formában megjelenő istenfogalom helyébe az emberek között élő és velük sorsközösséget vállaló, engedelmes és alázatos Krisztust, a *Verbum incarnatum*-ot állította. Karizmatikus személyisége és életpéldája döntő befolyást gyakorolt Nyugat-Európa politikai és vallási életére. Fellendítette a ciszterci rendet és hozzájárult a templomosok regulájának kidolgozásához is.⁴⁹⁶ Az 1132-1135 között készült *Liber ad Milites Templi de laude novae Militiae*, a Templomos lovagokhoz írt könyve, amelyről később részletesebben is beszélünk, a lovagrend alapokmánya lett. Az írás elején a templomos lovagok buzdítását követően kitér és bírálja a haragból, bosszúból, a földi javak megszerzése érdekében, vagy dicsőségvágyból gyilkoló harcosokat. Az ilyen motivációból indított küzdelmek akkoriban meglehetősen gyakran fordultak elő a lovagok és a katonák között. Írásában szembe állítja a világi szemléletű harccsal Krisztus katonáját. Hangsúlyozza, hogy Krisztus lovagjai nyugodtan, az üdvösség tudatának biztonságában vívhatják az Úr háborúját, nem kell félniük sem az ellenség megölésének bűnétől, sem saját haláluktól. Krisztusért meghalni ugyanis nem bűn, hanem a dicsőség. Az ellenség elpusztításával győzelmet nyernek Krisztusnak, életük feláldozásával magát Krisztust nyerik el. Az Úr pedig készségesen fogadja el az ellenség elpusztítását, de még szívesebben fogadja dicsőségébe az érte elesett harcost. Krisztus katonája tehát nem ok nélkül hord a kardot: ő Isten szolgálja a gonoszok megbüntetésére az igazak dicséretében. Fontosnak tartotta ugyanakkor kitérni a harcoló katonák lelki életére is, hiszen sok katona, lovag vont a kétségbe a háború jogosságát. Azt nehezményezték, hogy a katonai feladatok nehezítik, esetenként ellehetetlenítik a szerzetesi lelki életben, a közös imádságokban való részvételt, amely ugyanúgy fogadalmuk részét képezte. Szent Bernát útmutatása erre is kitért, amikor felhívta a templomos lovagok figyelmét a rájuk bízott feladat fontosságára: a keleti keresztények és a zarándokok ellen irányuló támadások elleni védelemre. Mai szóhasználatban valójában a templomosok voltak a keleti keresztény területek rendfenntartói, s erről Bernát több levelében is megemlékezett, méltatta szerepüket, jelentőségüket.⁴⁹⁷ Hangsúlyozta azonban, hogy a harcos szerzetesrend tagjai lelkiismeretük tisztasága érdekében

⁴⁹⁵ SAINT-JEAN, Raymond: *Prudence (Vertu de)*, In: *Dictionnaire de la spiritualité*. Beauchesne Publisher, Paris. (1986, XII/2) pp.: 2481-2482.

⁴⁹⁶ VACANDARD, Elphege: *Vie de Saint Bernard*. II kötet. pp.: 259-292.

⁴⁹⁷ SZENT BERNÁT: 175., 289., 392. levél. In.: MIGNE: *Patrologiae latinae CLXXXII*. Garnier fratres. Paris. (1859) pp.: 336.; 494-495.; 600.

csak végső esetben és csak segítő szándékkal alkalmazhatnak erőszakot. Életük kockáztatása révén szent hivatásuk természetfeletti távlatba emelkedett.

Bernát éles ellentétet rajzolt Isten katonái és a világi lovagok életformája között, bemutatva ezzel a szerzetes élet új formáját, a harcos monasztikusok modelljét. Írásait később több katonai és lovagrend vette át, amelyek elsősorban Spanyolországban és Portugáliában küzdöttek a kereszténység védelmében a muszlim hódítók ellen.⁴⁹⁸

Szent Bernát munkássága során mind a szerzetesi élet kapcsán, mind pedig egyházi, vallási és erkölcsi kérdésekben is fontos reformokat fogalmazott meg. Nevéhez fűződött a másodi keresztes háború szent hadjáratát meghirdető pápai bulla felolvasása, melyben feloldozást ígérve mindenkinek, aki a második keresztes hadjáratban részt vesz. Buzdító beszédének óriási hatását mutatja, hogy annyian kívánták felvenni a keresztet, hogy nem volt elég az előkészített jelképek száma, maga Bernát saját felsőruháit szétszaggatva adta a jelentkezőknek a kereszt jelképét.⁴⁹⁹ Az ő közreműködésének köszönhető az is, hogy a nyugati kereszténység megmenekült a II. Ince pápa és II. Anaklét ellenpápa miatti egyházszakadástól.⁵⁰⁰ A francia a grófságok, hercegségek és városok között ekkoriban igen gyakori viszályok elsősorban ahhoz kötődtek, hogy ki melyik pápát fogadta el. Szent Bernát igyekezett a harcokért és a békéért felelős urak lelkiismeretére hatni, az erőszakot megfékezni és az ellenfeleket kibékíteni.⁵⁰¹

A közel nyolcszáz éve múltra visszatekintő monasztikus életforma ezalatt az idő alatt jelentős átalakuláson esett át. Az eredetileg a világtól való elszakadás és a magány révén az Istenhez való tökéletes közeledés célja fokozatosan elhalványodott. A monasztikus intézmények belesimultak a körülöttük lévő társadalmi, gazdasági és politikai közegbe. Megszaporodtak azok a gazdasági és társadalmi kapcsolatok, amelyek bár továbbra sem lehetetlenítették el az eredeti szándékot, az Istenhez való közeledést és megszentelődést, ám a monasztikus életforma az eredeti céljától lassan eltávolodott. Szent Bernát reformtörekvései erre hívták fel a figyelmet. Szorgalmazta, hogy a rendek térjenek vissza az eredeti önkéntes szegénység életformájához. Kívánalmi között szerepelt, hogy a szerzetesek tartsanak

⁴⁹⁸ SZENT BERNÁT: Liber ad milites Templi: De laude novae militiae. III. fejezet. (forrás: <https://ricerchemedievali.wordpress.com/2011/05/28/de-laude-novae-militiae-ad-milites-templi-liber-testo-integrale-con-traduzione-in-italiano/>) Letöltés ideje: 2022. január 12.)

⁴⁹⁹ RUNCIMAN, Steven: *A keresztes hadjáratok története*. Osiris Kiadó, Budapest. (1999) pp.: 460-

⁵⁰⁰ LECLERCQ, Jean: *Clairvaux-i Szent Bernát*. Szent István Társulat, Budapest. (1998) p: 46.; SZENT BERNÁT: *124. levél: Ad eundem Hildebertum, qui nondum receperat dominum Innocentium papam*. In: MIGNE, Jacques Paul: *Patrologiae latinae CLXXXII*. Garnier fratres. Paris. (1859) p: 270.

⁵⁰¹ LECLERCQ, Jean: *Clairvaux-i Szent Bernát*. Szent István Társulat, Budapest. (1998) p. 47.

távolságot a világtól, életformájuk alapja ismét az elkülönülés, a magány legyen. Ehhez azonban a szerzetesrendeknek gazdaságilag is függetlenné kellett válniuk környezetüktől. A monasztikus rendeknek a korábbiakban kialakult hagyományoktól eltérően le kellett mondani minden olyan bevételforrásról, amely nem kizárólag a szerzetesek munkájából eredt. Így például nem fogadhattak el olyan birtokokat, amelyeket nem földműveléssel, az akkoriban egyedül jövedelmezőnek számító tevékenységgel szereztek meg. Ennek következtében meg kellett válniuk mindazoktól a javaktól is, amelyeket a monostorokba zarándokoló hívek adományoztak nekik, vagy amelyeket a temetési szertartásokat, szentmiséket követően a hívek helyeztek az oltárra. Vissza kellett térniük a külsőségek tekintetében is a pompát és kényelmet nélkülöző egyszerűségekre mind öltözetükben, mind környezetük, étkezési szokásaik és életvitelük kialakításában egyaránt, elutasítva mindent, ami elvonhatja az Istenre való összpontosításról a figyelmet.⁵⁰² Tagadhatatlan, hogy Bernát feltűnésével új eszme jelent meg monasztikusok, ezen belül is kifejezetten a ciszterci rend életében. A monasztikusok lelkiségében addigra már csak a világot elhagyó és az Istenben elmerülő magány lelkisége jelent meg. Bernát azonban újra felelevenítette a krisztusi küldetéstudatot hordozó új katona eszményét.

A 20. században ismét hangsúlyossá vált a szentek életén keresztül megmutatkozó követendő erények fontos szerepe. Erre utalt XVI. Benedek pápa 2011. április 13-i szerdai általános kihallgatásának katekézisében, amikor emlékeztetett azokra a szentekre, akik mindennapi életüket teljes mértékben Krisztusnak szentelték. Ferenc pápa pedig Szent Pál galatákhöz írt levelére hivatkozva úgy fogalmazott, hogy az életszentség a Szentlélektől származik, ezzel együtt Jézus megváltásának bennünket igazoló ingyenes ajándéka.⁵⁰³

8.5 A legenda műfajának megjelenése

A középkori szentek tiszteletéhez új hagiográfiai kellékként megjelenő keresztény életrajz az ún. *vita* a szent erényeinek és csodáinak hiteles dokumentumaként szolgált. A *vita* nem történeti, hanem teológiai hitelességre törekedett. Azt tekintették „igazi” szentnek, akinek élettörténetén keresztül megmutatkozott az erényes lélek felemelkedése Istenhez. Az új keresztény eszménynek megfelelő szent életrajzát – akár már életében, akár röviddel halálát

⁵⁰² LECLERCQ, Jean: Clairvaux-i Szent Bernát Szent István Társulat, Budapest. (1998) p. 31.

⁵⁰³ VATICAN.VA: *Ferenc pápa általános kihallgatása 2021. szeptember 1-én*. Forrás: https://www.vatican.va/content/francesco/en/audiences/2021/documents/papa-francesco_20210901_udienza-generale.html (letöltés ideje: 2022.02.23.)

követően – legenda⁵⁰⁴ formájában örökítették meg. A legenda műfajának előképe már az Ószövetségben is megtalálható. Sámuel, Illés és Ézsaiás történeteinek tartalmi és formai jegyei sokban hasonlítottak a kereszténység korai évszázadaiban a hitükért életüket adó vértanúk történeteire. Ezeket a történeteket a korakeresztény közösségek gyakran olvasták fel összejöveteleiken, innen ered a műfaj elnevezése is (a legenda latinul annyit jelent: olvasnivaló, olvasandó). Az első évszázadokat követően a vértanúság egyre inkább átadta helyét az életszentség példájának. A legendák immár az Istennek tetsző életet élő és sok esetben csodatévő szentek, mártírok, papok életét és tetteit örökítették meg, amelyekhez gyakran szent helyek, templomok ereklyék és ünnepek társultak. Szűkebb értelemben azt a középkori műfajt nevezzük legendának, amely a keresztény szentek életét mondja el, elsősorban a szentté avatáshoz felhasználható dokumentum megalkotása céljából. Főbb elemei közé tartozik a szent érényeinek felsorolása, erkölcsi tanításának és életpéldájának bemutatása. A leghíresebb 13. századi legendagyűjteményként Jacopo de Voragine *Legenda aurea*-ját tekintjük.

8.6 Összefoglalás

A háború az egyik legkegyetlenebb cselekedet, amelyben egy társadalom részt vehet, ezért nem meglepő, hogy szinte minden kultúra keresett valamilyen megoldást arra vonatkozólag, hogyan igazolhatja és racionalizálhatja a háborúban való szerepvállalást. Egyes társadalmak átfogó jogszabályokban kodifikálták azokat az indokokat, amelyek megszabták, hogy az adott nemzet hogyan és mikor indíthat, vagy viselhet háborút. Más társadalmak viszont olyan hagyományrendszeren keresztül értelmezték a háborút, amely, bár nem volt törvényekben kodifikálva, mégis az adott nemzet társadalmi szerkezetének egészét áthatotta. Ezek a normák azonban semmiben sem voltak megengedőbbek, mint más, törvényekben megfogalmazott szempontrendszerek.

A középkorban a háborúval kapcsolatos írott és íratlan megközelítések később a Római Birodalomba beáramló germán népek és a birodalom népei közötti interakciók következtében összefonódtak. A Római Birodalom hanyatlásától a kereszties hadjáratok kezdetéig a keresztény egyházban és Nyugat-Európában a jog és a háború egymáshoz való viszonya jelentős átalakuláson ment keresztül. Tertullianus és Origenész pacifizmusa fokozatosan változott meg annak érdekében, hogy megfeleljen a kor új igényeinek. Ahogy a keresztény eszmerendszer

⁵⁰⁴ Legenda: sajátos keresztény irodalmi műfaj, amely a szentek életét dolgozza föl. Azokat a csodás eseményeket írják le, amelyek alapján a szent, vagy vértanú szentté avatható, vagy amely alapján a szentté avatása már meg is történt. A legendák szerkezetének klasszikus formája: először a szent életét, majd a hitéért vállalt szenvedéseit, végül csodatételeiről mutatja be.

eggyé vált a római birodalom társadalomszemléletével, úgy módosultak vele együtt a háborúról alkotott elképzelések is. A pacifizmust valójában egyfajta ideálnak tekintették, s ahogy minden ideál tekintetében, ez esetben is rá kellett ébredniük, hogy bizonyos helyzetekben – ld. muszlim hódító háborúk – a pacifizmus már nem jelent megoldást. A Római Birodalom összeomlásával eltűnt a császár személyéhez kapcsolódó központi autoritás, az európai nemzetek pedig immár kifejezetten saját regionális céljaikért háborúztak. A központi hatalom megszűnésével párhuzamosan csökkent a törvények – köztük a hadviselésre vonatkozó törvények – betartásának hatékonysága is. Bár az egyház következetesen a békét hirdette, az idő múlásával egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a keresztényeknek vagy küzdeniük kell a fennmaradásukért, vagy elvesznek az időben és a különböző nemzeti, területszerző, hódító és vallási alapon megfogalmazott háborúk következtében eluralkodó anarchiában. Hamarosan a keresztények körében is egyfajta kötelességgé vált a harcokban való szerepvállalás, igaz, csak szigorúan meghatározott feltételek betartásával. Bár ezeket a szempontokat számtalanszor figyelmen kívül hagyták, továbbra is hangsúlyozták, hogy az egyház soha nem támogatta a háborúskodást, igaz nem propagálta a pacifizmust sem. Később, amikor az egyháznak már nem kellett ilyen mértékben külső támadásoktól megvédenie magát, már olyan szorosan összefonódott a politikával, az európai terjeszkedés miatt az egyház is újabb és újabb háborúkba keveredett.

A kereszties hadjáratok fordulópontot jelentettek a nyugati társadalomban: Európa többé már nemcsak saját határain belül folytatott háborúkat, hanem túlnyúlt azokon és terjeszkedni kezdett. A kora középkorban Európa-szerte folyamatosan harcok dúltak, melynek kapcsán a háború és a keresztény katona, lovas szerepének erkölcsi megítélése ismét hangsúlyossá vált. Kiemelkedő teológusok, egyházi vezetők és pápák a régi keresztény írók művei alapján értelmezték újra és emelték ismét a társadalmi erkölcsi megfontolás középpontjába a háborúval kapcsolatos teóriákat. E teóriák azonban merőben eltértek a kor erőszakosságától. Olyan kidolgozott, tudományos alapokon nyugvó rendszerként működtek, amelyek megkísérelték szabályozni egyfelől a háború indításának jogát (*ius ad bellum*), másfelől a fegyveres konfliktusok során tanúsított magatartást (*ius in bello*). Ahhoz, hogy megértsük a kereszties hadjáratok egyik alapvető aspektusát, a kereszténység háborúról alkotott elképzeléseinek kihatását, meg kell tehát néznünk, hogyan keveredtek és változtak fokozatosan az igazságos háborúról alkotott különböző elképzelések, hogy legitimálják egy másik terület, vagy nép vallási alapon történő meghódítását.

A keresztény szerzetesség először Egyiptomban és Palesztinában jelent meg a 3. század vége felé. Eredeti formájában a sivatagban magányosan élő remeték, *anakhóréták* életmódja

volt. A „monasztikus” szó maga a görög „*monosz*” szóból származik, jelentése: „egyedül”. A szerzetesek olyan (többnyire laikus) emberek voltak, akik a társadalomból kivonulva magányosan gyakorolták az Istennek tetsző spirituális életet. A középkori nyugaton hosszú évszázadokon át Szent Benedek regulája (*Regula Sancti Benedicti*) képviselte a monasztikus életmód általános szabályzatát. Az adományokkal gazdagon elhalmozott, olykor világi fejedelmek által kizsákmányolt bencés apátságok pedig prominens helyet foglaltak el Európa társadalmi életében, mint nagybirtokos közösségek, egyházi patrónusok, illetve az oktatás és tudományos élet központjai.

Clairvaux-i Szent Bernát az egyháztörténelem egyik legmeghatározóbb személyisége, egyben saját korának legnagyobb egyénisége volt. Óriási hatással volt Európa politikai, irodalmi és vallási életére. Egyszerre látjuk őt a szerzetesi élet reformátoraként és a keresztes hadjáratok elkötelezett hirdetőjeként, máskor az eretnekség kérlelhetetlen vádlójaként lépett fel, majd szenvedélyes prédikátorként, akit Krisztus iránti odaadása elvezetett a spiritualitás egy merőben új – az ún. *devotio moderna* – iskolájának kialakulásához, melynek legjelentősebb tanítása az „*imitatio Christi*” középpontba állítása volt.

9 Keresztes hadjáratok, a középkori lovagi kultúra kialakulása

A lovagok (*miles*) a középkori nyugati keresztény Európában a királyok fegyveres kíséretében jelentek meg. Fokozatosan alakult lovagrenddé a kezdetben vad és fegyelmezetlen, nehézfegyverzettel felszerelt lovas katonákból álló harcos kisnemeselek csoportja. A lovagság eszméjének civilizálódása, fejlődése során a lovag archetípusa egyre jobban azonosult a nemességgel, kialakítva hűbériségen alapuló intézményrendszerét, miközben felépítette az erényes keresztény harcos ethoszát. Nagyjából a 11-12. századra a lovagok már csak nemes emberek, gazdag földbirtokosok, illetve az uralkodó osztály tagjai közül kerültek ki, tekintettel arra, hogy csak ők engedhették meg maguknak a nehézpáncélos lovas hadviselés jelentős költségeit (lótartás, fegyverzet, személyzet). Az egyház maga is jelentősen hozzájárult a lovagság renddé formálódásához. A *pugnatores*, *laboratores*, *oratores* (harcosok, dolgozók, imádkozók) hármásának ideológiáját kiegészítette a szegények és zarándokok védelme, a pogányok elleni küzdelem és a Szentföld visszafoglalásának eszméje. A lovaggá ütött harcos kardját és fegyverzetét az egyház is megáldotta.⁵⁰⁵ A lovagi címet eredendően nem lehetett örökölni vagy adományozni, csak megfelelő nevelés és kiképzés révén megszerzett tudás révén válhatott valaki lovaggá. Később a cím apáról fiúra szállt, azok számára pedig, akik nem örökölhettek, egyfajta feudális megállapodás részeként – például katonai szolgálatért cserébe – vált lehetségessé, hogy ehhez a különleges társadalmi réteghez tartozhassanak.⁵⁰⁶ A 15. századtól a lovagi eszme hanyatlásnak indult. Ekkoriban már az is előfordulhatott, hogy a király a hagyománytól eltérő módon városi polgároknak, vagy a parlament tagjainak is lovagi címet adományozzon.⁵⁰⁷ A lovagok nem képeztek egységes társadalmi csoportot, a nagybirtokosi körből kikerülő felsőbb réteget tulajdonképpen nem is nevezték lovagnak. Ez az elnevezés inkább ahhoz az alsóbb réteghez kapcsolódott, amelynek vagyonát a hadfelszerelés és pénzjáradék képezte.⁵⁰⁸

A lovagi ideál a görög *kalokagathia*⁵⁰⁹ eszméjéhez hasonlítható. Ekkoriban vált ismét értékévé mindaz, amit az őskeresztények korábban még nem tartottak ilyen fontosnak. A testi

⁵⁰⁵ ZEMPLÉNYI, Ferenc: *A középkori udvari kultúra funkcióváltozása a reneszánszban*. In.: R. Várkonyi, Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest. (1987) pp: 60-63.

⁵⁰⁶ BLOCH, Marc: *A feudális társadalom*. Osiris Kiadó, Budapest. (2002) pp.: 317-320.

⁵⁰⁷ GYÜRKI, László: *Magyar zarándokok és emlékek a Szentföldön*. Szent István Társulat, Budapest. (2008) p: 28.

⁵⁰⁸ ZEMPLÉNYI, Ferenc: *A középkori udvari kultúra funkcióváltozása a reneszánszban*. In.: R. VÁRKONYI, Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest. (1987) pp.: 54-56.

⁵⁰⁹ *Kalokagathia*: a görög *kalosz*, (szép) és *agathosz* (jó) szavakból származó kifejezés. Antik nevelési elv, mely összekapcsolta az erkölcsösséget (jó) a szép testi megjelenéssel. In: DIÓS, István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon VI*. Szent István Társulat, Budapest. (2001) p: 89.

erő, harcedzettség és a fejlett fizikum a lelkierővel, kitartással, a szenvedés és a halál megvetésével, mértékletességgel és önuralommal kiegészítve mind a jó lovag testi és lelki tulajdonságai közé tartoztak.⁵¹⁰ Ehhez tartozott továbbá a hűbérúr iránti feltétlen hűség, valamint a legendás hírű „lovagiasság”, amely a legyőzöttekkel szemben való nagylelkűségben, a gyengék és elesettek gyámolításában és a női nem feltétlen tiszteletében nyilvánult meg.⁵¹¹ A lovagi életforma a középkorban különleges életmódot jelentett. Egyedi kultúrája, jól felismerhető megkülönböztető jegyei (öv, páncélzat, családi jelképpel, címerrel, mottóval díszített pajzs, kard stb.), szokásai és a mai napig is ismert lovagi torna különleges rangot kölcsönzött neki. Háború esetén a páncélos nehézlovasságon belül a lovagok az uralkodó fegyveres erejének jelentős fegyvernemét tették ki. Kiválóan képzett egyéni harcosok voltak, akik elsősorban a közelharcban vettek részt. Egyetlen gyalogos katona vagy íjász sem tudott szembe szállni egy lovaggal. Önálló egységet képeztek, a többi fegyvernemmel alapvetően nem működtek együtt. Csak szemből támadtak, betartva a lovagiasság szabályait. A küzdelem során elsősorban foglyokat igyekeztek ejteni, akikért később váltságdíjat követeltek.

A lovagok nevelése 7-8 éves korban kezdődött el, amikor egy lovag várába küldték őket, ahol 14-15 éves korukig apródként éltek. Ezalatt más, hasonló korú fiúkkal együtt megtanulták a lovagi tudomány alapjait. Kezdetben idejük nagy részében a lovaglást, nyíllövést, úszást, birkózást és ökölvívást gyakorolták, valamint azt is megtanulták, hogyan kell harcolni a lándzsával és a karddal. A vár papja, vagy a család hölgy tagjai megtanították őket írni-olvasni és elsajátították a társadalmi érintkezés illemszabályait is.⁵¹² 14-15 éves korukban új szintre léptek fegyverhordozóként. Ekkor kezdték megtanulni a bonyolultabb harci technikákat. Tovább képezték őket – immár valódi fegyverekkel gyakorolva – a kardforgatásban, de a csatabárddal és buzogánnyal vívott közelharcok terén is fejlesztették őket. Békeidőben vadászatokra, solymászatokra, illetve politikai megbeszélésekre is elkísérték urukat, háborúban pedig az ő feladatuk volt a lovag fegyverzetének ellenőrzése, karbantartása. Ha a lovag a csatában megsérült, a fegyverhordozó feladata volt a csataterőről hátra vinni és elsősegélyben részesíteni. Megtanultak táncolni, énekelni, az irodalom terén pedig igyekeztek vers- és dalírással jeleskedni (hajnal dalok, trubadúr énekek stb.). A hét szabad művészethez hasonlóan kialakult a hét lovagi készség is (*septem probitates*), amely a lovaglást, vívást, nyilazást, úszást,

⁵¹⁰ CHRISTOPH, Peter: *Milites Christi. A keresztény lovagság.* Szent István Társulat, Budapest. (2007) pp.: 3-7.

⁵¹¹ UTRIO, Kaari: *Éva lányai -Az európai nő története.* Corvina Kiadó, Budapest. (1989)

⁵¹² TARJÁNYI, Zoltán: *Pedagógia I. A keresztény nevelés és oktatás története.* Szent István Társulat, Budapest. (1998) pp.: 84-86.

vadászatot, sakkozást és éneklést foglalta magába. A tanoncok akkor nyerhették el a lovagi címet, ha bizonyosságot tettek tudásukról és szilárd jellemükről.⁵¹³

Lovaggá avatás szertartását általában nagy ünnepekhez kapcsolódóan (karácsony, húsvét) tartották meg.⁵¹⁴ A lovag – bármely rétegeből is származott a társadalomnak – az avatás révén az uralkodó osztály tagja lett. Az avatás a kard átadásával kezdődött, majd a páncél és a sarkantyúk felcsatolását követően a váll- és nyakérintésből állt. A szertartás végén az újdonsült lovag esküt tett. A szertartás később kiegészült az egyházi résszel is (gyónás és áldozás), melynek lényege a lovagjelölt lelki megtisztulása volt. A gyónás és áldozás után kapta csak meg felszerelését, majd esküt tett, s hatalmas lakomával ünnepelték az új lovag születését.⁵¹⁵ A loagnak egész életében a lovagi kódex szerint kellett élnie. A kódex előírásai a nők, az elesettek és a keresztény egyház védelmezéséről, valamint a király (vagy más hűbérúr) iránti odaadó szolgálatról rendelkeztek és a lovag egész életében kötelező érvénnyel bírtak.

A kereszties háborúk kiváltó okait több száz évvel az első hadjárat megindítása előtt kell keresnünk. A Szentföld eredendően a zsidók vallási központja volt, mely a 4. századtól a keresztények legfontosabb zarándokhelyévé is vált. A 7. századtól Jeruzsálemet a mohamedán arabok is szent városuknak tekintették, s ezek a különböző vallások attól függetlenül, hogy Bizánc és a Perzsa birodalom közül éppen ki gyakorolta a terület feletti irányítást, hosszú időn át békében éltek egymás mellett. Amikor azonban Omár ibn al-Khattáb kalifa 638-ban elfoglalta Jeruzsálemet, a keresztény zarándokokat folyamatos zaklatások érték. A hetedik század elején a muszlim arabok Észak-Arábiától Kis-Ázsián és Észak-Afrikán keresztül egészen Spanyolországig folytattak hódító és térítő vallásháborúkat. Ezeknek elsőleges célja a területszerzésen túl a keresztények leigázása és a muszlim hit erőszakos terjesztése volt. A legyőzöttek számára három lehetőség állt rendelkezésre: vagy áttérnek az iszlám hitre, vagy meghalnak, vagy pedig megalázzák őket, *jizyah*-t⁵¹⁶ fizetnek és másodrendű állampolgárként élnek a muszlim hódítók „védelme” alatt.

⁵¹³ MACDONALD, Fiona: *Knights, Castles, and Warfare in the Middle Ages*. World Almanac Library (2006) pp.: 22-25.

⁵¹⁴ KEEN, Maurice: *Chivalry*. Yale University Press, London (1984) p. 10.

⁵¹⁵ DUBY, Georges – MANDROU, Robert: *A francia civilizáció ezer éve*. TIT Gondolat Kiadó, Budapest. (1975) pp.: 54-68.

⁵¹⁶ A Korán a *jizyát* olyan adóként írja le, amelyet a Könyv Népeire (*Ahl al-Kitāb*), azaz az ábrahामी vallások másik két fő ágához tartozó vallási csoportokra (zsidókra, keresztényekre és más egyistenhívő csoportokra) vetnek ki, akik megszegik az ő vallási és erkölcsi szabályaikat (9:29: Harcoljatok azok ellen - azok között, akiknek az Írás adatott -, akik nem hisznek Allahban és a Végső Napban és nem tekintik tilalmasnak azt, amit Allah és az Ő küldötte megtiltott és nem vallják az igazság vallását - harcoljatok ellenük mindaddig, amíg megadják a jótettért járó Dzsiziát, lévén, hogy becsületüket veszített).

Forrás: <https://eihit.com/?url=2&szsz=9&ny=hu&ayasz=30#eleje> (letöltés ideje: 2022.12.11)

Az egyházszakadást követően⁵¹⁷ a keleti és nyugati keresztény egyház között feszülő évszázados ellentét következtében az ezredforduló után a bizánciak tovább veszélyeztették a keresztény zarándokok biztonságát. Amikor az arabok már a Bizánci Birodalom fővárosát támadták, VII. Mikhaél Dukasz (Kr.u. 1059 – 1090 körül) bizánci császár segítséget kért VII. Gergely pápától,⁵¹⁸ ám ezt a segítségnyújtás csak jóval később, I. Alexiosz Komnénosz császár ismételt kérésére, II. Orbán pápa clermont-i zsinaton elmondott felhívásának eredményeképpen érkezett meg.⁵¹⁹

9.1 A lovagi kultúra kialakulása Magyarországon

A középkori Magyarország a hozzá kapcsolódó, más nemzetekből álló országrészekkel együtt soknemzetiségű államkomplexus volt. Azáltal, hogy egyedül a királyi udvarnak voltak meg a személyi és anyagi feltételei egy udvartartás megszervezésének, csak a királyi udvar válhatott a feudális lovagi kultúra megteremtőjévé. III. Béla (1172-1196) uralkodása alatt indult meg a lovagi kultúrának otthont adó olyan középkori magyar királyi székhelyek kiépítése, mint például Esztergom, később IV. Béla idején Buda, vagy Károly Róbert uralkodásakor Visegrád. Magyarországon a nagyúri birtokokra épülő gazdasági és katonai központok tulajdonképpen csak a 15. század elejétől tekinthetők a lovagi kultúra központjainak is. Ugyanakkor elmondható, hogy a magyar királyi udvarok ezekben az évtizedekben nemzetközi súllyal rendelkeztek, számos uralkodó találkozóhelyei voltak. Amikor például VIII. György pápa felszólítására a három leghatalmasabb keresztény uralkodó: I. (Barbarossa) Frigyes német-római császár, II. Fülöp Ágost francia és I. (Oroszlánszívű) Richárd angol király a III. keresztes hadjárat során hadba szállt Jeruzsálem felszabadítására, 1189-ben III. Béla addig soha nem látott pompával és vendégszeretettel fogadta a Szentföld felszabadítására igyekvő és Magyarországon áthaladó seregeket.⁵²⁰

Különösen sokat tettek a nemzetközi kulturális élet vérkeringésébe való bekapcsolódás érdekében azok a királynék is (pl. III. Béla második felesége, Capet Margit francia királyné, vagy II. Endre három felesége, a meráni Gertrud, a francia Courtenay Jolán és az olasz Estei

⁵¹⁷ NICHOLS, Aidan: *Rome and the Eastern Churches: A Study in Schism*. T & T Clark, Edinburgh. (1992) pp.: 27-36.

⁵¹⁸ HARRIS, Jonathan: *Byzantium and the Crusades*. Bloomsbury Publishing Plc, London. (2014) pp.: 21-76.

⁵¹⁹ RILEY-SMITH, Jonathan: *The Crusades, 1095–1198*. In: RILEY-SMITH, Jonathan – LUSCOMBE, David (szerk.): *The New Cambridge Medieval History*. Cambridge University Press, Cambridge. (2004) pp.: 553-563.

⁵²⁰ GERÉZDI, Rabán – KLANICZAY, Tibor – V. KOVÁCS, Sándor – PIRNÁT, Antal – STOLL, Béla – VARJAS, Béla (SÖTÉR, István (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. (1964) pp.: 71-72.

Beatrix), akik mind Európa legfényesebb lovagi központjaiból érkeztek, magukkal hozva hatalmas kíséretüket, udvari embereiket.

Zsigmond magyar, német és cseh király, német-római császár európai hírű budai udvara a nemzetközi politika egyik fontos központja volt. 1396-ban Buda volt az európai lovagság utolsó nagy seregszemléjének a színhelye. Itt gyülekeztek Nyugat-Európa lovagjai, a legnagyobb nemzetek uralkodói, hercegei és legjobb katonai vezetői, hogy a magyar király vezetésével részt vegyen a török ellen indított keresztes hadjáratban.⁵²¹

Az első keresztes hadjárat idején a mondákban, legendákban, dalokban, regényekben és képzőművészeti ábrázolásokban megjelentek az olyan, saját ikonográfiával rendelkező hős szentek, mint például a sátánt pokolba taszító Szent Mihály arkangyal, vagy sárkányölő Szent György. Ekkoriban létesültek a magyar udvari lovagrendek is: a Szent György lovagrend (1326) és a Sárkányrend (1408). Kialakult a szent és hősi lovagi eszmények kultusza, mely később kiegészült valós történelmi személyekhez köthető kultuszokkal is. A vallásos költeményekben, énekekben, zsoltárokból, himnuszokban, misekönyvekben és breviáriumban megjelenő glosszák már Árpád-házi magyar szentekre, különösen a pogányokon mindig győzedelmes Szent Lászlóra utalnak.⁵²² Ő lett a magyar lovagkirályok legfőbb eszményképe, kanonizációját III. Béla kezdeményezte. Szent László kultuszát Nagy Lajos iránta érzett tisztelete is tovább erősítette, aki önmagára lovagkirályként, Lászlóra pedig példaképeként tekintett.⁵²³ Zsigmond király is nagy tisztelettel viseltetett iránta. Minden siker és minden kudarc után elzarándokolt Szent Lászlónak a nagyváradi dómban levő sírjához, hogy ihletet vagy vigasztalást merítsen és halálos betegen, utolsó kívánsága is az volt, hogy Szent László közelében temessék el.⁵²⁴

A Szent László lovagideál kialakulását az is segíthette, hogy Magyarországon a nyugati értelemben vett lovagi kultúra sosem alakult ki. A magyar lovagság az ideákon keresztül tudott a lovageszmékhez kapcsolódni, melynek nagyon fontos történelmi funkciója volt a magyar művelődés fejlődésében.⁵²⁵ Az ősi kultúra elsorvadását követően a vallásos világszemlélet

⁵²¹ HORVÁTH, Henrik: *Zsigmond király és kora*. Budapest Főváros Nyomdája, Budapest (1937) pp.: 32-33.

⁵²² HORVÁTH, János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest (1931) p: 56. Forrás: <http://mek.oszk.hu/16800/16843/16843.pdf> (letöltés ideje: 2020.05.13.)

⁵²³ JÁNOS, István: „Légy a hazádnak bajnoka.” *Szent László alakja a magyar irodalomban*. Szabolcs–Szatmár–Beregi Szemle. (1992) p. 139.

⁵²⁴ HORVÁTH, Henrik: *Zsigmond király és kora*. Budapest Főváros Nyomdája, Budapest (1937) p.: 32. (forrás: <http://mek.oszk.hu/19200/19285/19285.pdf>)

⁵²⁵ VESZPRÉMY, László – SZABÓ Péter: *Szent László a gyalogság védőszentje*. Budapest, Magyar Honvédség, Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ, 1993. p. 19. VESZPRÉMY László: *Magyar király a Szentföldön: II. András keresztes hadjárata, 1217–1218*. Figyelő, 31. évf. (2009), 4. szám, pp. 3–9.

mellett a lovagi kultúra hozott először világi szint és jelleget a magyar művelődésbe. Ez azonban nem jelentette az egyházi és a világi gondolkodás elkülönülését, hiszen a lovagi életszemlélet is alapvetően vallásos elemekre épült. A középkori Magyarországon népszerű „háborús szentek”, mint Szent László, Szent György, Szent Márton, vagy Mihály arkangyal kultusza tehát egyaránt képezte a mindennapi élet fontos elemét (például amikor természeti csapások, árvíz, aszály, vagy járvány esetén egy-egy közösség egésze fordult egy szenthez segítségért), de az igen gyakori háborúskodásoknál egy-egy csata előtt a magyar vitézek is a „szent-királyok” oltalmába ajánlották magukat.⁵²⁶

Mivel a háborúk idején a szerzeteseknek is szükségük volt védelemre, az I. kereszties hadjárat idején a szerzetesrendek mintájára létrejöttek az első egyházi lovagrendek. Hasznosságukra hamar rádöbbsent mind az egyház, mind pedig a társadalom és mindkét fél adományokkal, kiváltságokkal támogatta megerősödésüket. A lovagok feladata eredetileg a zarándokok lelki gondozása, a betegek ápolása, gyógyítása, illetve a zarándokok fegyveres védelme volt. A valódi szerzetesekhez hasonlóan az egyházi lovagrendek tagjai is hármas fogadalmat tettek (erkölcsi és szexuális tisztaság, engedelmisség és szegénység) melyet egy negyedikkel (a katolikus hit és zarándokok védelme) egészítettek ki. A szerzetesektől tehát tulajdonképpen csak a kard használatában különböztek. A harcosokat tehát meg kellett nyerni az egyház és a keresztény hit védelmezőjévé. Ekkoriban jelent meg a már korábban is tárgyalt lovagszent típusa.

9.2 Az egyházi lovagrendek kialakulása

Az első lovagrendek tagjai nem olyan szerzetesek közül kerültek ki, akiknek engedélyük volt a hadakozásra és a vérontásra, hanem olyan világi lovagok alkották, akik különleges helyzetük tudatában a hadakozáson kívüli életvitelüket igyekeztek szerzetesi szabályzatok alapján megélni.⁵²⁷

Kezdetben sokan feltették a kérdést, hogy valójában kinek is kell őket tekinteni: papok, szerzetesek, vagy lovagok? Hiszen a papok és szerzetesen nem ölnek. Ha viszont ölnek akkor csakis harcosok, lovagok lehetnek. A korabeli keresztény teológusok nem tudták elfogadni a szent élet és a háború közötti kettősséget, ezért a közösség megszilárdításához és szerzetesrenddé nyilvánításához meg kellett szerezni a római katolikus egyház, vagyis a pápa

⁵²⁶ HORVÁTH, Richárd: *Laskai Ozsváth*. Budapest, 1932. p. 62. (forrás: https://en.mandadb.hu/common/file-servlet/document/549392/default/doc_url/Laskai_Ozsvt_1932_kereshet.pdf)

⁵²⁷ PRUTZ, Hans: *Die geistlichen Ritterorden. Ihre Stellung zur kirchlichen, politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Entwicklung des Mittelalters*. Verlag Haude & Spener, Berlin. (1977)

engedélyét. A pápai jóváhagyás kieszközlésében nagy szerepet játszott a korábbiakban már bemutatott *Bernard de Fontaines*, a későbbi Szent Bernát ciszterci szerzetes és hittudós, aki szintén lovagi családból a burgundiai Champagne határvidékéről származott. A Clairvaux-i apátságot megalapító, kortársai között kiemelkedő műveltségű és nagy hatású szónok hírében álló Szent Bernát 1129-ben már mind a papság, mind pedig a laikusok körében erkölcsi tekintélynek számított a francia királyság területén. A ciszterciek *Charta Caritatis* néven ismerté vált szabályzatának kidolgozását követően Bernát úgy látta, a templomos rend nemcsak Jeruzsálem védelméről gondoskodhat, de a nyugat-európai lovagság megreformálására is esélyt kínál. A nyugati lovagi intézmény reformja már az I. keresztes hadjárat előtt is fontos kérdéssé vált, mivel a 11. századi lovagok erőszakosak és fennhéjázó, vérbosszúktól sem idegenkedő harcosok voltak, akik elé Szent Bernát a templomos lovagokat állította példaképként. Ugyanakkor úgy vélte, hogy az új rend az egyház számára is esélyt jelent. Kialtványa, az Új lovagság dicsérete (*De laude novae militiae*) a keresztény lovagi tanítás alapidokumentumává vált, melyben olyan újfajta lovagságot mutat be, amely egyidejűleg két irányban harcol. Egyszerre vívja csatáit a gonosz szellem, és az emberi bűnök ellen, fegyveres erőt képezve mind a gyengék, az árvák, az özvegyek, mind pedig az egyház jogainak védelme érdekében.

Az általa bemutatott lovagoknak, szerzeteseknek sem saját vagyonuk, sem családjuk nincs és bajtársi közösségben élnek. Nem félnek a bűntől és készek megküzdeni az ellenséggel Krisztusért. A dokumentum ezzel nemcsak az ellenség megölését igazolta, de különbséget is tett a világi és egyházi lovagok között. Míg a világi lovagok elsősorban vagyonukat gyarapították, egyéni céljaikért és a gazdagságért harcoltak akár erőszakkal is, úgy a templomosok által megszemélyesített új típusú lovagot azonban nem érdekelte a vagyon, az egyéni meggazdagodás. Egész életét a Jeruzsálem, a Szentföld és a kereszténység védelmének szentelte.

9.2.1 A katona és a lovagszent

A lovagszent archetípusát, a keresztény lovag eszményképét és hagiográfiai modelljét először a Cluny bencés monostor második apátjának, Szent Odónak (Kr.u. 879-942) aurillac-i Geraldról írt életrajzában fedezhetjük fel. Odó maga is sokoldalú és nagyformátumú személyiség volt: tudós, apát, arisztokrata és remete. Érdekes, hogy Szent Gerald életéről írt legendájában – bár ő maga sosem találkozott Aurillac grófjával – Odó maga is azt írta, hogy alaposan áttekintve a nagyhatalmú gróf életét, kutatásai során számos kétség fogalmazódott meg benne Gerald szentségével kapcsolatban.

Aurillac-i Szent Gerald nem volt pap, vagy szerzetesrend tagja, életét gazdag, laikus nemesként élte, ám gazdagságát és hatalmát a szegények megsegítésére fordította. Tisztaságot fogadott, birtokain templomot és kolostort építtetett, életpéldájával pedig áthidalta a vallásos és világi élet között húzódó egyre nagyobb szakadékot megmutatva, hogy jámbor és igazlelkű élet mellett is lehet a hatalmat és gazdagságot Istennek tetsző módon felhasználni. A szkeptikus Odo végül arra a következtetésre jutott, hogy Gerald tettei és életpéldája révén méltóvá vált a szentségre és a tiszteletre.

Az aszkézis és nemes jellem mellett megjelent továbbá a hősiesség és lovagiasság karaktere is, amely összességében új szentípust alkotott meg: a lovagszentet. A szentség új eszményének értelmezésében új attribútumokként jelent meg a kereszténység, az egyház és Európa védelme, a protestantizmus elleni küzdelem, valamint az új világrészek felfedezését követően a hit terjesztése is.⁵²⁸

9.2.2 A Templomos Lovagrend

Amikor 1099-ben a keresztény hadak visszafoglalták Jeruzsálemet, ismét megindulhattak a szentföldi zarándoklatok. Ez hívta létre azokat az új intézményeket, amelyek egyszerre védelmezték a Szentföldet, a zarándokokat, illetve szükség esetén ápolták a betegeket. A keresztes lovagok az elfoglalt Jeruzsálemben latin királyságot és latin patriarkátust is szerveztek, biztosítva ezzel a nyugati egyházi intézmények megletelepedését a térségben. A Szent Sírtemplom papsága 1114-ben kanonoki testületbe szerveződött, s ehhez kapcsolódva alakult meg nyolc francia lovagból eleinte még világi testületként a templomosok közössége.⁵²⁹ A lovagok kezdetben a tengerpart és Jeruzsálem közötti úton haladó zarándokok fegyveres védelmére kötelezték el magukat. Később II. Balduin jeruzsálemi király a Salamon-féle templom helyén telepítette le őket, innen ered a nevük is: templomosok (*fratres militiae Templi*). A „*pauperes commilitiones Christi*”-nek, vagyis „szegény lovagoknak” nevezett közösség részben a számukra tett adományok, részben pedig a kiváltságok biztosította anyagi alapok gyors növekedése miatt később a leggazdagabb és legismertebb lovagrenddé vált. Rendkívül gyorsan elterjedtek Franciaországban, Angliában, Spanyolországban és Európa számos országában, így Magyarországon is.

Az első évtizedekben még nem volt kiforrott szabályzatuk, az legkorábbi feljegyzések is viszonylag későn születtek róluk. Az 1128 januárjában a katolikus egyház vezetői által

⁵²⁸ KÜHÁR, Flóris: *Bevezetés a vallás lélektanába*. Szent István Társulat, Budapest. (1926) p: 90.x

⁵²⁹ FÉLEGYHÁZY, József: *A középkor egyháza*. In.: BANGHA, Béla – IJJAS, Antal (szerk.): *A keresztény egyház története*. Pázmány Péter Irodalmi Társaság, Budapest. (1939) pp.: 278-284.

összehívott és Szent Bernát vezetésével megtartott Troyes-i zsinaton – amelyen többek között *Hugues de Payns*,⁵³⁰ a rend nagymestere is részt vett – elfogadták a rend első reguláját, amely a templomosoknak megfogalmazott részletes ajánlásokat tartalmazott. Ezek az ajánlások kiterjedtek például a csata közbeni imák ütemezésére, a lovag ápolására és az étrendre is. A szerzetesektől eltérően a lovagok nem engedhették meg maguknak a böjtöt és a virrasztást, hiszen meg kellett őrizniük harckészültségüket, állóképességüket, ám ebből a szabályzatból az nem derült ki, hogyan éltek valójában, inkább csak arról szólt, hogyan kellene élniük általánosságban. A szerzetesrend regulája kiemelkedőnek tekinthető abból a szempontból is, hogy egyfajta katonai rendtartást tartalmazott, vagyis katonai kérdéseket is szabályozott. A templomos lovagok vajában kettős ideált követtek. Életfilozófiájukban mind a katonai (*disciplina militaris*), mind pedig a szerzetesi fegyelem (*disciplina regularis*) kiemelkedően fontos szerepet játszott.

Szent Bernát 1132-35 között keletkezett írása, a *De laude novae militiae* (Az új lovagság dicséretéről) már részletesebben foglalkozik a jeruzsálemi lovagok életével. Egyszerre buzdítja és bírálja őket, irányt mutat a lelkiiség megfelelő megéléséhez, hogy segítsen leküzdeni azt a belső feszültséget, amely egyrészt a szerzetesi élet megélése miatt megütközés váltott ki, ugyanakkor igazolja a rájuk bízott feladat jogosságát is. Hangsúlyozza a helyi keleti keresztény közösségek védelmében és a gyakori erőszakos támadásokkal szembeni rend fenntartásában vállalt kiemelt szerepüket.⁵³¹ A Troyes-i a zsinat új korszakot nyitott az egyház történetében. Azáltal, hogy Jeruzsálem visszafoglalását követően a Szentföldön megújult a vallási élet, a zsinati szövegekben azt is meghatározták, hogy ennek a harcos szerzetesrendnek tagjai bűn elkövetése nélkül joguk volt keresztények védelmében és a kereszt ellen fellépők megölésére. Ennek nyomán vehették fel a templomos lovag nevet, az új jeruzsálemi közösséget pedig a latin egyház szerves részének tekintették. Az egyház ekkor jelentette ki először, hogy Krisztus nevében szabad ölni. A templomosok híre gyorsan elterjedt Európában, a nyugati világ nagy érdeklődéssel fordult az új rend felé. Az új arisztokrácia kereste a lehetőséget arra, hogy a hagyományos szerzetesrendek helyett új célra fordíthassa adományait. Az 1130-as évektől a templomosok egyre több adományt kaptak, így mind keleten, mind nyugaton egyre nagyobb hatalomra tettek szert.

⁵³⁰ TÖRÖK, József: *Egyetemes Egyháztörténelem I.* Szent István Társulat, Budapest. (1999) pp.: 313-314.

⁵³¹ LECLERCQ, Jean: *Szent Bernát a történelemben.* In.: *Clairvaux-i Szent Bernát.* Szent István Társulat, Budapest. (1998). pp.: 45-50.

A római birodalom 5. század végi bukását követő több, mint 600 évvel később ők voltak azok, akik az első állandó európai hadsereget felállították. Keleten is hatalmas változást jelentett, hogy egy állandó hadsereg védte a kereszténységet és a keresztény érdekeket. A föld- és pénzadományoknak köszönhetően az utánpótlás kineveléséről is gondoskodhattak. Egy középkori lovag – akár ma egy harckocsi – félelmetes erőt képviselt. Az állig felfegyverzett lovagok látványa könnyen megfutamíthatta az ellenséget. A korszak elit csapataként a 12. század különleges csapásmérő hadierejét képviselték. Impozáns és elsöprő hatást keltettek.

A rend jelképei pontosan jelezték a lovagok küldetését. A középkorban a fehér szín a tisztaságot jelképezte, a vörös kereszt pedig a világot megváltó Krisztus vérére emlékeztetett. A templomos lovag fogadalmával azt vállalta, hogy életét és véréát adja a jeruzsálemi keresztény királyság és a hit védelme érdekében. Ennek megfelelően a Szentföld védelmének ellátásához nemcsak a kardforgatáshoz, hanem a fegyverkészítéshez és a zarándokok védelme érdekében felállított erődítmények építéséhez is érteniük kellett.

A lovag belépésekor több fogadalmat tett az avatási szertartás kertében. A döntő pillanatot az jelentette, amikor felöltötte a templomosok fehér köpenyét és átvette a kardot. Ezt követően esküt tett, amelyet a tisztaság, engedelmesség, szegénység hármas fogadalma (*castitas, oboedientia, paupertas*) mellett a Szentföld védelmére vonatkozó esküvel egészítették ki. Ez azért tartották fontosnak, mert a templomos rend bármely tagját bármelyik csoportba is tartozott, akár nyugaton, akár keleten egyaránt a Szentföld védelmének eszméje töltötte el.

A rend élén választott nagymester állt, őt követte rangban a *sénéchal*, a rendi pecsét és hadizászló őre. A katonai ügyeket irányító marsall a harmadik, a vagyonkezelést vezető kincstárnok pedig a negyedik helyet foglalta el a hierarchiában. A templomos rend jelmondata Szent Benedek regulájából a 115. zsoltár idézetével származik: *Non nobis Domine, non nobis, sed nomini tuo da gloriam!* (Ne nekünk, Uram, ne nekünk, hanem nevednek szerezz dicsőséget, kegyelmed és hűséged szerint!).⁵³² A rendtagok három csoportba tartoztak. A rend magját, a harcosok csoportját nyugat-európai arisztokrata háttérű, nemesi származású lovagok alkották, akik III. Jenő pápa (1145— 1153) engedélye nyomán ciszterci mintára fehér köpenyt és rajta vörös keresztet viseltek. Többségük eleve kapott lovagi kiképzést így már felkészülten csatlakozhattak a rendhez. A második csoportba tartozó fegyverhordozók (*armigeri*)

⁵³² SZENNAY, András (szerk.): *Népek nagy nevelője... Szent Benedeknek, Európa Védőszentjének emlékezete.* Szent István Társulat, Budapest. (1981) p: 44.; Szent István Társulati Biblia: *Zsolt. 115, 1.*: 115 (113B). zsoltár: Az egyetlen igaz Isten: Ne nekünk, Uram, ne nekünk, hanem nevednek szerezz dicsőséget, kegyelmed és hűséged szerint!

szerényebb háttérrel rendelkeztek, többnyire kézműves, vagy kereskedő családokból származtak. A szolgák (*famuli*) tehát a lovagok segítőiként dolgoztak. Ők is harcolhattak, de a hajóépítők, ácsok és iparosok is közülük kerültek ki. Ez utóbbiak ruházatát fekete köpeny fedte, vörös kereszttel. A harmadik csoportba tartozó papok, vagy káplánok az istentiszteletet biztosították. Ők azonban sosem harcoltak.

Az alapító halálát követően az új rendfőnök, Robert de Craon II. Ince pápa (Kr.u. 1130-1143) *Omne datum optimum* kezdetű bullájában (Kr.u. 1139)⁵³³ megkapta a rend számára azokat a kiváltságokat, amelyek a templomosok európai terjedéséhez nagymértékben hozzájárultak. Az addig a megyéspüspököknek alávetett rendtagok a bulla révén jogot formálhattak arra, hogy mindenhol, ahol a rendnek saját tulajdona volt, templomot emeljenek és oda temetkezzenek. Engedélyt nyertek arra is, hogy tagjaik sorába származásuktól függetlenül papokat vegyenek fel, annak kikötésével, hogy fölszentelésük jogosságához nem fér kétség. A pápai bulla a lovagokat arra is buzdította, hogy harcoljanak tovább a Szentföld védelme érdekében, melyért cserébe az egyházi adók alól felmenti őket, a közösség pedig megtarthatja a muszlimoktól elkobzott vagyont. A püspökök által felajánlott egyházi tized is a rend birtokába került. A legfontosabb kiváltságot azonban az jelentette, hogy minden más egyházi szervezettől függetlenül közvetlenül a pápa fennhatósága alá kerültek, felettük egyetlen egyházi méltóság, egyetlen érsek, vagy püspök sem gyakorolhatott hatalmat. Ez olyan speciálisan egyedi szabadságot jelentett az egyházi hierarchián belül, amely ellen természetesen maguk a püspökök is berzenkedtek. A következő pápák tovább erősítették a templomosok előjogait és arra buzdították a híveket, hogy adományokkal támogassák a rendet. A királyok is hatalmas földbirtokokat adományoztak a rendnek szerte Európában, de egyéb, kisebb adományokat is kaptak (malmokat, kisbirtokokat), amelyek szintén a nagy célt, a keleti keresztény királyság védelmét szolgálták. Az adományozók cserébe a pápa ígérete szerint jócselekedetük fejében a túlvilágon részleges, vagy teljes bűcsút nyerhettek.

A lovagrend az adományok és zsákmányok révén mind Keleten, mind Nyugaton óriási terjedelmű birtokot szerzett magának. Nyugat-Európában egyre több templomos rendház létesült, amelyekben a szerzetesek a rend szigorú szabályai szerint éltek. Folyamatosan a szentföldi küzdelemre készültek, melynek érdekében gyarapították a rendház vagyonát. Franciaország egyes tartományaiban (Champagne, Provance, Burgundia, Ove, Ille de France) 30-40 km-enként épültek rendházak, így a 12. században rövid idő alatt egy egész hálózat jött

⁵³³ ÁLDÁSY. Antal: *A kereszties hadjáratok története*. Szent István Társulat, Budapest. (1924) p: 58-60.

létre. A rendházak tagtoborzással is foglalkoztak, mivel kapcsolatban álltak a helyi lakossággal. A rend hatalmának csúcspontját a 13. sz. közepére érte el, amikor a Szentföld és Akkon elését követően IV. Fülöp (Kr.u. 1285-1314) francia király megirigyelve a rend hatalmát és politikai, gazdasági befolyását a történelem első, igazi „konceptiós perét” folytatta le ellenük, amely a rend feloszlásával és birtokainak elkobzásával ért véget. Amikor a pápa 1312. április 3-án végül feloszlatta a rendet, a templomosok rendházait és birtokait az Ispotályos lovagoknak adta.

Miközben a templomos rend nyugaton nagyon gyors iramban fejlődött, a keleti kereszties államok helyzete megrendült. A seregek 1129-ben Damaszkusznál 1137-ben Bar’In-nál és 1139-ben Tecua-nál is vereséget szenvedtek. Az 1144 Edessa-i csatavesztésnél közel 30 000 keresztényt mészároltak le. Ezeket a vereségeket a jeruzsálemi királyság serege szenvedte el, amelyben csak csekély létszámban képviseltették magukat a templomosok. A vereségek láttán III. Jenő pápa *Quantum Praedecessores* (Kr.u. 1145) kezdetű bullájában újabb kereszties hadjáratot hirdetett, melyhez Szent Bernát a burgundiai Vézelayben összegyűlt francia és európai főnemesek előtt a pápa kérésére maga buzdította a lakosságot. Az 1146 március 31-i kihirdetésen elhangzott beszédének hatására tömegek vették fel a zarándokkeresztet és csatlakoztak a kereszties hadjáratához. Annál is inkább, mert a pápa – ahogy II. Orbán is az első hadjárat alkalmával – teljes búcsút hirdetett a résztvevők számára. A hadjáratához több európai uralkodó, köztük VII. Lajos francia király és felesége is csatlakozott.

1147-ben VII. Lajos pénzt kért a rendtől, sőt rájuk bízta a királyi kincstár kezelését is. Seregét a templomosok kísérték és védelmezték a hosszú úton. A szeldzsuk törökök ellen sikerrel védték a francia király hadseregét. III. Konrád német király is útra kelt a Szentföld felszabadítására, de sorozatos kudarcokat szenvedtek. Amikor VII. Lajos 1148-ban Damaszkusz ostromára ismét pénzt kért, a nagymester előteremtette a szükséges összeget. Ez volt az első eset, hogy a templomosok az egyház szolgálata mellett tulajdonképpen bankárként is támogatták az európai királyokat. Valójában a II. kereszties hadjárat idején már pénzügyi szempontból is nagyhatalomnak számítottak és gyakorlatilag finanszírozták is a hadjáratot. Az anyagi támogatás mellett ugyanakkor a templomosok saját kontingensükkel (közel 600 testvér + fegyverhordozók és segítőik) is részt vettek a hadjáratban. A pénzügyi segítség ellenére – a két király rossz döntéseinek következtében – sikertelen volt a hadjárat, a templomos rend azonban mégis jól járt, hiszen adósukká tették a királyt. Azzal pedig, hogy átszervezték a seregét, katonailag bizonyították rátermettségüket. A visszatérő király nagyon hálás volt a templomosoknak és újabb adományokkal támogatta őket, melyek között a Savigny Templom is szerepelt, amely későbbi rend központja lett.

9.2.3 Ispotályosok: a Johannita Lovagrend – Máltai Lovagrend története

A templomosokkal testvér-lovagrendnek tekinthető Jeruzsálemi Szent János-rend a templomosoknál régebbi múltra tekinthet vissza. A korábbi évszázadokra visszanyúló bencés betegápoló hagyományok folytatásaképpen 1048 körül Amalfiból jövő kereskedők kolostort alapítottak Jeruzsálemben, amelyben a betegeket Szent Benedek rendi szerzetesek gondozták. A beteg zarándokok befogadására a Sancta Maria Latina nevű monostor fennhatósága alatt álló ispotály létrehozásával és a hozzá kapcsolódó Keresztelő Szent Jánosról elnevezett kápolnával kezdődően alakult meg a magát Keresztelő Szent Jánosról johannitának elnevező betegápoló közösség. A lovagrend szervezeti formálódása ugyanakkor több évtizeden át tartott, amelyet a provençe-i származású Pierre-Gérard de Martigues – Gerardus fráter – viszonylag rövid idő alatt független renddé alakított. A Gérard által összeállított szabályzat alapját Szent Ágoston Regulája képezte. II. Paszkál pápa Kr.u. 1113. február 15-én kiadott *Pie postulatio voluntatis* kezdetű bullájában elismerte a Szent János Ispotályos Rendet– ekkor még kifejezetten betegápoló testületként –, amely ettől kezdve a Szentszék védelme alá került. A pápai bulla biztosította a rend számára a tizedfizetés alóli mentességet és szabadságot adott nekik vezetőjük megválasztásával kapcsolatban. Egyházi-katonai lovagrendként a 12. század közepén, III. Jenő pápa engedélyével és Raymond du Puy (Kr.u. 1123-1158/60), illetve Roger de Moulins (Kr.u. 1177-1187) nagymesterek vezetése alatt kezdi meg működését.⁵³⁴ A johanniták lovagrenddé válását mindenben támogatta II. Ince (1130-1143), II. Lucius (1144— 1145) és III. Jenő (1145-1153) pápa.

A templomosok mintájára lovagrenddé formálódott johanniták először az Ibériai-félsziget visszahódításakor álltak csatasorba, ahol a nagy keresztes hadjáratokhoz hasonlóan itt is megmutatkozott a keresztény népek összefogásának ereje az iszlám hódítással szemben. Híres bátorságukat a szentföldi katonai fellépéseik során is sokszor bizonyították. Nem futamodtak meg sem 1187-ben Jeruzsálem, sem 1244-ben Gáza elvesztésekor annak ellenére sem, hogy mind a nagymester, mind a lovagok odavesztek a harcokban. Amikor az utolsó szentföldi keresztény erőd, Akkon is elesett, nekik is menekülniük kellett. Először Ciprus szigetén, majd 1306-tól a bizánci fennhatóságú Rodosz szigetén telepedtek le, ahol 1522-ig maradtak. 1530-ban Málta szigetére kerültek át, ekkortól nevezik őket máltai lovagoknak. Máltán 1798-ig, Napóleon hódításáig maradhattak.

⁵³⁴ JOINVILLE, Jean de: *Szent Lajos élete és bölcs mondásai*. In.: CSERNUS, Sándor (szerk.): *A középkori francia történelmi irodalom remekei II*. Balassi Kiadó, Budapest. (2015) pp: 393.

A lovagrend tagjai a templomosokhoz hasonlóan három csoportba tartoztak. A katonai szárnyat a lovagok képviselték, ők harcoltak a csatákban. A papok lelkipásztori tevékenységet végeztek a kórházakban és ellátták az egyházi szolgálatot, de fegyvert nem foghattak. A harmadik csoportba tartoztak a fegyverhordozók és mesteremberek mellett az orvosok és betegápolók. Ők a kórházakban a sebesülteket és betegeket látták el. A rend női ágához tartoztak az apácák, akik az ispotályokban a női betegek ápolásával foglalkoztak. Jól látszik tehát, hogy a johanniták a katonai sikereik ellenére mindvégig hűségesen kitartottak eredeti hivatásuk, a betegápolás mellett.

A rendtagok viselete egy egyszerű, fekete köpeny volt, melyet a bal vállon fehér kereszt díszített. A ruházatban az idők folyamán némi változás következett be, amikor a szentföldi hadviselés során a lovagok IV. Sándor pápa (Kr.u. 1256-1261) engedélye alapján a páncélszatuk felett fehér kereszttel ellátott vörös köpenyt viseltek. A ma ismert jellegzetes ún. „máltai keresztet” csak a 14. század közepétől kezdték el használni.

9.2.4 A Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrend

Nem sokkal Jézus keresztre feszítése után megindultak a szentföldi zarándoklatok. A zarándokok sok nevezetes helyet felkerestek utazásaik során, melyek közül a legbecsesebbnek a Nagy Konstantin által a 4. században építtetett Szent Sír-templom számított. A hagyomány szerint már jóval a keresztes hadjáratok előtt a Szent Sír templomot őrző arra érdemes férfiaknak adományozták először ezt a lovagi címet. Jeruzsálem elfoglalását követően (Kr.u. 1099) a rendet először formálisan kanonokrendként⁵³⁵ hozták létre. A Szent Sír Kanonokrend kanonokjainak feladata volt a Szent Sír őrzése, lovagjai pedig a zarándokokat védelmezték az úton a tengerparttól Jeruzsálemig. Ezt követően Bouillon Gottfried Jeruzsálem „*Advocatus Sancti Sepulchri*” (a Szent Sír Védelmezője) címmel felruházott első keresztény uralkodója megalapította a ma ismert Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrendet, melyet megalakulásától fogva a katonai és egyházi rendek között tartanak számon. A lovagrendről Arnulf jeruzsálemi pátriárka Kr.u. 1114-ben kelt okiratában már úgy ír, mint az a közösség, amely Szent Ágoston Regulája szerint tevékenykedik. II. Callixtus pápa Kr.u. 1122-ben hivatalosan is elismerte és pártfogásába vette. A Szent Sír Lovagrendet néhány évvel később II. Celesztin pápa *Milites Templi* kezdetű bullájával (Kr.u. 1144.) a jeruzsálemi latin pátriárka fennhatósága alá rendelte,

⁵³⁵ Kanonokrendek (lat. *canonici regulares*): a szerzetesi és kanonoki életformát összekapcsolva a lelkipásztori- és kóruszolgálatot az apostoli életformának megfelelően végző szerzetesrendek. In: DIÓS, István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon VI.* Szent István Társulat, Budapest. (2001) p: 131.

Rómában pedig templomot adományozott neki.⁵³⁶ A rend Európában is nagy népszerűségnek örvendett, a 13. század folyamán már 288 kolostorral rendelkezett.⁵³⁷ A latin pátriárka jogkörébe tartozott, hogy Krisztus sírjánál az eskütételt követően lovaggá üsse és felvegye a rendbe a jelölteket. A Szent Sírnál történt lovaggá ütés a hely különleges szentsége folytán nagy dicsőségnek számított és különbözött a lovagavatás más formáitól. A jeruzsálemi királyság végső bukását követően a latin pátriárka széke a 13. századtól a 19. század közepéig betöltetlen volt, így a Szentszék a ferencesek szentföldi custosára bízta a Szentföld őrzését átruházva rájuk a lovagi címek adományozásának jogát is. Az arra érdemesnek ítélt zarándokok az ősi lovagság ünnepélyes szertartásán szentmise keretén belül vehették át a kitüntetését. A szertartáson a papság szerepe a *benedictio militis*-re korlátozódott. A karddal való lovaggá ütés feladatát a korábbi hagyományokban megfelelően hivatásos lovagnak tartották fenn, tekintettel arra, hogy a kardviselés összeegyeztethetetlen volt az egyházi hivatással. A lovagrend az idő múlásával nagy tekintélyre tett szert. Krisztus sírjánál nemesek, főnemesek és uralkodók részesültek a felavatás megtisztelő szertartásában.

Akkon eleste után a Rend katonai és a papi hivatást tökéletesen ötvöző kettős jellege és harmóniája egyre jobban elhalványodott, melynek eredményeképpen a Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrend és a Jeruzsálemi Szent Sírról Nevezett Szabályozott Kanonokok Rendje végül két külön entitásként tevékenykedett. Bár a lovagrendet az ezt követő évszázadok alatt többször megszüntették, vagy összeolvasztották más rendekkel, a Szent Sír Lovagrend mégsem szűnt meg végleg. Ezt bizonyítja, hogy IV. Pius pápa Kr.u. 1561-ben, VII. Sándor pápa Kr.u. 1665-ben, XIII. Benedek pápa pedig Kr.u. 1627-ben ismételten megerősítette a Rend jogait. XIV. Benedek pápa *In Supremo Militantis Ecclesiae* (Kr.u. 1746) kezdetű bullájában a Rendnek új szabályzatot adott, s kiemelte, hogy a Szent Sír Lovagrend az Aranygyapjas Rend kivételével minden más rendet megelőz. 1496-ban VI. Sándor pápa visszaállította a Szent Sír Lovagrend független státuszát. Rendeletében azt is meghatározta, hogy a lovagrend irányításának feladata a továbbiakban nem a szentföldi *custodia* feladata. A rend vezetője ezt követően a nagymester volt, amely címet a pápa magának és utódainak tartotta fenn.

IX. Piusz pápa *Nulla celebrior* kezdetű bréjével (Kr.u. 1847) visszaállította az 1291 óta csak címzetes rangként létező jeruzsálemi latin patriarkátust, majd 1868-ban a Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrendet is újjászervezte. A megújulást követően pápák egész sora vett

⁵³⁶ LAPINA, Elizabeth – MORTON, Nicholas: *The Uses of the Bible in Crusader Sources*. Brill, Leiden. (2017). pp.: 195-198.

⁵³⁷ OROSZ, András Lóránt – UJHÁZI, Lóránd (szerk.): *A Katolikus Egyház biztonsági helyzete a huszonegyedik században*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (2013) pp.: 41-43.

pártfogásában a rendet. Szent X. Piusz pápa – ahogy VI. Sándor is – a Lovagrend nagymesteri címét magára és követőire ruházta, Boldog XXIII. János pápa megújította a Rend statútumát, II. János Pál pápa pedig „A Miasszonyunk, Palesztina Királynője, a Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrend Patronája Isten színe előtt” megjelöléssel a Rend védőszentjének választotta Szűz Máriát.

A Szent Sír Lovagrend jelvénye a Krisztus öt sebéit szimbolizáló jeruzsálemi kereszt. A lovagrend feladatai közé tartozott egyfelől az egyetemes egyház, Jeruzsálem és Krisztus sírjának és a szentföldi szent helyeknek a védelmezése, másfelől oltalmazniuk kellett a zarándokokat és harcolniuk kellett a muszlim hódítókkal szemben is. A rend európai terjeszkedése során Magyarországra is eljutott. Az ötödik kereszties hadjáratban részt vevő II. Endre király több Szent Sír lovagot is magával hozott Magyarországra, ahol birtokokat is adományozott nekik. Eredetileg egyaránt katonai és egyházi rendként telepedett le, a tatárjárást követően azonban először csak katonai, száz évvel később viszont már kizárólag egyházi rendként tevékenykedett. A Magyarországon „szentelt vitézek” néven ismert lovagrendnek tagja volt Szinyei Merse György királyi udvarnok és Székesi Bercsényi Imre (ő helyezte el a Bercsényi család címerén a Szent Sír lovagrend jelképét is) is. Gróf Bercsényi Miklós címei között első helyen említette, hogy ő „szentelt vitéz”, hangsúlyozva ezzel is a lovagrend kiemelkedő rangját. Tagja volt a rendnek továbbá I. Ferenc József császár is, aki mindig a Szent Sír rend nagykeresztjének szalagját és csillagját viselte a feltámadási és úrnap körmeneteken. A magyar „szentelt vitézek” a rend szokásos lovagi fogadalmain túl kötelezték magukat arra is, hogy a pogányokkal sosem kötnek békét. Emellett kiemelt feladatuk volt, hogy segítséget nyújtsanak a keresztény foglyok török rabságból való kiváltásában is.

A Rend jellegét ma már csak vallási és karitatív célok határozzák meg. A Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrend a világ 40 országában, 52 helytartósággal közel 30 ezer lovaggal és dámával rendelkezik. Legfőbb feladata a katolikus vallási, kulturális és szociális tevékenységek és intézmények támogatása és fejlesztése a Szentföldön.

9.2.5 A Német Lovagrend

A német keresztény-katonai lovagrendet védőszentjük, Szűz Mária után *Ordo Teutonicus Sanctae Mariae in Jerusalem* néven ismerjük, amely a keresztény lovagi eszme mentén alakult ki a harmadik kereszties hadjárat (Kr.u. 1189-1192) idején Palesztinában. Már az első kereszties hadjáratot megelőzően a zarándokok között, illetve az első hadjáratban is nagyszámban voltak

németek.⁵³⁸ A beteg német zarándokok, később pedig sebesült a lovagok és harcosok ápolására német kereskedők jóvoltából szerveződő közösségből alakult ki a lovagrend, amely a betegápolás mellett az evangélium hirdetését is a feladatai közé tűzte. A III. Kelemen pápa (Kr.u. 1187-1191) jóváhagyását követően Kr.u. 1198-ban Akkóban megalapított német lovagrend a templomos lovagok szabályzatát vette át, eszmeisége pedig egészen Szent Ágostonig nyúlik vissza. A lovagrendet VI. Henrik (Kr.u. 1191-1197) és II. Frigyes (Kr.u. 1220-1250) német-római császár is támogatta.⁵³⁹ Mikor a keresztények a Szentföldről kiszorultak, a rend Európába települt át. Magyarországon II. András király Dél-Erdélyben a mai Barcaságban biztosított számukra birtokot, melyet 1222-ben az Al-Dunáig terjedő havasalföldi területekkel egészített ki.⁵⁴⁰ Virágzó gazdasági tevékenysége mellett a határvédelemben is aktívan részt vett. Később a rend egészen a Fekete-tengerig kiterjedő további területekre tartott igényt, melyen saját államot kívántak létrehozni. Nemcsak területi autonómiára törekedtek, egyházi vonalon is önállósodni szerettek volna. Megszerezve a pápa engedélyét önálló egyházi igazgatási egységet, esperességet szerveztek. A rend hűbérjánlatát III. Honorius pápa (Kr.u. 1216-1227) elfogadta, mellyel egyidejűleg a rendet az Apostoli Szék fennhatósága alá tette. A német lovagrend ezzel szakított az őt befogadó és birtokokkal ellátó magyar királlyal. II. András 1225-ben hadba vonult ellenük és kiűzte az országból a lovagokat. A rend ezt követően a mai Lengyelország területén Marienburg központtal újabb önálló államot szervezett. Területszerzésre irányuló fegyveres expanziós céljait a poroszok, a pogány litvánok, valamint az eretnek orosz ortodox vallásúak megtérítésével indokolta. A rendet végül 1809-ben Napóleon a máltai lovagrenddel együtt feloszlatta. I. Ferenc osztrák császár 1834-ben újra megalapította Bécsben a német lovagrendet, amely azóta már csak egyházi szervezetként működik tovább. Elsősorban betegápolással, a szegények istápolásával és a keresztény hit terjesztésével, illetve erősítésével foglalkozik.

9.3 A lovagi és szerzetesi életforma egysége a lovagrendekben

A lovagi és szerzetesi életforma összeegyeztethetőségéről először Szent Bernát írt a templomos lovagoknak készített munkájában.⁵⁴¹ Ő fogalmazta meg először azt, hogy a bűn ellen harcoló szerzetesek, illetve a világi háborúban részt vevő lovagok egysége olyan eddig nem ismert kategóriát teremthet, amely különleges voltánál fogva és a hit erejével felvértezve

⁵³⁸ ERDŐDY, János: *Keresztes lobogók alatt*. Móra Kiadó, Budapest. (1986) p: 18.

⁵³⁹ TÖRÖK, József: *Egyetemes Egyháztörténelem 1*. Szent István Társulat, Budapest. (1999) p: 319.

⁵⁴⁰ KRISTÓ, Gyula: *Az Aranybullák évszázada*. Gondolat Kiadó, Budapest. (1976) p: 70.

⁵⁴¹ CLAIRVAUX-i Szent Bernát: *De Laude Novae Militiae Ad Milites Templi Liber*. In.: MIGNE, Jacques Paul: *PL 182*. Garnier fratres. Paris. (1859) pp.: 921-922.

tud megküzdeni a kereszténység ellenségeivel. Szent Bernát ezzel a keresztes háborúk idején feloldotta azt az ellentmondást, hogy a keresztény lovagok egyszerre harcolhattak a Szentföld felszabadításának nemes háborújában miközben példás és fegyelmezett szerzetesi életmódjukon keresztül szolgálhatták az Urat.⁵⁴² Ezen eszme mentén a keresztes háborúk korában olyan szerzetestársulatok alakultak, melyeknek tagjai a hármass szerzetesi fogadalom mellett egy negyedik fogadalommal rendjük egy speciálisan meghatározott céljának megvalósítására is kötelezik magukat. Az egyházi lovagrendek a hitetlenek elleni harcra, a jezsuiták a hittérítésre, a piaristák az ifjúság tanítására, az irgalmasok pedig a betegápolásra tették fogadalmaikat. Az egyházi lovagrendek ez a negyedik fogadalma (*Militia Christi votum*) az adott lovagrendnek inkább adott katonai, mint szerzetesi jelleget.⁵⁴³

Kánonjogi szempontból később azonban épp e kétféle életforma különbségei váltak szembetűnővé, mellyel az egyháznak foglalkoznia kellett. Bár az egyház valójában sosem támogatta azt, hogy szerzetesek is részt vegyenek a katonák életében, ugyanakkor a katonai lelkipásztori tevékenységet végzők között mindig voltak szerzetesek is.⁵⁴⁴ A teológiai alapelveken túl a katonai életforma és a szerzetesi életre vonatkozó egyházi előírások között meghúzódó feszültséget jól reprezentálja a Püspöki Kongregáció katonalelkészek kapcsán 1955-ben kiadott *Sacrorum Administrati* kezdetű utasítása, melyben hangsúlyozta, hogy a szerzeteseknek távol maradniuk a katonai szolgálattól.⁵⁴⁵ A Szentszék álláspontja szerint ugyanis a katonalelkészek életformája nehezen összeegyeztethető a szerzetesi közösség szegénység, engedelmesség, tisztaság hármass fogadalmával.⁵⁴⁶ Magyarországon egyébként nagy hagyománya volt, hogy a katonák lelkipásztori gondozásában szerzetesek is részt vegyenek.⁵⁴⁷ 1775-ben Mária Terézia rendeletében kijelentette, hogy tábori lelkészként csak szerzeteseket lehet foglalkoztatni, így a szerzetesrendeknek felsőbb utasításra kötelességük volt, hogy az arra kijelölt papokat tábori lelkészi szolgálatra engedjék át.⁵⁴⁸

⁵⁴² TÖRÖK, József: *Egyetemes Egyháztörténelem I.* Szent István Társulat, Budapest. (1999) p: 315.

⁵⁴³ ANGYAL, Pál – BARANYAI, Jusztin – MÓRA, Mihály (szerk.): *Notter Antal emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről.* Szent István Társulat, Budapest. (1941) p.: 776.

⁵⁴⁴ UJHÁZI, Lóránd: *A szerzetesek szerepének megítélése a katonai lelkipásztorkodás - katonai ordinariátus - területén, a szerzetesi eszme és a hatályos egyházfegyelem fényében.* In.: *Honvédségi Szemle 2013 / 2. szám.* pp.: 34-35.

⁵⁴⁵ Sacra Congregatio de Religiosis: *Instructio de cappellanis militum religiosis.* In.: XII. PIUS PÁPA: *Acta Apostolicae Sedis* 47. (1955) pp.: 93-97.

⁵⁴⁶ MULLANEY, Michael J.: *Incardination and the Universal Dimension of the Priestly Ministry: A Comparison Between CIC 17 and CIC 83.* Editrice Pontificia Università Gregoriana, Roma. (2022) pp: 85-88.

⁵⁴⁷ KERTÉSZ, Gyula: *Katonai lelkipásztorkodástan.* Tisza Gyula Könyvnyomdája, Budapest. (1942) p. 63.

⁵⁴⁸ u.o. p. 70.

9.4 A királyszent kultusz kialakulása

A keresztény szentkultusz a Római Birodalom kései, bomlófélben lévő struktúrájának gazdasági, társadalmi, jogi és vallási átalakulásának mentén alakult ki. A 2-3. századra visszanyúló keresztény vértanúk kultusza a zsidó hagyományok, illetve a hellenisztikus görög pogány héroszok kultúrkörére támaszkodva rajzolta meg a földi és mennyei szféra, az élő és a holt, a magánszféra és a közszféra kultikus határait. A bűnös világi hatalom képviselőivel szembe szegülő, az üldöztetést, kínzást és halált is vállaló vértanúk kultuszára ráépülő szentkultuszban a példás életvitellel, az erények gyakorlásával megvalósított életszentség vált példaképpé és követendő mintává. A mártír szentek mellett megjelentek a hitvalló szentek, a szentéletű remeték, szerzetesek, apácák és püspökök. A középkor későbbi évszázadaiban a legendáriumok hősei lettek a szentkultusz központi alakjai. Azok, akik amellet, hogy kiváló hősök, kiválasztottak is voltak, s ez tette őket alkalmassá arra, hogy a földi és az égi szférát összekötve közbenjárjanak a rászorulóknak érdekében.⁵⁴⁹ Az uralkodóházak egy-egy erényes tagja révén kialakult a szent király, illetve a lovagkirály archetípusa. A szent király és a lovagszent kultikus tisztelete eleinte csak néhány mártírhalált halt, vagy trónjáról lemondó király körül alakult ki. A királyok vezető, országépítő, háborúban élen harcoló és győzedelmeskedő, békében szigorú törvényeket alkotó és szükség esetén azokat halálos ítéleteken keresztül is betartató uralkodói karaktere ugyanis meglehetősen nehezen volt összeegyeztető a keresztény szenttel kapcsolatos elképzelésekkel. A kora középkori egyház törekvésében jelentős szerepet játszott, hogy az arra érdemes és kiváló uralkodók szentként való tiszteletének pozitív modelljén keresztül vezessék a laikusokat a keresztény értékek és eszmék felé. A szent király vallási attribútumai fokozatosan kerültek összhangba a *rex iustus* világi eszméjével. A folyamatot az egyház továbbra is fenntartással kezelte, és csak több évszázados fejlődést követően kezdte támogatni. A szent királyok ideájának kialakulása a bollandista hagyományoknak megfelelően három fő jellemvonáson keresztül azonosítható. A kora középkorban először a szent vértanú király karaktere jelent meg. A 11-13. századi kultuszokban felváltotta a hitvalló szent király karaktere, a keresztes háborúk korában a hit mellett a végsőkéig kitartó uralkodó ideája, ami a királyi szentek körében a legnépszerűbb személyiségjeggyé vált. Végül a királyokhoz hatalmát reprezentáló gyógyító csodák karakterével egészült ki a szentség kritériumrendszere.⁵⁵⁰ Ezen hármas személyiségjegy együttese jelentősen hozzájárult ahhoz a

⁵⁴⁹ BROWN, Peter: *A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest. (1993). pp.: 44-62.

⁵⁵⁰ KLANICZAY, Gábor: *Az uralkodók szentsége*. Balassi Kiadó, Budapest. (2000) pp.: 25-26.

modellhez, amely laikusok, a világi méltóságok példászerűen keresztény cselekedeteiben találta meg a szentség új típusának elemeit.⁵⁵¹

9.4.1 Szent László – a lovagkirály

A török uralom Magyarországon nem pusztán két nép katonai, politikai és vallási küzdelmét jelentette. Tágabb értelemben nézve a teljes keresztény Európa került szembe a muszlim hódítókkal. Érthető módon értékelődött fel ezáltal a védőszentek, különösen a harcosszentek szerepe. A nyugati világban a katonák között Szent Mihály és Gábriel arkangyal kultusza erősödött meg, de Szent György, Szent Miklós, Szent Domonkos és Loyolai Szent Ignác is kedvelt védőszent volt. István király révén Magyarországon is ismertek voltak ezek a szentek, melyek köre a nemzeti hagyományokra támaszkodva Szűz Máriával, Magyarország védőszentjével, később pedig magával Szent István királlyal és Szent László lovagkirállyal bővült ki.

Szent László egyértelműen a harcosszentek körébe tartozott. Szentté avatása III. Béla nevéhez fűződik. László kultuszát elsősorban az ismert párbaj-epizód, a kun harcossal vívott küzdelem határozta meg, melyben az ellenséget az idők folyamán az éppen aktuális ellenféllel – a török hódoltság idején a muszlimokkal – helyettesítettek. Erről tanúskodik például a kölni Makkabeus templom is, amelyben a Szent László szobor feliratán ez olvasható: „*S. Ladislaus, Hungáriáé rex, singularis Turcarum oppressor*” („*Szent László magyar király, a török páratlan legyőzője*”).⁵⁵²

Szent László kanonizációja 1192-ben, III. Celestin pápa uralkodása alatt történt meg, amely megalapozta a lovagkirály országokon átívelő tiszteletét is.⁵⁵³ Kultusza úgy vált részévé az egyházi szentkultusznak, hogy közben megőrizte kapcsolatát a néphagyománnyal is.⁵⁵⁴ Szent László ezáltal az Árpád-ház egyik legismertebb és legnagyobb tiszteletnek örvendő uralkodójává vált, ahogy arra Magyar Zoltán is rámutat.⁵⁵⁵ Szent László karakterét egyházi feljegyzések révén ismerhetjük meg. Személyében egyszerre jelenik meg a korabeli európai

⁵⁵¹ KLANICZAY, Gábor: *Rex iustus – A keresztény királyság szent megalapítója*. In.: VESZPRÉMY, László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Osiris Kiadó, Budapest. (2002) pp.: 107-110.

⁵⁵² MOÓR, Valéria: *A keresztény vallás muszlimok ellen folytatott ideológiai harca a török korban*. In.: BÁNYAI, Ferenc – NAGYFÁI, Szabolcs – BAKOS, Gergely (szerk.): *A vallási tapasztalat megértése. Jog, bölcsélet, teológia*. Budapest, L'Harmattan (2010). pp.: 224-226.

⁵⁵³ KLANICZAY, Gábor: *A Szent-László kultusz kialakulása*. In.: KLANICZAY, Gábor (szerk.): *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban*. Nagyvárad, Varadinum Kulturális Alapítvány (2014) pp. 16–18.

⁵⁵⁴ NEMESKÜRTY, István: *Mi magyarok. Történelmünk ezerszáz éve*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (2006) p. 56.

⁵⁵⁵ MAGYAR, Zoltán: *Szent László a magyar művelődéstörténetben*. Korunk, Kolozsvár. (2016) p. 30.

lovag és uralkodó eszménye.⁵⁵⁶ Több egymástól független forrás is megemlékezik az „*elegantissimus rex*” igazságszolgáltatásban betöltött aktív szerepéről, buzgó vallásosságáról és kimagasló termetéről.⁵⁵⁷ A róla szóló legendában így ír róla a szerző: „*Mert erős volt a keze, tetszetős a külseje, s miként az oroszlánnak, hatalmas lába-keze, óriási a termete, a többi ember közül vállal kimagaslott: így árasztotta el az adományok teljessége, s ez már testileg is méltóvá nyilvánította a királyi koronára. Ám mikor látta, hogy kitüntető javakkal dicsekedhet, nem fuvalkodott fel gőgjében, nem foglalta el mások jogait ármányosan vagy erőszakkal, hanem a kapott jótéteményekért köteles hálát adva annak, aki megelőző érdemek nélkül szokta osztogatni a javakat, valahányat észrevett magában, Isten tiszteletének szentelte.*”

Szent László legendáját, amely a 12. sz. végén, 13. sz. elején keletkezhetett,⁵⁵⁸ két autentikus forrásból ismerhetjük meg. A hosszabb, ún. Nagyobb legendát – *Legenda Sancti Ladislai regis maior* – egy bécsi és egy müncheni kódex, a vélhetően ebből képzett rövidebb, ún. Kisebb legendát – *Legenda Sancti Ladislai regis minor* – pedig egy gyulafehérvári kézirat, valamint egy párizsi és egy strasbourgi nyomtatott kiadás őrizte meg.⁵⁵⁹

Szent László személyét mind a legendáriumok, mind a művészi ábrázolások úgy őrizték meg, mint a jó princípiuma, a gonosz elleni küzdelem felkent harcosa. A Szent István halálát követő több mint negyven év alatt a fiatal királyság belső és külső nehézségekkel szembesült. A Szent István által megalapozott fiatal keresztény kultúrának szembe kellett néznie a környező országok hatalmi harcaiból származó fenyegetéssel, erőszakkal, pusztítással. A nép visszakívánta István rendezett világát, a politikai, gazdasági, jogi és vallási biztonság megteremtése tehát elsődleges fontosságú lett. Ebben a légkörben lépett trónra Szent László, aki uralkodásának első 7 évében elismert, de meg nem koronázott királyként uralkodott. A dinasztia több trónkövetelőjével is számolnia kellett, köztük a felkent és a jog szerint hivatalban lévő, de általa elüldözött Salamon királlyal is, akit végül kiváló politikai és diplomáciai érzékkel sikerült a hatalomból békés úton eltávolítani.⁵⁶⁰

László uralmának legitimitása az elsőszülöttség elvével szemben személyes alkalmasságán, az *idoneitás* elvén nyugodott,⁵⁶¹ felismerve, hogy a fiatal keresztény ország

⁵⁵⁶ MAGYAR, Zoltán: *Szent László a magyar néphagyományban*. Budapest, Osiris. (1998)

⁵⁵⁷ NEMESKÜRTY, István: *Mi magyarok*. Történelmünk ezerszáz éve. Akadémiai Kiadó, Budapest. (2006) p. 51.

⁵⁵⁸ TÖRÖK, József: *Magyar föld szentjei*. Budapest, Tulipán. (1999) p. 96

⁵⁵⁹ SZELESTEI NAGY, László: *A Szent László-legenda szövegghagyományozódásáról. (Ismeretlen legendaváltozat)*. Magyar Könyvszemle 100. évf. 3. szám (1984). Pp.: 176-179.

⁵⁶⁰ BOLLÓK, János: *Szent László korának magyar értelmisége*. Vigilia 65. évfolyam, Budapest. (2000) P: 848.

⁵⁶¹ KRISTÓ, Gyula: *Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz)*. Századok 108. (1974) pp.: 585–621.

múltjának megteremtéséhez a szentistváni hagyomány és örökség nélkülözhetetlen. Szent István, Szent Gellért, Szent Imre herceg, valamint András és Benedek remeték kanonizálása nagymértékben erősítette a magyar szentek tiszteletét. A szentek egyszerre jelképezték a nemzeti összetartozást és az egyetemes egyház részévé tették a magyar népet.⁵⁶²

Az 1083-84-es évben a László által kezdeményezett szentté avatások tehát egyfelől László uralkodásának bebiztosítását szolgálták – rögtön öt szenttel gazdagítva a magyar keresztény hagyományokat⁵⁶³ – másfelől mind politikailag, mind vallási tekintetben jelentősen hozzájárultak Szent László pozitív megítéléséhez.⁵⁶⁴ László Szent István kanonizálásával ugyanakkor a szent uralkodó újszerű archetípusát is beemelte a magyar keresztény kultúrkörbe. Szent István lett az első a szent királyok között, aki apostoli egyházszervező, hittérítő és béketeremtő uralkodásával érdemelte ki rangját.⁵⁶⁵ A szentistváni államszervezet tehát kiállta az idők próbáját, melyet László restitúciója csak tovább erősített.⁵⁶⁶

Külpolitikáját tekintve László elődeinek hagyományát folytatta. Nem avatkozott bele a környező országok belháborúiba, miközben a rokoni szálak kiépítésével szövetségeseket és barátokat szerzett az országnak. Mindezek mellett az egyházzal is igyekezett jó viszonyt kiépíteni. Az István király által létesített tíz püspökség megerősítése mellett a már meglévő püspökségek területén tovább szaporította az esperességeket is. Erről tanúskodnak azok a feljegyzések, amelyek az ekkoriban kedvelt szenteknek felajánlott templomokat és az azokban elhelyezve ereklyéket sorolják fel. László egyházszervező tevékenységének pozitív hatását és Orbán pápával való viszonyát beárnyékolta, hogy mindketten igényt formáltak a Horvátország feletti uralomra. A magyar és horvát uralkodók közötti rokoni kapcsolatok mindkét fél számára előnyös helyzetet teremtett. Magyarország számára Horvátország jelentette az utat a nyugati világ felé, mellyel szemben pedig László támogatása stabilizálta a horvát királyságot. Amikor 1087-ben Zelemér horvát király utód nélkül meghalt, az így keletkezett kaotikus helyzet pedig a magyar külpolitika számára kifejezetten hátrányossá vált. A horvátországi hadjárat – bár logikus és indokolt volt – a több szempontból sem volt László számára kedvező. Politikájának alapját a béke képviselője jelentette, melyet az is jól reprezentál, hogy bár uralkodása alatt szinte

⁵⁶² IGNÁCZ, Rózsa: *Ünnepi férfú.* Széphalom Könyvműhely, Budapest. (2019) p. 89.

⁵⁶³ A szenttéavatottak között szerepel két István-korabeli szentéletű remete, Zoerard-András és Benedek, valamint Gellért püspök, István király és Imre herceg.

⁵⁶⁴ MAGYAR, Zoltán: *Keresztény lovagoknak oszlopa.* Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest. (1996) p. 14.

⁵⁶⁵ KLANICZAY, Gábor: *A Szent-László kultusz kialakulása.* In: Zsoldos, Attila (szerk.): *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről I.* Varadinum Kulturális Alapítvány, Nagyvárad. (2014) p. 9.

⁵⁶⁶ GYÖRFFY, György: *A „lovagszent” uralkodása (1077—1095).* In.: *Történelmi szemle, 20. évfolyam.* (1977) pp.: 533-547.

minden évben irányított valamilyen katonai akciót, ám csak olyan ellenfelekkel harcolt, akik az országgal szemben támadólag léptek fel. A jog és igazság védelmezőjeként sem illett hozzá a törvényes uralkodó eltávolítása. Emellett a pápai hűbér részét képező horvát királyság miatt Rómával sem kívánt szembe kerülni. A horvát hadjáratot ugyanakkor a történelem később már idealizálva mutatta be, mint a keresztény erények által vezérelt és az egyház érdekeit is szolgáló esemény.⁵⁶⁷ Szent László a horvát területeken is folytatta egyházszerző tevékenységét, templomokat és kolostorokat építtetett, kibékítve ezzel a pápát.⁵⁶⁸

Az egyházat védő lovagkirály eszméjével Szent László azok közé a szentek közé emelkedett, akiknek a tisztelete túlnőtt az országhatárokon.⁵⁶⁹ Kultusza részévé vált az egyetemes és nemzetek feletti egyház tanításának és értékrendjének. Belépett azoknak a csatában segítő katonaszenteknek körébe, akik az embereket a jó és a gonosz természetfeletti harcában segítik.⁵⁷⁰ Szent László katonaszent kultusza ebben az örök küzdelemben teljesebb ki. történelmi korszakán felülemelkedve az örökkévalóság dimenziójában az angyalok, apostolok, illetve Krisztus fegyvertársává válik.⁵⁷¹

9.4.2 A bizánci kultuszok

A bizánci katonaszentek — Szent András, Szent György, Szent Demeter és Szent Theodor⁵⁷² — kultuszának kialakulásához először érdemes az ókori görög héroszok legendáiból kiindulni. A bizánci harcos szentek kultuszára később a keresztes háborúk révén egymással szorosabb kapcsolatba kerülő nyugati és keleti kereszténység is nagy hatást gyakorolt. A hellén kultúrában számos legenda született olyan héroszokról, akik egy-egy városállam védelme során győzedelmeskedtek, vagy a halálból visszatérve segítették meg közösségüket. A perzsa háborúk hősiességét bemutató történetek kifejezetten alkalmasak voltak az ilyen legendák keletkezésére. A legendák héroszainak sírját az ókori görögök

⁵⁶⁷ BÁNLAKY, József: *Horvátország meghódítása 1091-ben*. In: BÁNLAKY, József (szerk.): *A Magyar nemzet hadtörténelme*. Digitális kiadás, Arcanum Adatbázis Kft. (2001) Forrás: <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0004/199.html> (Letöltés ideje: 2022.02.10.)

⁵⁶⁸ MAGYAR, Zoltán: *Keresztény lovagoknak oszlopa*. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest. (1996) p. 26.

⁵⁶⁹ MADAS, Edit: *A magyar „szent királyok” közép-európai kultusza liturgikus és hagiográfiai tisztelete a források tükrében*. Ars Hungarica, Budapest (2013) Forrás: http://real.mtak.hu/9736/1/AH_2013_1_2_Madas_Edit.pdf (letöltés ideje: 2022. 02. 10.); MADAS, Edit – HORVÁTH, Zoltán György: *Középkori prédikációk és falképek Szent László királyról*. Romanika Kiadó. Budapest. (2008) p. 464.

⁵⁷⁰ GUOTH, Kálmán: *Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 187. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. (1944) pp.: 39-43.

⁵⁷¹ MEZEY, László: *Athleta Patriae. A korai László-irodalom kialakulása*. In.: MEZEY, László (szerk.): *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szent István Társulat, Budapest. (1980) pp.: 32-35.

⁵⁷² SÁNTHA, György: *A harcos szentek bizánci legendái. Le leggende bizantine dei santi combattenti*. Palaestra Calasanciana, Budapest. (1943)

rendkívül nagy becsben tartották, amely a későbbi keresztény ereklyetisztelet mintájául is szolgált. Ugyanígy a görög hősök segítségével való feltétlen hit is az előképévé vált a segítő szentek, patrónusok tiszteletének.⁵⁷³ A hellén héroszok kultuszát a római szakrális ideák is magukévé tették és beépítették vallási hiedelmeik közé.⁵⁷⁴ Az ókori görög héroszkultuszra épülő harcos héroszok legendáinak kialakulásához hasonlóan fejlődött ki később a bizánci görög kereszténység mártírkultuszából a harcos-szentek tisztelete.⁵⁷⁵ A korai keleti keresztény szentéletrajzok között gyakran fordultak elő olyan legendák, amelyek egy-egy szent halálból való visszatéréséről, vagy valamilyen honvédő harcban nyújtott segítségéről szóltak. Ezekben a legendákban általában azokból a vértanúkból váltak harcos szentek, akik már korábban is az adott közösség, vagy város patrónusainak számítottak. Tiszteletük kifejlődhetett attól függetlenül is, hogy a szent eredeti kultuszhelye nem kapcsolódott az adott közösséghez. Sokszor a szent ereklyéinek birtoklása és őrzése, vagy az adott városban a tiszteletére emelt templom is elegendőnek bizonyult a szent kultuszának kialakulásához.

A Bizánci Birodalomban Kr.u. 1081 és 1185 között uralkodó Komnénosz-ház katonanemes császárai megkülönböztetett tisztelettel fordultak a bizánci katonaszentek kultusza felé. I. Alexios (Kr.u. 1081-1118) Szent Demetert, II. János (Kr.u. 1118–1143) Szent Györgyöt, I. Mánuel (Kr.u. 1143–1180) pedig Szent Theodort pártfogolta. A bizánci harcos szentek között Szent András apostol legendája az egyetlen olyan kultikus bizánci hagyomány, amely egy ütközetben személyesen megjelenő és abban csodás segítséget nyújtó apostolról szól. A bizánci legendairódalom legjobban tisztelt szentjei közé tartozik Szent Theodor, aki a róla szóló 9-10. századi legendák ábrázolása szerint fehér lovon, szélvihar és hatalmas porfelleg közepette csodás jelenésként tűnt fel a csatában.

A keleti kereszténység legnépszerűbb és legismertebb harcos szentje Szent Demeter, akinek egyházi és folklorisztikus tisztelete a középkori magyarokhoz is eljutott. A balkáni szláv betörések történetét bemutató *Miraculi S. Demetrii*-ben a 6. század végén, 7. század elején a szlávok és az avarok Thessaloniki elleni támadásait Szent Demeter csodálatos megjelenésével meghiúsította. A keresztényüldözések korában a hitéért vértanúságot vállaló katona⁵⁷⁶ alakja

⁵⁷³ u.o. p. 9.

⁵⁷⁴ HORVÁTH, Cyrill: *Középkori László-legendáink eredetétől*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 22–57. (1928) pp.: 161–182.

⁵⁷⁵ MAGYAR, Zoltán: *Halhatatlan és visszatérő hősök. Egy nemzetközi mondatípus Kárpát-medencei redakciói*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (2001)

⁵⁷⁶ Szent Demeter a császár katonájaként, egyben Krisztus harcosaként nem volt hajlandó áldozni a pogány isteneknek, ezért Valerius Maximianus császár elfogatta, megkínóztatta, majd mikor látta, hogy nem tudja megtörni, parancsot adott kivégzésére.

tehát alkalmasnak bizonyult arra, hogy rajta keresztül formálódjon meg a visszatérő hős archetípusa.⁵⁷⁷ Tesszaloniki városának lakói úgy tartották, hogy Szent Demeter az ő városukból származik. Ugyanakkor a város *Kalendarium Festivum*-ában nem szerepel Szent Demeter neve.⁵⁷⁸ A *Martyrologium Hieronymianum* sem említi, a *Martyrologium Orientale* pedig április 9-i emléknappal *Sirmia Demetri diaconi* néven Sirmium városához köti.⁵⁷⁹

A katonaszent magyar legendájának kialakulása a 12-13. század fordulójára tehető, amikor Kr.u. 1180-ban III. Béla király végleg magyar fennhatóság alá vonta a bizánciak által korábban elfoglalt Sirmiumot.⁵⁸⁰

9.5 Összefoglalás

A középkorban nem voltak jellemzőek az állandó hadseregek. Még a királyok is csak korlátozott forrással rendelkeztek egy hadsereg felállítására és fenntartására. A hadseregek valójában az egyes nemesek, hercegek vagy bárók alatt szolgáló harcosok összeverbuvált csapataiból kerültek ki, melyekben a harcosok szerződés szerint fizetséget kaptak szolgálatukért. Mivel általában csak a gazdag nemesség engedhette meg magának a csatákban szükséges drága páncélokot, fegyvereket és harcra kiképzett lovakat, a lovagi szolgálat így elsősorban a nemesek feladata volt. A lovagi cím eredetileg apai ágon öröklődött, de később a király vagy a parlament is adományozhatott lovagi címet bizonyos szolgálatok elismeréseképpen.

Az ún. lovagi hagyomány a késő középkori arisztokrácia katonai és társadalmi szerepvállalásának idealizált magatartási kódexeként kristályosodott ki, paradox módon egyszerre képviselve az erőszak szükségességét, illetve az udvariasság, az illem és a nemes gondolkodás erényét. A lovagok alapvetően olyan művelt, tehető emberek voltak, akik tudtak olvasni, s ami ennél talán még fontosabb: tudtak térképeket olvasni. Nemcsak katonai vezetőként, hanem a társadalom első számú embereiként tekintettek rájuk és tisztelték őket. Ők voltak a védelmezők, a hősök, akik a csatamezőkön aratott győzelmeikkel hírnevet, gazdagságot és a nemes hölgyek körében feltétlen csodálatot vívtak ki. Valójában azonban a lovagi élet egyáltalán nem volt ilyen idilli. A dicsőség és hírnév mellett a lovagok kegyetlen csatákban vettek részt, ahol állandó életveszélyben voltak és számtalan sebesülést szereztek,

⁵⁷⁷ OSTROGORSKY, Georg: *A bizánci állam története*. Osiris Kiadó, Budapest. (2003) p.: 98.

⁵⁷⁸ ACHELIS, Hans: *Die Martyrologien ihre Geschichte und ihr Wert*. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin. (1900) p: 40.

⁵⁷⁹ DELEHAYE, Hippolyte: *Les origines du culte des martyrs*. Société des Bollandistes, Bruxelles. (1933) p.: 228.

⁵⁸⁰ SLÍZ, Mariann: *Szentkultusz és személynévadás Magyarországon*. Szent István Társulat, Budapest. (2021) p: 107.

békeidőben pedig lovagi viadalok erőpróbái nehezítették életüket. A tehetősebbek amikor csak tehették, esténként ünnepi öltözetben élvezték nemes hölgyek társaságát, akikkel fennkölt társalgás folytattak Istenről, a társadalomról, a királyról, s a szórakozást tánccal és bőséges ételekkel koronázták meg. Azok azonban, akik nem voltak ilyen szerencsés helyzetben, akik nem tudták egy hűbérúr szolgálatában megalapozni egzisztenciájukat, kénytelenek voltak fosztogatással enyhíteni nehézségeiken, egyszerre veszélyeztetve a társadalom rendjét és erodálva az egész lovagi réteget körülvevő általános tiszteletet és megbecsülést.

Míndezeket látva az egyház a Szentírás tanításából kiindulva fogalmazta meg a háborúban és a békében egyaránt alkalmazható lovagi eszményeket, ezzel ismét a keresztény gondolkodás középpontjába helyezte annak kérdését, hogy mit is jelent egyszerre kereszténynek és katonának lenni.⁵⁸¹ A Szentírás erkölcsi útmutatását kiterjesztették a hadviselés módszertanára és a háborúban résztvevő katonák jellemének és magatartásának meghatározására, a lovagi erkölcsi kódexeket pedig a keresztény tanításból merített morális alapelvekre támaszkodva foglalták írásba. Bár a 11-12. századi lovagi kódexek helyenként és koronként eltérőek voltak, közös jellemzőjük volt a keresztény bátorság, a becsületesség, a nagylelkűség, az igazságosságra való törekvés, valamint az ártatlanok és gyengék védelmének hangsúlyozása. Ezeket a keresztény erényeket mind a nemesek, mind pedig a lovagok számára egyaránt kívánatos és helyes magatartásnak tekintették. Nemeshez méltóan cselekedni annyit jelentett, mint becsületesen eljárni. A lovagi etika tehát nem csupán katonai mesterség, hanem egyfajta életvezetési kódex is lett.⁵⁸² Ezek a nyers, durva férfiak, a kor legképzettebb gyilkosai egyben az igazságosság erényének példaképeivé váltak.

Az egyház a lovagrendeket tehát nemes eszmékkel és szilárd erkölcsi értékrenddel ruházta fel.⁵⁸³ A jövődöbeli loagnak általában esküt kellett tennie az egyházra, megígérve, hogy a keresztény tanítás szerint él, erkölcsi példát mutat és csak igaz ügyekért harcol. Gyakran volt része a beavatási szertartásnak a lovag kardjának megáldása a templom oltárán, amely azt volt hivatott alátámasztani, hogy a lovag keresztényi kötelessége a kiszolgáltatók védelme. Voltaképpen ezzel azt is elismerték, hogy a hadművészetnek is megvan a megfelelő helye a keresztény társadalmakban, így az egyház többé már nem különülhetett el a külvilág problémáitól. A közismert beavatási szertartás is egyházi rituáléból született. A lovagokat

⁵⁸¹ G.G. LEPAGE, Jean-Denis: *Medieval Armies and Weapons in Western Europe: An Illustrated History*. McFarland & Company, Inc, London. (2005) pp.: 68-69.

⁵⁸² MILLS, Charles: *The History of Chivalry: Or, Knighthood and Its Times*. Longman, Rees, Orme, Brown and Green, London. (1825) pp.: 3-8.

⁵⁸³ DE CHARNY, Geoffroi: *A Knight's Own Book of Chivalry*. University of Pennsylvania Press, Pennsylvania. (2005) pp.: 95-100.

gyakran az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében áldották meg saját kardjuk hegyének érintésével, ezzel is hangsúlyozva, hogy a lovag kardjának azt a keresztény közösséget kell szolgálnia, amelynek áldása alatt vonul hadba.

A középkori lovagrendek Isten törvényeinek hirdetésére és az áhított rend megteremtésére vállalkoztak. Szent küldetésük kiutat jelentett a kaotikus és erőszakos világból. Erőre, fegyelemre, hűségre és engedelmességre nevelő katonai szerveződések voltak, melyek a „szent háború” érdekében jöttek létre. Mindemellett a szerzetesi életre jellemző kontempláció is elengedhetetlen eleme volt a lovagrendek mindennapi életének. A lovagokból (*fratres milites*), papokból (*fratres orantes*) és laikusokból (*fratres servientes*) álló egyházi lovagrendek teljes szabadságot élveztek és csak a Szentszéknek tartoztak felelősséggel. Ahogy a keresztényüldözések korában a mártírok adták életüket hitükért, úgy áldozták fel életüket a hit védelmében Krisztus katonájaként (*miles Christi*) harcoló lovagok. Voltaképpen a lovagok egyházi missziót teljesítettek. Karddal küzdöttek azon eszmék diadaláért, amelyeket a papok és a szerzetesek szóval hirdettek, s példájukon keresztül valósítottak meg. Az egyház ezzel beépítette tanai közé a hadviselést.

A szent katonák (vagy ahogyan nyugaton leggyakrabban nevezték őket: szent lovagok) iránti érdeklődés a 11. századi nyugati keresztény társadalmakban a lovagi eszmék megjelenésével és fejlődésével, valamint a keresztes hadjáratok iránti növekvő érdeklődéssel függött össze. A keleti keresztény országokban a katonaszentekhez hasonlóan a lovagi patrónus szentek is őrzőként és szövetségesként jelentek meg a csatában. Kétségtelen tény, hogy a nyugati kultúra a harcos szentek csatában való segítségül hívásának gyakorlatát a bizánci hagyományokból vette át. Bár a többi keleti katonaszentet a nyugati seregek nem ismerték, érdekes, hogy a keresztesek gyakran fordultak Szent Theodorhoz, Mercuriushoz és Demetriushoz a hadjáratok során, akik egyes korabeli iratok szerint közvetlenül is beavatkoztak a keresztesek csatáiba.

Magyarországon az Anjou uralkodók idején jelent meg és épült be az udvari életbe a lovagi kultúra. I. Károly udvarában rendezték meg az első lovagi tornákat, s ekkor alakult ki annak gyakorlata is, hogy a király saját címerrel jutalmazza lovagjait. Anjou Károly udvarában az Európában elsők között megalapított Szent György lovagi társaság intézménye mellett nagy hangsúllyal jelent meg Szent László és ezen keresztül az Árpád-ház szentjeinek tisztelete is.

10 Újkor: az egyház és az állam kapcsolatának újkori jellemzői

A középkorban az egyházi és világi hatalom szembenállása eredményezte az első komolyabb vitát a hatalom természetéről. A 11-12. század gregoriánus reformjának legfontosabb célja a világi és a spirituális hatalom összekeveredett szálainak szétválasztása, illetve a papság belső, erkölcsi megtisztítása, megújítása volt.⁵⁸⁴ VII. Gergely pápa Kr.u. 1075-ben kiadott *Dictatus papae* kezdetű dokumentuma⁵⁸⁵ a pápaság elsődleges és kizárólagos hatalmát nyíltan meghirdető irat volt. A 27 tételből álló jogi katalógus – egyben VII. Gergely pápa politikai programja – valójában a pápaság világi uralom iránti igényét jelentette be. A pápa emellett meghirdette a „*Respublica Christiana*”, azaz az európai katolikus államok a pápa vezetése alá kerülő egységes birodalmának gondolatát is,⁵⁸⁶ amely így lehetőséget teremthetett arra, hogy a pápai hatalom beavatkozhasson a világi szférába.⁵⁸⁷ Bár mindkét oldal a keresztény közösség egységének megőrzését az egyházi és világi fél együttműködésében látta, s mindkét fél érvelésének alapja a Biblia volt, melyet tovább erősítettek az egyházatyák, korábbi pápák és egyháztanítók írásai, az évszázadok alatt kialakult kánonjog, valamint az egyháztörténet tényei és a korábbi uralkodók gyakorlata, a világi és az egyházi joghatóság határainak és funkciójának tekintetében mégsem volt egyetértés.⁵⁸⁸ Ennek a kibékíthetetlen ellentétnek következményeképpen kialakult vita később az evilági-túlvilági, a profán-szagrális, illetve az immanens-transzcendens eszmék pontosításához, valamint a politika és vallás, az állam és az egyház megkülönböztetéséhez vezetett. A későbbi európai modernizáció alapját képező investitúra-harc eredményeképpen a vallási és a politikai hatalom végleg elszakadt egymástól, amelynek szükségszerű következménye volt az újkori társadalom differenciálódása, az egyházi és világi rend elkülönülése, továbbá a vallásos és profán tudományágak szétválása is.

Az egyház tanítását bíráló felvilágosodás eszmeisége a protestantizmusból és különböző filozófiai forrásból táplálkozott. A racionalizmus kritizálta a Szentírást, és benne Krisztus alakját. Fokozatosan eltüntette isteni voltát, idővel pedig történeti létét is tagadni kezdte. Elvetette a korábban szilárd bibliai alapot, így hitelt érdemlő Jézus-képet sem tudott formálni. Nem sorolta Jézust sem a farizeusok szektájához, sem a hitetlen szadduceusok közé, de nem

⁵⁸⁴ GERGELY, Jenő: *A pápaság története*. Kossuth Kiadó, Budapest. (2019) p: 102.

⁵⁸⁵ MORDEK, Hubert: *Dictatus papae*. In: *Lexikon des Mittelalters, Band 3*. Artemis Verlag, München (1986) pp.: 978-981.

⁵⁸⁶ FAZEKAS, Csaba: *Történelem és egyházpolitika: Válogatott publicisztikai írások, 1992-2006*. Bíbor Kiadó, Miskolc. (2006) p. 25.

⁵⁸⁷ GEREMEK, Bronisław. *The Common Roots of Europe*. Polity Press, Cambridge. (1996) pp.: 84-85.

⁵⁸⁸ ZLINSZKY, János: *A XII Táblától a 12 ponton át a magánjog új törvénykönyvéig. Válogatott Tanulmányok*. Szent István Társulat, Budapest. (2013) pp.: 201-202.

tarthatta olyan szociális forradalmárnak sem, aki nem váltotta be a zsidóság Messiáshoz fűzött politikai várankozásait. Elvetette a csodák lehetőségét, ezzel a szentség fogalma is erősen megkérdőjeleződött.⁵⁸⁹

10.1 Az állam és egyház kapcsolatának újkori teoretikusai

Széleskörű tudományos konszenzus uralkodik azon a téren, hogy a hatalommegosztás és a hatalmi ágak elválasztásának elve a felvilágosodás korában került kidolgozásra. Az elmélettel először John Locke angol filozófus 1689-es értekezéseiben találkozhatunk,⁵⁹⁰ de a hatalmi ágak klasszikus triászát Charles Montesquieu francia jogtudós és filozófus fél évszázaddal később A törvények szelleméről⁵⁹¹ című művében dolgozta ki.

Az újkor emberképe és erkölcsi rendszere a középkori hagyományokhoz képest jelentős változáson esett át. XIII. Leó pápa Kr.u. 1879-ben kiadott *Aeterni Patris*⁵⁹² kezdetű enciklikája a keresztény filozófia Aquinói Szent Tamás szellemében való megújítására törekedett. Rámutatott arra, hogy az újkori filozófiai iskolák eszmerendszerének hamis következtetései a 19. század végére már az állam összes szintjén megjelentek. Kifejtette továbbá, hogy mind az egyéni, mind pedig a társadalmi életnek szüksége van a hit és a tudás eleven kapcsolatát őrző tudományosságra és bölcsesetre.

Az enciklika megszületésnek előzményeit a protestantizmus megjelenését követően az újkori racionalizmus, modernizmus és ateizmus eszmerendszerében fedezhetjük fel. Luther ágostoni pesszimizmusához kapcsolódott Macchiavelli (Kr.u. (1469–1527) fejedelmi erény fogalma, amely az állam megtartása érdekében már előtérbe helyezte az evilági uralkodás eszközeit, míg másodlagosként, esetenként teljesen elvetendő szempontként kezelte az isteni törvényeknek, valamint a hit, könyörületeség és emberiség követelményeinek való megfelelést. Álláspontja szerint a politika az erkölcsi elvektől teljesen elkülönülő saját törvényszerűségekkel rendelkező önálló terület, melyben az uralkodó hatalomgyakorlásának eszközei függetleníthetők a meghatározott céloktól és az azokkal kapcsolódó erkölcsi eszményektől. Amíg az ókorban az állami rend egyben erkölcsi rendet is jelent, az újkorban már az ember „terméke”, az individuum perspektívájából kiinduló filozófia, kizárólag az evilágira koncentrálnak a boldogulás eszköze.

⁵⁸⁹ KECSKÉS, Pál: *Lélekben és igazságban. Lelki kalauz*. Szent István Társulat, Budapest (1976) pp.: 71-76.

⁵⁹⁰ LOCKE, John: *Értekezés a polgári kormányzatról*. Gondolat Kiadó, Budapest. (1986)

⁵⁹¹ MONTESQUIEU, Charles: *A törvények szelleméről*. Osiris Kiadó, Budapest. (2000)

⁵⁹² XIII. LEÓ PÁPA: *Aeterni Patris*. Forrás: https://www.vatican.va/content/leo-xiii/it/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_04081879_aeterni-patris.html (letöltés ideje: 2022.03.12.)

Thomas Hobbes (Kr.u. 1588-1679) az angol polgári forradalom elején írt *Leviatán*⁵⁹³ című művében (Kr.u. 1651) már előrevetítette az egyházi és világi állam kapcsolatának újkori szemléletét. Államelméletében a Stuart abszolútizmus empirista megismerése fejtette ki hatását. A pesszimista hangvételű mű hűen tükrözi Hobbes kizárólag a tapasztalati érzékelésre építő ateista-materialista világgképét. Az állam és az egyház kapcsolatát a korábbi két kard elmélettel összhangban jeleníti meg. A platóni *Homo homini lupus* eszmét követve Hobbes a *contrastus socialis*-ban látja a társadalmi feszültségek szabályozásának lehetőségét.⁵⁹⁴ Az individuum hangsúlyozásával megjelenik az az utilitarista gondolkodás is, mely később az alapvető emberi jogok meghatározásának alapját jelenti majd.

René Descartes (Kr.u. 1596-1650) kontinentális filozófiájában a racionalizmus jelenik meg hangsúlyosabban. *Értekezés a módszerről*⁵⁹⁵ című művében kifejtett erkölcstana a tapasztalati érzékeléssel szemben az emberben lévő ideára építi. Értékelméletében a gondolkodás (*cogito*) egyben bizonyosságot is jelent. Ha tehát az emberben létezik Isten fogalma, akkor Isten maga is létezik. Ezt kell a racionalizmus eszközeivel a lehető legjobban kibővíteni, így a tudomány fejlődése révén egyre pontosabb erkölcsi következtetések alkothatók meg.

Baruch (Benedictus de) Spinoza (Kr.u. 1632-1677) a felvilágosodás korának mélyen racionalista gondolkodójaként *Etika*⁵⁹⁶ című művében Isten fogalmát az egyetlen és legfőbb szubsztanciaként határozza meg, minden más létezőt pedig ennek az egy szubsztanciának különféle módozataként jellemez. Gondolkodása statikus panteista, meglátása szerint a világ Isten által determinált, amelyet az ember pusztán megismerhet. Az erkölcsös, jó polgár önszántából engedelmeskedik Isten parancsának, a politika és az állam szerepe pedig a nyugalom és a rend megteremtése.

Az ókori antik és középkori erkölcsfilozófia holisztikus, közösségi szemléletével szemben az újkori filozófiában már az egyén került középpontba. Luther és Hobbes az egyéni érdekek mentén vezérelt államszervezést hangsúlyozta, míg Machiavellinél már nem volt egy általánosan megfogalmazható etikai rend sem. A „cél szentesíti az eszközt” elve alapján az uralkodói hatalomgyakorlás hatékonysága lett a jó állam ismérve, melyet ideális esetben

⁵⁹³ HOBBS, Thomas: *Leviatán*. Kossuth Kiadó, Budapest. (2014)

⁵⁹⁴ HAMPTON, Jane: *Hobbes and the Social Contract Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge. (1986). pp.: 132-137.; PAGALLO, Ugo: *Bacon, Hobbes and the homo homini deus formula*. In.: *Hobbes Studies* 1998/11. (1998) pp: 61-69.

⁵⁹⁵ DESCARTES, René: *Értekezés a módszerről*. Ikon Kiadó, Budapest. (1992)

⁵⁹⁶ SPINOZA, Benedictus: *Etika*. Osiris Kiadó, Budapest. (1997)

kiegészíthetett a könyörületes uralkodó látszata is. A felvilágosodás idején egyre inkább elmosódott a korábban érvényes objektív erkölcsi tengely. Az individuum felértékelődésével előtérbe került a szerencse, a praktikum és az egyetemes erkölcsi szabályokat kijátszó, a tartalmi erkölcsiséget mellőző, s csak a látszatra törekvő etikai rend képviselője.

10.1.1 Francisco da Vitoria háborútana

A modern idők igazságos háborúi, ezen belül is a katonai hivatás morális megítélése kapcsán alkotott újkori elméletek előzményeként az egyik ismert középkori teoretikust, Francisco da Vitoria-t (Kr.u. 1492-1546) érdemes említeni. Vitoria a *De Indis* és a *De Jure Belli* című munkájában egyetlen olyan háborút sem tekintett „igazságosnak”, amely jelentős károkat okozhat a világnak és a keresztény embereknek. Elméletében teljes mértékben elutasította a vallási okokra visszavezetett háborút, ugyanakkor még Vitoria is jogos indoknak tartotta a keresztény misszionáriusok és az általuk megtérített közösségek védelmét.⁵⁹⁷ Vitoria elméletének alapjait egyrészt az Újvilág meghódítása, másrészt pedig a tizenhatodik század eleji Európa eseményei határozták meg. A keresztény hatalmak közötti háborúk miatti belső megosztottság és vallási konfliktusok, a harc a császár és a születőben lévő nemzetállamok (főleg I. Ferenc Franciaországa) között, valamint az Oszmán Birodalom terjeszkedésének fenyegetése képezte a korszak teoretikusai számára a háború és ezen belül a keresztények szerepvállalásának történelmi kontextusát. A kétféle kontextus azonban jelentősen eltért egymástól, és más megközelítést igényelt. Az első esetben a teljesen ismeretlen területek hódító háborújának igazolásáról volt szó, a másodikban pedig a belső vallási és politikai megosztottságoktól megtépett keresztény világ egységének hiányáról, amelyek az Oszmán Török Birodalom terjeszkedésének fenyegetésével is szembe kellett néznie. A kereszténység megjelenését követő évszázadokon keresztül formálódó igazságos háború hagyománya teljesen kizárta a megsemmisítő, illetve az ellenség feltétlen megadásáig elhúzódó háborúkat.⁵⁹⁸ Az igazságos háború elméleteinek nagy teológusai pedig a hadviselésnek kívántak korlátokat szabni.

10.1.2 John Locke hatalomelmélete

John Locke (Kr.u. 1632-1704) a Hobbes által megteremtett angol empirista hagyomány képviselője. Eszmerendszere félúton található a Descartes-féle racionalizmus és a klasszikus angolszász tapasztalati gondolkodás között. Írásaiban az angol polgári forradalom kései

⁵⁹⁷ DE VICTORIA, Francisco: *De Indis et De Jure Belli, Relectiones*. In.: SCOTT, James Brown (szerk.) *The Classics of International Law*. Carnegie Institution, Washington (1917) p: 85.

⁵⁹⁸ MERTON, Thomas: *On Peace*. London-Oxford (1971) p. 22

szakaszának társadalometikájára reflektál. Legismertebb műve a *Two Treatises of Government*⁵⁹⁹ címmel polgári kormányzatról írt politikai filozófiai munkája. A Kr.u. 1689-ben kiadott dokumentum első traktátusa a patriachalizmust és az isteni rendeltetésű, örökletes, abszolút monarchiát támadja, míg a második traktátusban a természetes jogokon és a szerződéselméleten alapuló civil társadalom elméletét vázolja fel. Filozófiája nem annyira pesszimista, mint Hobbes-é. Alapvetően a természeti törvényekre építi a polgári törvények rendszerét. Hisz a társadalom értékében és a közösség építő szerepében. Gondolkodásában a puritanizmusból kinövő modern és szekularizált értelmezésen keresztül jelenik meg az ember személyes szabadsága és méltósága.⁶⁰⁰ Locke állam- és társadalomelméleti filozófiája tulajdonképpen az Arisztotelészig visszanyúló joguralmi gondolat modern megfogalmazása.⁶⁰¹ Erkölcsfilozófiája tekintve az angolszász empirista hagyományra épül, melyben tagadja a velünk született erkölcsi törvények és normák létét. A kontinentális racionális gondolkodókkal szemben véleménye szerint nincsenek meglévő erkölcsi pillérek, a tapasztalatokra reagálni képes értelem az, amely végső soron megbízható víziót hoz létre. Az erkölcsi törvények szintén a tapasztalatok mentén alakulnak ki. Az emberben meglévő „kellemes” egy objektíven értelmezett – tehát nem metafizikai szemléletű – természeti törvény megismerésével, a „hasznosság” és a „közmegegyezés” mentén válik erkölcsössé. Locke gondolkodása merőben individualista és utilitarista, melyben megjelenik az opportunizmus és a relativizmus is.⁶⁰²

A vallással és az egyházzal kapcsolat a *Levél a vallási türelemről* című írásában Locke a természetfelettire irányuló igényt is a tapasztalatból és a közmegegyezésből vezeti le.⁶⁰³ Ennek következtében magukat az egyházakat is egyfajta közmegegyezés eredményeképpen fogadja csak el. A Locke idejében a szabadságukért küzdő protestáns egyházakat ért támadások nagy hatással voltak gondolkodására. A mű a vallásszabadság és a polgári szabadság toleranciáját hirdeti mind vallási, mind pedig politikai értelemben, attól függetlenül, hogy katolikus, vagy protestáns eszméket követünk. A vallási toleranciával kapcsolatban azonban Locke meglehetősen beszűkülten gondolkodott. Nem azt az általánosságban értelmezett vallási toleranciát tekintette alapnak, amelynek az élet számos más területén is (pl. politika, szólás- és

⁵⁹⁹ LOCKE, John – LASLETT, Peter (szerk): *Two Treatises of Government*. Cambridge University Press, Cambridge. (1960)

⁶⁰⁰ NAGY, Levente: *A társadalmi szerződés és a hatalom eredete*. In.: *Metszetek* 2015/4. p: 34.

⁶⁰¹ LOCKE, John: *Értekezés a polgári kormányzatról*. Gondolat Kiadó, Budapest. (1986) pp.: 142–143.

⁶⁰² FORRAI, Gábor: *A jelek tana: Locke ismeretelmélete és metafizikája*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (2005) pp.: 221-225.

⁶⁰³ LOCKE, John – KLIBANSKY, Raymond: *Levél a vallási türelemről: latin szöveg és magyar fordítás*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (1973)

véleménynyilvánítás, etnikai különbözőségek, stb.) manifesztálódnia kell. Értelmezése ennél jóval szűkebb. A lelkiismereti kényszer elutasításával az individuum lelkiismeret szabadságát, illetve szuverén és korlátlan vallásgyakorlását helyezi előtérbe, melyre a polgári hatalom nem kényszeríthet rá a törvények által előírt hitelveket, dogmákat és nem szabályozhatja az istentisztelet módjait.⁶⁰⁴ Locke filozófiája az egyházaknak egymás feletti joghatóságát is kizárja. Ahogy az állam nem adhat az egyháznak semmilyen új jogot, úgy az egyház sem adhat az államnak. A vallási felekezetek közötti toleranciát csak és kizárólag az állam részéről tudja elképzelni. A kikényszerített vallási összhang Locke szerint sosem vezetett megnyugváshoz, hiszen a keresztény világban létrejött legtöbb háború oka is elsősorban a keresztény felekezetek közötti tolerancia hiányából fakadt.⁶⁰⁵ Csak azt a vallásos hitet lehet értéként elfogadni, amelyet szabadon fogadunk el.⁶⁰⁶ A *The Reasonableness of Christianity* (Kr.u. 1695) című könyve számos teológiai írása közül a legfontosabbnak tekinthető. Locke teológiai fejtegetéseinek központi elemét képezi a meggyőződése, mely szerint mindenkiben megvannak azok a képességek, amelyek ahhoz szükségesek, hogy megértsék a földi életben betöltött szerepüket és a Szentírás segítségével elérjék az üdvösséget. Locke eszmerendszerének alapját továbbra is a kereszténység tanainak elfogadása jelentette, miközben hangsúlyozta a lelkiismereti szabadság fontosságát. Véleménye szerint minden kereszténynek Jézus tanításai szerint kell élnie, azonban az istentiszteleti különbségeket már lehetne és kellene is tolerálni.⁶⁰⁷ Álláspontja sok tekintetben közel állt a cambridge-i latitudináris mozgalomhoz⁶⁰⁸ és más liberális teológiai irányzatokhoz. Hatása a protestáns keresztény gondolkodásra a következő évszázadban is jelentős volt.

10.1.3 Montesquieu hatalmi triásza

A hatalommegosztás elméleti fejlődésével és a klasszikus hatalmi ágak meghatározásával Montesquieu előtt már az ókorban Cicero és Arisztotelész is foglalkozott.⁶⁰⁹ Arisztotelész *Politika* című írásában az ideális állam kérdése kapcsán a közügyekről tanácskozó testületet, a

⁶⁰⁴ LOCKE, John: *A vallási türelemről*. Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest. (2003) p: 165.

⁶⁰⁵ u.i. p. 245.

⁶⁰⁶ GÁBOR, György: *Leszerelési teológia, avagy csodagyűrrű csak egy van – hogyan lehetséges ez? A vallási párbeszéd esélyéről*. In.: HIDVÉGI, Máté (szerk.): *Oriental Studies and Interfaith Dialogue - Essays in Honour of József Szécsi*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (2018) p: 506.

⁶⁰⁷ LOCKE, John – TULLY, James H.: *A Letter Concerning Toleration*. Hackett Publishing, Cambridge. (1983) p. 39.

⁶⁰⁸ ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA: *Latitudinarian*. Forrás: <https://www.britannica.com/topic/latitudinarian> (letöltés ideje: 2022.03.21.)

⁶⁰⁹ SÁRI, János: *A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája*. Osiris Kiadó, Budapest. (1995) pp. 17-20.

magisztrátusokat és az igazságszolgáltatás szervezeteit említi. Cicero államelméleti művében pedig a királyság uralma és a demokrácia közötti hatalommegosztást tartja megfelelő megoldásnak.⁶¹⁰ Mindazonáltal a hatalommegosztás tekintetében a politikára mind a mai napig ható klasszikus filozófusnak Montesquieu-t tartja a történelem.

Charles-Louis de Secondat Montesquieu (Kr.u. 1689–1755) A törvények szelleméről (*De l'esprit des lois*, 1748)⁶¹¹ című művében dolgozta ki a hatalmi ágak elválasztásának elméletét. Az „igazság tanújaként” vizsgálódásainak, európai utazásai során tett megfigyeléseinek, a megismert hatalmi rendszerek összehasonlításainak és az abból levont következtetéseinek eredményét a gyakorlatban is használhatónak tartja. Az általa megkülönböztetett három hatalmi ágot (hatalmi triász) a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás képviseli.⁶¹² Filozófiájában az állam legfontosabb feladata az emberek, vagyis az állampolgárok szabadsága, másrészt pedig az ún. politikai szabadság biztosítása.⁶¹³ Híres mondása szerint minden hatalommal rendelkező ember hajlamos arra, hogy visszaéljen hatalmával egészen addig, amíg korlátokba nem ütközik. „Hogy a hatalommal ne lehessen visszaélni, ahhoz az kell, hogy a dolgok helyes elrendezése folytán a hatalom szabjon határt a hatalomnak.”⁶¹⁴ Montesquieu elméletének eredete az abszolutista monarchia koncentrált hatalmának lebontása volt, amely a 19-20. századi európai hatalmi szerkezetének gyökeres változásai következtében már meghaladottnak tekinthető.

Montesquieu filozófiájának leghatározottabb bírálata az egyház részéről érkezett. Művét Rómában feljelentették, melyet a Sorbonne teológiai fakultásának vizsgálata követett. A janzenista *Nouvelles ecclésiastiques* a művet a keresztény vallásra veszélyesnek és erkölcstelennek minősítette,⁶¹⁵ szerzőjét pedig hitetlenséggel vádolta meg. Montesquieu a janzenista bírálat válaszáként a művet jogi és állambölcseleti tárgyú könyvként, nem pedig teológiai munkaként jellemezte. Válaszában kihangsúlyozta keresztény meggyőződését és hitet

⁶¹⁰ SZANISZLÓ, Krisztián: *A hatalommegosztás államelméleti előképei – Hatalomkorlátozás az európai állambölcseletben az antikvitás korától a felvilágosodásig*. In.: *Acta Humana 2016/1*, Budapest. (2016) pp.: 63–88.

⁶¹¹ MONTESQUIEU, Charles-Louis de Secondat – CSÉCSY, Imre – SEBESTYÉN, Pál (ford.): *A törvények szelleméről*. Osiris Kiadó – Attraktor Kft., Budapest. (2002)

⁶¹² TÓTH, J. Zoltán: *A hatalommegosztásról*. In.: FURKÓ, Péter (szerk.): *Az önképtől és tudásreprezentációtól a hatalommegosztásig. Tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (2019) pp.: 252-254.

⁶¹³ SABINE, George Holland: *A History of Political Theory*. George G. Harrap & Co. Ltd., London (1963) p: 561.

⁶¹⁴ MONTESQUIEU, Charles-Louis de Secondat: *A törvények szelleméről*. Budapest, Osiris Kiadó, Budapest. (2000) p: 247.

⁶¹⁵ DESGRAVES, Louis: *Montesquieu*. (ford: Deák Attila) Osiris Kiadó, Budapest. (2003) pp.: 404-406.

tett a kinyilatkoztatás mellett. Úgy vélte, elmélete a törvénykezésre és az emberi intézményekre vonatkozott, mely az egyház tanításait nem sérti.

10.2 A francia forradalom szerepe és hatása a szentek tiszteletére

A Katolikus Egyház a hűbériségre épülő „*ancien régime*”⁶¹⁶ („régí rendszer”) Franciaországában az állam ellenőrzése alatt állt. A pápaság központosító törekvéseivel nyíltan szembeszegülő gallikán egyházi rendszer⁶¹⁷ a 16. században épült ki és XIV. Lajos uralkodása idején érte el tetőpontját.⁶¹⁸ Legfontosabb jellemzői közé tartozott az egyvallású állam kialakítása, illetve az egyház alárendelése az uralkodói hatalomnak.⁶¹⁹ Az abszolút monarchia és a Katolikus Egyház szoros együttműködése eredményeképpen az uralkodót az egyház legitímálta, melyért cserében az uralkodó biztosította az egyházszervezet működését. Az abszolút monarchia bukása óhatatlanul megkérdőjelezte a francia államegyház létét is. A francia forradalom elsősorban politikai és gazdasági okok miatt robbant ki.⁶²⁰ Mivel azonban a társadalmi problémákért a nép elsősorban az uralkodó osztályt tette felelőssé, így az azzal teljesen egybefonódott egyház és papság ellen is fellépett. Emellett a felvilágosodás eszmeisége az egyház iránti tiszteletet és szeretetet is erodálni kezdte.

Az 1789-es rendi gyűlésen jelentős nézetkülönbségek alakultak ki a hagyományosan francia papság alkotta első rend és a nem nemeseket és az alsópapság jelentős részét magában foglaló harmadik rend között. Ezen a rendi gyűlésen Emmanuel Joseph Sieyès abbé segítségével a harmadik rend magához vette a politikai vezető szerepet, átalakítva a rendi gyűlést Alkotmányozó Nemzetgyűléssé.⁶²¹ Ezzel végleg véget ért az „*ancien régime*” kora. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés a korábbi feudális terhekkel együtt eltörölte az egyházi tizedet, az osztálykiváltságok megszüntetésével együtt pedig az egyház kiváltságait is megvonta. Az egyházi rend néhány hónappal később lemondott birtokairól, az egyházi vagyon pedig nemzeti vagyonná vált.⁶²²

Az Emberi és polgári jogok nyilatkozatának elfogadásával bevezették a vallásszabadságot (10. cikk), megszüntetve a katolicizmus államvallás monopóliumát, korábbi

⁶¹⁶ GERGELY, Jenő: *A pápaság története*. Kossuth Kiadó, Budapest. (2019) pp.: 251-252.

⁶¹⁷ TÖRÖK, József: *Egyetemes Egyháztörténelem 2*. Szent István Társulat, Budapest. (1999) pp.: 195-197.

⁶¹⁸ PAPP, Imre: *A francia nemesi társadalom a 18. században*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (2005) pp.: 9-12.

⁶¹⁹ VIDMAR, John: *The Catholic Church Through the Ages: A History*. Paulist Press, New York. (2005) pp.: 263-264.

⁶²⁰ HAHNER, Péter (szerk.): *A nagy francia forradalom dokumentumai*. Osiris Kiadó, Budapest. (1999) pp.: 17-22.

⁶²¹ u.o. pp.: 36-43

⁶²² u.o. pp.: 98-99.

kizárólagosságát. 1790-ben a papság polgári alkotmányának elfogadásával a francia egyházat nemzeti egyházzá alakítva végleg elszakították Rómától. A nemzetgyűlés 1790. XI. 29. törvénye kimondta a *serment civique*-t, a polgári alkotmányra szóló kötelező esküt, melyhez hozzávette a papság polgári alkotmányát is.⁶²³ Aki az egyháziak közül megtagadta az eskütételt, hivatalát vesztette. A papokat a továbbiakban állami hivatalnokoknak tekintették és az új alkotmányra tett hűségükre kötelezték őket, amely szakadást eredményezett a francia egyházban. A Klérus Polgári Alkotmányának előírásai szerint csak az tölthetett be egyházi állást, aki felesküdt az új alkotmányra. Sokan hajlandóak voltak a béke érdekében esküt tenni, azonban az alsó papság kétharmada (közel 46.000 pap) és a püspökök többsége megtagadta az esküt. A helyzet abszurditását jól reprezentálja, hogy ezzel az egyház állami függése nemhogy nem szűnt meg, sőt, inkább tovább erősödött. Az 1790-es a nemzetgyűlés a betegápoló és tanítórendek kivételével eltörölte a szerzetesrendeket és új, ún. polgári szervezetet adott az egyháznak.⁶²⁴

A VI Piusz pápa a vallásszabadság meghirdetése kapcsán elítélően nyilatkozott az Emberi és polgári jogok nyilatkozatáról, a papság polgári alkotmánya miatt esküt tevő klerikusokat pedig kiközösítéssel fenyegette meg.⁶²⁵ A pápa válasza a francia egyház szakadásához vezetett. A Klérus Polgári Alkotmányának előírásait elfogadó alkotmányos egyházat skizmatikusnak nyilvánította. Azok a papok, akik elfogadták az államhatalom által megkövetelt eskütételt formálisan elszakadtak Rómától.⁶²⁶ Az eskütételt megtagadó, így Rómával hitegységben maradó klerikusokat viszont az államhatalom nem ismerte el, s ezzel megkezdődött az esküt megtagadó egyháziak üldözése. A francia forradalom antiklerikanizmusa alig néhány év alatt a kereszténység első évszázadait idéző keresztényüldözésbe csapott át.⁶²⁷ A papság jelentős része külföldre menekült, a hazájukban maradtakra pedig börtön, vagy kivégzés várt.⁶²⁸ A Robespierre vezette jakobinus diktatúra ideje alatt az egyházüldözés kiterjedt az „alkotmányos egyház” tagjaira is. Nem elégedtek meg az egyház ellehetetlenítésével. Magának a kereszténységnek az eltörlését tűzték ki célul, melynek helyébe a „szabadság és egyenlőség

⁶²³ DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon 3.: francia forradalom szócikk*. Szent István Társulat, Budapest. (1997) p: 793.

⁶²⁴ HAHNER, Péter (szerk.): *A nagy francia forradalom dokumentumai*. Osiris Kiadó, Budapest. (1999) p: 103.

⁶²⁵ TÖRÖK, József: *Egyetemes Egyháztörténelem 2*. Szent István Társulat, Budapest. (1999) pp.: 206-207.

⁶²⁶ MARTON, József: *A keresztény jelenkor (1789-2005)*. Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely. (2008). pp.: 20-21.

⁶²⁷ KING, Peter: *A monachizmus Nyugaton. A monasztikus szerzetesség története a Latin Egyházban*. Szent István Társulat, Budapest. (2007) pp.: 344-348.

⁶²⁸ BALANYI, György – SCHÜTZ, Antal – SEBES, Ferenc – SZAMEK, József – TOMEK, Vince (szerk.): *Szentek élete az év minden napjára*. Szent István Társulat, Budapest. (1933) pp.: 288-293.

vallását”, az ateizmust proklamálta. Közel 40.000 pap kényszerült elhagyni Franciaországot, az 1792-es szeptemberi megszárlásnak pedig alig 24 óra alatt kb. 300 pap és 1100 világi katolikus esett áldozatul.⁶²⁹ A párizsi vértanúkat később XI. Piusz pápa boldoggá avatta. A szentek tiszteletét betiltották, s helyettük a „forradalom mártírjainak” kultuszát és az ész „vallását” vezették be. Betiltották a keresztény istentiszteleteket, a templomokat elvették, megszentégtelenítették és bezárták. A liturgikus eszközöket elkobozták, megsemmisítették, a katolikus szertartásokat kigúnyolták, a templomokat pedig megfosztva keresztény szimbólumaiktól (dekrisztianizálás)⁶³⁰ a továbbiakban csak világi célokra engedélyezték használni.⁶³¹ A katolikus hitélet eltörlése mellett eltörölték a keresztény időszámítást, s végül magát a kereszténységet is eltörölték. A párizsi Notre-Dame székesegyházat is az „Ész Templomává” alakították át. A jakobinus diktatúra bukását követően a köztársaság időszakában ugyan enyhült a terror, a keresztényellenes valláspolitikai azonban továbbra is megmaradt. A katolikus, illetve keresztényellenes intézkedéseket pedig a forradalmi hadsereg által elfoglalt „testvérköztársaságokban” is érvényesítették.

Bonaparte Napóleon hatalomra jutását követően sem létezhetett az egyházi állam, ugyanakkor a katolikus egyház üldözését nem tartotta jónak. A katolicizmus felszámolásával olyan feszültségek keletkeztek, amelyek helyett célravezetőbbnek tűnt az egyházat – engedélyezett keretek között – működtetni. A forradalmat követően az állam és az egyház közötti viszony rendezésére megkötött francia konkordátum képviselte, melyet VII. Piusz pápa a *Qui Christi Domini vices*⁶³² kezdetű pápai bullával ratifikált.⁶³³ A későbbi konkordátumok alapját jelentő dokumentumban Napóleon elfogadta franciák többségi vallásaként a katolikus vallást és az állam nevében ún. kultuszköltségvetés terhére kötelezettséget vállalt az egyház minimális költségeinek finanszírozására.⁶³⁴ A pápa az egyezmény keretén belül elfogadta, hogy a főpásztorokat a kormány jelölése alapján a pápa, a plébánosokat pedig a helyi állami szervek jelölését követően a püspök nevezze ki. A konkordátumhoz ugyanakkor Napóleon 77 ún. organikus cikkelyt, vagyis a szöveghez szervesen tartozó előírást is hozzákapcsolt. Ezekben a

⁶²⁹ TAKÁCS, Péter: *Nehéz jogi esetek. Jogelmélet és jogászai érvelés*. Napvilág Kiadó, Budapest. (2000) pp.: 56-58.

⁶³⁰ ASTON, Nigel: *Christianity and Revolutionary Europe, 1750-1830*. Cambridge University Press, Cambridge. (2002) pp.: 211-218.

⁶³¹ ASTON, Nigel: *Religion and Revolution in France, 1780-1804*. Catholic University of America Press, Washington. (2000)

⁶³² VII. PIUSZ PÁPA: *Sanctissimi Domini Nostri Pii Papæ VII. Allocutio habita in Consistorio Secreto die XXIV. Maji MDCCCII*. In.: Catholic Church. Pope (1800-1823: Pius VII). (1802) pp.: 35-46.

⁶³³ DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon 3.: konkordátum*. Szent István Társulat, Budapest. (1997) pp.: 794-795.

⁶³⁴ LATRAILLE, André: *L'Église catholique et la Révolution française*. Lexio, Paris. (2019)

cikkelyekben a császár újra kötelezővé tette a régi gallikán államegyház szinte valamennyi rendelkezését. Ezzel valójában visszaállította az *ancien régime* egyházpolitikáját, melynek eredményeképpen az egyház ismét teljes állami felügyelet alá került.

Napóleon császárrá koronázását követően újra feszültté vált a francia állam és a katolikus egyház viszonya. 1808-ban a francia csapatok ismételten megszállták az Egyházi Államot, VII. Piusz pápát pedig fogságba vetették. Az 1813-as *fontainebleau*-i konkordátumban a rabságban lévő pápa kénytelen volt lemondani világi hatalmáról és székhelyét *Avignon*-ba tette át. A konkordátumot a pápa később visszavonta azzal az indokkal, hogy kényszer hatására írta alá.⁶³⁵ Az Egyházi Állam megszállásának és a pápa fogságának végül Napóleon következő évi bukása vetett véget, VII. Piusz pápa 1814-ben pedig magyar huszárok kíséretében térhetett vissza Rómába.

A francia császárság bukását követően a kereszténység Európa szinte minden országában védekezésre kényszerült. A nacionalizmus, liberalizmus és szocializmus, a gazdaság területén a kapitalizmus, a polgári életben pedig a szekularizáció új eszméi idővel elfogadottá és általánossá váltak. Az új ideológiák később is megdöntendő zsarnokságot és ellenséget láttak a Katolikus Egyházban. Az francia forradalom idején először használt politikai megoldások és módszerek pedig olyan későbbi egyházellenes mozgalmaknak is követendő példaként szolgáltak, mint például a 1871-es párizsi kommünárok, az 1917-es orosz és az 1918-1919-es magyar bolsevikok, az 1919-es német spartakisták, vagy az 1936-os spanyol anarchisták.

10.3 Az egyház szerepe az újkori társadalomban

A 19. században az ipari forradalom következtében a társadalmi egyenlőtlenségek kiéleződésével a társadalomban igazságtalan és rendezetlen viszonyok alakultak ki az egyre mélyebb szegénységbe sodródó munkástömegek, illetve a gyakorlatilag korlátlan szabadságot élvező, ugyanakkor társadalmi kötelezettségeket már nem vállaló liberális szereplők és tőkések között. A gazdaság terén bekövetkezett robbanásszerű átalakulások értelemszerűen kihatottak a társadalom szinte minden rétegének életmódjára. A passzív liberális állam azonban nem volt képes az urbanizáció következtében kialakuló egyre romló életkörülmények, a higiénés feltételek hiánya, a közellátás és közszolgáltatás elégtelensége miatt kialakuló és egyre növekvő elégedetlenségek kezelésére. A felvilágosodással az egyház és a társadalom között elkezdődő – és mai napig tartó – polarizálódás, valamint az ipari és polgári fejlődés következtében az egyház és a társadalom között feloldódó egység életre hívta a társadalmi béke érdekében tett

⁶³⁵ TULARD, Jean: *Napóleon*. Osiris Kiadó, Budapest. (1997) pp.: 446-447.

szociális erőfeszítéseket.⁶³⁶ Az egyház korán felismerte a társadalmi felelősségvállalás fontosságát. A katolikus munkásegyletek és keresztény szakszervezetek segítségével megújult a szegénygondozás és megjelent a munkásosztály nehézségeinek enyhítésére irányuló cselekvő szolidaritás.⁶³⁷ Az egyház a legmagasabb szinten is elkezdett foglalkozni ezekkel a társadalmi problémákkal, melynek eredményeképpen XIII. Leó pápa az 1891. május 15-én kiadott *Rerum novarum* kezdetű enciklikájában⁶³⁸ részletesen bemutatta a társadalom megújulására irányuló egyházi álláspontot.

10.4 Az egyház szerepvállalása a magyar szabadságharcban

Az 1848-49-es szabadságharcban a katolikus papság jelentős része is részt vállalt. Bár a főpapság többsége az uralkodó mellett foglalt állást, a plébánosok és káplánok híveikkel együtt mentek a harcba. Némelyek nemzetőri- és honvédzászlókat szenteltek, mások a toborzásban vettek részt és lelkesítették a forradalmárokat. Többen katonai lelkesítő szolgálatot vállaltak, de olyan is előfordult, aki fegyvert ragadva aktív részesévé vált a küzdelmeknek. A zászlószentelés az egyik legfontosabb esemény volt egy adott egység életében, így a magyarság által nemzeti szimbólumoknak tartott honvédzászlók és a nemzetőrség új zászlóinak felavatása minden fegyveres alakulat életében ünnepélyes alkalmat jelentett.⁶³⁹ 1848 áprilisától egyre több nemzetőr alakulat szervezett eskütétellel egybekötött zászlószentelési ünnepséget. A tábori lelkesítők számára az egyik ilyen jelentőségteljes feladatot a nemzetőrségi zászlóaljok zászlóinak felszentelése jelentette. 1848. április 9-én Csákós Elek piarista szerzetes mutatott be a veszprémi nemzetőrség ünnepségén tábori zászlószentelési szentmisét. A szertartáson rendtársa, Horváth Pius piarista atya mondta a homíliát, ezt követően pedig mindketten csatlakoztak a nemzetőrökhöz.⁶⁴⁰ A piaristákhoz hasonlóan már szerzetesek is beálltak honvédnek. Közel százan bátorították keresztel a kezükben a harcosokat. Nagyjából ezer pap, kispap, illetve szeminarista pedig a fegyveres szolgálatot is vállalta.

A szabadságharc idején megalakult magyar honvédségben egy-egy plébániához általában egy-egy lovasezred és egy-egy gyalogosdandár tartozott. A szentmiséket, temetéseket, a

⁶³⁶ LAKNER, Zoltán: *Egyház és társadalom. A tanítás forradalma*. Szent István Társulat, Budapest. (2012) pp.: 19-25.

⁶³⁷ VIDMAR, John: *The Catholic Church Through the Ages: A History*. Paulist Press, New York. (2005) pp.: 303-305.

⁶³⁸ PROHÁSZKA, Ottokár (ford.): *XIII. Leó pápa, Rerum Novarum Apostoli körlevél a munkások helyzetéről*. Róma (1891) Forrás: http://www.ppek.hu/konyvek/XIII_Leo_papa_Rerum_novarum_1.pdf (letöltés ideje: 2021.12.11)

⁶³⁹ KERÉKES, Zoltán: *Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói*. Hadtörténelmi Közlemények, 1971/4.pp.: 611-648.

⁶⁴⁰ ZAKAR, Péter: *A magyar hadsereg tábori lelkesítői 1848-49-ben*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest. (1999) p: 67.

szentségek kiszolgáltatását és az anyakönyvi nyilvántartások vezetését az illetékes honvéd lelkész látta el. Az ő feladatai közé tartozott az alakulat erkölcsi irányítása, megerősítése, a harcolók buzdítása, a sebesültek vigasztalása és ápolása, de sokszor jelentős szerepet játszottak egy-egy ütközet sikeres megvívásában is. Sok hős tábori pap – például Erdősi Imre, akit „branyiszkói hős pap”, vagy a „magyar Kapisztrán” néven is említettek – bátorsága, hősiessége és önfeláldozása példaként szolgált a honvédek számára.⁶⁴¹ A kápolnai csatában Báró Mednyánszky Cézár,⁶⁴² a Görgei-hadtest tábori főpapja, később a hadügyminisztérium lelkészi osztályának vezetője szintén feszülettel a kezében vezette rohamra a 16. gyalogezred katolikus olasz legénységét.⁶⁴³

A szabadságharcban részt vevő tábori lelkészek között a ferences szerzeteseket is megtaláljuk. Közülük az egyik legismertebb Gasparich Kilit, a Perczel-hadtest tábori lelkésze volt, aki a Szűzanyát ábrázoló hadilobogót magasra emelve vezette rohamra a győztes honvédeket a szenttamási sáncok bevételekor. Gróf Kreith József matiszovai görögkatolikus lelkész az magasba emelt kereszttel vezette az oroszok ellen a környező falvak felkelőit.

Az egyház azonban nemcsak papjai és szerzetesei útján vette ki a részét a szabadságharcból. Az egyházi intézményeket hadikórházakká alakítva a sebesültek befogadásával segítették a küzdelmet.

10.5 A lovagszent kultusz megszűnése

Az európai felvilágosodással megjelenő új eszmeiség, a katolikus egyház szerepének és helyzetének megváltozása, a protestáns egyházak megerősödése és az egymást követő dinasztikus hódító, honvédő háborúk a szentekkel való viszonyulást is jelentősen átalakította. A szentség kritériumaként először a vértanú-önfeláldozó karakter jelent meg, melyet a keresztény hit lovagias, hősiesség védelmezője vett át. Az újkor kezdetén azonban egyfajta koncepcióváltás figyelhető meg. Az életszentség mellett megjelenik a karitatív szerep. Az újkori vallásháborúkkal megjelent az új szentek, vértanúk és hitvallók korszaka, melyet a 20.

⁶⁴¹ Erdősi Imre: eredeti nevén Poleszni Imre (Nyitra, 1814. november 4. - Nyitra, 1890. február 9.) piarista szerzetes, pedagógus, az 1848-49-es szabadságharcban tábori lelkész. Guyon Richárd ezredes hadosztályának tábori lelkészeként több sikeres rohamot vezetett az újonc zólyom-besztercei honvédezászlóaljak élén a hágót védő császári csapatok ellen. A győzelem jelentős részben az ő érdeme is volt. MAGYAR KURÍR: *Ma 122 éve halt meg Erdősi Imre piarista, a „branyiszkói hős”*. Forrás <https://www.magyardurir.hu/hirek/ma-122-eve-halt-meg-erdosi-imre-piarista-branyiszkoi-hos> (letöltés ideje: 2022.02.24.)

⁶⁴² KERÉKES, Zoltán: *Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói*. Hadtörténelmi Közlemények, 18/4. (1971) p: 636.

⁶⁴³ ÓVÁRI-AVARY, Károly (ford.): *Báró Mednyánszky Cézár emlékezése és vallomása az emigrációból*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, Budapest. (1930) pp.: 40-49.

századi nemzetiszocialista és kommunista önkényuralmi rendszerek egyházüldözésének időszaka követett.

10.6 A forradalom hatása a szentkultuszra

A francia forradalom hatásában épp az ellenkezőjét váltotta ki, mint amire eredetileg irányult. Az európai országokban megindult a nacionális irányzat, amely a francia forradalom elképzelésével nem volt összhangban. Az új napóleoni eszmék a globalitás felé irányították volna Európát, melyet kiterjesztettek volna az egész világra.⁶⁴⁴ A vallás szerepe az individuum előretörésével és a középkori monarchikus államberendezkedés felszámolásával elvesztette elsődleges és vezető szerepét. Az Európában megjelenő új eszmék pedig újra megidéztek az első keresztényüldözések korát is. Az új ideológiák azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, az egységes Európa ideájával épp ellenkező hatást váltottak ki, melynek következtében az európai nemzeteknél megerősödött a nacionalizmus. A szentek kultikus tisztelete azonban ezalatt sem csökkent. Az egyház újkori üldöztetése kapcsán számos új vértanú, hitvalló boldoggá, vagy szentté avatása történt meg. A fegyveres testületek és a szabadságharcokban küzdő alakulatok védőszentjeinek jelentős részét ekkoriban választották ki, melyek közül a kommunista uralom utáni restauráció révén számos védőszent kultusza újjáéledt, tovább fejlődött és napjainkban is virágzik.

⁶⁴⁴ III. NAPÓLEON: *Des idées napoléoniennes / par le prince Napoléon-Louis Bonaparte*. Párizs (1839) pp.: 173-180. Forrás: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5577365p/f16.item.texteImage> (letöltés ideje: 2022.04.03.)

10.7 A nemzeti szentek – a barokk restauráció kora

A 18-19. században megerősödő európai nacionalizmus a régi nagy szentek tiszteletének új értelmezését és korhű ábrázolását hozta magával. A szentek tisztelete a kereszténység kezdetétől fogva kapcsolatot teremtett a földi és a mennyei világ között, összekötötte az emberit az istenivel. Ahogy az ókori római kultúrában a halált önként vállaló katona *devotio*-jában felajánlotta az isteneknek önmaga áldozatát, úgy jelenítette meg a keresztény egyházak – jelesül a katolikus egyház – liturgiájában a szentek kultikus tisztelete az Isten iránti készséges és önátadó hódolatot, önkéntes szolgálatot. A szentek kultuszának alakulása minden időben reflektált az adott korra és társadalomra, és mindig az annak megfelelő változatos formában és tartalommal jelent meg.

A kereszténységben az egységes szentkultuszok mellett mindig jelen voltak a lokális kultuszok is. Ilyen nemzeti kötődésű szent volt például Szent Jakab Hispániában, Szent Vencel Csehországban, Szent Adalbert Lengyelországban, vagy Skóciai Szent Margit fia, Szent Kálmán Ausztriában. Magyarország nemzeti szentjei közül az Árpád-házi szenteket tekintjük a legismertebbeknek.⁶⁴⁵

A szentek tisztelete eltérő módon jelent meg a különböző történeti korszakokban. A középkor végén a kulturális, gazdasági és társadalmi fejlődés és differenciálódás, valamint a társadalmi mobilitás jelentős megerősödése lehetőséget biztosított arra, hogy a különböző társadalmi rétegek és nemzeti kultúrák megismerjék egymás vallási eszméit, szokásait, szentkultuszait. A korábban jellemzően inkább az egyház, az uralkodók és az arisztokrácia által közvetített szentkultuszok a politikai és a gazdasági életben egyre aktívabb gazdag polgárság számára is megismerhetővé váltak. A kiszélesedő társadalmi rétegek élethelyzeteihez kapcsolódó szentkultuszok a szentekhez fűződő viszonyt személyesebbé, közvetlenebbé és bensőségesebbé tették.⁶⁴⁶ A középkori kereszténységben az egyik legfőbb értéket a szentség képviselte, s ebben a szentek tisztelete jelentős szerepet játszott. Egyre több élethelyzethez választottak patrónust, akiknek kultusza a barokk korra jellemző új és gazdag formában nyilvánult meg. A felmerült új igényekre reflektáló középkori szentkultusz komoly szerepet játszott az egyház és az állam kapcsolatában is. Az egyház és a középkori pápaság a hívek vallási életének minden területére kiterjedő ellenőrzésére törekedett – beleértve mennyei védelmezőik megválasztását is – így a hívek mindennapi életében egyre nagyobb szerepet

⁶⁴⁵ ÉRSZEGI, Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból 1.* Osiris Kiadó, Budapest. (2001)

⁶⁴⁶ PÁSZTOR, Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában.* Budapest, 1940.

játszó, és a társadalom különböző rétegeit immár sokkal személyesebb hangvételben megszólító kultuszok a hatalom legitimációját, valamint a középkor végén az egyházi stabilitásra irányuló regenerációs törekvéseket is nagymértékben elősegítették.⁶⁴⁷

A 17-18. század új eszméi, politikai és gazdasági változása a szentek tiszteletének megújulását is magukkal hozták. A barokk kori Magyarországon a török elleni küzdelem és az ellenreformáció több szenttípus megjelenését, megerősödését is elősegítette. Ekkor éledtek újjá ismét a nemzeti szentek és a katakombaszentek, akiknek kultikus gyakorlatában iszlám-ellenes vonások (pl.: a mórok ellen vívott csaták hőse, a keresztény hadakat vezető Szent Jakab tisztelete,⁶⁴⁸ vagy a török támadók ellen védelmet nyújtó, csodatévő Loretói Boldogasszony közép-európai kultusza⁶⁴⁹) jelentek meg, illetve újjáélednek azok a hősi eszmények, amelyek az ezredfordulón és az azt követő évszázadokban a lovagszent kultuszokat jellemezték. A protestáns ellenes mozgalomban is jelentős szerepet szánt a katolikus egyház a szentek kultuszának. A barokk kor szentkultuszainak terjesztésében és a tridenti zsinat előírásainak megvalósításában⁶⁵⁰ a szerzetesek eminens szerepet játszottak. A jezsuiták és ferencesek a 17-18. században a szentek tiszteletének terjesztése révén a társadalom széles rétegeit mozgósították a beszivárgó huszitizmus és román ortodoxia ellen (pl. Szent Ambrus, Szent Ágoston, Szent Jeromos, Páduai Szent Antal, Szent Erzsébet kultusza, illetve a Napbaöltözött Asszony tisztelete⁶⁵¹). A 18. században az egyház egységének megteremtésére irányuló törekvések, illetve az uralkodó dinasztia és az egyház megerősödése a nemzeti szentek felvirágzását eredményezte. Ezek a kultuszok szorosan kapcsolódtak a nemzeti történelemhez is. Szent István, Szent Imre és Szent László, illetve Szent Márton, Szent Adalbert és Szent Gellért kultuszának újjáéledése a *Regnum Marianum*⁶⁵² eszmével összekapcsolódva a magyar nemzet egységének és önállóságának burkolt kifejezésére is szolgált.⁶⁵³

⁶⁴⁷ VAUCHEZ, André: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge (1198-1431). Recherches sur les mentalités religieuses médiévales*. Ecole, Roma. (1981) pp.: 159-162.

⁶⁴⁸ BÁLINT, Sándor: *Ünnepi kalendárium II.* Neumann Kht., Budapest. (2004) p: 87.

⁶⁴⁹ GAÁL, Károly: *Adatok a kelet-közép-európai Loreto-kultuszhoz. A názáreti ház és a Loreto-kultusz.* In.: BARNA, Gábor: *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában.* Néprajzi Tanszék, Szeged. (2001) pp.: 43-45.

⁶⁵⁰ DENZINGER, Heinrich – HÜNERMANN, Peter: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai.* Szent István Társulat, Budapest. (2004) pp.: 425-426.

⁶⁵¹ TÁNCZOS, Vilmos: *Csiksomlyó a népi vallásosságban.* Nap Kiadó, Budapest. (2016) p.: 32.

⁶⁵² A *Regnum Marianum*, mint önálló fogalom a 18. században jelenik meg. Kifejezi a *Patronae Hungariae* eszmében megfogalmazott hagyományt, mely szerint attól kezdve, hogy Szent István felajánlotta országát a Szent Szűznek, a magyar királyok és az ország az Istenanya védelmét élvezik. NAGYFALUSY, Lajos: *Regnum Marianum 1038-1938, Visszapillantás a 900 éves évfordulón.* „A Szív”, Budapest. (1938)

⁶⁵³ SINKÓ, Ferenc: *Régi magyar szentség.* Vigília, 41 (1976) pp.: 447-448.

10.7.1 Szentek ábrázolása az újkorban

A szentek életét bemutató *vita*-k, legendák és mondák részben, vagy egészében fokozatosan a mindennapi élet részévé váltak. Az uralkodó réteg és az egyház által ápolt szentek kultusza mellett egyre nagyobb szerepet játszott a polgárok és a parasztság szélesebb rétegében megjelenő szentek tisztelete, amelyek elsősorban az élet egyes egzisztenciális helyzeteihez kapcsolódtak. Egyfelől értelmezték és közelebb hozták számukra a föld és menny közötti kapcsolatot, valamint érzéseket, vágyakat és törekvéseket közvetítettek.⁶⁵⁴ A középkortól kezdve egészen a kora újkorig számos kegyhely létesült, amely zarándokok tömegeit vonzotta az adott szent ünnepén. Az Európa-szerte kialakult kegyhely-hálózatok jól reprezentálták a szentek egységében megnyilvánuló keresztény univerzalizmust, az ember Istennel való összetartozását az életszentségen keresztül megvalósító egységet és az európai nemzetek közös eszmeiségét. A szentek kultuszának koronként változó funkciói – elsősorban a szenteknek tulajdonított közbenjáró funkciót tekintve – a társadalmi fejlődéssel korrelálva váltak egyre differenciáltabbakká és összetettebbekké. A 20-21. századi civil társadalomban világszerte megerősödő Mária-tisztelet éppúgy megfigyelhető, mint a katonai alakulatok életében implicit és látens módon kifejeződő Mihály arkangyal patrónus kultusza. Jelzésértékűnek tekinthető, hogy azokban a demokratikus országokban, ahol nem szakította meg a társadalmi és kulturális fejlődést a kommunista ideológia és diktatúra időszaka, ezek a kultuszformák szoros kapcsolatban vannak az aktuális ideológiai és politikai törekvésekkel.

10.7.2 Régi szentek profilváltozása

Ahogy azt a korábbiakban már kifejtettük, a szentek tisztelete szorosan kötődött a társadalmi változásokhoz. A különböző történelmi korszakok ezekből a kultuszokból mindig más és más attribútumot tekintettek fontosnak, mást emeltek ki. A kultuszoknak mindig más eleme vált aktuálissá, amely így akár egyidejűleg, akár egymást követő korszakokban a vallás és a mindennapi élet különböző igényeit elégítette ki.

A korakeresztény mártírok és hitvallók után a középkorban megjelentek a királyi származású, illetve a nemesek közül kikerülő, vagy a papi rendhez tartozó szentek, később pedig a lovagszentek és a polgári származású szentek is. Azt követően, hogy V. Sixtus pápa (Kr. u. 1585-1590.) 1588-ban kiadta *Immensa Aeterni Dei* kezdetű apostoli konstitúcióját,

⁶⁵⁴ LAMMEL, Annamária – NAGY, Ilona: *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus elbeszélések*. Gondolat Kiadó, Budapest. (1985)

mellyel megalapította a Római Kúria legfontosabb szervezeteinek számító Kongregációkat⁶⁵⁵, köztük a Rítusok Szent Kongregációját. Így a szentek kanonizációjának eljárása egyértelművé és szabályozottá vált.⁶⁵⁶ A szentek kultuszában az igazság, a hatalom és a kegyelem eszméje jelent meg, amely az adott kor politikai és társadalmi keretein belül folyamatosan alakult. Ezt az evolúciót mind a kultikus gyakorlat formálódásában, mind pedig a szent ábrázolásának attribútumaiban bekövetkező változásokban megfigyelhetjük.

Az egyik legszemléletesebb példát Szent Márton, a pannóniai származású római katona és mártír ábrázolásának változatain követhetjük végig. Szent Márton kultusza a kezdetektől napjainkig tart. Ábrázolása mindig reflektált az adott korszakra, amelynek megfelelően hangsúlyozták ki a szent karakterének különböző elemeit. Szent Mártont először katonaként ábrázolták. A birodalom tartópillérét jelentő fegyveres testület tagjaként felvette a kereszténységet, amely összhangban volt az aktuális társadalmi változásokkal, és az adott körülmények közt a legjobb döntésnek számított. A 4. századtól azonban már nem a katonaszent, hanem a lelkipásztor püspök és aszkéta szerzetes karaktere emelkedik ki. A római birodalom bukását követően a beáramló germánok átvették a birodalom támaszát jelképező római katona szerepét. A latinul jól beszélő és a hagyományos római műveltséget képviselő keresztények, valamint az ő nevükben eljáró egyházi vezetők az adminisztráció feladatát látták el. Szent Márton, a keresztény római katona alakja kényelmetlenné vált. Érthető tehát, hogy Szent Márton életrajzírója, Sulpicius Severus a *Vita Martini*-ben igyekezett Márton katonai karakterét jelentéktelennek beállítani⁶⁵⁷, megrajzolva egyszersmind az akkori keresztények szemében kiemelkedő példaként az életszentség útján járó jámbor püspök alakját. A *Vita Martini* az első olyan hagiográfiai mű, mely egy szerzetes-püspököt állít a középpontba, melyben Márton püspök-volta a meghatározó.

Az 5. században azonban a püspök alakja is megváltozott. Ekkorra már a püspökök átvették a közigazgatási és adminisztrációs feladatokat, s ezzel teljes egészében az államhatalom részévé váltak. Gazdagságban és a hívektől elkülönülve éltek, így nem ismerték és már nem osztottak sorsukban. Már nem törődtek az emberek hétköznapi gondjaikkal, sőt, adót szedtek tőlük. Ennek fényében felértékelődött a korábbi korszak eszmeiségét képviselő

⁶⁵⁵ A modern államok minisztériumaihoz hasonlóan különböző szakterületeket felügyelő hivatalok. A napi ügyeket a bíboros prefektus vezetésével a pápai megbízása alapján önállóan látják el. A kiemelt ügyeket azonban a pápa mindenkori jóváhagyásával végzik.

⁶⁵⁶ KOVÁCS, Gergely: *Vég nélkül. Szentavatás régen és ma*. Szent István Társulat, Budapest. (2014) pp.: 43-46.

⁶⁵⁷ SEVERUS, Sulpicius – BORIÁN, Elréd (ford.): *Szent Márton élete*. Bencés Kiadó, Pannonhalma. (2010) 13–14.

szentek karaktere.⁶⁵⁸ Szent Márton egész életében szerzetesként élt, bár körülötte jelentős fordulatot vett a társadalom. A *Vita Martini*-ben Severus épp azt a karaktert emeli ki, amely Mártont szerzetes-püspökként ellentétbe állítja a „világi” életet élő, hatalmat szerző, vagyont harácsoló és a császár kegyeit kereső püspökökkel. Márton lemondva a világi hiúságokról valódi lelkipásztorként jelenik meg szemünk előtt. Megvesztegethetetlen és harcol a hatalom korrupciómentes működéséért. Aszkéta életet él a közösség tagjaként és gondot visel a közösségre is.⁶⁵⁹ Ő volt az első szent, akit nem vértanúsága, hanem hitvalló élete és életszentségének példája okán kanonizáltak.

Szent László ábrázolásában is több eltérő korszakot figyelhetünk meg. Szent László a 12-13. században még az egyház, a 18. században azonban már a nemzet szentje.⁶⁶⁰ Ábrázolásában elsősorban László királyi legitimitását jelenítik meg, amelyet a korona, a jogar és az országalma képvisel. A jó és a rossz örök harcában a jó oldal megtestesítőjeként aposztrofált szent lovagkirály katonai idoneitását pedig a kard, a páncél, a köpeny,⁶⁶¹ a kettőskeresztet ábrázoló pajzs (hozzá kapcsolódó egyedi attribútumként), valamint a vélhetően később beillesztett bárd, amely a harcra való állandó készség és a nehéz fegyver megemeléséhez szükséges különleges testi erő kifejezője.⁶⁶²

Christopher Walter, a bizánci ikonográfia szaktekintélye a *The Warrior Saints* című könyvében részletesen foglalkozik a harcos szentek ikonográfiájával. A harcos szentek kultusza és irodalma valójában a 9. században kezdődött, bár maguk a szentek túlnyomórészt a késő ókorban éltek. A késő antik és az ókeresztény társadalomtól és a korai keresztények szellemiségétől merőben idegen volt az (emberi) harcos szentsége. A kereszténység első évszázadaiban ugyanis a pogány harcos istenek sokasága, az úgynevezett „lovasistenek” képviselték a szakralizált harcost, melynek dicsőségéből az isteninek tekintett császárok is részesülhettek.⁶⁶³

Szent György harcos szent alakjának fejlődése a római hőstől a mártíron keresztül egészen a középkori Európa lovagságáig tartott, ábrázolása az évszázadok alatt folyamatos

⁶⁵⁸ UJHÁZI, Lóránd – KLISZEK, Németh Noémi: *A szerzetestől és a püspöktől a katonáig, avagy a Szent Márton kultusz formálódása*. In.: Felderítő Szemle, 15. évf., 4. szám. (2016) pp. 32–41.

⁶⁵⁹ SÁGHY, Marianne: *Sulpicius Severus és a Vita Martini*. In.: Vigilia, 81. évf. 8. szám (2016) pp.: 567-570.

⁶⁶⁰ UJHÁZI, Lóránd – HORVÁTH, Tibor: *Szent László alakja a magyar haderőben. Gondolatok a fegyvernemi védőszentek kultikus tiszteletének alacsony fokáról*. In.: Hadtudomány, 30. évf. Elektronikus szám. (2020) pp.: 123-145

⁶⁶¹ SEIBERT, Jutta (szerk.): *A keresztény művészet lexikona*. Corvina Kiadó, Budapest. (1986) p. 202

⁶⁶² KRISTÓ, Gyula: *Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz)*. Századok, 108. évf. (1974) pp. 585–621.

⁶⁶³ WALTER, Christopher: *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*. Routledge, London. (2016) p. 96.

átalakuláson ment keresztül. György egyike volt a bizánci harcos szenteknek, így először a „harcos vértanú”⁶⁶⁴ alakjaként vált a hivatalos kultusz elfogadott szimbólumává. Története hamar egybekapcsolódott a helyi mítoszokkal, mint például *Sabazios*, a frígek lovas- és égatya istenségének történetével, Perszeusz *Medusa*-küzdelmével és *Bellerophon* Kimérával vívott harcával. A „harcos szent” alakuló legendája így nyerte el végső formáját, s ezt az ábrázolást használták a tehetősebb rómaiak is villáikban.⁶⁶⁵ Kappadókiában eleinte még mártírként, a 9. századtól azonban görög földön már eleinte gyalogos, később pedig lovas szentként tisztelték. Szent György vértanúként és katonaként való tiszteletét mutatja, hogy a seregek a csaták előtt rendszerint az ő oltalmába ajánlották magukat.⁶⁶⁶ A 11. századtól megjelent alakjában a „sárkányölő hős” karaktere is, amely végleges kanonizált formában a 12. század folyamán kristályosodott ki. A sárkányviadal motívuma képviselte azt a keresztény meggyőződést, amely szerint a hit megszünteti a démonok uralmát, és a gonoszt minden alakjában legyőzi.⁶⁶⁷ Az európai változat legismertebb forrása a *Legenda Aurea*, első magyar nyelvű emléket az Érdy-kódexben lelhetjük fel. Mivel a középkorban a sárkány lefejezése a gonosz felett aratott győzelem szimbóluma volt, ez a momentum a fény ősi szimbolikájával is összekapcsolódott. A hősi küzdelem alkalmas volt – a jó és a rossz harcát aktualizálva – a kereszténység és a pogányság (eretnység) közötti küzdelem megtestesítésére is. Ezáltal a György-kultusz az elvont teológia iránt kevésbé fogékony nyugat-európai közvéleménynél is befogadásra lelt. A fokozatosan formálódó kultusz kiváló példája lett a kereszténység ikonképzési folyamatának is. Ennek során saját mártírjaikat és szentjeiket az ókori kultúrák, valamint mitológiák hőseinek tulajdonságaival, illetve történeteivel vértették fel. Így azok szép lassan egybeolvastották a keresztény mitológia elemeit a korábbi pogány mesékkel.

10.8 Nacionalizmus, nemzetállamok – az egyház helyzete a 19. századi Magyarországon

A felvilágosodás racionalitást preferáló eszmeiségével és egyre erősödő befolyásával szemben a katolikus egyház folyamatosan kereste a helyét a 18. században. A társadalommal folytatott állandó diskurzus célja a hívek lelkipozíciójára irányuló alapfeladatának újra

⁶⁶⁴ Miles Christi – Krisztus Katonája

⁶⁶⁵ SÁNTHA, György: *A harcos szentek bizánci legendái*. Palaestra Calasanciana, Budapest (1943) p: 44.

⁶⁶⁶ MAGYAR, Zoltán: *Szent György középkori kultusza Magyarországon*. Századok, 132. évf. (1998) pp. 161-166.

⁶⁶⁷ MAGYAR, Zoltán: *Szent György a magyar kultúrtörténetben: a Kárpát-medence Szent György-hagyományainak néprajzi és művelődéstörténeti rétege*. Kairosz Kiadó, Budapest. (2006); MAGYAR, Zoltán: *Mitikus sárkányölésekre épült Szent György legendája: Küzdelem a sárkánygyíkkal*. Mult-kor.hu. (2009. április 24.) Forrás: http://mult-kor.hu/20090424_mitikus_sarkanyolesekre_epult_szent_gyorgy_legendaja (letöltés ideje: 2016. február 03.)

definiálása volt, melyet kiegészített az Istentől elszakadt emberiség megszólítása és a helyes útra való visszavezetése, valamint a társadalom egyház által képviselt és az állam által elvárt keresztény életre való nevelése is. Ez a korszak a szélsőséges eszmék születésének és fejlődésének dinamikus kora, amikor a gondolkodás a végletek között, az ellentéteket egyszerre érzékeltetve és megjelenítve mozog. Ez a szélsőséges intellektualizmustól a Goethe-i Werther-szentszimentalizmusig terjedő kifejezőmódok kora, amelyben egyaránt megtalálhatók a kollektív felől az egyén irányába mutató filozófiák, a testvériségtől a népirtásig, a békétől háborúig, a konkrétól az általános felé haladó ideológiák. Ez az a korszak, amely az Istent elhagyó bukott embert középpontba helyező társadalmak megjelenését eredményezte, melyben egyedül a kereszténység vállalta fel az egyensúlyt visszaállító és azt megőrző, összekötő szerepet,⁶⁶⁸ melyben a szentek, azon belül is különösen a nemzeti szentek tiszteletének felelevenítése és megerősítése is komoly szerepet kapott. Ide sorolhatjuk példaként a Szent László ábrázolásokban századfordulón megjelenő új kifejezőmód, melyben a historizáló múltidézés mellett a szecesszióra jellemző dekoratív elemek jelenítették meg a lovagkirály és szent alakját. Számtalan templom freskójában örökítették meg az ekkoriban rendkívül népszerű üvegablak festéssel. A 19-20. század fordulóján pedig már középületekben is helyet kapott a szent alakja, a nemzeti múlt iránti érdeklődés kifejezéseként megjelenítve Szent László jeles tetteit és a hozzájuk fűződő csodákat.⁶⁶⁹

Az egyház a 19. század első felében Magyarországon is az európaihoz hasonló helyzetben volt. Bár az 1795-ös Martinovics-féle jakobinus összeesküvés nem jutott hatalomra, a francia hadifoglyok radikális és egyházzellenes nézeteit itthon is sokan megismerték. Mária Terézia uralkodásának második felében és II. József uralkodása alatt egyre több világi funkciót delegált az állam a katolikus egyházra. A tridenti típusú, illetve barokk kori egyház jellege ennek következtében jelentős változáson ment keresztül.⁶⁷⁰ A magyar egyházpolitikát a jozefinizmus jellemezte I. Ferenc császár uralkodása alatt is. Néhány kísérlettől eltekintve azonban nem próbálták meg az egyház és az állam viszonyának újra szabályozását, a vallásosabb szellem kialakulását. Ekkoriban az uralkodók az egyházra leginkább az állam rendjét biztosító hivatalként tekintettek.

⁶⁶⁸ FORGÓ, András – GÖZSY, Zoltán A katolikus egyház viszonya a jozefinista reformokhoz Kihívások és válaszok

⁶⁶⁹ GELLÉR, Katalin: Szent László ábrázolások a 19. század végén és a 20. század elején. In.: *Ars Hungarica*, 23. évf. 2. szám. (1995) pp.: 299-302.

⁶⁷⁰ Joseph Ratzinger bíboros a római Hittani Kongregáció prefektusának Johann Michael Sailer püspök halálának 150. évfordulója alkalmából 1982. május 16.-án a landshuti Domonkos-templomban bemutatott ünnepi szentmisén mondott beszéde. in.: WEITLAUFF, Manfred: *Priesterbild und Priesterbildung bei Johann Michael Sailer*. In.: *Münchener theologische Zeitschrift 1995, évfolyam: 46./1 szám*, (1995) pp.: 69-97.

Ugyanakkor Magyarországon is megjelentek a kor katolikus kérdéseivel foglalkozó új nyugati eszmeáramlatok. Az 1841-ben elindított Religio és Nevelés című folyóirat a társadalom számára, a Nemzeti Újság pedig a politika szintjén adott hangot a katolikus véleménynek. A kezdeményezések mentén egyre több figyelmet szenteltek az oktatásnak. Már az óvodától kezdve egészen a felsőoktatási intézményekig igyekeztek helyet biztosítani és jobban érvényre juttatni a vallásos gondolkodást.

I. Ferenc császár Kr.u. 1804-ben két új egyházmegye felállításáról döntött, ám a 19. század eleji katolikus restauráció legjelentősebb intézkedésének a jezsuita rend 1814-es visszaállítását tekinthetjük. Ekkorra az európai uralkodók és kormányaik már másként tekintettek a jezsuitákra és szívesen támogatták VII. Piusz pápa – aki maga is bencés szerzetes volt – erre irányuló törekvéseit. A Magyarországon is fokozatosan meginduló katolikus restauráció eredményeképpen a jezsuiták mellett további szerzetesrendek is megkezdhatték munkájukat. A vármegyék kérésének megfelelően I. Ferenc császár a bencéseket (pannonhalmi apátság), cisztercieket (pilis-pásztói apátság) és premontreieket (jászói prépostság) is visszahelyezte jogaiba. A rendek a plébániai lelkipásztori tevékenység mellett gimnáziumok alapításával és működtetésével egyben tanítórendekké is váltak. A jezsuitáknak azonban csak 1853-ban, a pálosoknak pedig csak 1934-ben sikerül visszatelepülniük.

Az 1855-ben megkötött osztrák-szentszéki konkordátumot követően a Magyar Katolikus Egyház kedvezőbb helyzetben került. A megegyezés ugyan alkotmányjogi szempontból sértette a magyar egyház különállását, ugyanakkor megszüntette a katolikusokat korlátozó jozefinista rendszert. A konkordátum megkötését követően újra lehetővé vált a Magyar Katolikus Egyház által már évtizedek óta kért tartományi zsinatok összehívása. Az első ilyen „nemzeti” zsinatokat 1858-ban Esztergomban, 1860-ban Pécsen, 1863-ban Kalocsán tartották, melyeken elsősorban a lelkipásztori munka és a hitélet megújítását célozták. Megújultak továbbá a korábban betiltott vallási társulatok, egyesületek, illetve megerősödött a katolikus sajtó és könyvkiadás.

Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés a Magyar Katolikus Egyház életében is mérföldkőnek tekinthető. Ekkorra az ezeréves magyar katolicizmus már fokozatosan elveszítette államvallás jellegét, és az európai változások következtében itthon is tartani kellett a hatalomra kerülő liberális katolikusok, harcias protestánsok, illetve a nyíltan egyházellenes, ateista mozgalmak (szocialisták, polgári radikálisok) által megalakított polgári liberális államhatalomtól. További nehézséget jelentett az egyház számára a korszak szabaderkölcsű szellemisége, valamint a közvéleményt teljesen uralma alá hajtó liberális sajtó. Mindezek mellett ugyanakkor a klérus tagjai sem voltak képesek alkalmazkodni ezekhez az új, polgári

viszonyokhoz. Tekintettel arra, hogy 1867-ben a katolikus autonómiát nem sikerült kiharcolni, a katolicizmus érdekeiért vívott küzdelemben az egyház tulajdonképpen magára maradt. A korábban valláserkölcsű alapon működő egyházi iskolák mellett megjelentek a világnézetileg semleges községi iskolák. Folyamatos konfliktusforrást jelentettek a vegyes házasságok, válások, valamint a keresztelesek eltérő állami adminisztrálása is.

A Katolikus Egyház hosszas és nemzetközi előkészítő munkát követően XIII. Leó pápa *Rerum novarum* kezdetű enciklikájával 1891-re kidolgozta az új korszak kihívásaira adott válaszát. A szocialista eszmékkel szembe helyezkedő dokumentumban az egyház elítélte az ipari munkásságot kizsákmányoló szabadversenyessé váló kapitalizmust és elismerte a magántulajdon létjogosultságát. Elvetette a materializmust és az osztályharcot, föllépett a kapitalista kizsákmányolással szemben. A munkások szervezkedési jogának elismerésével felszólította az államokat, hogy alkossák meg a munkások védelméről szóló törvényeket. Az emberi méltóságuktól megfosztott és gazdaságilag elnyomott polgárok érdekeinek felvállalása megalapozta az egyház újkori társadalmi tanítását, mely egészen napjainkig érvényes. Az enciklika nyomán Magyarországon is aktivizálódott a társadalom. Az egyház és az állam között több éves kultúrharc alakult ki. A politikai csatározást követően az 1894-95. év parlamenti ülésén az országgyűlés – minimális többséggel ugyan, de – elfogadta az egyházpolitikai törvényeket. A törvényekben polgári szerződésként definiálták a házasságkötést, rendelkeztek vegyes házasságok esetén a gyermekek vallásáról, bevezették az állami anyakönyvezést, elismerték bevett vallásként az izraelita felekezetet és bevezették a szabad vallásváltoztatás jogát.

10.9 Az első világháború – az egyház társadalmi tanítása

Az igazságos háború klasszikus hagyománya, amely egészen a II. Vatikáni Zsinatig tartott, alapvetően a háború alatti helyes magatartás (*jus in bello*) meghatározásával foglalkozik. A háborús szándékot korlátozni kell, és mindennek a béke és a megbékélés felé kell irányulnia. Az ellenség iránti szeretet keresztény parancsa a lehető legkevesebb gyilkosságot fogadja el, kikötve azt is, hogy azok, akik nem vesznek részt a harcban, nem szenvedhetnek sérülést. Háborúban amennyire lehetséges, a gyilkosságokat el kell kerülni, a megtorlás pedig elfogadhatatlan.

A Katolikus Egyház társadalmi tanítása elítéli a háború embertelenségét, a háborút pedig a béke kudarcaként értékeli.⁶⁷¹ Mind az első, mind pedig a második világháborúban önmagukat kereszténynek valló nemzetek harcoltak egymással. A kölcsönös szeretetre és békére való törekvés és az ellenség szeretetére felszólító krisztusi parancs megtartása helyett tömeges méretekben gyilkoltak magasztos erények és hősiesség nevében. Az első világháborúban a *bellum iustum* tant alapul véve számos katolikus főpap próbált érvelni a krisztusi áldozat erénye mellett, s ezzel azt sugallták, hogy a háború – az igazságos háború tanát sajátosan értelmezve – végső soron magasztos és morális értelemben pozitív is lehet.⁶⁷² Magyarországon Prohászka Ottokár úgy értelmezte a nagy világegést, mint egyfajta megtisztulás lehetőségét, amely a világháború előtti évtizedek hatalmas feszültségeinek feloldozását teszi lehetővé. Egyfajta vezeklő áldozat, melyben az elesett hős katonák vére a Szentlélek tisztító erejével azonos.⁶⁷³ Így írt 1914-ben: „A lélek mélységeiből meleg, tüzes érzések szakadnak föl s az áldozat s a hősiesség lelkét lehelik. Egyszerű fiaink hősök lesznek, kik beszélni nem, de tenni tudnak, kiknél csak egy gondolat járja: küzdeni s győzni s ezért mindent, önmagukat is odaadni. S valamint nagy s emberfeletti áldozatokra képesíti harcosainkat a fölébresztett lélek, úgy leszünk melegek új, nemes érzésektől mi is, kik a harc tüzeiben nem állunk, de a lélek hevét érezzük. (...) Szükségünk is van minderre; kell, hogy a vér esője tűzbe borítsa a világot; hisz a vér magasabbrendű tűz. Kell, hogy ébredjünk, hogy megújuljunk; kell, hogy egy új szellem, a szeretetnek pünkösdi lelke szálljon meg minket.”⁶⁷⁴

A háború kitörése a keresztény eszmeiség és vallásos gondolkodás újjáéledését eredményezte. A frontra vonuló katonák körében a bűnbánat és a szentáldozás szentségének

⁶⁷¹ AZ IGAZSÁGOSSÁG ÉS BÉKE PÁPAI TANÁCSA: *Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma*. Forrás: https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_hu.html (letöltés ideje: 2022.03.12.)

III. A béke kudarcra: a háború: 497. A Tanítóhivatal elítéli „a háború embertelenségét” (...) s azt követeli, hogy azt egészen új szemmel nézzük, (...) mert „szinte lehetetlen, hogy az atomkorban a háborút mint az igazságosság helyreállításának alkalmas eszközét tekintsék”. (...) A háború „csapás”, (...) és sohasem megfelelő eszköz azoknak a problémáknak az alkalmas megoldására, amelyek a nemzetek között felmerülnek: „Sohasem volt az, soha nem lesz az”, (...) mert csak újabb és még összetettebb konfliktusokat vált ki. (...) Ha kirobban, a háború „értelmetlen vérfürdővé” lesz, (...) „kalanddá válik, ahonnan nincs visszaút”, (...) amely káros a jelenre, és az emberiség jövőjét is megsebzí: „semmi sincs veszve a békével, de minden elveszhet egy háborúval”. (...) A fegyveres konfliktus által okozott károk nem pusztán anyagi, hanem erkölcsi természetűek is. (...) A háború végső soron „minden valódi humanizmus pusztulása”, (...) „mindig az emberiség veresége”: (...) „soha többet egyik a másik ellen, soha többet, sohasem! ... Soha többet háborút, soha többet háborút!”

⁶⁷² WEBER, Helmut: *Speciális erkölcssteológia*. Szent István Társulat, Budapest. (2001) pp.: 265-266.

⁶⁷³ FRENYÓ, Zoltán: *Prohászka Ottokár eszmevilága a Nagy Háború idején – Római lelkület, keresztényszocializmus, magyar valóság*. In: MÓZESSY, Gergely(szerk.): *Prohászka-tanulmányok, 2015-2017*. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár (2017) pp.: 374-384.

⁶⁷⁴ PROHÁSZKA, Ottokár: *Háború és vallás*. In: PROHÁSZKA, Ottokár: *Korunk lelke*. Szent István-Társulat, Budapest (1928) p: 115.

vétele a tábori lelkészek jelentései szerint a fronton is rendszeres volt.⁶⁷⁵ Később azonban már Prohászka is átértékelte korábbi nézetét és a háborút immár a bűn által létrehozott sátáni cselekedet, amely életek tömeges kioltásával, emberek szándékos megnyomorításával olyan hatalmas erkölcsi károkat okoz mind a katonák lelkében, mind pedig az otthonmaradottak erkölcsi és morális életében, melyet semmilyen módon nem lehet erényként értékelni.⁶⁷⁶

A háború egyetlen erényének az életét is odaadni kész katonai hősiességet tekintették, amelyet a szentek csendes, önmagukkal szemben vállalt mindennapos küzdelméhez hasonlítottak. Azokhoz a szentekhez, akiknek nagysága Isten és az emberek szolgálatában, valamint a béke és szeretet erényének gyakorlásában mutatkozott meg. Érthető, hogy a nagy magyar szentek és lovagkirályok (Szent István, Szent Imre, Szent László) életpéldája nyomán is a csatában vállalt hősi önfeláldozást hangsúlyozták legfőbb erényként, amely így követendő morális célként jelet meg a katonák előtt. A hazáért önként vállalt hősi halált egyes befolyásos klerikusok az első világháború első éveiben a Krisztusért vállalt önfeláldozó szeretettel hozták párhuzamba. A harci erények, különösen a hősi áldozatvállalás diadalmas, vagy éppen tragikusan lélekemelő jellege ezáltal olyan értéként jelent meg a katonák számára, melynek hatására készek voltak mindent feláldozva hősként meghalni a hazáért.⁶⁷⁷

Érdeemes azonban egy gondolat erejéig arra is kitérni, hogy vajon a Katolikus Egyház miért igyekezett az európai nemzeti kormányok egyértelműen téves háborús érvelését a keresztény tanítás mentén bizonyos mértékig igazolni, illetve esetenként – például a szentek kultuszának segítségével – támogatni.⁶⁷⁸ Ennek legfőbb oka talán abban lelhető fel, hogy a

⁶⁷⁵ PAOLINI, Gabriele: *Offensive di pace. La Santa Sede e la prima guerra mondiale*. Polistampa, Firenze. (2008) pp.: 43-44.

⁶⁷⁶ PROHÁSZKA, Ottokár: *A hívőnek magatartása a háborúval szemben*. In: Prohászka, Ottokár: *Korunk lelke*. Szent István Társulat, Budapest. (1928) p: 179.

„A tudósok, kik háborúról írnak, de csak tintát s nem vért ontanak, s hál' Istennek, csak papirozt, de nem embert pusztítanak, azok természetesen másnak tudják be a háborút. Másnak, vagyis ártatlan, személytelen hatalmaknak, kiket – azaz melyeket – nem lehet felelősségre vonni, melyeknek sem vérük, sem szívük, sem érzésük nincs, s ezeket „fejlődési törvénynek”, „biológiai szükségességnek”, „nemzetenergiák expanzivitásának”, „öreg népek le-, fiatal népek felszállásának” neveznek; (...) aminek csontja, vére, aminek lelke s szíve van, az mind elhárítja magától a háborút, az mind antimilitarista. Militaristák a teóriák, – nem a teoretikusok – s az ördög. Igen, az ördög, a rossz, a bűn!”

⁶⁷⁷ PROHÁSZKA Ottokár: *A világ háborúja s a béke világa*. In: PROHÁSZKA, Ottokár: *Korunk lelke*. Szent István Társulat, Budapest. (1928), p: 179.

„Sokféle etikai érték villan most meg a lelkekben; lelkesülés s fájdalom járnak bennük s e tüzes és fájós érzések hevében a lelkek erkölcsi salakjaiktól is tisztulnak. Lángoló hazaszeretet mély lehangoltsággal, nagy áldozatok keserves veszteségekkel váltakoznak, s a lelki nagyság tudatait lemondás és szomorúság követi; de azért átlag a nagy erőfeszítések s az áldozat erőteljes lelke fölényben van s az emberek attól jobbakká lesznek. A nagy célok nagy erőket feszítenek ki bennünk, a nagy eszmények nagy kötelességek elé állítanak, a nagy küzdelmek végre is óriásokká nyújtják meg a hétköznapi életben eltörpült emberkéket.”

⁶⁷⁸ MOROZZO DELLA ROCCA, Roberto: *Benedetto XV e la sacralizzazione della prima guerra mondiale*. In: FRANZINELLI, Mimmo – BOTTONI, Riccardo (szerk.): *Chiesa e guerra. Dalla benedizione delle armi alla „Pacem in terris.”* Mulino, Bologna (2005) pp.: 167-168.

katolikusok helyzete a 19. századtól kezdődően meglehetősen kedvezőtlen volt szinte mindegyik európai országban. Franciaország antiklerikális köztársasági eszméje, a pápaság-ellenes Nagy Britannia, a megoldatlan „római kérdéssel” küzdő Olaszország, a „németesedést” a „protestantizálódással” azonosító Németország, s végül, de nem utolsó sorban a sokmillió katolikussal rendelkező Orosz Birodalom a háború kérdésében a Katolikus Egyház lojalitásának demonstrálását hozta magával. A hazafias lelkesedés által a háborút támogató nemzeti egyetértés mindenütt abból a meggyőződésből táplálkozott, hogy igaz ügyért harcolnak a minősíthetetlen agresszióval szemben.⁶⁷⁹

A katolikusok minden háborúban álló országban azt szerették volna, hogy a pápa áldja meg nemzetük hadba vonuló seregeit és zászlóit.⁶⁸⁰ Mind a központi mind pedig az antant hatalmak oldalán a papok, lelkipásztorok és keresztény értelmiségiek Isten segítségét kérték saját győzelmük érdekében. Sok tábori lelkész vezetett imát nemzeti seregük győzelméért. Ugyanakkor voltak olyan keresztény gondolkodók, akik az evangélium szeretetparancsa és békeüzenete, illetve a háborús öldöklés között meghúzódó feszültség és ellentmondás abszurditása ellen emelték fel szavukat. Rámutattak arra a tényre, hogy a háborúban voltaképpen keresztények harcolnak keresztényekkel, mindannyian Isten segítségét kérve saját jogosnak gondolt ideológiájuk győzelméért. Ebben a háborúban pedig – a kereszties hadjáratok ideológiájától eltérően – már nem a szent ügy, a keresztény hit megőrzése érdekében kialakuló küzdelmet vívták. A világháború minden résztvevője a saját érdekeinek megfelelő ideológiai alapú harcot folytatott, amelynek pusztító következményeitől nemcsak a „bűnösök”, hanem az ártatlanok is szenvedtek.⁶⁸¹

Az első világháborút lényegét tekintve nem tekinthetjük sem érdemszerző áldozathozatalnak, sem pedig a hősiesség mártírság megtestesítő közegének. Valójában értelmetlen, tömeges emberölés és vérfürdő hadszíntere volt, ahogy arra XV. Benedek pápa is rámutatott. Fontos megjegyezni, hogy a pápa sosem nyilatkozott a háború vallásos gondolkodást és életmódot megújító jellegéről és sosem tekintette pozitívnak a háborúban vállalt önmegtágadó áldozatokat. Álláspontjával nyilvánvalóan nem szerzett népszerűséget

⁶⁷⁹ PAOLINI, Gabriele: *Offensive di pace. La Santa Sede e la prima guerra mondiale*. Polistampa, Firenze. (2008) p. 41.

⁶⁸⁰ MOROZZO DELLA ROCCA, Roberto: *Benedetto XV e la sacralizzazione della prima guerra mondiale*. In: FRANZINELLI, Mimmo –BOTTONI, Riccardo (szerk.): *Chiesa e guerra. Dalla benedizione delle armi alla „Pacem in terris.”* Mulino, Bologna (2005) p.: 168.

⁶⁸¹ PRÖHLE, Károly: *Háború és theologia. Theologiai elmélkedés a világháború közepette*. In Theologia Szaklap, 13. évf., 1. sz. (1915) pp.: 44-50.
„Nem kevésbé foglalkoztatja az elméket, az a theodiceai kérdés: hogyan egyeztethető össze a világháború ténye az Isten igazságosságában, bölcsességében és jóságában való hittel?”

azon klerikusok között, akik a háború hit felé terelő hatását vélték felfedezni és értékként feltüntetni.⁶⁸²

A világháború másik nagy tévedéseként a hazafisággal összetévesztett agresszív nacionalizmust tekinthetjük. A patriotisztikus, erényetikára alapozott militarista katolikus nevelés,⁶⁸³ valamint a militáris szemléletű triumfalizmus, és a háborús és nemzeties hőskultusz⁶⁸⁴ ismét felszínre hozta a „hős”, a mártír, a vértanúhalált halt „szent” ideáját. A hazáért és a nemzetért meghalni már önmagában keresztényi hősie tettnek, az erény legmagasztosabb gyakorlásának számított, függetlenül a háború igazságosságától és értelmességétől. A háború pusztításán újjászülető hősi idealizmus ugyanakkor csak nemzeti kereteken belül érvényesült. A haza védelmében elesett hős katonák kiontott vére csak erősítette a testvéri és nemzeti érzületet, amely így egyfajta szakrális tartalommal, világi „szentséggel” telt meg.

A háború elhúzódásával a korábban pozitív szemléletű háborús propaganda, a nemes és hősie erényességre való törekvés az ellenszenvedett fizikai és lelki sérülések, kínok és fájdalmak hatására az ellenség gyűlöletébe csapott át. Az igaz és jogos háborúból való általános kiábrándultság értelemszerűen a vallásos érzület, ennek mentén pedig a szentek kultuszára is kihatott. Az első világháborút lezáró trianoni békediktátum nyomán a két világháború között Magyarországon felerősödő irredentizmus a revíziós törekvések egyik vezéreszméje lett. A háborús kiábrándultság kezdetben csökkentette, az irredentizmus később felerősítette a katonai, nemzeti szentek iránti tiszteletet, ugyanakkor ezek a kultikus gyakorlatok már inkább csak a külsőségekre irányuló hagyományok ápolásában nyilvánultak meg, jelentéstartalmuk megváltozott, kiüresedett.

⁶⁸² PAOLINI, Gabriele: *Offensive di pace. La Santa Sede e la prima guerra mondiale*. Polistampa, Firenze. (2008) p. 44.

⁶⁸³ Az ideológia szerint a katonák az otthon maradtakért küzdenek, helyettük harcolnak, s ez rendkívül felemelő erkölcsi élmény, melynek nemesítő hatása van.

⁶⁸⁴ PROHÁSZKA, Ottokár: *A hősiesség lelke*. In. PROHÁSZKA, Ottokár: *Korunk lelke*. Szent István Társulat, Budapest. (1928) p: 108.

„Így tehát a hazáé s a nemzeté a vérünk, övé életünk s halálunk; de vérünket nemcsak azért ontjuk érte, mert ez a vér az ő vére, s életünket nemcsak azért adjuk oda érte, mert ez az élet az ő melege, hanem azért adunk oda vért s életet, mert örök eszmények tüzeiben s örök igazságok s szükségletek nyomása alatt állunk – azért adunk oda vért s életet, mert a lelkünk parancsolja, melybe egy felsőbb világ van beleeresztve, világ, ahonnan kiapadhatatlan lüktetéseket veszünk az önfeláldozásra s törhetetlen lökéseket a hősiességre. A nemzetek a maguk történelmét oly fiaik által alakítják ki s alkotják meg, kik ez emberfölötti s épp ezért emberi eszmények világosságában járnak s erejében tesznek.”

10.10 Második világháború – a Szent László hadosztály

„Jaj, ha egy ország vezetése felesketett katonáit értelmetlenül küldi harcba és elveszejtí ezzel népe, nemzete szinevirágát.

Kétszeres, jaj, ha ezért minden hősiesség ellenére, országát legyőzik, megszállják, megcsonkítják és megalázzák.

De háromszoros, jaj, ha egy országnak nincsenek olyan fiai, akik felsőbb parancsra képesek katonaként, akár életüket áldozni a Haza védelmében.”⁶⁸⁵

„Dicsőség adassék a magyar katonának, a Szent László hadosztály minden harcosának!”⁶⁸⁶

A Szent László hadosztály felállítására a második világháború utolsó, legnehezebb és a már szinte biztosnak látszó vereség időszakban került sor. A döntés körülményeinek megismeréséhez figyelembe kell vennünk, hogy a doni vereséget és a visszavonulást követően a közvélemény Magyarországon már inkább volt német-ellenes, mint német-barát, azonban egyértelműen nem volt szovjet-barátnak tekinthető. Magyarország 1944. március 19-i megszállását a tisztek és a katonák a legkülönbözőbb módon élték meg. Volt, ahol elfogadták, de előfordult, hogy a megszálló erők ellenállásba ütköztek (pl.: a légierő repülőterein). A Kállay kormány menesztése, Románia kiugrása és az Ukrán Front közeledése felvetette a háborúból való kiugrás lehetőségét, ha a németek nem biztosítanak segítséget a védekezéshez. A tisztikar – nagyrésztük „az Istennel a Hazáért” feliratú ludovikás gyűrű birtokosa – a legnehezebb döntés előtt álltak. Október 15-én Horthy Miklós kormányzó a rádióban beolvasott proklamációjában a további vérontás elkerülése érdekében előzetes fegyverszünet megkötéséről tájékoztatott. Hadiparancsában és felszólította a Magyar Királyi Honvédséget, hogy a honvédeskü értelmében teljesítsék előljáróik parancsait.⁶⁸⁷ Horthy kiugrasi kísérletét azonban megghiúsította Vörös János vezérezredes, a vezérkar főnöke, aki nem továbbította az 1. és 2. hadsereg parancsnokának szóló parancsot, sőt megerősítette azt az utasítást is, hogy a proklamáció nem jelent fegyverletételt, a csapatoknak továbbra is harcolniuk kell.

⁶⁸⁵ FARKAS, Jenő (szerk.): *A Szent László Hadosztály katonái írták...* I.A. (Jegyzet) (2005) p: 4.

⁶⁸⁶ BRÉDA, Tivadar: *A Szent László hadosztály az Ipoly és a Garam védelmében.* In: *Felvidék.ma* Forrás: <https://felvidek.ma/2018/12/a-szent-laszlo-hadosztaly-az-ipoly-es-a-garam-vedelmeben/> (letöltés ideje: 2022.05.22.)

⁶⁸⁷ GOSZTONYI, Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Katolikus Szemle, Budapest. (1992) pp.: 355-356.

A túlnyomó többség bár engedelmeskedett volna a kormányzói parancsnak, a haza védelmére tett eskü, a múlt és a lelkiismeret parancsa, valamint egyfajta dac és büszkeség a haza védelmére ösztönözte őket. Ebbe a körbe tartozott a Szent László hadosztály állománya is.

A Szent László hadosztályt a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnöksége már 1944 augusztusában előkészítette, de végül csak 1944. október 12-én hozta létre a honvédelmi miniszter, vitéz Csatai Lajos vezérezredes: *„Hazánknek a keleti veszedelemmel: a szovjet bolsevizmussal vívott élet-halál harcában, a még rendelkezésünkre álló emberanyag legjavából egy új elithadosztályt, a Szent László Hadosztályt állítom fel.”*⁶⁸⁸

A háború utolsó szakaszában megalakított elitalakulat elnevezése kapcsán joggal feltételezzük, hogy a hősi honvédő küzdelem céljából létrehozott hadosztályt a két világháború között újjáéledő és nemzeti érzelmekhez kötődő szent lovagkirály iránti tisztelet motiválta. Korábban már kifejtettük, hogy Szent László személyében egyszerre jelenik meg a hős harcos, a nemes lovag és a szent uralkodó archetípusa. A civilizáció és a barbárság – jelen esetben a „keresztény Európa” és az ateista bolsevizmus – közötti küzdelem megtestesítőjeként Szent László személyében kifejezésre jut az az eszme is, mely szerint az igazi háború valójában a gonoszság és az igazság erői között, a jó és a rossz kozmikus távlataiban zajlik.

A hadosztály parancsnokának vitéz nagybányai Horthy Miklós, Magyarország kormányzója és a magyar honvédség főparancsnoka vitéz Szügyi Zoltán vezérkari ezredest nevezte ki 1944. október 9-én. Az elit hadosztályhoz ejtőernyősöket, repülő lövészezredet, gránátos ezredest és felderítő osztályt vezényeltek. A hadosztály fennállása alatt számos hősi küzdelemben bizonyította hűségét, bátorságát és rátermettségét. Ezt bizonyítja például vitéz Kovács Gyula altábornagy 68./H. M. és HFP. meghat. tbk. 45. I. 6. szám. alatti parancsa, amelyben méltatja és elismeri a Szent László Hadosztály 1944. december 21-27. között vívott hősi harcát.⁶⁸⁹ A híres hadosztály újra felemelve a magyar katonabecsület elejtett és

⁶⁸⁸ FARKAS, Jenő (szerk.): A Szent László Hadosztály katonái írták... I.A. (Jegyzet) (2005) p: 21.

⁶⁸⁹ Kovács Gyula altábornagy hadinaplójából: *Meghatalmazott tábornoki parancs. A „Szent László” ho. 1944. évi december hó 21. és 27. között vívott hősi harca példaadás és ígéret arra nézve, hogy van magyar jövendő. A ho-t az első egységes bevetése alkalmával az egész nemzet és a honvédség bizalma és reménysége kísérte harcba. Előjárói és minden magyar ember a „Szent László” honvédektől várta a honvédség új szellemének beigazolását és a magyar katona becsülete zászlajának magasra emelését. A „Szent László” feladatának és a beléje helyezett bizalomnak teljes mértékben megfelelt. Sokszoros túlerejű ellenséggel szemben, igen nehéz körülmények között, igen gyakran magukra hagyatva, a ho. csapatai rendületlenül állták az egyenlőtlen harcot. A tiszték és legénység mindenkor a legkisebb megingás nélkül, a végsőkig teljesítették a feladatukat és közülük számosan esküjüket vérük hullásával, és életük feláldozásával pecsételték meg. Magyarország Nemzetvezetője, valamint a Honvédelmi Miniszter és a Honvédség Főparancsnoka megbízott azzal, hogy a „Szent László” ho. vitéz parancsnokának,*

megtépázott zászlóját, hősieen megállta a helyét. Alakulatait mindig a legveszélyesebb helyeken vetették be, ahol a sokszoros szovjet túlerőt megállítva és állásait végsőkig fenntartva elérte, hogy az ellenség csak sorainak újra rendezését követően volt képes a támadását vagy befejezni, vagy azt ideilegesen felhagyni.

A Magyar Ejtőernyős Bajtársi Szövetség Szent László Hadosztály baráti köre minden év júliusában Szent László ünnepe kapcsán Letkésen és a szlovákiai Ipolyszalkán emlékezik meg azokról a magyar katonákról, akik a második világháború utolsó hónapjaiban a hadosztályban szolgáltak.⁶⁹⁰ Szent László király a többi segítő vagy fegyvernemi védőszenthez hasonlóan mindig is meghatározó példakép volt a magyar katonák számára. A rendszerváltást követően azonban Szent Lászlóra a korábbi hagyományoknak megfelelően már ismét, mint a „lövészek védőszentjére” tekintenek, tisztelete azonban napjainkban inkább formális, kultuszának lelkesége elmarad a második világháborút megelőző időszakról.⁶⁹¹

10.11 A második világháborút követő időszak Magyarországon – a szovjeturalom

A második világháborút követően Magyarországon a szovjet megszállás segítségével hatalomra jutó kommunista vezetők az egyházak végleges felszámolását alig 4-5 év alatt, keresztény világnézet teljes kiirtását pedig két generáció alatt kívánták elérni. Olyan ateista társadalmat akartak létrehozni, ahol csak a pártban és annak „tévedhetetlen” vezetőiben lehetett hinni. Céljaik érdekében pedig minden eszközt felhasználtak. Az egyházak ingó és ingatlan vagyonát államosították, elvették iskoláikat, kórházaikat és egyéb intézményeiket, továbbá igyekeztek minden lehetséges intézkedéssel anyagilag is ellehetetleníteni őket. Az erkölcsi oktatást és a hittanórákat kitiltották az iskolákból, feloszlatták a szerzetesrendeket és betiltották a vallásos egyesületeket. Az egyházi személyekkel és világi hívekkel szemben kegyetlen terrort alkalmaztak. Kíméletlen koncepciós perek, agyonkínzott, kivégzett papok, klerikusok, és

minden hős tisztjének és honvédjének a maguk és az egész magyar nemzet háláját és legteltesebb elismerését tolmácsoljam. Amidőn ezt örömmel megteszem, kegyelettel emlékezem meg a ho. számos hősi halottjáról. Emléküket él bajtársaikon kívül, a hálára kötelezett nemzet és a magyar történelem legragyogóbb napjai őrzik meg. A „Szent László” ho. dicsőséges első bevetése után új feladatot kapott. Tudom, hogy a ho. ezt, valamint minden még elkövetkező harcát a végső győzelemig úgy fogja megvívni, ahogy eddig harcolt.” Kapja: Szent László hop. Felterjesztem: Magyarország Nemzetvezetője Katonai Irodája, H. M. és HFP. Úrnak. Komárom, I. 6. 11 h 00 I. Vitéz Kovács Gyula altbgy. s. k. meghat. tbk.

⁶⁹⁰ SNOJ, Péter: *Letkés hős védőire emlékeztek.* In: *Honvédelem.hu* (2021) Forrás: <https://honvedelem.hu/hirek/letkes-hos-vedoire-emlekeztek.html> (letöltés ideje: 2022.03.12.)

⁶⁹¹ UJHÁZI, Lóránd – HORVÁTH, Tibor: *Szent László alakja a magyar haderőben. Gondolatok a fegyvernemi védőszentek kultikus tiszteletének alacsony fokáról.* In: *Hadtudomány*, 30. (2020) pp.: 123

szervezetek hosszabb-rövidebb ideig tartó bebörtönzése, internálása, vagy lágerbe hurcolása a kereszténység hajnalán volt legkeményebb üldöztetést idézte fel.⁶⁹²

Marx *A hegei jogfilozófia kritikája* című művében így írt: „A vallás a nép ópiuma!”⁶⁹³ Idézetét feltehetően Heinétől kölcsönözte, aki *Vallás és filozófia* című könyvében így fogalmazott: „*Aldott legyen ez a találmány! Aldott legyen a vallás, amely a szenvedő emberiség keserű kelyhébe néhány édes, altató csöppet kevert, szellemi ópiumot, néhány csöpp szeretetet, hitet és reményt.*”⁶⁹⁴ Lenin még drasztikusabb szemléletet képviselt. A Politikai Bizottságnak 1922-ben küldött titkos utasításában a papság lehető legnagyobb számú kiirtására szólított fel.

Ezt a szemléletet hozták Magyarországra a második világháborút követő kommunista pártvezetők is. Elsőszámú ellenségüknek – a nemzeti szinten megjelenő protestáns egyházakhoz képest – az Apostoli Szentszék fennhatósága alá tartozó katolikus egyházat tekintették. Az is fontos szempont volt, hogy Magyarországon a lakosság kétharmada a katolikus vallást követte. A kommunista vezetők az egyházak ellen irányuló kérlelhetetlen harcuk valódi célját valójában nyíltan sosem vallották meg. Kommunikációjukban mindig azt hangsúlyozták, hogy nem tekintik az egyházakat ellenségnek. Épp ellenkezőleg. A Magyar Népköztársaság 1949. augusztus 20-án kihirdetett alkotmányában a kommunisták névleg elismerték az állampolgárok lelkiismereti szabadságát és biztosították a vallás szabad gyakorlásának jogát, melynek érdekében az egyházat hivatalosan is különválasztották az államtól. Mindez azonban nem felet meg a valóságnak. Nagyjából a rendszerváltásig nyíltan, vagy burkoltan és eltérő intenzitással, de egyértelműen vallásellenes propagandát folytattak, melyhez felhasználták az oktatás, a sajtó, valamint a kultúra szinte minden területének eszköztárát.⁶⁹⁵

A szekularizációból és az iskolák államosításából fakadó bizonytalanság enyhítésére már 1948-ban megszülettek a kormány és a protestáns egyházak, valamint a zsidó felekezet közötti alapegyezmények. XII. Piusz pápa és a magyar katolikus egyház vezetése azonban csak megfelelő garanciák vállalása mellett fogadták volna el az együttműködést. A konkordátum-

⁶⁹² TABAJDI, Gábor – UNGVÁRY, Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* Corvina Kiadó, Budapest. (2008) p: 287.

⁶⁹³ MARX, Karl – ENGELS, Friedrich: *Marx–Engels Művei. I. kötet.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest. (1957) p: 378.

⁶⁹⁴ HEINE, Heinrich: *Vallás és filozófia. Három tanulmány.* Magyar Helikon, Budapest. (1967) p: 374.

⁶⁹⁵ KÖVÉR, György: *Losonczy Géza 1917–1957.* 1956-os Intézet, Budapest. (1998) p: 153.

Horváth Márton előterjesztése a klerikális reakció elleni kampányról a Magyar Dolgozók Pártjának Agitációs és Propaganda Bizottsága előtt, 1948. november 9-én: „...takarnunk kell a közvetett vallás elleni propagandát természettudományi felvilágosító munka formájában.”

tárgyalások Mindszenty József bíboros stratégiája mentén zajlottak, azonban a kormány és a Szentszék közötti nézetkülönbségeket nem sikerült áthidalni. Az 1946 óta betiltott katolikus egyesületek visszaállítására, egy katolikus napilap engedélyezésére és a kommunista párt egyházellenes tevékenységének megszüntetésére irányuló törekvések nem érték el céljukat. Az egyeztetések az egyházi iskolák államosítását követően – amelyekben az államosítást követően csak ateista (marxista–leninista, kommunista) és internacionalista világnézet szerint lehetett tanítani – végleg ellehetetlenültek. A Mindszenty ellen irányuló leszámolási törekvések a Szentszék részéről is véget vetettek a tárgyalási hajlandóságnak. A kommunista vezetés 1950-ben a szerzetesrendek ellen indított támadásával kikényszerítette, hogy a püspöki kar újra tárgyalóasztalhoz üljön. A kommunista vezetés az egyeztetéseket irányító Rákosi Mátyás utasításainak megfelelően törvénytelen eszközökkel, letartóztatásokkal, zaklatásokkal, a szerzetesek internálásával és a békepapi „mozgalommal”⁶⁹⁶ kényszerítették rá a magyar katolikus püspöki kart az egyezmény aláírására.⁶⁹⁷ A tárgyalások részleteinek ismertetésére jelen dolgozat keretei között nem tudunk kitérni, de a szerzetesrendeket ért sérelmek mentén néhány szerzetesrend meghagyásával végül elfogadtatták a püspökökkel a szocialista állam elismerését. Az egyoldalú diktátum eredményeként létrejövő, de kevés konkrét rendelkezést tartalmazó megállapodásban a katolikus egyház kiállt a béke megőrzése és az atomfegyver használata ellen. Vállalta, hogy híveit a kommunista kormány által irányított építő munkában való aktív részvételre buzdítja és ígéretet tett arra, hogy eljár azokkal szemben, akik ez ellen tiltakoznak. A Magyar Népköztársaság kormánya cserébe – az alkotmányban is rögzített – vallásszabadság biztosítását és az egyház lelkipásztori működésének engedélyezését ígérte. Visszaszolgáltatót nyolc korábban államosított egyházi középiskolát és engedélyezte, hogy ezekben az intézményekben az oktatáshoz szükséges „megfelelő számú férfi és női tanítórend működjék.” A megállapodás kitért arra is, hogy az állami költségvetésből 18 éven keresztül – folyamatosan csökkenő mértékben ugyan, de – az állam továbbra is támogatást nyújt katolikus egyházi célokra.⁶⁹⁸ 1950. augusztus 30-án a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Magyar

⁶⁹⁶ A kléruson belüli feszültségek kiprovokálása érdekében 1950. augusztus 1-jén Kádár János irányításával szovjet mintára létrehozták az ún. papi békemozgalmat. Több papot is az Államvédelmi Hatóság próbált kényszeríteni a szervezetben való részvételre, melynek célja a katolikus alsópapság és a felső vezetők szembeállítását volt.

⁶⁹⁷ KLOCZOWSKI, Jerzy – MÜLLEROWA, Lidia –SKARBK, Jan: *A katolikus egyház Lengyelországban*. Bencés Kiadó, Budapest. (1994) p: 381.

⁶⁹⁸ Kis Újság, 1950. szeptember 1.: „Magyar Népköztársaság kormánya a többi vallásfelekezettel már megkötött megegyezés szellemében kész gondoskodni a katolikus egyház elemi szükségleteinek fedezéséről oly módon, hogy 18 éven át, tehát addig, amíg a katolikus egyház saját forrásaira támaszkodva maga tudja fedezni anyagi szükségleteit, három, illetve öt évenként arányosan csökkenő mértékben megfelelő összeget utal ki a katolikus egyházi célokra.”

Katolikus Püspöki Kar között hosszas előkészítést követően végül létrejött az az állam és a katolikus egyház közötti kapcsolatokat meghatározó megállapodás. Az egyezmény azonban sem az egyházi, sem a magyar törvényeknek nem felelt meg, valójában jogi szempontból érvénytelen volt. Az Apostoli Szentszék sosem ismerte el, mégis 40 évig, egészen 1990. február 6-ig hivatkoztak rá.⁶⁹⁹

Az egyezményt követően a magyar kormány 13 férfi és 41 női szerzetesrend működési engedélyét vonta vissza, amely mintegy 2.300 szerzetes és közel 8.800 szerzetesnőt érintett., kivéve a nyolc visszaadott egyházi középiskolát működtető négy szerzetesrendet (a Magyar Bencés Kongregációt, a Kegyes Tanításrend Magyar Tartományát (piaristák), Szent Ferenc rendjének magyar tartományát és a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővéreket). A betiltott szerzetesi közösségek ettől kezdve egészen 1989 augusztus 30-ig illegalitásban éltek.

1956-ban a forradalom és szabadságharc egyik fontos vívmányaként az iskolai hitoktatás egy rövid időre ismét megengedetté vált. Olyan sokan jelentkeztek, hogy problémát jelentett a megfelelő számú hitoktató biztosítása. A forradalom és szabadságharc leverését követően nem sokkal azonban a 21/1957. (III. 24.) sz. kormányrendelet⁷⁰⁰ visszaállította a Rákosi-korszak szabályozását. Sem a fegyveres testületek tagjai, sem a pedagógusok nem lehettek vallásosak. A katolikus egyházzal szembeni terror az 1964. szeptember 15-én az Apostoli Szentszék és a magyar állam közötti „részleges megállapodás” megkötésével kissé enyhült. 54 papot és szerzetest, valamint több tucat világi személyt közkegyelmi rendelettel kiengedtek a börtönből. Ennek ellenére – bár kisebb mértékben, mint korábban – a letartóztatások és a papok és világi hívek elleni koncepciós perek később is folytatódtak.⁷⁰¹ Bár ettől kezdve a direkt egyházüldözésnek vége lett, a vallásos emberek továbbra is harmadrendű állampolgároknak számítottak. Ezt követően is megfigyelték, ki jár templomba, kinek a gyermeke jár hittanra, az üzemi étkezdében ki nem eszik pénteken húst stb. A magyar egyházak továbbra sem vehettek részt a közéletben, a nyilvánosságban és nem foglalhattak állást társadalmi-szociális

⁶⁹⁹ Czapik Gyula egri érsek így nyilatkozott az egyezményről: „...sem konkordátum, sem diplomáciai értelemben vett *modus vivendi* megkötésére a püspöki kar nem jogosult. Az Egyház és az Állam viszonyának rendezése ugyanis, minthogy ez a fontos dolgok (*res maiores*) körébe tartozik, az Apostoli Szentszék kizárólagos joga.” In.: GERGELY, Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*. Kossuth Kiadó, Budapest. (1985) p: 71.

⁷⁰⁰ TURÁNYI, László (szerk.): *Magyar Katolikus Almanach II. A Magyar Katolikus Egyház élete 1945-1985*. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest. (1988) pp.: 631–635.

⁷⁰¹ GERÉB, Sándor: *A klerikális reakció aknamunkájának formái és módszerei, az operatív elhárítás elvei, feladatai, alapvető módszerei*. BM Központi Tiszti Iskola Rendőrtiszti Akadémia Politikai Nyomozó Tanszék Budapest. (1969) p: 32.; BÁNKÚTI, Gábor: *Adalékok az 1965-ös Rózsa-per és a jezsuita „világszolidarizmus” történetéhez*. In: VARGA, Szabolcs – VÉRTESI, Lázár (szerk.): *Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései*. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs. (2007) p: 104.

kérdésekben. Csak a templomokban tevékenykedhettek és kizárólag egyházi szertartásokat celebrálhatták. A vallásos emberek hitüket szinte titokban, negatív diszkrimináció tudomásul vételével kizárólag magánügyként gyakorolhatták. Az egyházi szertartásokon, ünnepeken való részvételt a kommunista vezetés igyekezett alternatív állami rendezvényekkel kiváltani. A vallástalanítás érdekében meghozott intézkedések eredményeképpen az állami házasságkötések száma jelentősen megnőtt, míg az egyházi esküvők a felére csökkent. Ugyanakkor a válások száma is drasztikusan emelkedett, illetve a fiatalok gyakrabban választották az élettársi közösséget a házassággal szemben. A negyven évig tartó kommunista vallásüldözés eredményeképpen míg 1949-ben a lakosság 1%-a tartotta csak magát ateistának, ez az érték 1992-re 24%-ra nőtt.

10.12 Összefoglalás

Az újkori egyház és állam kapcsolata nem értelmezhető történeti háttérének ismerete nélkül. Történelme során az egyház és az állam kapcsolatának alakulása mindig is tükrözte a vallás és a társadalom egymásra gyakorolt hatását. Azáltal, hogy a vallás az emberi élet minden területén mindig is meghatározó szerepet játszott, egyben a kultúra és a civilizáció egyik legfontosabb alkotóelemévé és közvetítőjévé is vált, ugyanakkor az egyes vallásokat az adott társadalmi környezet is befolyásolta és formálta.

Az egyház és az állam kapcsolatának alakulása az európai történelemben elkerülhetetlenül szerteágazó és változatos volt. Egyes korokban az egyház játszott domináns szerepet az állam felett, miközben az állam a vallás érdekeit képviselte, máskor az állam uralkodott az egyház felett, a vallás pedig az állam céljainak szolgálatában állt. A történelem során gyakran fordult elő az a helyzet is, melyben a vallást egyben a nemzeti öntudat fundamentumaként is értelmezték. Az eredendően egyetemleges világvallások napjainkban is gyakran kerülnek szembe a nacionalizmussal, amely a vallást úgy igyekszik nemzeti hitvallássá formálni, hogy általa nemzeti érdekeket szolgálhasson.

Az ókorban, illetve a világ más, nem a zsidó-keresztény hagyományhoz tartozó népeinek körében a vallás és az állam viszonyának kérdésköre értelmezhetetlen kategória volt. A transzcendens elfogadása a kezdetektől fogva a közösség egészének életében jelent meg, nem pedig az egyén szintjén érvényesült. A vallás és a kultúra elválaszthatatlanul összefonódott, s ahogy a vallás törzsi szintről nemzeti szintre emelkedett, mind a vallástörténelem, mind pedig a kulturális és politikatörténelem elválaszthatatlan részévé vált. Miközben egyes népeknél, mint például Indiában és Perzsiában, létezett egy olyan papi réteg, amely gyakorlatilag uralkodott a

nép felett, máshol, mint például Görögországban és Rómában, alig tettek különbséget a király és a pap között. Ugyanakkor egyik társadalmi struktúrában sem vált el tudatosan egymástól a szakrális és a világi szféra, Ez a distinkció főként a modern kor jelensége, amely elsősorban a nyugati civilizációban érvényesül.

Az élet egészének ez az egymásra utaltsága a király és a papság bonyolult kapcsolatában nyilvánult meg. Általánosságban elmondható, hogy a közösség vallási és politikai vezetője egyazon személy volt. Ahogy a pap egyben előljáró is volt, az előljáró pedig egyúttal papi funkciót is betöltött, s egyaránt volt az állam és az egyház képviselője, úgy tekintettek a fejedelmi vagy királyi tisztségre is, amely egyszerre képviselt szakrális és politikai rangot. Ennek analógiájára az egyházi és politikai intézmények között sem volt különbség.

Gyakran hagyjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a konstantini fordulatig a kereszténység csak az egyház és az állam teljes elkülönülését ismerte, melyet a birodalom egyeduralma váltott fel. A modell az 5. és 6. században az egyház és az állam kölcsönös egymásra utaltságának rendszerévé fejlődött. Az egyház és az állam frigyének nevezett jelenség klasszikus megfogalmazását Szent Ágoston „*De civitate Dei*” című művében találjuk, amelyben hangsúlyozza az egyház és az állam autonómiáját, illetve a pápa és a császár egyenrangúságát. A középkorban az egyház Nagy Szent Gergely pápa uralkodása alatt (Kr.u. 590-604) fokozatosan az állam fölé emelkedett. Később azonban ez a dominancia megroppant. A reformáció idején több, kiemelkedően fontos munka is foglalkozott a kérdéssel. Kálvin „*Institutio*”⁷⁰² című többször is átdolgozott, kibővített művében – melyben félreérthetetlenül felismerhető Luther Kis Kátéjának a hatása – a szerző az állam és az egyház hatáskörének elkülönítését, a két intézmény szabályozott együttélését hangsúlyozta, míg Luther az egyház állam feletti dominanciáját emelte ki. Ez utóbbi, az úgynevezett *erasztianizmus*⁷⁰³ különösen a modern totalitárius államban jelent meg, amely mindig arra törekedett, hogy a vallást saját politikai vagy világi céljainak előmozdítása érdekében használja. Az állam és az egyház közötti ezen összefüggések alkotják lényegében az újkori modern társadalmakban az egyház és az állam közötti kapcsolatok hátterét.

Az egyház és az állam közötti kapcsolatok tekintetében világszerte négy alapvető mintát találunk. Vannak olyan államtípusok, amelyek a vallásokkal szemben egyértelműen és kifejezetten ellenséges attitűdöt tanúsítanak. Az egyház-állam közötti kapcsolatoknak ez a

⁷⁰² KÁLVIN, János – BUZOGÁNY, Dezső (ford.): *Institutio I–II. A keresztyén vallás rendszere 1559. II. kötet. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest. (2014) pp.: 11-22.*

⁷⁰³ FIGGIS, J. Neville: *Erastus and Erastianism*. In: *The Journal of Theological Studies, Vol. 2, No. 5.* Oxford University Press, Oxford. (1900) pp.: 66-101.

formája újkori jelenség, amely lényegében a huszadik században fejlődött ki, kialakulását pedig olyan politikai totalitárius irányzatok segítették elő, mint a modern fasiszta államtípust megtestesítő náci Németország, vagy olyan egyházellenes állam, mint Mexikó, vagy pedig a kommunista modell, melyet a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége képviselt. Ezekben az országokban rendszerint jelentősen korlátozták a vallásgyakorlást, és igyekeztek visszaszorítani a vallásszabadságot. A totalitarizmus – akár jobb-, akár baloldali – határozottan megköveteli polgáraitól, hogy a világi vezetésnek adják meg mindazt, ami egyébként kizárólag Istent illetné meg. Különösképpen törekszik arra, hogy elutasítsa a katolicizmust és minden egyetemes vallást, továbbá ellehetetlenít minden olyan szakrális közösséget, amely megpróbál bármilyen módon részt venni polgári vagy politikai ügyekben. A vallásokkal szembeni ellenséges hozzáállás az újkori történelemben elsősorban és leginkább a kommunista politikai filozófiában jutott érvényre, amely nyíltan ellenségesen lépett fel mindenféle vallásossággal szemben. Bár teoretikusan a kommunista országokban alapvetően megtűrték a vallást, mert úgy vélték, hogy a történelem erői végül majd felszámolják azt, terjedését azonban tiltották, illetve minden eszközzel megakadályozták, hogy a társadalmi és politikai élet színterén megjelenjen.

A második felfogás szerint vannak olyan szekuláris államok, amelyek úgy tartják fenn az állam és az egyház szétválasztását, hogy közben továbbra is megőrzik a vallások iránti alapvetően elfogadó magatartásukat. Ezek az államok szigorú semlegességre törekednek a különböző vallások, valamint a hívő és a nem hívő közösségek tekintetében annak érdekében, hogy mindenki számára teljes körű szabadságot biztosíthassanak. Valamennyi vallási közösség – legalábbis elvben – a törvény előtt egyforma jogállást élvez. Ez a modell érvényesül például Brazíliában, Chilében, Uruguayban és az Egyesült Államokban, ahol elsőként vezették be az állam és egyház szekularizációjának elvét.

Harmadrészt vannak azok az államok, amelyek továbbra is megtartották az évszázadok során bevett egyházat, államvallást (*église dominante*). A legtöbb országban ugyanakkor ez a rendszer egyet jelentett azzal, hogy az állam által elfogadott vallás kivételével minden más felekezetet kitiltottak a társadalomból. Ez a modell érvényesült Angliában (anglikán), Skóciában (presbiteriánus), Svédországban (lutheránus), Peruban (római katolikus) és néhány balkáni államban (keleti ortodox). Egyes országokban ugyanakkor, mint például Svédországban és Angliában, a többi vallási közösség viszonylagos szabadságot élvez. Másokban, mint például Kolumbiában és Peruban, ezeket a vallási csoportokat legfeljebb megtűrik, s így országoként eltérő mértékű diszkriminációnak vannak kitéve. Ezen országok többségében természetesen léteznek alkotmányos garanciák a vallásszabadság biztosítására, ám

az, hogy ez valóban teljes mértékben megvalósulhat-e, erősen megkérdőjelezhető. Nyilvánvalóan óriási különbség van a vallási tolerancia és a vallásszabadság között. Alapvetően az állam által elfogadott egyházzal, illetve államvallással kötött megállapodás lényege abban mutatkozik meg, hogy egy konkrét felekezetet olyan különleges kiváltságokkal és jogokkal ruháznak fel, amelyek felülmúlják a többi vallási közösségnek biztosított kiváltságokat és jogokat.

Végezetül léteznek olyan államok, amelyekben az állam egyben egyházként is funkcionál. Ezekben az államokban a fejlődés modellje már túlmutat az államegyház fentebb tárgyalt eszméjén, és leginkább úgy jellemezhető, mintha egyfajta egyházállam lenne. Bizonyos szempontból ez a modell jól jellemzi a modern totalitárius államokat, amelyek átvéve az egyház valamennyi funkcióját – ideértve annak dogmáit és a feltétlen hűséget megkövetelő elkötelezettséget – abszolút igényt tartanak állampolgáraik életének irányítására. Az egyház és az állam viszonyának ez a modellje jellemzi a hagyományos mohamedán országokat. Az iszlám gondolkodásban nem tesznek különbséget egyház és állam között, vagyis egyházállam megvalósítására törekednek. A *saría*, a vallási törvény egyaránt alapja a társadalom és az állam törvényhozásának, amely minden mohamedán bíróság számára kötelező érvényű.

A szentkultuszok mindig reflektáltak az adott kor társadalmának legfőbb irányvonalaira kiemelve annak legkarakterisztikusabb vonásait. A mártírok önfeláldozása, a szerzetesi életszentség, a lovagszent magasztos eszméje, majd a nemzeti szentek mind szerves részét képezték az emberek hétköznapijainak, közvetlen hidat képezve az evilági és a túlvilági szférák között. A katonaszentek kultusza szervesen kapcsolódik a haderőhöz, amely nem függetleníthető sem az adott állam alkotmányos berendezkedésétől, sem a közpolitika honvédelemmel kapcsolatos célkitűzéseitől, sem pedig a vallás- és lelkiismeretszabadságra vonatkozó nemzetközi kötelezettségvállalásuktól.

Az újkori katonaszentek, fegyvernemi védőszentek szerepe a 20. századi történelmi események tükrében ismét előtérbe került. Az első és második világháború kegyetlensége ellensúlyozására egyetlen erényként a hazájáért életét is odaadni kész bátor katona hősiessége jelent meg, amelyben egyaránt megjelent a monasztikusok életszentségében megnyilvánuló, önmagukkal szemben vállalt mindennapos küzdelem is. A francia forradalom által kiváltott nacionalizmus ismét életre hívta azoknak a nagy magyar szenteknek és lovagkirályoknak (Szent István, Szent Imre, Szent László) életpéldáját és honvédő harcokban vállalt hősi önfeláldozását, amely így a katonák számára a Krisztusért vállalt szeretetből fakadó morális célként jelent meg.

11 Rendszerváltás

A rendszerváltással a magyar kereszténység számára új korszak kezdődött. Negyven év perifériára szorítottság és egyházüldözés évtizedeit követően az egyház új küldetése a kommunista diktatúra által lerombolt erkölcsi és szellemi kiüresedés újjáépítése lett. A vallás iránti érdeklődés első, intenzívebb lendülete később lecsendesedett. Hamarosan érzékelhetővé vált a társadalom egy részének távolságtartása, amely rávilágított a rendszerváltás valódi tartalmának hiányára is. A vallásosság és ezzel együtt általában a hívek vallási kérdésekben kinyilvánított értékrendjét több tényező határozta meg. A vallási élet rendszerváltást követő remélt megújulásának elmaradását nemcsak a korábbi évtizedekben elszenvedett terror okozta. A kommunista hatalom negyven év alatt monopolizálta Magyarországon az oktatást, a kultúrát és a tömegkommunikációt. Sokan ezalatt az időszak alatt veszítették el hitüket vagy részben, vagy egészben, vagy annak csak egyes elemeit tartották meg. A vallásos eszmékhez még kötődő, de valójában már kiüresedett életforma keveredve az ateista világnézeti elemekkel olyan inkohereus világgépet hoztak létre, amely az emberek életformájának alakításában már nem játszott szerepet. Voltak olyanok, akik a liberalizálódottabb társadalmi viszonyok között ugyan megőrizték hitüket, de minden kapcsolatot megszakítottak az egyházzal. Az elhidegülés oka azonban ekkor már nem a hívők közvetlen elnyomásából fakadt. Sokkal meghatározóbb volt a rendszerváltás előtti kommunista diktatúra egyházellenes tevékenysége, melynek eredményeképpen az államnak sikerült olyan mértékben lezülleszteni az egyházat, hogy a hívek jelentős része végül teljesen elvesztette iránta a bizalmat. A rendszerváltást követő években a magyar lakosság közel 70%-a ugyan a katolikus hit szerit volt megkeresztelve, de közülük csak nagyjából ötmillióan tekintették magukat vallásosnak. Az egyház legfőbb ünnepein, húsvétkor és karácsonykor már csak nagyjából 2-2,5 millióan, rendszeresen vasárnaponként pedig már csak egymillióan mentek templomba.⁷⁰⁴ Ez azt jelentette, hogy az ország lakosságának közel 90%-a az év egy-két ünnepét leszámítva egyáltalán nem ment el a templomba. Ha a rendszerváltást követő vallásos élet társadalmi dimenzióját is megvizsgáljuk, akkor a valóban elkötelezett és gyakorló keresztényeket elsősorban a szegényebb és társadalmilag kevésbé befolyásos rétegekben, elsősorban vidéken, az inkább az idősebb korosztályban találjuk. A gazdasági, politikai és kulturális életben aktívan szerepet vállaló értelmiségiek között csak kevés számban volt hívő és vallását gyakorló ember, vagyis a magyar társadalom alakulását meghatározó rétegben valójában nem volt jelent a keresztény értelmiség. A kommunista-

⁷⁰⁴ TOMKA, Miklós: *Útkeresés - Gondolatok a magyar katolicizmus néhány sajátosságáról*. In: *Teológia - Hittudományi Folyóirat* 24. 1990 / 3. szám. (1990) pp.: 145-146.

szocialista diktatúra évtizedeinek rombolását az is jól reprezentálta, hogy a rendszerváltás környékén felnövő generáció a keresztény kultúra terén is jelentős elmaradást mutatott. Az akkori 14-29-évesek többsége nem tudta, hány apostol volt, vagy mely nép tagja volt Jézus. Negyedük már azt sem tudta megmondani, hogy ki volt Jézus anyja, a fiatal diplomások pedig meg voltak győződve a vallás és a tudomány összeférhetetlenségéről. A nyugati országokban zavartalanul meglévő keresztény kultúrának Magyarországon a rendszerváltást követően alig voltak nyomai.

A rendszerváltás egyben egyfajta szemléletváltást is eredményezett. Az 1990-es évek elején az állam és az egyház viszonyának demokratikus normák szerinti törvényi rendezését követően a katolikus egyház újra aktív szerepet vállalt az oktatás, művelődés és a karitatív tevékenységek terén. A társadalomban és az államszerkezetben pluralizálódásával megkezdődött a különböző szerepek, jogok és kötelességek decentralizálása. A magyar egyházban II. János Pál pápa útmutatásainak nyomán megújultak az egyházmegyék határai és praktikusabb szervezeti formák jöttek létre. Újjászületett a szerzetesség, sok egyházi intézmény ismét megkezdhette működését korábbi, visszaadott épületeiben, mely által a vallás és az egyházak újra közéleti tényezővé válhatott.

11.1 A szentek tisztelete a szekularizált társadalmakban

A szekularizáció⁷⁰⁵ előzményei már a zsidó próféták idejében fellelhetők, melyet később a protestantizmus aszkétikus eszmeisége tovább erősített. A felvilágosodás eredményeképpen a tudomány vált a világ jelenségeit értelmező és az emberek mindennapjait magyarázó alapparadigmává. Az elmélet gyengeségére később Lévi–Strauss, a strukturalista antropológia legismertebb teoretikusa mutatott rá, mely szerint a tudományba vetett hit is valójában csak egy mítosz.⁷⁰⁶ Az egyház által évszázadokon át képviselt egyetemes értékek helyébe világi értékek, az egyházi intézmények helyébe pedig az állam által felügyelt gazdasági és politikai intézmények léptek. A vallás a magánélet részévé vált, egyfajta privatizációs folyamaton ment keresztül,⁷⁰⁷ amely végül az egyén szabadidős tevékenységeinek egyikét jelentette. A modern hívő fokozatosan eltávolodott a természetfelettől, a „szentől”. A hagyományos keresztény eszmeiség helyett a mindennapi életet, az ész elsőbbségét, az individuumot, az önmegvalósítást

⁷⁰⁵ A kifejezés eredetileg kánonjogi kategória volt. A szerzetesrendek tagjainak világi papi státuszba kerülését jelentette, ismertségét a napóleoni államosításnak köszönheti.

⁷⁰⁶ LÉVI-STRAUSS, Claude: *A mítoszok struktúrája*. In: HANKISS, Elemér (szerk.): *Strukturalizmus I.* Európa Kiadó, Budapest. (1971) pp.: 133-149.

⁷⁰⁷ CASANOVA, José: *Public Religions in the Modern World*. The University of Chicago Press, London. (1995) p: 6-70.

és az önkifejezést helyezte figyelme központjába.⁷⁰⁸ Ugyanakkor a vallás továbbra is fontos tényezőt képviselt a mindennapi élet problémáinak megoldásától kezdve egészen a politikai döntésekig. Az egyház elsősorban a család, a nevelés terén vállal ma is jelentős szerepet, tevékenysége a keresztény hagyomány öt legfontosabb területét érinti. A spirituális párbeszéd, a karitás, a liturgia, az erkölcsi útmutatás és a teológia képviseli a modern egyház működésének alapját.

A II. Vatikáni zsinat kihangsúlyozza, hogy az állam és az egyház ugyanannak a társadalomnak és ugyanazoknak az embereknek a szolgálatát látja el, csak más-más címen. Minél harmonikusabban és gördülékenyebben valósul meg az állam és az egyház együttműködése, annál eredményesebb lesz a köz javára végzett szolgálatuk. A zsinat tanításában nem a korábbi eszméket fogalmazzák át, hanem új, az emberi méltóságra, szabadságjogokra, toleranciára és demokráciára vonatkozó gondolatokat vezettek be és ismertettek el, közelebb hozva az egyházat a modern civilizáció szellemiségéhez. A zsinat *Gaudium et spes* kezdetű konstitúciója különleges helyet foglal el a zsinati dokumentumok sorában. Ez a legterjedelmesebb és a legtöbb új eszmét tartalmazó okmány. A nagy jelentőséggel bíró konstitúcióban az egyház első alkalommal fejezte ki felelősségét a világban betöltött szerepéért, tisztázta viszonyát a világgal, továbbá meghatározta az abban elfoglalt helyét, feladatát és hivatását.⁷⁰⁹

A keresztény eszmékkel együtt a szentkultusz modernkori adaptációja is megkívánta a kultikus hagyomány újra értelmezését, a szimbólumok megújítását és egy aktív keresztény értelmiség kultúrateremtő szerepvállalását. Nyíri Tamás elemzésében⁷¹⁰ kifejti, hogy a keresztény értelmiség egyházban betöltött legfőbb feladata, hogy a mindenkori szociális-kulturális közegnek megfelelően megfogalmazva az egyház tevékenységének alapját jelentő hit valósága tudatosan és közvetlenül hozzájáruljon a keresztény közösség igényeinek kielégítéséhez. A keresztény értelmiségi tehát „... nem a mindenkori intézményt, hanem a Krisztus második eljövetele felé vándorló egyházat legitimálja. (...) A gyökeres változások idején felettébb szükséges a világi értelmiség hittapasztalata, hídépítő, legitimáló, szimbólumalkotó készsége”.⁷¹¹

⁷⁰⁸ KAMARÁS, István: *Kis magyar religiógráfia*. Pro Pannónia, Pécs. (2003) pp.: 7-10.

⁷⁰⁹ VI. PÁL PÁPA: *A II. Vatikáni Zsinat Gaudium et Spes kezdetű lekipásztori konstitúciója az Egyházzól a mai világban*. Róma. (1965) Forrás: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_hu.html (letöltés ideje: 2022.03.12.)

⁷¹⁰ NYÍRI, Tamás: *Az értelmiségi és az egyház*. In.: *Vigilia*, 58 évf. 12. szám. (1993) pp.: 895-902.

⁷¹¹ u.o. p: 901.

11.2 Az Alkotmány és az egyház kapcsolata – a vallásszabadság kérdése

Az 1949. évi XX. törvényt – Alkotmány – az Alaptörvény, a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvényt⁷¹² pedig a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi C. törvény, továbbá az azt módosító 2011. évi CCVI. törvény váltotta fel. Az Alaptörvény kimondja, hogy mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához. Ez a jog a vallás vagy más meggyőződés szabad megválasztását vagy megváltoztatását foglalja magában, továbbá biztosítja azt a szabadságot, hogy vallását vagy más meggyőződését mindenki vallásos cselekmények, szertartások végzésével vagy egyéb módon – egyénileg, vagy másokkal közösen – nyilvánosan vagy a magánéletben kinyilvánítsa, vagy kinyilvánítását mellőzze, gyakorolja vagy tanítsa.

11.3 A Katolikus Egyház Katekizmusa – tanítás a háborúról

A Katolikus Egyház Katekizmusa (1992) az 5. parancsolat értelmezése kapcsán foglalkozik a háborúval. A *Gaudium et spes* kezdetű apostoli konstitúció 79. pontja kimondja, hogy „Amíg a háború veszélye fennáll és nem lesz megfelelő erővel rendelkező nemzetközi tekintély, addig nem lehet megtagadni a kormányoktól az igazságos védekezés jogát, föltéve, hogy már kimerítették a békés megegyezés minden lehetőségét.” (KEK 2307-2308) A katonai szolgálattal kapcsolatban egyértelműen nyilatkozik: „Akik pedig katonáskodva szolgálják hazájukat, ne másnak tekintsék magukat, mint olyanoknak, akik a népek biztonsága és szabadsága fölött őrködnek. S míg szolgálatukat ebben a szellemben végzik, valóban a béke megszilárdításához járulnak hozzá.” (KEK 2310). Az a hadvezetés, amely a katonát test és lélek egységének tekintette, személyként és nem tárgyként kezelte, mindig is törekedett arra, hogy a katonai szabályzaton, a lőszer, a fegyver, az ellátás, szállás és ruházat biztosításán túl szellemi és lelki támogatással is hozzájáruljon a katonák jó közérzetéhez és megfelelő harci felkészültségéhez.

11.4 A szentek kultuszának hazai gyakorlata a Magyar Honvédségben

Annak ellenére, hogy a jogszabályi környezet a rendszerváltást követően már lehetővé teszi a katonaszentek, illetve kiterjesztett lehetőségként a fegyvernemi védőszentek kultuszát a Magyar Honvédségben, kijelenthető, hogy a két világháború közötti, de különösen az azt megelőző korok kultikus gyakorlatának hagyományai nem épültek vissza a fegyveres

⁷¹² SCHANDA, Balázs: *Szakmai koncepció a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény módosítására*. In: *Magyar Jog* 47. évf. 1. sz. (2000) pp.: 10-17.

területek, ezen belül is a Magyar Honvédség kulturális szövetébe. Dolgozatommal elsősorban annak az eszmétörténeti folyamatnak a feltárására vállalkoztam, amely elvezetett ahhoz a napjainkban tapasztalható eredményhez, amely miatt a baloldali, vagy még inkább az ún. „liberális demokrácia” ideológiája nem tud azonosulni sem a katonaszentek, sem pedig a fegyvernemi védőszentek eszmeiségével és kulturális szerepével. A rendszerváltás követő demokratikus jogalkotás a kultusz- és vallásszabadság alkotmányos jogának engedélyezésével a maga részéről elérte maximumát a Magyar Honvédség esetében is. Feltevésem szerint azonban a valódi tartalommal rendelkező védőszent kultuszok a katonák mindennapi életébe való beépülésére elsősorban azokon a területeken mutatkozhat valós igény, amelyeken éles háborús konfliktusok, vagy az azt követő békefenntartási feladatok nehézségei közepette segítheti a szolgálatot teljesítőket erkölcsi, mentális és kulturális téren feladataik magasszintű ellátásában.

Egy, a tábori lelkészek körében lefolytatott nem reprezentatív, de mindenképpen elgondolkodtató kérdőíves kutatás⁷¹³ azonban egyértelműen rávilágított azokra a kulcsfontosságú kérdésekre, amelyekkel a Magyar Honvédségben a rendszerváltás utáni vallási restaurációt követően a szolgálatot teljesítő lelkészek rendszeresen találkoznak. Kiemelendő, hogy a katonák elsősorban lelkészi, lelkigondozási, illetve papi szolgálat tekintetében (szentség- és szentelménykiszolgáltatás), továbbá életvezetési tanácsok, házassági válságkezelés és bizalmi beszélgetések kapcsán keresik fel a tábori lelkészeket, sokszor felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül. Ez a jelenség inkább missziókban figyelhető meg – ahol gyakran nincs is lehetőség a saját felekezet lelkészét fölkeresni –, ugyanakkor a lelkészi szolgálat igénybevételében jelentős szerepet játszik a tábori lelkész személyisége is.

A hagyományok ápolása társadalmi szempontból általában véve fontos, zárt, kis közösségekben még fontosabb, a katonáknál pedig még ennél is jelentősebb, mind békeidőben, mind pedig missziókban. A Magyar Honvédségben a fegyvernemi védőszentekhez kapcsolódó kultikus gyakorlatok identitást erősítő, közösséget építő, belső erőt sugárzó, csapatépítő hatása felismerhető, ugyanakkor az adott fegyvernemhez kapcsolódó ünnepi megemlékezés folyamatában való megjelenése, beépülése már egyáltalán nem ilyen egyértelmű. Az egyes szakcsapatok általában nem tudnak mit kezdeni azzal, ha a fegyvernemi védőszent kapcsán valamilyen vallási rituális cselekmény, vagy akár liturgikus tisztelet is megjelenik hagyományukban. Külszolgálatban a magyar katonák más nemzetek katonáinak saját fegyvernemi védőszentjeikhez kapcsolódó kultikus tiszteletét nem igazán értik, igaz, a

⁷¹³ 1. sz. melléklet

vallásgyakorlás alapvetően nemzeti kompetencia. Egyes nemzeteknél teljesen természetes, hogy a fegyvernemi ünnep egyben a védőszent ünnepe is (osztrákok, olaszok, lengyelek), s a megemlékezésnek gyakran a szentmise is részét képezi.

A további kutatások megalapozására is lehetőséget biztosító kérdőív arra is rávilágított, hogy a fegyvernemi védőszent kultuszok kapcsán az adott kultusz megismerésében, illetve a kultikus gyakorlatok fegyvernemi hagyományok közé való beépítésében a tábori lelkészeknek kimagasló szerepük és feladatuk van. Ahhoz, hogy a szakcsapatok/katonák saját fegyvernemi védőszentjük történetét, kultuszának és a fegyvernemi ünnep kapcsán valamilyen formában megjelenő hagyományának, esetleg liturgikus tiszteletének eredetét megismerhessék, a tábori lelkészek a személyes beszélgetéseken túl az ünnepeken való felszólalásokkal, valamint nyomtatott anyagokon és közösségi médiában elhelyezett tartalmakon keresztül járulhatnak hozzá. Egyértelműen látszik azonban, hogy a Magyar Honvédségben a fegyvernemi védőszentek kultikus tiszteletének beépülésében tapasztalható nehézségek elsődleges okaként a kommunista ideológia romboló, semlegesítő hatását említhetjük, bár legalább annyira fontos a 20. század második felében felerősödő vallási indifferentizmus hatása is.

11.5 Összefoglalás

A rendszerváltást követően a kommunizmus összeomlása nemcsak politikai és társadalmi szempontból, hanem az emberi természet vonatkozásában is számos tanulságra felhívja a figyelmet. A francia forradalmat követően Európában olyan hatalmas szakadék keletkezett a radikális szociálreformista törekvések és a konzervatív keresztény etika között, amely jelentős mértékben járult hozzá a huszadik század tragikus eseményeihez. Valamikor a tizennyolcadik század végén Európa fejlett polgári társadalmaiban mélyreható változások indultak meg. Megszületett egy olyan gondolkodásmód, amely nem volt hajlandó elismerni semmilyen eleve elrendelt emberi vagy isteni hatalmat, mely egyúttal az egyház megkérdőjelezhetetlen tekintélyének is véget vetett. A történelem leegyszerűsítése lenne, ha közvetlen kapcsolatot vonnánk a felvilágosodás és a modern totalitarizmus között, az azonban kijelenthető, hogy a felvilágosodás eszméje számos, a liberalizmustól a szocializmusig terjedő mozgalomban öltött testet, amelyek később különféle irányzatokban – például a kommunizmusban – nyilvánultak meg.

A katolikus egyházat ugyancsak elérték a társadalmi és gazdasági zavarok, ezért kezdetben képtelen volt hatékony válaszokat megfogalmazni a feltörekvő marxista és

szocialista mozgalmakra. Az 1930-as évek végén a Vatikán nem vette észre, hogy a század társadalmi és politikai liberalizációja – a kommunista ideológián keresztül, vagy anélkül – olyan visszafordíthatatlan folyamatokat eredményezett és olyan új követelményeket támasztott, amelyekre csak az Egyház társadalmi szerepvállalásának, és a kereszténység más ideológiai és politikai áramlatok mellett betöltendő szerepének átfogó újragondolásával lehetett volna válaszolni. Csak 1978-ban, egy lengyel pápa eljövételével kezdte felismerni saját erejét a totalitárius rendszerekkel szemben, és belátta, hogy legfőbb feladata már nem csupán a társadalmi és gazdasági igazságosság előmozdítására, hanem az emberi méltóságra és az egyén védelmére is kiterjed. A már említett paternalista keresztény etika és a társadalmi igazságosságra irányuló új eszmék közötti szakadék áthidalására Szent II. János Pál az egyház tekintélyét vetette be. Az erőszakmentes cselekvés egységes filozófiája, az emberi méltóság, a lelkiismereti szabadság és az abszolút normák sérthetlenségének a kérdése képezte törekvéseinek alapját. Az egyház így jutott el az 1890-es évek „szolidaritásától” az 1980-as évek „szolidaritásáig”. A pápa a francia forradalom eszméinek felidézésével mindhárom gazdagabb, mélyebb keresztény értelmezéssel látta el, túllépve az 1789-es polgári, politikai és szekuláris dimenziókon. Munkája során a legfőbb hangsúlyt a testvériség félfedezésbe merülő eszméjére helyezte, hangsúlyozva, hogy egyetlen politikai rendszer sem képes „testvériséget” létrehozni. Maga a történelem bizonyította be, hiszen az erre irányuló kísérletek a totalitarizmus borzalmaihoz vezettek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy testvériség eszméjét, mint morális posztulátumot el kéne vetni az emberi és társadalmi gondolkodásból.

Magyarországon a rendszerváltást követő kultusz- és hagyományápolási lehetőségek restaurációja ismét lehetővé tette a Magyar Honvédségen belül is a kommunista időszakot megelőző értékek és kultikus gyakorlatok újjáépítését. Ez azonban elsősorban jogi szempontból hátrította el a korábbi akadályokat. Bár a fegyvernemi védőszentek kultuszának visszaépítése a szervezet közösségének életébe több évtizede folyamatosan zajlik, még messze nem érte el azt a szintet, amely a 21. századi kihívásokra adott polgári és társadalmi reflexiók mellett a vallási szempontokat is kellő súllyal tudja érvényesíteni. A dolgozat megkísérelte a szentek szerepének korszakokon átívelő jelentőségén keresztül bemutatni azt, hogy a fegyveres testületek életének mindig immanens részét képezte a vallási szempont szerinti etikai értelmezés, amelyre napjainkban is komoly igény mutatkozik. Ugyanakkor az is egyértelműen kirajzolódik, hogy a korábbi évszázadok társadalmi és filozófiai fejlődésének egyetlen mérföldköve sem állította a közösségeket olyan nehéz helyzet elé, amely ebben a kérdésben is felfedezhető. A liberális

eszmrendszer és a kommunista diktatúra pusztító hatása egészen fogalmi szintig vetette vissza az évszázados hagyományok természetes evolúciójának folyamatát.

Hipotézisek igazolása, végkövetkeztetések

A rendszerváltást követő években az ún. „jogállamisági” intézményrendszer teljeskörű kialakítása és védelme a magyar jogalkotásban is kitüntetett helyet foglalt el. Az Alkotmányban megfogalmazott vallás- és lelkiismereti szabadság alapjogi keretein túl olyan, a gyakorlatban is alkalmazható rendelkezésekre is szükség volt, amelyek a katonai feladatokat ellátó intézményekben – így a Magyar Honvédségben is – az egyes különleges élethelyzetek figyelembevételével lehetővé tegyék a vallás és kultusz szabad gyakorlását. Az 1990. évi IV. törvény a lelkiismereti és vallásszabadságról valamint az egyházakról kimondja, hogy a lelkiismereti- és vallásszabadság mindenkit megillető alapvető emberi szabadságjog. A jogszabály külön kitér a katonai szolgálatot teljesítőkre is (7. §. 1, 2), amely megengedi, hogy a katonai létesítményen belül egyénileg – de a szervezet működési rendjéhez igazodva – vallásgyakorlásának eleget tehessen. A fegyveres testületekben szolgálatot teljesítők számára a törvény jelentős előrelépést jelentett a kommunista diktatúrában deklarált ateista attitűdhez képest. Ugyanakkor a vallásgyakorlás általános lehetőségének biztosításán túl a jogalkotó a vallás közösségi megélését már csak nagyon szűk keretek között teszi lehetővé. A keresztény gyökerekkel rendelkező európai nemzetek hadseregeinél a katonaszentek és a fegyvernemi védőszentek kultuszának régi és nagy hagyománya volt, amely egyszerre érintette mind a vallási, mind pedig a kulturális életet. A nemzetközi normáknak is megfelelő lelkiismereti és vallásszabadságról szóló 1993. évi LXXIII. törvény, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény módosításával⁷¹⁴ a jogalkotó valójában megszüntette azt a korlátozást, mely szerint a katonai szolgálatot teljesítő az intézményben kizárólag egyénileg gyakorolhassa vallását.⁷¹⁵ Ezzel lehetővé vált, hogy az egyes felekezetek intézményes szinten megjelenhessenek a hadsereg keretein belül is.⁷¹⁶

Az is megfigyelhető ugyanakkor, hogy a Magyar Honvédségben ezt követően a katonaszentek és fegyvernemi védőszentek tiszteletén keresztül nem került vissza az mélyen megélt kultikus tisztelet, amely bensőségesebb, az egységeken belül nagyobb kohéziós hatással rendelkezne. A zárandoklatok spirituális hozzáadott értéke és a fegyvernemi védőszentek ünnepeinek méltósága és protokollja ugyanakkor előrevetítheti annak lehetőségét, hogy a katonaszent- és fegyvernemi védőszent kultuszok segítségével a korábban bemutatott teológiai,

⁷¹⁴ Római egyezmény 9. cikkelye (1957. március 25.): „mindenkinek joga van a lelkiismeret- és vallásszabadsághoz (...) mind egyénileg, mind együttesen, mind nyilvánosság előtt, mind magánéletben (...).”

⁷¹⁵ SCHANDA, Balázs: *Magyar állami egyházjog*. Budapest, Szent István Társulat, 2003. p. 153

⁷¹⁶ UJHÁZI, Lóránd: *A katolikus katonai ordinariátus struktúrája és szabályozása*. Budapest, Szent István Társulat, 2014.

filozófiai és eszmetörténeti összefüggések fényében feloldhatóvá válhat a fegyveres testületeken belül is az a második világháborút követő törés, amely fokozatosan szembeállította a társadalmat a vallási közösségekkel, és eltávolította az egyént a természetfeletti erőkbe vetett hittől és a spirituális értékektől. A fegyvernemi védőszentek emléknapijainak megünneplése, a keresztény hagyomány összekapcsolása a fegyvernemi ünnepekkel „megállítja” az időt. Az ünnepben jelenné válik a múlt, összekapcsolódik a tegnap és a ma, amely így előre vetítheti a jövő egységét is. A szentekre való emlékezés emberivé, megfoghatóvá, elérhetővé, s ami még fontosabb, követhetővé teheti azt az eszményt, amely az adott szent életén és példáján keresztül megfogalmazódik. Az elérhetetlennek tűnő idea a szentek kultikus tiszteletén keresztül megvalósíthatóvá válik, hiszen már van rá példa, ismert az előzmény. A szentek egyúttal segítséget is jelenthetnek közbenjárásukkal, s ez a gondolat ma sem idegen a fegyveres testületek legtöbb tagja számára.⁷¹⁷

A kutatás igazolta, hogy szentek kultuszát a különböző intenzitású történelmi változások sem tudták kitörölni a fegyveres testületek tagjainak mindennapjaiból. Nyíltan, vagy rejtve, de mindig részét képezték a katonák erkölcsi és etikai rendjének. A kultuszok és az azokhoz kapcsolódó üzenetek természetesen a történelmi változások és az adott kor kihívásainak megfelelően alakultak, de a szentek segítők, közbenjárók szerepét, életpéldájuk erkölcsi mondanivalóját mindig össze tudták egyeztetni a katonai hivatás speciális szemléletével, különleges feladataival. A katonaszent- és fegyvernemi védőszentek kultuszának és az egyes fegyvernemekhez kapcsolódó hagyományoknak az összeegyeztethetősége a Magyar Honvédségen belül – ahogy a nyugati hadseregek esetében is látható – nem következménye, és nem is feltétele a hitbéli meggyőződésnek. A védőszentek kultusza a katolikus hitvilág szerves része, ugyanakkor mind a protestáns, mind pedig az izraelita vallás követői számára is képes megjeleníteni olyan egyedi értékeket, amely a hadseregen belül segíti a katonák esküvel vállalt kötelezettségének maximális teljesítését.

⁷¹⁷ Érdekes tanulmányt jelentetett meg Maggie Philips 2021-ben, amelyben bemutatja, hogyan nőtte ki Szent Mihály arkangyal a konvencionális vallási gyökereket úgy, hogy végül az amerikai hadsereg (sok esetben a keresztény hagyományokat sem ismerő, vagy követő) katonáinak is a legismertebb és legkedveltebb védőszentjévé váljon. PHILIPS, Maggie: *How St. Michael went beyond his religious roots to become a military icon*. In.: *Tablet*. (2021)

Forrás: <https://www.tabletmag.com/sections/community/articles/saint-michael-military-icon> (letöltés ideje: 2022.04.14.)

A dolgozatban megfogalmazott hipotézisek vonatkozásában a kutatás az alábbi eredményeket hozta:

- 1) A kutatás igazolta, hogy a történelem minden korszakához hasonlóan a 21. században is megtalálhatók azok a kapcsolódási pontok, amelyek a katonaszentek, illetve fegyvernemi védőszentek kultuszát a fegyveres testületek életében – kiemelten pedig a Magyar Honvédség tekintetében – indokolhatja. A dolgozatban megállapítjuk, hogy a szentek kultusza a katonai szolgálat mindennapjainak értékes részét képezi és képezheti a jövőben is.
- 2) A kutatás igazolta, hogy a katonaszentek, később pedig az azokból kialakuló fegyvernemi védőszentek kultusza, valamint a hozzájuk kapcsolódó kulturális hagyományok mondanivalójának összessége minden korban hozzá tudott járulni a katonák stabil etikai értékítéletének kialakításához. Napjainkban elsősorban a különleges helyzetekben szolgálatot teljesítő katonák lelki gondozásának részeként jelenik meg, illetve az egyes fegyvernemek ünnepi hagyományai között találjuk meg a védőszentről való megemlékezés különböző formáit.
- 3) A kutatás igazolta továbbá, hogy a rendszerváltást követő jogszabályi keretek megalkotása nyomán újjáéledő védőszent kultuszok beépítése a fegyveres testületek gondolkodásába jelentős segítséget nyújt a korunk kihívásaira adott szélsőségektől mentes válaszok kialakításához. A hagyományok szerepe, így a fegyvernemi védőszentek kultuszának visszaépítése tehát valóban szükséges és elengedhetetlen része a fegyveres testületek belső kohéziójának kialakításához.

Új tudományos eredmények

A katonaszentek és fegyvernemi védőszentek kultuszának rendszerváltást követő visszaépítése a Magyar Honvédség kulturális szövetébe hosszú és összetett feladat. A védőszentek kultikus tiszteletének megélése és tartalma a folytonosság megszakadása okán értelemszerűen nem tudott, nem is tudhatott a kommunista diktatúrát megelőző időszakhoz visszakapcsolódni. Ugyanakkor a fegyveres erők részéről egyértelműen megfogalmazódott az az igény, hogy ezen testületek – kiemelten pedig a Magyar Honvédség – hagyományainak a védőszentek tisztelete ismét része legyen. A rendszerváltást követően megjelenő kultikus gyakorlatok azonban nem voltak megfeleltethetők a 21. századi igényeknek, felhívva ezzel a figyelmet a hagyomány és az innováció közötti kényes egyensúly fontosságára, vagyis arra, hogy a kultikus gyakorlatokat úgy kell a változó időkhöz igazítani, hogy közben azok megőrizhessék alapvető értékeiket és elveiket.

A kutatás eredményei:

1. Dolgozatomban a katonaszentek és fegyvernemi védőszentek tiszteletének és évszázados hagyományának evolúcióját áttekintve bemutattam és megalkottam azt az átfogó eszmerendszert, amely napjaink kulturális és társadalmi környezetéhez igazítva releváns lehet a fegyveres testületekben. Azonosítottam továbbá azokat a szempontokat, amelyek a Magyar Honvédségen belül a szentek kultikus tiszteletének modern kor embere számára is elfogadható alternatíváját kínálhatja.
2. A történeti, teológiai és államelméleti áttekintés segítségével bemutattam és bizonyítottam annak jelentőségét, hogyan lehet a védőszentek különböző attribútumait és erényeit újra és újra aszerint értelmezni, hogy azok a katonák előtt álló kihívásokra reflektálva segítsék őket feladataik ellátásában.
3. Az egyes fegyvernemi szentek tiszteletének nemzetközi és magyar összehasonlító bemutatásán keresztül igazoltam, hogy a katonaszentek tisztelete és példája ma is hozzájárulhat a katonák demokratikus társadalmakban elvárt hivatásrendjének megfelelő ellátásához. Ennek alapján kidolgoztam azokat az irányokat, amelyek egyfelől erősíthetik a vallás helyes megélésének lehetőségét, másfelől segíthetik a vallási félreértések és szélsőségek elkerülését a Magyar Honvédségben.
4. Kielemeztem és bemutattam, hogy az etika és az erkölcs középpontba állítása a 21. századi fegyveres erők számára is alapvető szempont. Bizonyítottam, hogy a

katonaszentek és fegyvernemi védőszentek kultuszában megjelenő együttérzés, empátia és az emberi jogok tiszteletben tartása a modern kori konfliktusokban is kritikus fontosságú a katonák életében.

5. Bemutattam azokat az eszmetörténeti szempontokat, amelyek hozzájárulhatnak az új típusú – bizonyos esetekben kifejezetten vallási alapokon nyugvó – válságok és konfliktusok hatékonyabb megértéséhez a haderőben. Bizonyítottam, hogy a hétköznapi élet nehézségeinek feloldásán túl a válságterületeken és misszióban szolgálatot teljesítő katonák új típusú kihívásokra való felkészítésében és eredményes munkájában is fontos szerepet játszhatnak a katonaszentek, fegyvernemi védőszentek példáján és tiszteletén keresztül közvetített értékek és eszmék.

A dolgozat felhasználhatósága további kutatásokhoz

- A kutatási eredmények felhasználhatók a Magyar Honvédség különböző fegyvernemei számára.
- A dolgozat a Honvédelmi Minisztérium számára kulturális háttéranyag lehet.
- A dolgozat hozzájárulhat a misszióban dolgozó haderő számára a kultikus gyakorlat, illetve az etikai normák erősítéséhez.
- A dolgozat a Magyar Katonai Ordinariátus számára oktatási és liturgikus háttéranyag lehet.
- A Nemzeti Közsolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kara számára oktatási háttéranyag lehet.
- Hasonlóképpen a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és egyéb hittudományi intézetek számára oktatási háttéranyag lehet.
- A dolgozat folytatásaképpen az egyes katonaszentek esetében a kultuszok tartalmi feltárását és értékelését érdemes lenne további kutatások tárgyává tenni.

Felhasznált irodalom

Nyomtatott forrásjegyzék

- 1) 37/2012. (VIII. 2.) BM rendelet a belügyminiszter által alapított és adományozott elismerésekről. II. fejezet: Érdemjelek. 13. *Szent György Érdemjel*. Magyar Közlöny, 2012. 104. sz. 17653.
- 2) 37/2012. (VIII. 2.) BM rendelet a belügyminiszter által alapított és adományozott elismerésekről. 9. melléklet: *A Szent György Érdemjel leírása és viselési rendje*. Magyar Közlöny, 2012. 104. sz. 17653.
- 3) ACHELIS, Hans: *Die Martyrologien ihre Geschichte und ihr Wert*. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin. (1900)
- 4) ADRIÁNYI, Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*. München: Aurora. (1975)
- 5) ADRIÁNYI, Gábor: *Első korszak: Az egyházak kialakulása és elterjedése a hellenisztikus római világban (30-700)* In.: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Szent István Társulat, Budapest (2001)
- 6) AGAMBEN, Giorgio: *Pilate and Jesus*. Stanford University Press, Stanford. (2015)
- 7) AICHELE, George – BURNETT, Fred W. – CASTELLI Elizabeth A. (szerk.) – FOWLER, Robert M. – JOBLING, David – MOORE, Stephen D. (szerk.) – PHILLIPS, Gary A. (szerk.) – PIPPIN, Tina – SCHWARTZ, Regina Mara (szerk.) – WUELLNER, Wilhelm: *The Postmodern Bible*. New Haven: Yale University Press. (1995)
- 8) ÁLDÁSY, Antal: *A keresztes hadjáratok története*. Szent István Társulat, Budapest. (1924)
- 9) ANDERSON, Paul N. – JUST, Felix S.J. – THATCHER, Tom: *John, Jesus, and history, volume 2: Aspects of Historicity in the Fourth Gospel*. Atlanta: Society of Biblical Literature (2009)
- 10) ANGYAL, Pál – BARANYAI, Jusztin – MÓRA, Mihály (szerk.): *Notter Antal emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről*. Szent István Társulat, Budapest. (1941)
- 11) ANTIOCHIAI SZENT IGNÁC: *Rómaikhoz írt levél*. In. VANYÓ, László (szerk.): *Ókeresztény írók* (Apostoli Atyák I. vol). Budapest. (1980)

- 12) ARISZTOTELÉSZ: Politika I, 7. 1334b
- 13) ARNOLD, Bill T. – WILLIAMSON, H. G. M.: *Dictionary of the Old Testament: Historical Books*. Westmont: InterVarsity Press. (2005)
- 14) ARNOLD, John Charles: *The Footprints of Michael the Archangel: The Formation and Diffusion of a Saintly Cult, c. 300–c. 800*. Palgrave, New York. (2013)
- 15) ASCHERI, Mario: *Istituzioni medievali. Il mulino*, Bologna. (1999)
- 16) ASTON, Nigel: *Christianity and Revolutionary Europe, 1750-1830*. Cambridge University Press, Cambridge. (2002)
- 17) ASTON, Nigel: *Religion and Revolution in France, 1780-1804*. Catholic University of America Press, Washington. (2000)
- 18) ASURMENDI, Jesús M.: *Isaias 1-39*. Navarra: Editorial Verbo Divino. (1981)
- 19) ATKINS, Margaret – DODARO, Robert: *Augustine Political Writings*. Cambridge, University Press. (2004)
- 20) AUFHAUSER, Joh B: *Schutzpatrone gegen See- und Kriegsnot*. Eichstätt. (1935)
- 21) AVALOS, Hector: *Fighting Words: The Origins of Religious Violence*. Prometheus Press, New York. (2005)
- 22) BABCOCK, S. William: *Angels*. In: EVERETT, Ferguson (szerk.): *Encyclopedia of Early Christianity*. Garland Publishing, New York–London. (1998)
- 23) BADEN, Joel: *The Historical David: The Real Life of an Invented Hero*. Harper One, New York. (2013)
- 24) BAINTON, Roland: *Il cristiano, la guerra, la pace*. Gribaudo, Torino. (1968)
- 25) BALANYI, György – SCHÜTZ, Antal – SEBES, Ferenc – SZAMEK, József – TOMEK, Vince (szerk.): *Szentelek élete az év minden napjára*. Szent István Társulat, Budapest. (1933)
- 26) BÁLINT, Sándor: *Harcban segítő szentelek*. In: DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon IV*. Szent István Társulat, Budapest. (1998)
- 27) BÁLINT, Sándor: *Ünnepi kalendárium. III*. Mandala Kiadó, Szeged. (1998)
- 28) BÁLINT, Sándor: *Ünnepi kalendárium II*. Neumann Kht., Budapest. (2004)

- 29) BÁNKÚTI, Gábor: *Adalékok az 1965-ös Rózsa-per és a jezsuita „világszolidarizmus” történetéhez*. In: VARGA, Szabolcs – VÉRTESI, Lázár (szerk.): *Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései*. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs. (2007)
- 30) BARNES, Jonathan: „*The Just War*”. In. KRETZMANN, Norman (szerk.): *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge. (1982)
- 31) BARTON, George A.: *The Composition of the Book of Daniel*. In.: *Journal of Biblical Literature*, Vol. 17, No. 1. Atlanta: Society of Biblical Literature. (1898)
- 32) BAUCKHAM, Richard: *Revelation*. In: BARTON, John – MUDDIMAN, John (szerk.): *The Oxford Bible Commentary*. Oxford University Press, Oxford. (2001)
- 33) BAUCKHAM, Richard: *The Climax of Prophecy: Studies on the Book of Revelation*. T&T Clark Ltd., Edinburgh. (1993)
- 34) BAUCKHAM, Richard: *The Theology of the Book of Revelation*. Cambridge University Press, Cambridge. (1993)
- 35) BELAJ, Juraj – BELAJ, Marijana – KELEMEN, Petra – SIROVICA, Filomena: *Politicising St. Martin and Constructing Heritage: A Case Study Of A Small Town In Croatia*. In: *Electronic Journal of Folklore*, 60. sz. (2015)
- 36) BENEDEK, XVI.: *Az Egyház apostoli arca. Katekézisek az apostolok egyházáról*. Szent István Társulat, Budapest. (2008)
- 37) BENSLEY, Lubbock Robert: *The Fourth Book of Maccabees and Kindred Documents in Syriac*. Cambridge University Press, Cambridge. (1895)
- 38) BIGGAR, Nigel: *Specify and Distinguish! Interpreting the new testament on “non-violence”*. In.: *Studies in Christian Ethics* 22.2, (2009)
- 39) BITNER, Bradley J.: *Paul's Political Strategy in I Corinthians 1-4.: Constitution and Covenant*. Cambridge University Press, Cambridge. (2015)
- 40) BLANTON, Thomas R.: *A Spiritual Economy Gift Exchange in the Letters of Paul of Tarsus*. Yale University Press, London. (2017)
- 41) BLOCH, Marc: *A feudális társadalom*. Osiris Kiadó, Budapest. (2002)

- 42) BODA, László: *Hitünk önvédelme. Mai kérdések-Mai válaszok.* Szent István Társulat, Budapest. (2013)
- 43) BODA, Mihály: *A katonai vezetés erkölcsi és morális elemei.* In: *Hadtudomány: a Magyar Hadtudományi Társaság Folyóirata, 2015/2.* (2015)
- 44) BODOR, András: *A béke kérdése Homérosztól Erasmusig.* Korunk. (1971)
- 45) BOÉR, Miklós: *Az Unam Sanctam bulla az Egyház és az állam viszonyáról.* In: ANGYAL, Pál – BARANYAI, Juszti – MÓRA, Mihály (szerk.): *Notter Antal emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről.* Szent István Társulat, Budapest. (1941)
- 46) BOLLÓK, János: *Szent László korának magyar értelmisége.* Vigilia 65. évfolyam, Budapest. (2000)
- 47) BOND, Helen K.: *Pontius Pilate in History and Interpretation.* Cambridge University Press, Cambridge (1998)
- 48) BOROSY, András: *Egyház és honvédelem az Árpád-korban. Hadakozó egyháznagyok, szerzetes lovagrendek.* In: *Hadtörténelmi Közlemények 34. évf. 2. szám* (1987)
- 49) BOYARIN, Daniel: *Dying for God: Martyrdom and the making of Christianity and Judaism.* Stanford University Press, Stanford. (1999)
- 50) BRENNAN, Brian: *The Revival of the Cult of Martin of Tours in the Third Republic Church History.* In: *Church History, 66. évf. 3. sz.* (1997)
- 51) BRETON, Stanislas: *A Radical Philosophy of Saint Paul: With a Critical Introduction by Ward Blanton.* Columbia University Press, New York. (2011)
- 52) BRIAN, M. Kane: *John XXIII and Just Cause for Modern War.* In.: *New Blackfriars Vol. 80, No. 936.* Wiley. (1999)
- 53) BROWN, Peter: *A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest. (1993).
- 54) BROWN, Peter: *Power and Persuasion in Late Antiquity Towards a Christian Empire.* The University of Wisconsin Press, Madison-London. (1992)
- 55) BROWN, Peter: *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity.* The University of Chicago Press, Chicago. (1981)

- 56) BRUNSTETTER, Daniel R. – O'DRISCOLL, Cian (szerk.): *Just War Thinkers. From Cicero to the 21st Century*. Routledge, New York. (2018)
- 57) BULTMANN, Rudolf: *Az Újszövetség teológiája*. Osiris Kiadó, Budapest. (1998)
- 58) CAIRNS, Douglas – HERMANN, Fritz Gregor – PENNER, Terry: *Pursuing the Good. Ethics and Metaphysics of Plato's Republic*. Edinburgh University, Edinburgh. (2007)
- 59) CAMPENHAUSEN, Hans: *Christians and Military service in the Early Church*. In: CAMPENHAUSEN, Hans (szerk.): *Tradition and Life in the Church. Essays and Lectures in Church History*. Collins, London. (1968)
- 60) CASANOVA, José: *Public Religions in the Modern World*. The University of Chicago Press, London. (1995)
- 61) CAVANAUGH, William T.: *The Myth of Religious Violence Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- 62) CÉZÁREAI EUSZEBIOSZ: *Demonstratio evangelica. VII, 1*. In: BOER, Paul A. – FERRAR, W. J.: *The Proof of the Gospel. Eusebius of Caesarea*. Veritatis Splendor Publications, Oklahoma. (2019)
- 63) CHILTON, David: *The Days of Vengeance: An Exposition of the Book of Revelation*. Dominion Press, Ft Worth. (1987)
- 64) CHRISTOPH, Peter: *Milites Christi. A keresztény lovagság*. Szent István Társulat, Budapest. (2007)
- 65) CLAIRVAUX-I SZENT BERNÁT: *De Laude Novae Militiae Ad Milites Templi Liber*. In.: MIGNE, Jacques Paul: *PL 182*. (1859)
- 66) CLARKE, Howard: *The Gospel of Matthew and its Readers. A Historical Introduction to the First Gospel*. Indiana University Press, Bloomington. (2003)
- 67) COHEN, Shaje J. D.: *From the Maccabees to the Mishnah*. Westminster John Knox Press, Louisville. (2014)
- 68) COLLINS, John J.: *The Son of Man and the Saints of the Most High in the Book of Daniel*. In.: *Journal of Biblical Literature*, Vol. 93, No. 1. Houston: Society of Biblical Literature. (1974)

- 69) COLLINS, John J.: *The Zeal of Phinehas: The Bible and the Legitimation of Violence*. In. *Journal of Biblical Literature*, Vol. 122, 2003/1. (2003)
- 70) COOPER J. C. (szerk.): *Dictionary of Christianity*. Routledge, New York. (2013)
- 71) CORBETT, John H.: *Saints*. In FERGUSON, Everett (szerk.): *Encyclopedia of Early Christianity*. Garland Publishing, INC, New York – London. (1998)
- 72) COULSTON, J. C.: *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers: Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference*. Oxford: B.A.R, (1988)
- 73) COUSLAND, J.R.C.: *The Crowds in the Gospel of Matthew*. Brill Publishers, Leiden. (2001)
- 74) CROUSE, Robert: *Paucis mutatis verbis: St Augustine's Platonism*. In. DODARO, Robert –LAWLESS, George (szerk.): *Augustine and his Critics*. Routledge, London-New York. (2000)
- 75) CROY, Clayton N.: *3 Maccabees (Septuagint Commentary Series)*. Brill Publishers, Leiden. (2005)
- 76) CROY, Clayton N.: *3 Maccabees and the Jews of Egypt*. In.: *The Jewish Quarterly Review, Vol. 99, No. 4*. University of Pennsylvania Press. (2009)
- 77) CSÉCSY, Imre - SEBESTYÉN, Pál (ford.): *Montesquieu, Charles-Louis de Secondat: A törvények szelleméről*. Budapest, Osiris Kiadó, Budapest. (2000)
- 78) CSIKY, Kálmán (ford.): *Tacitus fennmaradt összes műve. Évkönyvek XV*. Lampel Róbert (Wodianer Fülöp és Fiai) Császári és Királyi Könyvkereskedése, Budapest. (1903)
- 79) DE CHARNY, Geoffroi: *A Knight's Own Book of Chivalry*. University of Pennsylvania Press, Pennsylvania. (2005)
- 80) DE LIGT, Luuk: *Peasants, Citizens and Soldiers: Studies in the Demographic History of Roman Italy 225 BC - AD 100*. Cambridge University Press, Cambridge. (2012)
- 81) DE ROSSI, Giovanni Battista – DUCHESNE Louis (szerk): *Martyrologium Hieronymianum*. In.: DE SMEDT, Charles (S.I.) – De ROSSI, Giovanni Battista – DUCHESNE, Louis (szerk): *Acta Sanctorum Novembris*. apud Victorem Palm. (1894)
- 82) DE SPINOZA, Benedictus: *Etika*. Osiris Kiadó, Budapest. (1997)

- 83) DE VICTORIA, Francisco: *De Indis et De Jure Belli, Relectiones*. In.: SCOTT, James Brown (szerk.) *The Classics of International Law*. Carnegie Institution, Washington (1917)
- 84) DE VILLIERS, Pieter G.R. – VAN HENTEN, Jan Willem (szerk.): *Coping with Violence in the New Testament*. In.: *Studies in Theology and Religion* Vol. 16. Brill Publishers, Leiden (2012)
- 85) DEANE, Herbert A.: *The Political and Social Ideas of St. Augustine*. Columbia University Press, New York. (1963)
- 86) DEFERRARI, Roy JOSEPH (ford.): *Saint Ambrose: Theological and Dogmatic Works*. The Catholic University of America Press, Washington. (1962)
- 87) DELEHAYE, Hippolyte: *Les origines du culte des martyrs*. Société des Bollandistes, Bruxxelles. (1933)
- 88) DENZINGER, Heinrich – HÜNERMANN, Peter: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Szent István Társulat, Budapest. (2004)
- 89) DESCARTES, René: *Értekezés a módszerről*. Ikon Kiadó, Budapest. (1992)
- 90) DESGRAVES, Louis: *Montesquieu*. (ford: Deák Attila) Osiris Kiadó, Budapest. (2003)
- 91) DI BERARDINO, Angelo – QUAISTEN, Johannes: *Patrology: The Golden Age of Latin Patristic Literature From the Council of Nicea to the Council of Chalcedon*. Christian Classics, Westminster, Maryland. (1986)
- 92) DI BERARDINO, Angelo: *Patrology: The Eastern Fathers from the Council of Chalcedon (451) to John of Damascus (†750)*. James Clark & Co, Cambridge. (2006)
- 93) DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. Szent István Társulat, Budapest. (1993-2010)
- 94) DIÓS, István: *Napi kenyerünk. Homiliák a szentekről*. Szent István Társulat, Budapest. (2001)
- 95) DIÓS, István - CSABA GYÖRGYNÉ (szerk): *XVI. Benedek pápa megnyilatkozásai 2. Pápai dokumentumok 2005-2013*. Szent István Társulat, Budapest. (2018)
- 96) DODARO, Robert – ATKINS, Margaret: *Saint Bishop of Hippo. Augustine-Augustine Political Writing*. Cambridge University Press, Cambridge. (2001)

- 97) DODARO, Robert – LAWLESS, George (szerk.): *Augustine and his Critics*. Routledge, London-New York. (2000)
- 98) DODARO, Robert: *Christ and the Just Society in the Thought of Augustine*. Cambridge University Press, Cambridge. (2004)
- 99) DOZEMAN, Thomas B. (szerk.): *Methods for Exodus*. Cambridge University Press, New York. (2010)
- 100) DROBNER, Hubertus R.: *Lehrbuch der Patrologie*. Peter Lang, Frankfurt am Main. (2004)
- 101) DUBY, Georges – MANDROU, Robert: *A francia civilizáció ezer éve*. TIT Gondolat Kiadó, Budapest. (1975)
- 102) EATON, Jonathan Mark: *Leading the Roman Army: Soldiers & Emperors 31 BC – AD 235*. Pen & Sword Books Ltd, Yorkshire. (2020)
- 103) ECKHARDT, Benedikt: *Jewish Identity and Politics between the Maccabees and Bar Kokhba: Groups, Normativity, and Rituals*. Brill Publishers, Leiden. (2012)
- 104) EDWARDS, Mark J. – GOODMAN, Martin – PRICE, Simon (szerk.) – ROWLAND, Chris: *Apologetics in the Roman Empire: Pagans, Jews, and Christians*. Oxford University Press, New York. (1999)
- 105) EHRMAN, Bart D. – FEE, Gordon D. – HOLMES, Michael W.: *The Text of the Fourth Gospel in the Writings of Origen*. Scholars Press, Atlanta. (1992)
- 106) ELIADE, Mircea: *A szentek kultusza: martyria, ereklyék, zarándoklatok*. In.: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Osiris Kiadó, Budapest. (2006)
- 107) ELLENBLUM, Ronnie: *Crusader Castles and Modern Histories*. Cambridge University Press, Cambridge. (2007)
- 108) ERDMANN, Carl: *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*. W. Kohlhammer, Stuttgart. (1955)
- 109) ERDŐ, Péter: *A pápai primátus elvének kifejeződése a hatályos kánonjogban*. In: *Teológia* (2009)
- 110) ERDŐ, Péter: *Codex Iuris Canonici. Az Egyházi Törvénykönyv*. Szent István Társulat, Budapest. (1986)

- 111) ERDŐ, Péter: *Hadviselés és háború a Katolikus Egyház tanításában*. In: *Magyar Sion. Új Folyam*, 2017/2. (2017)
- 112) ERDŐDY, János: *Keresztes lobogók alatt*. Móra Kiadó, Budapest. (1986)
- 113) ÉRSZEGI, Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I*. Osiris Kiadó, Budapest. (2001)
- 114) ÉRSZEGI, Géza: *Szent István pannonhalmi oklevele (Oklevéltani-filológiai kommentár)*. In: TAKÁCS, Imre (szerk.): *Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma 1000 éve, vol. I*. Pannonhalma. (1996)
- 115) ESLER, Philip Francis: *Community and gospel in Luke-Acts The social and political motivations of Lucan theology*. Cambridge University Press, Cambridge. (1987)
- 116) EVEN-SHOSHAN, Abraham: *A New Concordance of the Bible: Thesaurus of the Language of the Bible, Hebrew and Aramaic Roots, Words, Proper Names, Phrases and Synonyms*. Board of Jewish Education /Kiryat Sefer, Jerusalem. (1984)
- 117) EVERSON, A. Joseph: *The Vision of the Prophet Isaiah: Hope in a War-Weary World—A Commentary*. Wipf & Stock, Eugene. (2019)
- 118) FARKAS, Jenő (szerk.): *A Szent László Hadosztály katonái írták... I.A. (Jegyzet)* (2005)
- 119) FARMER, William Reuben: *Maccabees, Zealots, and Josephus: An Inquiry into Jewish Nationalism in the Greco-Roman Period*. Columbia University Press, New York. (1956)
- 120) FAZEKAS, Csaba: *Történelem és egyházpolitika: Válogatott publicisztikai írások, 1992-2006*. Bíbor Kiadó, Miskolc. (2006)
- 121) FELDMANN, Mór: *Szemet szemért*. In: Újvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Magyar Zsidó Lexikon Kiadása, Budapest. (1929)
- 122) FÉLEGYHÁZY, József: *A középkor egyháza*. In.: BANGHA, Béla – IJJAS, Antal (szerk.): *A keresztény egyház története*. Pázmány Péter Irodalmi Társaság, Budapest. (1939)
- 123) FIGGIS, J. Neville: *Erastus and Erastianism*. In: *The Journal of Theological Studies, Vol. 2, No. 5*. Oxford University Press, Oxford. (1900)
- 124) FINE, Steven: *The Temple of Jerusalem: From Moses to the Messiah*. Brill Publications, Leiden. (2011)

- 125) FINUCCI, Valeria – SCHWARTZ, Regina Mara (szerk.): *Desire in the Renaissance: Psychoanalysis and Literature*. Princeton University Press, Princeton. (1994)
- 126) FITZMAYER, Joseph – BROWN, Raymond – MURPHY, Roland (szerk.): *Jeromos Bibliakommentár I, Az Ószövetség Könyveinek Magyarázata*. Szent Jeromos Társaság, Budapest. (2002)
- 127) FLAVIUS, Josephus: *A zsidók megkezdik a háborút a rómaiak ellen*. In.: RÉVAY, József (ford.): *Flavius Josephus: A zsidó háború. II. 17/8*. Gondolat Kiadó, Budapest. (1964)
- 128) FLAVIUS, Josephus – RÉVAI, József (ford.): *A zsidó háború. II. könyv 13. fejezet*. Káldor György Könyvkiadó, Budapest. (1948)
- 129) FODOR, György: *Az apokaliptikus eszkatológia*. In.: KRÁNITZ, Mihály (szerk.): *Az Atyák dicsérete - A 60 éves Vanyó László köszöntése*. Szent István Társulat, Budapest. (2002)
- 130) FORBES, Greg W.: *The God of Old The Role of the Lukan Parables in the Purpose of Luke's Gospel*. Sheffield Academic Press, Sheffield. (2000)
- 131) FORGÓ, András – GÖZSY, Zoltán *A katolikus egyház viszonya a jozefinista reformokhoz Kihívások és válaszok*. In: *Ponths. 2018/1* (2018)
- 132) FORRAI, Gábor: *A jelek tana: Locke ismeretelmélete és metafizikája*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (2005)
- 133) FR. MALATY, Tadros Y.: *The Apostolic Fathers*. Coptic Theological College, Sydney. (1993)
- 134) FREED, Edwin D.: *The Apostle Paul and His Letters*. Equinox Publishing, London, (2005)
- 135) FREDRIKSEN, Paula: *Christians in the Roman Empire in the First Three Centuries CE*. In.: POTTER, David S. (szerk.): *A Companion to the Roman Empire*. Blackwell Publishing, Oxford. (2006)
- 136) FRENYÓ, Zoltán: *A béke filozófiája*. In: FATA, Ildikó – KISSNÉ DR. BUDAI, Rita (szerk.): *Oknyomozó tudomány*. (Tudományos Mozaik, 13. köt.) Tomori Pál Főiskola, Budapest. (2017)

- 137) FRENYÓ, Zoltán: *A keresztény katona: Egy eszme a történelemben*. In: *Valóság, LXII. évfolyam 10. szám.* (2019)
- 138) FRENYÓ, Zoltán: *Prohászka Ottokár eszmevilága a Nagy Háború idején – Római lelkiület, keresztényszocializmus, magyar valóság*. In: MÓZESSY, Gergely (szerk.): *Prohászka-tanulmányok, 2015-2017*. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár (2017)
- 139) FREUD, Sigmund: *Mózes*. Európa Könyvkiadó, Budapest. (1987)
- 140) FRIEND, W. H. C.: *Martyrdom and Persecution the Early Church A Study of a Conflict from the Maccabees to Donatus*. Basil Blackwell, Oxford. (1965)
- 141) FUHRMANN, Christopher J.: *Policing the Roman Empire. Soldiers, Administration, and Public Order*. Oxford University Press, New York. (2012)
- 142) GAÁL, Károly: *Adatok a kelet-közép-európai Loreto-kultuszhoz. A názáreti ház és a Loreto-kultusz*. In.: BARNA, Gábor: *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*. Néprajzi Tanszék, Szeged. (2001)
- 143) GÁBOR, György: *Leszerelési teológia, avagy csodagyűrű csak egy van – hogyan lehetséges ez? A vallási párbeszéd esélyéről*. In.: HIDVÉGI, Máté (szerk.): *Oriental Studies and Interfaith Dialogue - Essays in Honour of József Szécsi*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (2018)
- 144) GÁJER, László: *A háború etikai értékelésére tett javaslatok*. In: *Theologia 54. évf. 1-2. sz.* (2020)
- 145) GÁL, Péter: *Párhuzamos elemek Krisztus passiójában, ókeresztény vértanúaktákban és Esterházy János életáldozatában. Vázlat a vértanúság teológiájához*. In.: Isten szolgája: Esterházy János - megemlékező
- 146) GALOR, Katharina - HUMBERT, Jean-Baptiste - ZANGENBERG, Jürgen (szerk.): *Qumran The Site of the Dead Sea Scrolls: Archaeological Interpretations and Debates Proceedings of a Conference held at Brown University, November 17–19, 2002*. Brill Publishing, Leiden. (2006)
- 147) GARRETT, Thomas M.: *St. Augustine and the Nature of Society*. The New Scholasticism. vol. 30. (1956)

- 148) GARTNER, Bertil: *The Temple and the Community in Qumran and the New Testament: A Comparative Study in the Temple Symbolism of the Qumran Texts and the New Testament*. Cambridge University Press, Cambridge. (1965)
- 149) GÄRTNER, Judith – SCHMITZ, Barbara (szerk.): *Exodus: Rezeptionen in deuterokanonischer und frühjüdischer Literatur*. Walter de Gruyter, Berlin. (2016)
- 150) GATHERCOLE, Simon: *The Gospel of Judas Rewriting Early Christianity*. Oxford University Press, Oxford. (2007)
- 151) GELLÉR, Katalin: *Szent László ábrázolások a 19. század végén és a 20. század elején*. In: *Ars Hungarica*, 23. évf. 2. szám. (1995)
- 152) GERÉB, Sándor: *A klerikális reakció aknamunkájának formái és módszerei, az operatív elhárítás elvei, feladatai, alapvető módszerei*. BM Központi Tiszti Iskola Rendőrtiszti Akadémia Politikai Nyomozó Tanszék Budapest. (1969)
- 153) GEREMEK, Bronisław. *The Common Roots of Europe*. Polity Press, Cambridge. (1996)
- 154) GERÉZDI, Rabán – KLANICZAY, Tibor – V. KOVÁCS, Sándor – PIRNÁT, Antal – TOLL, Béla – VARJAS, Béla – SÖTÉR, István (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. (1964)
- 155) GERGELY, Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*. Kossuth Kiadó, Budapest. (1985)
- 156) GERGELY, Jenő: *A pápaság története*. Kossuth Kiadó, Budapest. (2019)
- 157) G.G. LEPAGE, Jean-Denis: *Medieval Armies and Weapons in Western Europe: An Illustrated History*. McFarland & Company, Inc, London. (2005)
- 158) GICZY, György: *A Talmud*. In.: GICZY, György: *Törvénytisztelet és Messianizmus a Talmudban és a középkori zsidó-keresztény disputákon*. Szent István Társulat, Budapest. (1993)
- 159) GILBERTSON, Michael: *God and History in the Book of Revelation New Testament Studies in Dialogue with Pannenberg and Moltmann*. Cambridge University Press, Cambridge. (2003)
- 160) GLADWELL, Malcolm: *David and Goliath: Underdogs, Misfits and the Art of Battling Giants*. Little, Brown and Company, New York. (1976)

- 161) GNILKA, Joachim: *A názáreti Jézus*. Szent István Társulat, Budapest. (2001)
- 162) GNILKA, Joachim: *Das Matthäusevangelium I*. Herder, Freiburg. (1988)
- 163) GORDON, D. Fee: *God's Empowering Presence: The Holy Spirit in the Letters of Paul*. Hendrickson Publishers, Massachusetts. (1994)
- 164) GOSZTONYI, Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Katolikus Szemle, Budapest. (1992)
- 165) GOULDER, M: *Midrash and Lection in Matthew: The Speaker's Lectures in Biblical Studies, 1969-71*. SPCK, London. (1974)
- 166) GRABBE, Lester L.: *An Introduction to Second Temple Judaism: History and Religion of the Jews in the Time of Nehemiah, the Maccabees, Hillel and Jesus*. T&T Clark International, London. (2010)
- 167) GRAFTON, Anthony – WILLIAMS, Megan: *Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea*. Harvard University Press, Cambridge. (2006)
- 168) GRAUS, Frantisek: *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger*, Tschechoslowakische Akademie der Wissenschaften, Praha. (1965)
- 169) GULYÁS, Éva: *Szent György középkori kultusza és legendája a néphagyományban*. In SZABÓ, László – TÁLAS, László – MADARAS, László (szerk.): *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, X*. Damjanich János Múzeum sokszorosító műhelye, Szolnok. (1997)
- 170) GUNDRY, Robert Horton: *The Use of the Old Testament in St. Matthew's Gospel: With Special Reference to the Messianic Hope*. Brill Publishers, Leiden. (1967)
- 171) GUOTH, Kálmán: *Eszmény és valóság Árpádkori királylegendáinkban*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 187. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. (1944)
- 172) GWYNN, David M.: *Christianity in the Later Roman Empire: A Sourcebook*. London, Bloomsbury Publishing Plc, New York. (2015)
- 173) GYÖRFFY, György: *A „lovagszent” uralkodása (1077—1095)*. In.: *Történelmi szemle, 20. évfolyam*. (1977)
- 174) GYÖRFFY, György: *István király és műve*. Gondolat Kiadó, Budapest. (1983)

- 175) GYÖRI, L. János: *Mártírium, puritanizmus, retorika - Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*. Irodalomtörténet, 31/81. évf., 1. sz. (2000)
- 176) GYÜRKI, László: *Magyar zarándokok és emlékek a Szentföldön*. Szent István Társulat, Budapest. (2008)
- 177) HAHNER, Péter (szerk.): *A nagy francia forradalom dokumentumai*. Osiris Kiadó, Budapest. (1999)
- 178) HALÁSZ, György – SZÉKY, János (szerk.): *Klodvig I.* In. *Britannica Hungarica Világenciklopédia*, elektronikus kiadás, Budapest: J.I.T. LEXIKON (2005)
- 179) HALL, David Mark – DARYL, Charles J. (szerk.): *America and the Just War Tradition. A History of U.S. Conflicts*. University of Notre Dame Press, Notre Dame. (2019)
- 180) HAMELL, Patrick J.: *Handbook of Patrology*. Pauline Fathers and Brothers, New York. (1968)
- 181) HAMPTON, Jane: *Hobbes and the Social Contract Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge. (1986)
- 182) HANS, Dieter Betz: *The Birth of Christianity as a Hellenistic Religion: Three Theories of Origin*. In.: *The Journal of Religion*, Vol. 74, No. 1. University of Chicago Press, Chicago. (1994)
- 183) HANTOS-VARGA, Márta: *Interdiszciplináris szempontok a katolikus politikai cselekvés értelmezéséhez*. In: *Sapientiana 2*. (2013)
- 184) HARAI, Dénes: *Kulturális antropológiai szempontok a hadseregben*. Kézirat.
- 185) HARE, Douglas R.A.: *The Theme of Jewish Persecution of Christians in the Gospel According to St. Matthew*. Cambridge University Press, Cambridge. (1967)
- 186) HARNACK, Adolf von: *A kereszténység lényege. Tizedik előadás*. Osiris Kiadó, Budapest. (2000)
- 187) HARRIS, Jonathan: *Byzantium and the Crusades*. Bloomsbury Publishing Plc, London. (2014)
- 188) HARRIS, Sam: *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*. Simon & Schuster, New York. (2004); *The Moral Landscape: How Science Can Determine Human Values*. Transworld Publishers Ltd, London. (2012)

- 189) HARTIGAN, Richard Shelly: *Saint Augustine on War and Killing: The Problem of the Innocent*. In: *Journal of the History Ideas*. vol. 27., no. 4. (1966)
- 190) HARTMAN, F. Louis – LELLA, A. Alexander: *Daniel*. In: BROWN, Raymond, E. – FITZMAYER, JOSHEP, A. – MURPHY E. Roland (szerk.): *The New Jerome Biblical Commentary*. Burns and Oates, New Jersey. (1990)
- 191) HAZARD, Harry W.: *Art & Architecture of the Crusader States*. In.: SETTON, Kenneth M. – HAZARD, Harry W.: *A History of the Crusades, Volume IV*. University of Wisconsin Press, Wisconsin. (1977)
- 192) HEINE, Heinrich: *Vallás és filozófia. Három tanulmány*. Magyar Helikon, Budapest. (1967)
- 193) HEISER, Michael S.: *Demons: What the Bible Really Says About the Powers of Darkness*. Lexham Press, Bellingham. (2020)
- 194) HELGELAND, John – DALY, Robert J. – BURNS, J. Patout (szerk.): *Christians and the Military: The Early Experience*. Fortress Press, Philadelphia, PA. (1985)
- 195) HERMS, Ronald: *An Apocalypse for the Church and for the World: The Narrative Function of Universal Language in the Book of Revelation*. Walter de Gruyter, Berlin. (2006)
- 196) HERSEY, K. Carl: *The Church of Saint-Martin at Tours (903-1150)*. In. *The Art Bulletin*. 1943. 25. évf. 1. sz.
- 197) HERTZ, Jakab: *Mózes öt könyve és a Haftarák*. IMIT, Budapest. (1984)
- 198) HESEMANN, Michael – DIÓS, István (ford.): *A Názáreti Mária. Történelem-Régészeti Legendák*. Szent István Társulat, Budapest. (2012)
- 199) HEUSSI, Karl: *Második periódus. A római birodalmi egyház*. In.: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Osiris Kiadó, Budapest. (2000)
- 200) HEVENOT, Émile: *Le cheval sacré dans la Gaule de l'est*. In. *Revue archéologique de l'est et du centre-est*, 1951. Vol. 2.
- 201) HILES, Lynn: *The Revelation of Jesus Christ An Open Letter to the Church from a Modern Perspective of the Book of Revelation*. Destiny Image Publishers, Shippensburg. (2007)

- 202) HIMMER, Péter: *Etika és katonai cselekvés*. In: *Hadtudomány*, 15. évf. 4. sz. Harmadik szekció. (2005)
- 203) HOBBS, Thomas: *Leviatán*. Kossuth Kiadó, Budapest. (2014)
- 204) HOFFMEIER, James K.: *Israel in Egypt: The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*. Oxford University Press, New York. (1996)
- 205) HOLMES, Robert L.: *St. Augustine and the Just War Theory*. In: MATTHEWS, Gareth B. (szerk.): *The Augustinian Tradition*. University of California Press, Los Angeles. (1999)
- 206) HORNUS, Jean-Michel: *It is not lawful for me to fight*. Wipf & Stock Publishers, Eugene. (2009)
- 207) HORVÁTH, Zita: *Lelkészek a katonák között*. Hadmérnök IV. évf. 2. szám - 2009. június. (2009)
- 208) HORVÁTH, Cyrill: *Középkori László-legendáink eredetétől*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. (1928)
- 209) HORVÁTH, Henrik: *Zsigmond király és kora*. Budapest Főváros Nyomdája, Budapest (1937)
- 210) HOWARD-JOHNSTON, James – HAYWARD, Paul Antony: *The Cult of Saints in Late Antiquity and the Middle Ages*. Oxford University Press, Oxford. (1999)
- 211) IGNÁCZ, Rózsa: *Ünnepi férfiu*. Széphalom Könyvműhely, Budapest. (2019)
- 212) II. JÁNOS PÁL (1981): Enc., *Laborem exercens*. 1981. IX. 14. *Acta Apostolicae Sedis*, 73. évf. 9. sz.
- 213) II. JÁNOS PÁL (1988). *Sollicitudo rei socialis* 1987. XII. 30. 80. évf. 5. sz.
- 214) II. JÁNOS PÁL (1991): *Centesimus annus*. 1991. V. 1. *Acta Apostolicae Sedis*, 83. évf. 10. sz.
- 215) II. JÁNOS PÁL PÁPA: *II. János Pál pápa Veritatis splendor kezdetű enciklikája a katolikus egyház minden püspökének az egyház erkölcsstanának néhány alapvető kérdéséről*. Szent István Társulat, Budapest. (1994)
- 216) II. Vatikáni Zsinat: *Lumen gentium* kezdetű dogmatikus konstitúciója az egyházzól.

- 217) IRENAEUS: *Adversum heresis* In: MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, II/32/2.
- 218) JACKSON-MCCABE, Matt A.: *Logos and Law in the Letter of James: The Law of Nature, the Law of Moses, and the Law of Freedom*. Leiden: Brill Publishers, 2001
- 219) JAKAB, Éva: *A modern állam szuverenitáselméleti, szerződéselméleti, törvényelméleti megalapozása és igazolása*. In: *Államelmélet*. Budapest. Kézirat. 128
- 220) JÁNOS, István: „*Légy a hazádnak bajnoka.*” *Szent László alakja a magyar irodalomban*. Szabolcs–Szatmár–Beregi Szemle. (1992)
- 221) JENNINGS, Theodore W.: *Outlaw Justice: The Messianic Politics of Paul*. Stanford University Press, Stanford. (2013)
- 222) JOHNSON, Luke Timothy: *Brother of Jesus, Friend of God Studies in the Letter of James*. William B. Eerdmans Publishing, Michigan. (2004)
- 223) JOHNSON, Paul – MAKOVECZ, Benjamin (ford.): *A kereszténység története*. Európa Könyvkiadó, Budapest. (2001)
- 224) JOINVILLE, Jean de: *Szent Lajos élete és bölcs mondásai*. In.: CSERNUS, Sándor (szerk.): *A középkori francia történeti irodalom remekei II*. Balassi Kiadó, Budapest. (2015)
- 225) *Just and Holy Warfare: A New Paradigm for Understanding Sacred and Secular Motivations, Justifications and Descriptions*. Cambridge University Graduate Research Day Conference, Gonville & Caius College, 8 May 2015.
- 226) KAJTÁR, István – HERGER, Csabáné: *Jogforrások és jogterületek a középkorban*. In: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Dialóg Campus Kiadó - Nordex Kft. Budapest (2014)
- 227) KAMARÁS, István: *Kis magyar religiográfia*. Pro Pannónia, Pécs. (2003)
- 228) KATOLIKUS EGYHÁZ KATEKIZMUSA: *Tanúságot tenni az igazságról. (KEK 2473)*. Szent István Társulat, Budapest. (1994)
- 229) KÁLVIN, János – BUZOGÁNY, Dezső (ford.): *Institutio I–II. A keresztyén vallás rendszere 1559. II. kötet*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest. (2014)

- 230) KECSKÉS, Pál: *Lélekben és igazságban. Lelki kalauz*. Szent István Társulat, Budapest (1976)
- 231) KECSKÉS, Pál: *Platonizmus*, Athaneum. 1941/ 2. 196. ERVIN, Gábor: *Platonizmus*, Athaneum. 1941/ 2.
- 232) KEEN, Maurice: *Chivalry*. Yale University Press, London (1984)
- 233) KEITH, A. Reich: *Figuring Jesus The Power of Rhetorical Figures of Speech in the Gospel of Luke*. Leiden: Brill Publishing, 2011.
- 234) KEMEZIS, Adam M.: *Greek Narratives of the Roman Empire Under the Severans: Cassius Dio, Philostratus and Herodian*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- 235) KEPPIE, Lawrence: *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*. Routledge, London. (1998)
- 236) KERÉKES, Zoltán: *Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói*. Hadtörténelmi Közlemények, 18/4. (1971)
- 237) KERTÉSZ, Gyula: *Katonai lelkipásztorkodástan*. Tisza Gyula Könyvnyomdája, Budapest. (1942)
- 238) KING, Peter: *A monachizmus Nyugaton. A monasztikus szerzetesség története a Latin Egyházban*. Szent István Társulat, Budapest. (2007)
- 239) KIRSCH, Jonathan: *King David: The Real Life of the Man Who Ruled Israel*. New York: Ballantine Books, 2000.
- 240) KIRSCHBAUM: *Nagy Heródes*. In. DIÓS, István – VICZIÁN, János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. II.* Szent István Társulat, Budapest. (1998)
- 241) KISS, Gábor: *Nagy, Károly – Szent Márton szülőhelyének első zarándoka*. In.: Tóth, Ferenc - Zágórhidi Czigány, Balázs (szerk.): *Via Sancti Martini. Szent Márton útjai térben és időben*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. (2016)
- 242) KLANICZAY, Gábor: *A Szent-László kultusz kialakulása*. In: ZSOLDOS, Attila (szerk.): *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről I.* Varadinum Kulturális Alapítvány, Nagyvárad. (2014)
- 243) KLANICZAY, Gábor: *Az uralkodók szentsége*. Balassi Kiadó, Budapest. (2000)

- 244) KLANICZAY, Gábor: *Rex iustus – A keresztény királyság szent megalapítója*. In.: VESZPRÉMY, László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Osiris Kiadó, Budapest. (2002)
- 245) KLISZEK, Németh Noémi: *Szent Borbála kultuszának története és aktualitása a „tüzérek” körében*. In. *Hadtudományi Szemle*, 2016. 9. évf. 2. sz. (2016)
- 246) KLISZEK, Noémi: *Szent Sebestyén kultuszának alakulása a keresztény politika- és társadalomeszme változásainak a fényében*. In.: *Hadtudományi Szemle*, 2017/2. (2017)
- 247) KLOCZOWSKI, Jerzy – MÜLLEROWA, Lidia –SKARBEEK, Jan: *A katolikus egyház Lengyelországban*. Bencés Kiadó, Budapest. (1994)
- 248) KOCSIS, Imre: *Az Újszövetség kortörténeti háttere*. In.: KOCSIS, Imre: *Bevezetés az Újszövetség könyveibe*. Szent István Társulat, Budapest. (2019)
- 249) KOESTER, Helmut: *The Origin and Nature of Diversification in the History of Early Christianity*. In.: *The Harvard Theological Review* Vol. 58, No. 3. Cambridge University Press, Cambridge. (1965)
- 250) KOHLER, Kaufmann: *The Zealots*. In: *The Jewish Encyclopedia*. Funk & Wagnalls, New York. (1905)
- 251) KOLMAN MARSHAK, Adam: *Rise of the Idumeans: Ethnicity and Politics in Herod's Judea*. In.: ECKHARDT, Benedikt (szerk.): *Jewish Identity and Politics between the Maccabees and Bar Kokhba*. Brill Publishers, Leiden. (2012)
- 252) KOSTICK, Conor: *The Social Structure of the First Crusade*. Leiden: Koninklijke Brill NV. 2008
- 253) KOSZTA, László: *Szent Márton tiszteletének magyarországi kezdete*. In: *Tiszatáj* 2001 52. évf. (2001)
- 254) KOVÁCS, Gergely: *Vég nélkül. Szentavatás régen és ma*. Szent István Társulat, Budapest. (2014)
- 255) KŐSZEGHY, Miklós: *Milyen messze van Kandahar Jeruzsálemtől?* In.: XERAVITS, Géza – ZSENGELLÉR, József (szerk.): *Szövetségek erőterében - A deuterokanonikus irodalom alapvető kérdései*. L'Harmattan, Budapest. (2004)

- 256) KÖSZEGHY, Miklós: *Föld alatti Izrael - Az Ószövetség világának anyagi kultúrája*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (2014)
- 257) KÖVÉR, György: *Losonczy Géza 1917–1957*. 1956-os Intézet, Budapest. (1998)
- 258) KRÁNITZ, Mihály: *Az életszentségre való törekvés ökumenikus távlatai Dietrich Bonhoeffernél*. In: KUMINETZ, Géza (szerk.): *A klerikusi életszentség bölcséleti, teológiai alapjai és kánonjogi garanciái. Teológiai tanulmányok*. Szent István Társulat, Budapest. (2010)
- 259) KRISTÓ, Gyula: *Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz)*. Századok, 108. évf. (1974)
- 260) KRISTÓ, Gyula: *Az Aranybullák évszázada*. Gondolat Kiadó, Budapest. (1976)
- 261) KROLL, Gerhard: *Jézus nyomában*. Szent István Társulat, Budapest (1982)
- 262) KROLL, Woodrow: *Exodus God's Plan, God's People*. Crossway Books, Wheaton. (2008)
- 263) KUPP, David D.: *Matthew's Emmanuel Divine presence and God's people in the First Gospel*. Cambridge University Press, Cambridge. (1996)
- 264) KÜHÁR, Flóris: *Bevezetés a vallás lélektanába*. Szent István Társulat, Budapest. (1926)
- 265) LADOCSEI, Gáspár: *Keresztény katona az egyházatyák korában*. Tanítvány, 1999/3. (1993)
- 266) LAKNER, Zoltán: *Egyház és társadalom. A tanítás forradalma*. Szent István Társulat, Budapest. (2012)
- 267) LAMMEL, Annamária – NAGY, Ilona: *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus elbeszélések*. Gondolat Kiadó, Budapest. (1985)
- 268) LANGAN, John: *The Elements of St. Augustine's Just War Theory*. In: Babcock, W. (ed.): *The Ethics of St. Augustine*. Atlanta, Scholars Press, Georgia. (1991)
- 269) LANGAN, John: *The Elements of St. Augustine's Just War Theory*. In: *The Journal of Religious Ethics*, vol. 12. no. 1. (1984)
- 270) LANGO, John W.: *The Ethics of Armed Conflict. A Cosmopolitan Just War Theory*. Edinburgh University Press, Edinburgh. (2014)

- 271) LANZI, Fernando – LANZI, Gioia: *Saints and Their Symbols: Recognizing Saints in Art and in Popular Images*, Liturgical Press, Minnesota. (2014)
- 272) LAPINA, Elizabeth – MORTON, Nicholas: *The Uses of the Bible in Crusader Sources*. Brill, Leiden. (2017)
- 273) LATRAILLE, André: *L'Église catholique et la Révolution française*. Lexio, Paris. (2019)
- 274) LECLERCQ, Jean: *Clairvaux-i Szent Bernát*. Szent István Társulat, Budapest. (1998)
- 275) LECLERCQ, Jean: *Szent Bernát a történelemben*. In.: *Clairvaux-i Szent Bernát*. Szent István Társulat, Budapest. (1998)
- 276) LÉMONON, Jean-Pierre: *Jesús de Nazaret Profeta y sabio*. Editorial Verbo Divino, Navarra. (2004)
- 277) MCCAULEY S. J., Leo P. – SULLIVAN, C. S. Sp., John J – MCGUIRE, Martin R. P. – DEFERRARI, Roy J. (ford.): *The Fathers of the Church. Funeral Orations by Saint Gregory Nazoanzen and Saint Ambrose*. The Catholic University of America Press, Washington. (1953)
- 278) MILLS, Charles: *The History of Chivalry: Or, Knighthood and Its Times*. Longman, Rees, Orme, Brown and Green, London. (1825)
- 279) LÉVI-STRAUSS, Claude: *A mítoszok struktúrája*. In: HANKISS, Elemér (szerk.): *Strukturalizmus I*. Európa Kiadó, Budapest. (1971)
- 280) LILIE, Ralph-Johannes: *Byzantium and the Crusader States 1096-1204*. Clarendon Press, Oxford. (1993)
- 281) LOCKE, John – KLIBANSKY, Raymond: *Levél a vallási türelemről: latin szöveg és magyar fordítás*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (1973)
- 282) LOCKE, John – TULLY, James H.: *A Letter Concerning Toleration*. Hackett Publishing, Cambridge. (1983)
- 283) LOCKE, John: *Értekezés a polgári kormányzatról*. Gondolat Kiadó, Budapest. (1986)
- 284) LOCKE, John – LASLETT, Peter (szerk): *Two Treatises of Government*. Cambridge University Press, Cambridge. (1960)
- 285) LOVASSY, Attila: *A halál utáni tisztulás kérdése Szent Ágoston De civitate Dei című művének 21. könyvében. (PhD értekezés)*. Budapest. (2017)

- 286) LOVEDAY, Alexander: *The preface to Luke's Gospel Literary convention and social context in Luke 1.1-4 and Acts 1.1*. Cambridge University Press Cambridge. (1993)
- 287) LUMPKIN, Joseph: *Lost Books of the Bible: The Great Rejected Texts*. Joseph B. Lumpkin, USA. (2009)
- 288) LUMPKIN, Joseph: *The Apocrypha: Including Books from the Ethiopic Bible*. Joseph B. Lumpkin, Blountsville. (2009)
- 289) M. STERN: *Zealots*. In.: *Encyclopaedia Judaica Yearbook* (eds. C. Roth - G. Wigoder). Keter Publishing House, Jerusalem. (1973)
- 290) MACDONALD, Fiona: *Knights, Castles, and Warfare in the Middle Ages*. World Almanac Library, (2006)
- 291) MADAS, Edit – HORVÁTH, Zoltán György: *Középkori prédikációk és falképek Szent László királyról*. Romanika Kiadó, Budapest. (2008)
- 292) MAGYAR, Zoltán: *Szent György a magyar kultúrtörténetben*. Kairosz. Budapest. (2006)
- 293) MAGYAR, Zoltán: *Szent László a magyar művelődéstörténetben*. Korunk, Kolozsvár. (2016)
- 294) MAGYAR, Zoltán: *Halhatatlan és visszatérő hősök. Egy nemzetközi mondatípus Kárpát-medencei redakciói*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (2001)
- 295) MAGYAR, Zoltán: *Keresztény lovagoknak oszlopa*. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest. (1996)
- 296) MAGYAR, Zoltán: *Szent György a magyar kultúrtörténetben: a Kárpát-medence Szent György-hagyományainak néprajzi és művelődéstörténeti rétege*. Kairosz Kiadó, Budapest. (2006);
- 297) MAGYAR, Zoltán: *Szent György középkori kultusza Magyarországon*. Századok, 132. évf. (1998)
- 298) MAGYAR, Zoltán: *Szent László a magyar néphagyományban*. Budapest, Osiris. (1998)
- 299) MAGYARYNÉ TECHERT, Margit: *Platonizmus*. In: RÉVAY, József (szerk.): *Atheaneum*. 1941/1. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. (1941)

- 300) MALACHI, Tau: *Living Gnosis: A Practical Guide to Gnostic Christianity*. Llewellyn Publications, Woodbury. (2005)
- 301) MANNS, Frédéric OFM: *Galilea az Újszövetség korában*. In.: *Bibliai szövegek értelmezése a zsidó és keresztény hagyományokban*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (2013)
- 302) MARCUS, Joel: *John the Baptist in History and Theology*. University of South Carolina Press, Columbia. (2018)
- 303) MARCZALI, Henrik (szerk.): *Nagy képes világtörténet*. Franklin Társulat, Budapest. (1898–1905)
- 304) MARKUS, Robert A.: *La fine della cristianità antica*. Borla, Roma. (1996)
- 305) MARÓTH, Miklós: *Szent Márton a változó időben*. In.: TÓTH, Orsolya (szerk.): *Hereditas Graeco-Latinitatis VI. Pannóniától Galliáig: Szent Márton és kultusza* Debrecen. (2017)
- 306) MARTON, József: *A keresztény jelenkor (1789-2005)*. Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely. (2008)
- 307) MARX, Karl – ENGELS, Friedrich: *Marx–Engels Művei. I. kötet*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. (1957)
- 308) MATTOX, Jonh Mark: *Saint Augustine and the Theory of Just War*. Continuum, London, New-York. (2006)
- 309) MAUREY, Yossi: *Medieval Music, Legend, and the Cult of St. Martin: The Local Foundations of a Universal Saint*. Cambridge University Press, Cambridge. (2014)
- 310) MAYNARD, James: *Saint Martin of Tours*. In. *The Sewanee Review*, 1906, 14. évf. 2. sz. (1906)
- 311) MCKENZIE, Steven L.: *King David: A Biography*. Oxford University Press, Oxford. (2000)
- 312) MCKNIGHT, Scot: *The Letter of James*. William B. Eerdmans Publishing, Michigan. (2011)
- 313) MERRILL WILLIS, Amy C.: *Dissonance and the Drama of Divine Sovereignty in the Book of Daniel*. T & T Clark International, New York. (2010)
- 314) MERTON, Thomas: *On Peace*. London-Oxford (1971)

- 315) MEZEY, László: *Athleta Patriae. A korai László-irodalom kialakulása*. In.: MEZEY, László (szerk.): *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szent István Társulat, Budapest. (1980)
- 316) MILLER, Richard B.: *Just War, Civic Virtue, and Democratic Social Criticism: Augustinian Reflections*. In: *The Journal of Religion*, Vol. 89, No. 1. (2009)
- 317) MITCHELL, Stephen: *A History of the Later Roman Empire, ad 284–641*. Blackwell Publishing Ltd., Oxford. (2015)
- 318) MOLINARI, Paolo: *I miracoli nelle cause di beatificazione e canonizzazione*. La Civiltà Cattolica 2011/162. (2011)
- 319) MONTESQUIEU, Charles-Louis de Secondat – CSÉCSY, Imre – SEBESTYÉN, Pál (ford.): *A törvények szelleméről*. Osiris Kiadó – Attraktor Kft., Budapest. (2002)
- 320) MOÓR, Valéria: *A keresztény vallás muszlimok ellen folytatott ideológiai harca a török korban*. In.: BÁNYAI, Ferenc – NAGYFÁI, Szabolcs – BAKOS, Gergely (szerk.): *A vallási tapasztalat megértése. Jog, bölcsélet, teológia*. Budapest, L'Harmattan (2010)
- 321) MOORHEAD, John: *Gregory The Great*. London: Routledge, 2005; MARKUS, Robert A.: *Gregory The Great and His World*. Cambridge University Press, Cambridge. (1997)
- 322) MORDEK, Hubert: *Dictatus papae*. In: *Lexikon des Mittelalters, Band 3*. Artemis Verlag, München (1986)
- 323) MORGAN, Giles: *St George Knight, Martyr, Patron Saint and Dragonslayer*. Chartwell Books, Inc., New York. (2009)
- 324) MORISI, Anna: *La guerra nel pensiero cristiano dalle origini alle crociate*. Sansoni, Firenze. (1963)
- 325) MOROZZO DELLA ROCCA, Roberto: *Benedetto XV e la sacralizzazione della prima guerra mondiale*. In: FRANZINELLI, Mimmo –BOTTONI, Riccardo (szerk.): *Chiesa e guerra. Dalla benedizione delle armi alla „Pacem in terris.”* Mulino, Bologna (2005)

- 326) MULLANEY, Michael J.: *Incardination and the Universal Dimension of the Priestly Ministry: A Comparison Between CIC 17 and CIC 83*. Editrice Pontificia Università Gregoriana, Roma. (2002)
- 327) NAGY, Levente: *A társadalmi szerződés és a hatalom eredete*. In.: *Metszetek* 2015/4. (2015)
- 328) NAGYFALUSY, Lajos: *Regnum Marianum 1038-1938, Visszapillantás a 900 éves évfordulón. „A Szív”*, Budapest. (1938)
- 329) NEAGOE, Alexandru: *The Trial of the Gospel An Apologetic Reading of Luke's Trial Narratives*. Cambridge University Press, Cambridge. (2004)
- 330) NÉGYESI, Lajos: *Az athéni Xenophón*. In. GÖCZE István (szerk.): *Állam és katona*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. (2017)
- 331) NEIL, Bronwen – ALLEN, Pauline (szerk.): *Collecting Early Christian Letters: From the Apostle Paul to Late Antiquity*. Cambridge University Press, Cambridge. (2015)
- 332) NEMESKÜRTY, István: *Mi magyarok. Történelmünk ezerszáz éve*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (2006)
- 333) NEUSNER, Jacob – CHILTON, Bruce – GRAHAM, William: *Three Faiths, One God: The Formative Faith and Practice of Judaism, Christianity, and Islam*. Brill Academic Publishers, Boston. (2002)
- 334) NEUSNER, Jacob: *A Rabbi talks with Jesus*. McGill-Queen's University Press, (2000).
- 335) NEWTON, Michael: *The concept of purity at Qumran and in the letters of Paul*. Cambridge University Press, Cambridge. (1985)
- 336) NICOLLE, David – Hook, Christa: *Crusader Knight 1187-1344 AD*. Osprey Publishing, Oxford. (1996)
- 337) NICHOLS, Aidan: *Rome and the Eastern Churches: A Study in Schism*. T & T Clark, Edinburgh. (1992)
- 338) NOLAN, Brian M.: *The Royal Son of God: The Christology of Matthew 1-2 in the Setting of the Gospel*. Éditions Universitaires Fribourg Suisse Vandenhoeck, Ruprecht. (1979)
- 339) NORTH, Wyatt: *The Life and Prayers of Saint John the Baptist*. Wyatt North Publishing. (2013)

- 340) NYÍRI, Tamás: *Az értelmiségi és az egyház*. In.: *Vigilia*, 58 évf. 12. szám. (1993)
- 341) O'BRIEN, Peter Thomas: *Introductory Thanksgivings in the Letters of Paul*. Brill Publishers, Leiden. (1977)
- 342) ODAHL, Charles Matson: *Constantine and the Christian Empire*. Routledge, New York. (2004)
- 343) OROSZ, András Lóránt – UJHÁZI, Lóránd (szerk.): *A Katolikus Egyház biztonsági helyzete a huszonegyedik században*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (2013)
- 344) ORTON, David E.: *The Composition of Luke's Gospel: Selected Studies from Novum Testamentum*. Brill Publishing, Leiden. (1999)
- 345) ORTON, David E.: *The Composition of Mark's Gospel: Selected Studies from Novum Testamentum*. Brill Publishing, Leiden. (1999)
- 346) OSBORN, Eric Francis: *Tertullian, First Theologian of the West*. Cambridge University Press, Cambridge. (1997)
- 347) OSMAN, Ahmed: *Moses and Akhenaten: The Secret History of Egypt at the Time of the Exodus*. Bear & Company, Vermont. (2002)
- 348) OSTROGORSKY, Georg: *A bizánci állam története*. Osiris Kiadó, Budapest. (2003)
- 349) ÓVÁRI-AVARY, Károly (ford.): *Báró Mednyánszky Cézár emlékezései és vallomásai az emigrációból*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, Budapest. (1930)
- 350) PADÁNYI, József: *Egy kínai hadtudós gondolatai (Szun-Ce: A hadviselés törvényei)*. In. GÖCZE, István (szerk.): *Állam és katona*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. (2017)
- 351) PAGALLO, Ugo: *Bacon, Hobbes and the homo homini deus formula*. In.: *Hobbes Studies* 1998/11. (1998)
- 352) PAGELS, Elaine H.: *The Gnostic Paul: Gnostic Exegesis of the Pauline Letters*. Fortress Press, Philadelphia. (1975)
- 353) PAGELS, Elaine: *Revelations: Visions, Prophecy, and Politics in the Book of Revelation*. Viking Penguin, New York. (2012)
- 354) PAINTER, John: *Judgement*. In. EVERETT, Ferguson (szerk.): *Encyclopedia of Early Christianity*. Garland Publishing, New York, London. (1998)

- 355) PAOLINI, Gabriele: *Offensive di pace. La Santa Sede e la prima guerra mondiale*. Polistampa, Firenze. (2008)
- 356) PÁPAI, Lajos: *Te kövess engem. Elmer István beszélgetése Pápai Lajos megyéspüspökkel*. In: RÓZSA, Huba – FARKAS, Olivér (szerk): *Pásztorok Szent István Társulat*, Budapest (2006)
- 357) PAPP, Imre: *A francia nemesi társadalom a 18. században*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (2005)
- 358) PASOLINI, Pier Paolo – BADIOU, Alain – BLANTON, Ward – CASTELLI, Elizabeth: *Saint Paul: A Screenplay*. Verso London. (2014)
- 359) PÁSZTOR, Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. (1940)
- 360) PENNINGTON, Jonathan T.: *Heaven and Earth in the Gospel of Matthew*. Brill Publications, Leiden. (2007)
- 361) PENNINGTON, Ken: *Pope Innocent III's Views on Church and State: A Gloss of Per Venerabilem*. In: PENNINGTON, Ken: *Popes, Canonists and Texts 1150-1550*. Routledge, London. (1993)
- 362) PERENDY, László: *A lelki hatalmat gyakorlók erényei - Szent Ambrus De officiis ministrorum című művének forrásai*. In: *Teológia*, 2013/3-4. (2013)
- 363) PERETTO, Elio: *La Tradizione apostolica / Pseudo-Ippolito, 16*. Roma, Città Nuova. (1996)
- 364) PERNOUD, Regine: *Martin of Tours: Soldier, Bishop, Saint*. Ignatius Press, San Francisco. (2006)
- 365) PÉTERFFY, Carolus: *14. szabolcsi zsinat*. In: DIÓS, István (szerk.) *Magyar Katolikus Lexikon XII*. Szent István Társulat, Budapest (2007)
- 366) PÉTERFFY, Gedeon: *Szent Tamás tanításának patrisztikus patrisztikus forrásai. A háború*. Stephaneum, Budapest. (1941)
- 367) PILCH, Jenő: *A hírszerzés és kémkedés története. I—III*. Franklin Társulat, Budapest. (1933)
- 368) JORDÁNSZKY, Elek, *Biographi Veteres Sancti Martini Turonensis Episcopi Confessoris*. Typis heredum Belnayanorum, Pozsony. (1817)

- 369) PROHÁSZKA, Ottokár: *A világ háborúja s a béke világa*. In: PROHÁSZKA, Ottokár: *Korunk lelke*. Szent István Társulat, Budapest. (1928)
- 370) PROHÁSZKA, Ottokár: *A hívőnek magatartása a háborúval szemben*. In: Prohászka, Ottokár: *Korunk lelke*. Szent István Társulat, Budapest. (1928)
- 371) PROHÁSZKA, Ottokár: *A hősiesség lelke*. In: PROHÁSZKA, Ottokár: *Korunk lelke*. Szent István Társulat, Budapest. (1928)
- 372) PROHÁSZKA, Ottokár: *Háború és vallás*. In: PROHÁSZKA, Ottokár: *Korunk lelke*. Szent István-Társulat, Budapest (1928)
- 373) PRÖHLE, Károly: *Háború és theologia. Theologiai elmélkedés a világháború közepette*. In *Theologia Szaklap*, 13. évf., 1. sz. (1915)
- 374) PRUTZ, Hans: *Die geistlichen Ritterorden. Ihre Stellung zur kirchlichen, politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Entwicklung des Mittelalters*. Verlag Haude & Spener, Berlin. (1977)
- 375) PUSKÁS, Attila: *A szenttéavatás dogmatikai alapjai*. In: KUMINETZ, Géza (szerk.): *A klerikusi életszentség bölcseleti, teológiai alapjai és kánonjogi garanciái. Teológiai tanulmányok*. Szent István Társulat, Budapest. (2010)
- 376) PUSKÁS, Attila: *XVI. Benedek pápa tanítása a halál utáni tisztulásról a „Spe salvi” enciklikában*. In.: KRÁNICZ, Mihály (szerk): *Teológia 3–4*. (2008)
- 377) RAHNER, Karl: *Szentelek tisztelete*. In: RAHNER, Karl – VORGRIMMLER, Herbert: *Teológiai kiegészítő*. Szent István Társulat, Budapest. (1980)
- 378) RAMSEY, Paul: *War and the Christian Conscience: How Shall Modern War Be Conducted Justly?* Duke University Press, Durham. (1961)
- 379) RAUP JOHNSON, Sara: *Historical Fictions and Hellenistic Jewish Identity Third Maccabees in Its Cultural Context*. University of California Press, Los Angeles. (2004)
- 380) READ-HEIMERDINGER, Jenny – RIUS-CAMPS, Josep (szerk.): *A Gospel Synopsis of the Greek Text of Matthew, Mark and Luke A Comparison of Codex Bezae and Codex Vaticanus*. Brill Publishing, Leiden. (2007)
- 381) RICHARD, A. Gabriel: *The Military History of Ancient Israel*. Westport, Connecticut, London. (2003)

- 382) RILEY-SMITH, Jonathan: *The Crusades, 1095–1198*. In: RILEY-SMITH, Jonathan – LUSCOMBE, David (szerk.): *The New Cambridge Medieval History*. Cambridge University Press, Cambridge. (2004)
- 383) ROBERTS, Scott Alan - WARD, John Richard: *The Exodus Reality: Unearthing the Real History of Moses, Identifying the Pharaohs, and Examining the Exodus from Egypt*. The Career Press, Inc., Pompton Plains. (2014)
- 384) ROCHFORD, James M.: *Evidence Unseen: Exposing the Myth of Blind Faith*. Kindle Edition. (2013)
- 385) ROSENWEIN, Barbara H.: *St Odo's St Martin: the uses of a model*. In: *Journal of Medieval History* vol. 4. (1978)
- 386) ROUKEMA, Riemer: *Jesus, Gnosis and Dogma*. T&T Clark International, London. (2010)
- 387) ROWLEY, Matthew: *How Should We Respond to Religious Violence? Fifteen Ways to Critique our own Thoughts. What Causes Religious Violence?* Ethics in Brief 21. No.2, (2015)
- 388) ROWLEY, Matthew: *Irrational Violence? Reconsidering the Logic of Obedience in Genesis 22*. Themelios 40.1. (2015)
- 389) ROWLEY, Matthew: *Just and Holy Warfare: A New Paradigm for Understanding Sacred and Secular Motivations, Justifications and Descriptions*. Cambridge University Graduate Research Day Conference, Gonville & Caius College, 8 May (2015)
- 390) ROWLEY, Matthew: *Three Hundred Claimed Contributing Causes*. In: *Journal of Religion and Violence* 2, (2015)
- 391) RÓZSA, Huba: *Az igaz ember az Ószövetségben*. In: KUMINETZ, Géza (szerk.): *A klerikusi életszentség bölcséleti, teológiai alapjai és kánonjogi garanciái. Teológiai tanulmányok*. Szent István Társulat, Budapest. (2010)
- 392) RÓZSA, Huba: *Az Ószövetség keletkezése: Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*. Szent István Társulat, Budapest. (1986)
- 393) RUNCIMAN, Steven: *A keresztes hadjáratok története*. Osiris Kiadó, Budapest. (1999)

- 394) RUSSELL, Frederick H.: *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge University Press, Cambridge. (1975)
- 395) SABINE, George Holland: *A History of Political Theory*. George G. Harrap & Co. Ltd., London (1963)
- 396) SACRA CONGREGATIO DE RELIGIOSIS: *Instructio de cappellanis militum religiosis*. In.: XII. Pius pápa: *Acta Apostolicae Sedis* 47. (1955)
- 397) SÁGHY, Marianne: *Népvándorlás, multikulturalizmus*. Rubicon, Budapest. 2016/1.
- 398) SÁGHY, Marianne: *Sulpicius Severus és a Vita Martini*. In.: *Vigilia*, 81. évf. 8. szám (2016)
- 399) SAINT-JEAN, Raymond: *Prudence (Vertu de)*, In: *Dictionnaire de la spiritualité*. Beauchesne Publisher, Paris. (1986, XII/2)
- 400) SÁNTHA, György: *A harcos szentek bizánci legendái. Le leggende bizantine dei santi combattenti*. Palaestra Calasanciana, Budapest. (1943)
- 401) SANTOSUOSSO, Antonio: *Storming the heavens: Soldiers, Emperors, and Civilians in the Roman Empire*. Westview Press, Boulder. (2001)
- 402) SÁRI, János: *A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája*. Osiris Kiadó, Budapest. (1995)
- 403) SÁRY, Pál: *A Lex Cornelia de sirariis et veneficis*. In.: SÁRY, Pál: *Sulla büntetőjogi reformjai* (PhD értekezés). Miskolc (2002)
- 404) SÁRY, Pál: *Bűnvádi eljárások az Újszövetségben I. Jézus pere*. Szent István Társulat, Budapest. (2007)
- 405) SAUCIER, Catherine: *A paradise of Priests*. University of Rochester Press, Rochester. (2014)
- 406) SAWYER, John F. A. – CLINES, David J. A.: *Midian, Moab and Édom: The History and Archaeology of Late Bronze and Iron Age Jordan and North-West Arabia*. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, 24. Sheffield. (1983)
- 407) SCHAFF, Philip: *The Nicene and Post Nicene Fathers: Chrystostom: Homilies on the Gospels of St. Matthew*. Sage Software, Albany. (1996)
- 408) SCHANDA, Balázs: *Magyar állami egyházjog*. Szent István Társulat, Budapest. (2003)

- 409) SCHANDA, Balázs: *Szakmai koncepció a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény módosítására*. In: *Magyar Jog* 47. évf. 1. sz. (2000)
- 410) SCHOFIELD, Alison: *From Qumran to the Ya'Éad A New Paradigm of Textual Development for The Community Rule*. Brill Publishing, Leiden. (2009)
- 411) SCHRÖTER, Jens: *Jesus von Nazareth: Jude aus Galiläa – Retter der Welt*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig. (2017)
- 412) SCHWARTZ, Regina Mara: *Remembering and Repeating: Biblical Creation in Paradise Lost*. Cambridge University Press, Cambridge. (1988)
- 413) SCHWARTZ, Regina Mara: *Sacramental Poetics at the Dawn of Secularism: When God Left the World*. Stanford University Press, Stanford. (2008)
- 414) SCHWARTZ, Regina Mara: *The Book and the Text: The Bible and Literary Theory*. Blackwell's Publishing, Oxford. (1990)
- 415) SCHWARTZ, Regina Mara: *The Curse of Cain: The Violent Legacy of Monotheism*. University of Chicago Press, Chicago. (1997)
- 416) SCHWARTZ, Regina Mara (szerk.): *Transcendence: Philosophy, Literature, and Theology Approach the Beyond*. Routledge, New York. (2004)
- 417) SEAL, Graham: *Encyclopedia of Folk Heroes*. ABC-Clio, Oxford. (2001)
- 418) SEIBERT, Jutta (szerk.): *A keresztény művészet lexikona*. Corvina Kiadó, Budapest. (1986)
- 419) SEYOON, Kim: *Christ and Caesar: The Gospel and the Roman Empire in the Writings of Paul and Luke*. William B. Eerdmans Publishing, Cambridge. (2008)
- 420) SEVERUS, Sulpicius – BORIÁN, Elréd (ford.): *Szent Márton élete*. Bencés Kiadó, Pannonhalma. (2010)
- 421) SHEAN J. F., *Soldiering for God. Christianity and the Roman Army*. Brill, Leiden. (2010)
- 422) SHILLINGTON, V. George: *Jesus and Paul before Christianity: Their World and Work in Retrospect*. Cascade Books, Eugene. (2011)
- 423) SHOTTER, David: *Augustus Caesar*. Routledge, London. (1991)

- 424) SIGNORI, Gabriela: *Dying for the Faith, Killing for the Faith: Old-Testament Faith-Warriors (1 and 2 Maccabees) in Historical Perspective*. Brill Publishers, Leiden. (2012)
- 425) SINKÓ, Ferenc: *Régi magyar szentség*. In: *Vigília*, 41. (1976)
- 426) SLÍZ, Mariann: *Szentkultusz és személynévadás Magyarországon*. Szent István Társulat, Budapest. (2021)
- 427) SLÍZ, Mariann: *Cults of Saints and Naming in Medieval Hungary*. In.: *Byzance et l'Occident: Rencontre de l'Est et de l'Ouest*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest. (2013)
- 428) SMITH, Allen Katherine: *Saints in Shining Armor: Martial Asceticism and Masculine Models of Sanctity, ca. 1050–1250*. In. *Speculum*, 2008. 83. évf. 3. sz. (2008)
- 429) SMITH, R. Payne: *A Commentary upon the Gospel According to St. Luke, by S. Cyril, Patriarch of Alexandria*. Oxford University Press, Oxford. (1859)
- 430) SMYTH, Marina: *The Origins of Purgatory through the Lens of Seventh-Century Irish Eschatology*. In: *Traditio* 58. Cambridge: Cambridge University Press, (2003)
- 431) SOMFAI, Béla: *Igazságos háború és a háború igazsága*. A Szív, Jezsuita Kiadó. (1991)
- 432) SOUTHERN, R. W. *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest. (1987)
- 433) SPINETOLI, Ortensio: *Máté: Az egyház evangéliuma*. Agapé, Szeged. (1998)
- 434) STANCLIFFE, Clare. *St. Martin and His Hagiographer: History and Miracle in Sulpicius Severus*. New York, Oxford University Press (1983)
- 435) STAPLES, Jason A.: „Lord, LORD”: *Jesus as YHWH in Matthew and Luke*. In.: *New Testament Studies*, 64/I. Cambridge University Press, Cambridge. (2017)
- 436) STEVENSON, W. R.: *Christian Love and Just War. Moral Paradox and Political Life in St. Augustine and his Modern Interpreters*. Mercer University Press, Macon, GA. (1987)
- 437) STRACK, Hermann L. – PBILLERBECK, Paul: *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*. Verlag C.H.BECK oHG, München. (1936)

- 438) STRECKER, Georg: *The Concept of History in Matthew*. In. *Journal of the American Academy of Religion*, 35. 1967/3 (1976)
- 439) SUCARRAT, María: *El inocente. Vida, pasión y muerte de Carlos Mugica*. Norma, Buenos Aires. (2010)
- 440) SZ. JÓNÁS, Ilona (szerk.): *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris. (1999)
- 441) SZABÓ, Ferenc: *Háború és béke a globalizálódó világban*. In.: *Távlatok*, 13. évf. 60. sz. (2003)
- 442) SZALAY, Jeromos: *Szent Benedek élete és műve*. Szent István Társulat, Budapest. (1932)
- 443) SZANISZLÓ, Krisztián: *A hatalommegosztás államelméleti előképei – Hatalomkorlátozás az európai állambölcseletben az antikvitás korától a felvilágosodásig*. Acta Humana 2016/1, Budapest. (2016)
- 444) SZÉCSI, József: *Erőszakról és háborúról az ókori zsidóság és a rabbinikus irodalom tükrében*. In.: *Judaisztikai érintések 3*. Keresztény–Zsidó Társaság, Budapest. (2017)
- 445) SZELESTEI NAGY, László: *A Szent László-legenda szöveg hagyományozódásáról. (Ismeretlen legendaváltozat)*. Magyar Könyvszemle 100. évf. 3. szám (1984)
- 446) SZENNAY, András (szerk.): *Népek nagy nevelője... Szent Benedeknek, Európa Védőszentjének emlékezete*. Szent István Társulat, Budapest. (1981)
- 447) SZENT ÁGOSTON: *Contra Faustum*. 22.71. In. MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, Vol. 42. Paris, Garnier fratres. (1854-66)
- 448) SZENT ÁGOSTON: *De libero arbitrio*. In. MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*. Paris, Garnier fratres. (1854-66). Magyarul: TAR, Ibolya (ford.): *A Szabad akaratól*. Európa, Budapest. (1997)
- 449) SZENT ÁGOSTON: *Ep. 138. ad Marcellinum* (33, 525—535.). Magyarul: BALOGH, József: *Szent Ágoston a levélíró*. Szent István Társulat, Budapest. (1926)
- 450) SZENT ÁGOSTON: *Ep. 189. ad Bonifatium* (33, 854—857.) In. MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, Garnier fratres, Paris. (1854-66)

- 451) SZENT ÁGOSTON: *Ep. 229. ad Darium.* In: MIGNE: *Patrologiae latinae.* Garnier fratres, Paris. (1854-66)
- 452) SZENT ÁGOSTON: *Quaestiones in Heptateuchum.* 7, 49, 4. In: MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina.* Garnier fratres, Paris. (1854-66).
- 453) SZENT ÁGOSTON: *Sermones suppositi: De scripturis veteris et novo testamento. LXXXII.* In: MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina,* (1854-66)
- 454) SZENT AMBRUS: *De fide ad Gratianum.* Hoelder-Pichler-Tempsky. Wien. (1962)
- 455) SZENT BERNÁT: *175., 289., 392. levél.* In.: MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina, CLXXXII.* Garnier fratres, Paris. (1859)
- 456) SZTRABÓN – FÖLDI, József (ford.): *Geógraphika.* Gondolat Kiadó, Budapest (1977)
- 457) SZUROMI, Szabolcs Anzelm: *A Krisztushívők életállapota: A szerzetesek.* In: SZUROMI, Szabolcs Anzelm: *Egyházi intézményrendszer története.* Szent István Társulat, Budapest. (2017)
- 458) SZUROMI, Szabolcs Anzelm: *Megjegyzések a szentek és mártírok ereklyéinek tiszteletére vonatkozó egyházfegyelem sajátosságaihoz.* In.: ERDŐ, Péter (szerk.): *Fejezetek az egyházi jogalkotás történetéből. Források és intézmények.* Szent István Társulat, Budapest. (2011)
- 459) TABAJDI, Gábor – UNGVÁRY, Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* Corvina Kiadó, Budapest. (2008)
- 460) TAKÁCS, Péter: *Nehéz jogi esetek. Jogelmélet és jogászi érvelés.* Napvilág Kiadó, Budapest. (2000)
- 461) TAMÁSI, Balázs: *Qumráni szövegek – pártütő angyalok: A „rossz” eredete a közösség világképében.* In.: *Ókor,* 5. évf. 2. sz. Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó, Budapest. (2006)
- 462) TÁNCZOS, Vilmos: *Csíkсомlyó a népi vallásosságban.* Nap Kiadó, Budapest. (2016)

- 463) TARJÁNYI, Béla: *Az igaz ember az Újszövetségben*. In: KUMINETZ, Géza (szerk.): *A klerikusi életszentség bölcséleti, teológiai alapjai és kánonjogi garanciái. Teológiai tanulmányok*. Szent István Társulat, Budapest. (2010)
- 464) TARJÁNYI, Zoltán: *Pedagógia I. A keresztény nevelés és oktatás története*. Szent István Társulat, Budapest. (1998)
- 465) TELFORD, W. R.: *The Theology of the Gospel of Mark*. Cambridge University Press, Cambridge. (1999)
- 466) TERTULLIANUS: *Apologeticum*. In: MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina, Patrologia Latina. Apologeticus pro Christianis. I/50/12*. Paris. (1884)
- 467) TERTULLIANUS: *De corona*. In: MIGNE, Jacques Paul (szerk.): *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*. Paris. (1884)
- 468) TESKE, Roland S.J.: *Augustine of Hippo: Philosopher, Exegete, And Theologian*. Marquette University Press, Milwaukee. (2009)
- 469) TESKE, Roland S.J – RAMSEY, Boniface (szerk): *The Works of Saint Augustine. A Translation for the 21st Century. Letters 156 – 210 (Epistulae) II/3. 189. levél*. New York, New City Press (2004)
- 470) TESSORE, Dag: *A háború misztikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (2004)
- 471) THEISEN, Gerald: *The Case of Camilo Torres Restrepo*. In: *Journal of Church and State Vol. 16, No. 2*. Oxford University Press, Oxford. (1974)
- 472) THIEL, Andreas (szerk): *Epistolae Romanorum pontificum genuinae et quae ad eos scriptae sunt, a s. Hilario usque ad Pelagium II*. Oxfordi University Press, Oxford. (1868)
- 473) THORDAY, Attila: *Jeromos Bibliakommentár I. Az Ószövetség könyveinek magyarázata*. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest. (2002)
- 474) TIHON, Paul: *L'Église*. In: BOURGEOIS, Henri – SESBOUE, Bernard – TIHON, Paul: *Histoire des dogmes III., Les signes du salut*. Desclée, Paris. (1995)
- 475) TOCQUEVILLE, Alexis: *Az amerikai demokrácia*. Európa Könyvkiadó, Budapest (1993)

- 476) TOMKA, Miklós: *Útkeresés - Gondolatok a magyar katolicizmus néhány sajátosságáról*. In: *Teológia - Hittudományi Folyóirat* 24. 1990 / 3. szám. (1990)
- 477) TÓTH, J. Zoltán: *A hatalommegosztásról*. In.: FURKÓ, Péter (szerk.): *Az önképtől és tudásrepresentációtól a hatalommegosztásig. Tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (2019)
- 478) TOTTER, Jonathan: *3 Maccabees and the Jerusalem Temple*. In.: *The Jerusalem Temple in Diaspora: Jewish Practice and Thought during the Second Temple Period*. Brill Publishers, Leiden. (2019)
- 479) TÖRÖK, József: *Egyetemes Egyháztörténelem I.* Szent István Társulat, Budapest. (1999)
- 480) TÖRÖK, József: *Magyar föld szentjei*. Tulipán, Budapest. (1999)
- 481) TRÖGER, Karl-Wolfgang: *Altes Testament Frühjudentum- Gnosis: Neue Studien zu „Gnosis und Bibel“*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin. (1980)
- 482) TULARD, Jean: *Napóleon*. Osiris Kiadó, Budapest. (1997)
- 483) TURÁNYI, László (szerk.): *Magyar Katolikus Almanach II. A Magyar Katolikus Egyház élete 1945-1985*. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest. (1988)
- 484) TZAMALIKOS, P.: *Origen: Philosophy of History & Eschatology*. Brill Publishers, Leiden. (2007)
- 485) UJHÁZI, Lóránd: *Az „igazságos háború tan” elemeinek tovább élése a jelenkori fegyveres konfliktusok kapcsán*. p. 5. Kézirat.
- 486) UJHÁZI, Lóránd: *A csoda szerepe és jogi bizonyítása a boldoggá és a szentté avatási eljárásokban*. In.: BÁNYAI, Ferenc – NAGYPÁL, Szabolcs – BAKOS, Gergely (szerk.): *A vallási tapasztalat megértése - Jog, bölcsélet, teológia*. L'Harmattan Kiadó, Pannonhalma. (2010)
- 487) UJHÁZI, Lóránd: *A katolikus katonai ordinariátus struktúrája és szabályozása*. Szent István Társulat, Budapest. (2014)
- 488) UJHÁZI, Lóránd: *A szerzetesek szerepének megítélése a katonai lelkipásztorkodás - katonai ordinariátus - területén, a szerzetesi eszme és a hatályos egyházfegyelem fényében*. In.: *Honvédségi Szemle* 2013 / 2. szám (2013)

- 489) UJHÁZI, Lóránd: *Az „igazságos háború” tan elemeinek tovább élése a jelenkori fegyveres konfliktusoknál.* In: GÖCZE, István (szerk.): *Az igazságos háború elvétől az igazságos békéig.* Dialog Campus Kiadó, Budapest. (2017)
- 490) UJHÁZI, Lóránd: *Szent Ágoston „háborúelméletének” korai forrásai.* In.: FRIVALDSZKY, János. *A Természetjog Napja II.: Konferenciatanulmányok.* Pázmány Press, Budapest. (2019)
- 491) UJHÁZI, Lóránd – HORVÁTH, Tibor: *Szent László alakja a magyar haderőben. Gondolatok a fegyvernemi védőszentek kultikus tiszteletének alacsony fokáról.* In.: *Hadtudomány*, 30. évf. Elektronikus szám. (2020)
- 492) UJHÁZI, Lóránd – KLISZEK, Németh Noémi: *A szerzetestől és a püspöktől a katonáig, avagy a Szent Márton kultusz formálódása.* In.: *Felderítő Szemle*, 15. évf., 4. szám. (2016)
- 493) UTRIO, Kaari: *Éva lányai -Az európai nő története.* Corvina Kiadó, Budapest. (1989)
- 494) VAAGE, Leif E.: *Religious Rivalries in the Early Roman Empire and the Rise of Christianity.* Wilfrid Laurier University Press, Canada. (2006)
- 495) VACANDARD, Elphege: *Vie de Saint Bernard.* II kötet. Thesis. (1895)
- 496) VAN HENTEN, Jan Willem: *Josephus as Narrator.* In.: BECKER, Eve-Marie – RÜPKE Jörg: *Autoren in religiösen literarischen Texten der späthellenistischen und der frühkaiserzeitlichen Welt: Zwölf Fallstudien.* Mohr Siebeck, Tübingen. (2018)
- 497) Van NESTLE, Berit: *Cicero and St. Augustine’s Just War Theory. Classical Influences on a Christian Idea.* Thesis. University of South Florida. (2006)
- 498) VANYÓ, László (szerk.): *Apostoli atyák: I. PPEK.* (1988)
- 499) VANYÓ, László: *A születő kereszténység történelmi környezete.* In.: VANYÓ, László: *Az ókeresztény egyház és irodalma - Ókeresztény Írók 1.* Szent István Társulat, Budapest. (1988)
- 500) VANYÓ, László: *Vértanúakták és szenvedéstörténetek. Szent Polükarposz vértanúsága.* In.: VANYÓ, László: *Ókeresztény írók 7.* Szent István Társulat, Budapest. (1984)

- 501) VANYÓ, László: *Nüsszai Szent Gergely művei*. In.: VANYÓ, László (szerk.): *Ókeresztény Írók 18. Szent István vértanúról I-II*. Szent István Társulat, Budapest. (2002)
- 502) VARGA, Zsigmond József (ford.): *Az efézusi levél*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen. (2018)
- 503) VAUCHEZ, André: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge (1198-1431). Recherches sur les mentalités religieuses médiévales âge*. Ecole, Roma. (1981)
- 504) VERMES, Géza: *A szinoptikus evangéliumok Jézusa: karizmatikus gyógyító és tanító, eszkatológiai entuziaszta*. In.: VERMES, Géza: *Jézus változó arcai*. Osiris Kiadó Budapest. (2001)
- 505) VERMES, Géza: *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története*. Osiris Kiadó, Budapest. (1998)
- 506) VERMES, Géza: *A zsidó Jézus*. Osiris Kiadó, Budapest. (2017)
- 507) VERGILIUS – LAKATOS, István (ford.): *Aeneis* Európa Könyvkiadó, Budapest. (1962)
- 508) VESZPRÉMY, László – SZABÓ, Péter: *Szent László a gyalogság védőszentje*. Budapest, Magyar Honvédség, Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ. (1993)
- 509) VESZPRÉMY, László: *Magyar király a Szentföldön: II. András keresztes hadjárata, 1217–1218*. Figyelő, 31. évf. 4. szám. (2009)
- 510) VI. PÁL pápa: Enc., *Populorum progressio* 1967. III. 26. *Acta Apostolicae Sedis*, 59. évf. (1967)
- 511) VI. PÁL PÁPA: *Octogesima adveniens*. 1971. V. 14. *Acta Apostolicae Sedis*, 63. évf. 8. sz. (1971)
- 512) VIDMAR, John: *The Catholic Church Through the Ages: A History*. Paulist Press, New York. (2005)
- 513) VII. PIUS PÁPA: *Sanctissimi Domini Nostri Pii Papæ VII. Allocutio habita in Consistorio Secreto die XXIV. Maji MDCCCII*. In.: Catholic Church. Pope (1800-1823: Pius VII). (1802)
- 514) VODOPIVEC, Giovanni: *Il Santo e la canonizzazione dei Santi nella Chiesa segno di salvezza, in Communio*. Rivista Internazionale, Milano. (settembre-ottobre 1972)

- 515) VORAGINE, Jacobus – BÁRCZI, Ildikó (ford.): *Legenda Aurea*, Budapest, Neumann Kht., (2004)
- 516) WALL, Robert W.: *Community of the Wise: The Letter of James*. Trinity Press International, Valley Forge. (1997)
- 517) WALTER, Christopher: *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*. Routledge, London. (2016)
- 518) WALTZER, Michael: *Just and Unjust Wars, A moral argument with historical illustrations*. Basic Books, New York. (1977)
- 519) WARDLE, Timothy: *The Jerusalem Temple and Early Christian Identity*. Mohr Siebeck, Tübingen. (2010)
- 520) WEBER, Helmut: *Speciális erkölcsteológia*. Szent István Társulat, Budapest. (2001)
- 521) WEHLI, Tünde: *Szent Márton alakja a középkori magyarországi művészetben*. In: *Szent Márton emléke*, Szombathely. (1999)
- 522) WEITLAUFF, Manfred: *Priesterbild und Priesterbildung bei Johann Michael Sailer*. In: *Münchener theologische Zeitschrift* 1995, évfolyam: 46./1 szám, (1995)
- 523) WHITBY, Michael – STREETER, Joseph (szerk.): *Christian Persecution, Martyrdom, and Orthodoxy*. Oxford University Press, New York. (2006)
- 524) WILES, Gordon P.: *Paul's Intercessory Prayers: The Significance of the Intercessory Prayer Passages in the Letters of St. Paul*. Cambridge University Press, Cambridge. (1974)
- 525) WINN, Adam: *The Purpose of Mark's Gospel: An Early Christian Response to Roman Imperial Propaganda*. Mohr Siebeck, Tübingen. (2008)
- 526) WOLTON, Dominique: *Politique et société*. 2017 Ferenc Pápa (2020)
- 527) WRIGHT, Emily Wilmer Cave (ford.): *Letters by Julian. 22. To Arsacius, High-priest of Galatia*. In: CAPPS, E. – PAGE, T. E. – ROUSE, W.H.D. (szerk): *The Works of the Emperor Julian. III*. William Heineman, London (1923)
- 528) WROE, Ann: *Pontius Pilate*. Random House Publishing, New York. (2000)
- 529) WUELLNER, Wilhelm H.: *The Meaning of „Fishers of Men.”* Philadelphia, The Westminster Press. (1967)

- 530) XENOPHÓN: *Filozófiai és egyéb írásai*. Osiris Kiadó, Budapest. (2003)
- 531) XI. PIUS PÁPA: Enc., *Quadragesimo anno*. 1931. V. 15. *Acta Apostolicae Sedis* 23. évf. 6. sz. (1931)
- 532) XII. PIUS PÁPA: *Apostoli körlevele Jézus Krisztus misztikus testéről és abban Krisztussal való kapcsolatunkról (Mystici Corporis Christi)*. Szent István Társulat, Budapest. (1943)
- 533) XIII. LEÓ PÁPA: Enc., *Rerum novarum*. 1891. V. 15. *Acta Sanctae Sedis*, 23. évf. (1891)
- 534) XVI. BENEDEK PÁPA: Enc. *Deus Caritas est*. 2005. XII. 22. *Acta Apostolicae Sedis*, 98. évf. 3. sz. (2006)
- 535) XVI. BENEDEK PÁPA: Litt. Ap. MP. *Intima Ecclesiae natura*. 2012. XI. 11. *Acta Apostolicae Sedis*, 104. évf. 12. sz. (2012)
- 536) XVI. BENEDEK PÁPA: *Iskarióti Júdás és Mátyás*. In.: XVI. BENEDEK PÁPA: *Az Egyház apostoli arca. Katekézisek az apostolok egyházáról*. Szent István Társulat, Budapest. (2008)
- 537) XXIII. JÁNOS PÁPA: Enc., *Mater et magistra*, 1961. V. 15. In.: *Acta Apostolicae Sedis*, 53. évf.
- 538) YADIN, Yigael: *More on the Letters of Bar Kochba*. In.: *The Biblical Archaeologist*. Vol. 24, No. 3. The University of Chicago Press, Chicago. (1961)
- 539) YARBRO COLLINS, Adela: *The Combat Myth in the Book of Revelation* (PhD, Harvard Dissertations in Religion). Scholars Press University of Montana, Missoula. (1975)
- 540) ZAKAR, Péter: *A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest. (1999)
- 541) ZEMPLÉNYI, Ferenc: *A középkori udvari kultúra funkcióváltozása a reneszánszban*. In.: R. Várkonyi, Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest. (1987)
- 542) ZIADÉ, Raphaëlle: *Les martyrs Maccabées: de l'histoire juive au culte chrétien Les homélies de Grégoire de Nazianze et de Jean Chrysostome*. Brill Publishers, Leiden. (2007)

- 543) ZLINSZKY, János: *A bűnelkövetés akarati eleme - szándék és eredmény*. In.: ZILINSZKY János: *Római büntetőjog*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. (1997)
- 544) ZLINSZKY, János: *A XII Táblától a 12 ponton át a magánjog új törvénykönyvéig. Válogatott Tanulmányok*. Szent István Társulat, Budapest. (2013)

Online forrásjegyzék

- 1 1990. ÉVI IV. TÖRVÉNY A LELKIISMERETI ÉS VALLÁSSZABADSÁGRÓL, VALAMINT AZ EGYHÁZAKRÓL Forrás: <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99000004.TV> (letöltés ideje: 2022.04.12.)
- 2 *A Katolikus Egyház Katekizmusa*, 2. fejezet 1. cikkely/61. Forrás: <https://archiv.katolikus.hu/kek/kek00050.html> (letöltés ideje: 2020.11.12.)
- 3 AGÁRD RÓMAI KATOLIKUS PLÉBÁNIA: *A Szent Sebestyén bazilika*. Forrás: <http://www.agardikatolikus.hu/hit-es-mveszet/az-epiteszet-kuelhoni-remekei/301-a-szent-sebestyen-bazilika.html> (letöltés ideje: 2017.06.12.)
- 4 AMEGA KULTÚRORVOSTAN: *Megzenésített képek – megfestett zenék* (8. rész) 2014. október. Forrás: http://www.ameganet.hu/wp-content/uploads/2014/08/Kepek_zenek_14_05.co_.pdf (letöltés ideje: 2017.06.02.)
- 5 AZ IGAZSÁGOSSÁG ÉS BÉKE PÁPAI TANÁCSA: *Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma*. Forrás: https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_hu.html (letöltés ideje: 2022.03.12.)
- 6 BÁNLAKY, József: *Horvátország meghódítása 1091-ben*. In: BÁNLAKY, József (szerk): *A Magyar nemzet hadtörténelme*. Digitális kiadás, Arcanum Adatbázis Kft. (2001) Forrás: <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0004/199.html> (letöltés ideje: 2022.02.10.)
- 7 BORZSÁK, István – MARÓTI, Egon – MURAKÖZY, Gyula – SZEPESSY, Tibor (ford): *Ifjabb Plinius levelek. 10. könyv 96. levél*. Európa Kiadó, Budapest (1981) Forrás: <http://mek.oszk.hu/06100/06177/06177.pdf> (letöltés ideje: 2021.01.21.)
- 8 BRÉDA, Tivadar: *A Szent László hadosztály az Ipoly és a Garam védelmében*. In: *Felvidék.ma*. (2018.12.31.) Forrás: <https://felvidek.ma/2018/12/a-szent-laszlo-hadosztaly-az-ipoly-es-a-garam-vedelmeben/> (letöltés ideje: 2022.05.22.)
- 9 CÉZÁREAI EUSZEBIOSZ: *Demonstratio evangelica. VII, 1*. In Ferrar, W.J.: *Eusebius Pamphili of Caesarea Demonstratio evangelica* (1920) Forrás: <http://www.intratext.com/x/eng0882.htm> (letöltés ideje: 2021.03.14.)

- 10 DELHAYE, Philippe: *Jézus, az Isten és az ember, a Kalkedóni Zsinaton* In: U.ő: *Néhány a krisztológiára vonatkozó kérdés.* Róma, 1979. Forrás: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1979_cristologia_hu.html#B._J%C3%A9zus,_az_Isten_%C3%A9s_az_ember,_a_Kalked%C3%B3ni_Zsinaton (letöltés ideje: 2020.09.12.)
- 11 DA SPINETOLI, Ortensio: *Máté evangéliuma.* Szeged, Agapé 1998. Forrás: <http://mek.niif.hu/00100/00181/html/02introd.htm> (letöltés ideje: 2021.09.12.)
- 12 ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA: *Latitudinarian.* Forrás: <https://www.britannica.com/topic/latitudinarian> (letöltés ideje: 2022.03.21.)
- 13 FLAVIUS, Josephus: *Antiquitates.* XVIII könyv 1. fejezet, 6. bekezdés: Forrás: <https://www.gutenberg.org/files/2848/2848-h/2848-h.htm#link2HCH0018> (letöltés ideje: 2021.01.30.)
- 14 GÁJER, László: *A teológus válaszol: Beszélhetünk igazságos háborúról? Mire figyelmeztetnek a 20. századi pápák?* Forrás: <https://www.magyarKurir.hu/hirek/a-teologus-valaszol-beszelhetunk-igazsagos-haborurol-mire-figyelmeztetnek-20-szazadi-papak> (letöltés ideje: 2022.06.23.)
- 15 GRYGIEL, Jakub: *Barbarians, War, and Saint Augustine. The American Interest.* Forrás: <https://www.the-american-interest.com/2016/05/16/barbarians-war-and-saint-augustine/> (letöltés ideje: 2022. 02. 13.)
- 16 HORVÁTH, Henrik: *Zsigmond király és kora.* Budapest Főváros Nyomdája, Budapest (1937) Forrás: <http://mek.oszk.hu/19200/19285/19285.pdf>. (letöltés ideje: 2021.02.02.)
- 17 HORVÁTH, János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Budapest (1931) Forrás: <http://mek.oszk.hu/16800/16843/16843.pdf> (letöltés ideje: 2020.05.13.)
- 18 HORVÁTH, Richárd: *Laskai Ozsváth.* Budapest, 1932. Forrás: https://en.mandadb.hu/common/file-servlet/document/549392/default/doc_url/Laskai_Ozsvt_1932_kereshet.pdf (letöltés ideje: 2020.06.01.)
- 19 III. NAPÓLEON: *Des idées napoléoniennes / par le prince Napoléon-Louis Bonaparte.* Párizs (1839) Forrás:

- <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5577365p/f16.item.texteImage> (letöltés ideje: 2022.04.03.)
- 20 JONES, C.: *Christians in the Roman Army: Countering the Pacifist Narrative* (2012).
Forrás: <https://gatesofnineveh.wordpress.com/2012/04/20/christians-in-the-roman-army-countering-the-pacifist-narrative/> (letöltés ideje: 2017. 09. 19.)
- 21 KAJTÁR, István – HERGER, Csabáné: *Egyetemes állam- és jogtörténet. 6. A patrimoniális, a rendi és az abszolutista állammodell.* Forrás: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_528_Kajtar_Herger_Egyetemes_allam_es_jogtortenet/ch03s02.html (letöltés ideje: 2021.02.23.)
- 22 KATOLIKUS.HU: *Clunyi Szent Odó bencés apát.* Forrás: <http://www.katolikus.hu/szentek/szent460.html> (letöltés ideje: 2020. április 3.)
- 23 KATOLIKUS.HU: *Szent György.* Forrás: www.katolikus.hu/szentek/0424.html (letöltés ideje: 2016.02.03.)
- 24 KATUS, László: *Szent István nyugati szomszédai, a német királyok és császárok.* In. Rubicon, 2001. 7. sz. Forrás: <https://rubicon.hu/index.php/cikkek/a-nemet-kiralyok-es-csaszarok> (letöltés ideje: 2021.05.13.)
- 25 KLANICZAY, Gábor: *A középkori magyarországi szentkultusz-kutatás problémái.* In.: Történelmi szemle, 24. évf. 1981. 2. szám Forrás: https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1981_2/klaniczay.pdf (letöltés ideje: 2022:02.24)
- 26 KLANICZAY, Gábor: *Szent László „csodás” tettei krónikáinkban.* In.: Magyar Könyvszemle 117. évf. 2001. 4.szám Forrás: http://epa.oszk.hu/00000/00021/00031/pdf/MKSZ_EPA00021_2001_117_04_393-410.pdf (letöltés ideje: 2022.02.12.)
- 27 KLANICZAY, Gábor: *Új eredmények a szentkultusz középkori történetének kutatásában.* Korunk, 28. évf. 8. sz. 2016. augusztus. Forrás: http://epa.oszk.hu/00400/00458/00550/pdf/EPA00458_korunk_2016_08_003-010.pdf (letöltés ideje: 2016. 06. 02.)
- 28 LELKI ZARÁNDOKLAT RÓMA: *Szent Sebestyén vértanú példája nyomán.* Forrás: <http://leki-zarandoklat-roma.blogspot.hu/2013/10/7-szent-sebestyen-bazilika.html> (letöltés ideje: 2017. 06. 12.)

- 29 LOVAS, Orsolya: *Tours-i Szent Márton - 2. rész.* Forrás: http://www.jelujzag.hu/tours-i-szent-marton---2-resz_ (letöltés ideje: 2016. 11. 10.)
- 30 MADAS, Edit: *A magyar „szent királyok” közép-európai kultusza liturgikus és hagiográfiai tisztelete a források tükrében.* Ars Hungarica, Budapest (2013) Forrás: http://real.mtak.hu/9736/1/AH_2013_1_2_Madas_Edit.pdf (letöltés ideje: 2022. 02. 10.)
- 31 MADAS, Edit: *Szent Márton püspök.* Forrás: <http://mek.niif.hu/04600/04626/html/legenda0102.html> (letöltés ideje: 2018. augusztus 29.)
- 32 MAGYAR KURÍR: *Ma 122 éve halt meg Erdősi Imre piarista, a „branyiszkói hős”.* Forrás: <https://www.magyarkurir.hu/hirek/ma-122-eve-halt-meg-erdosi-imre-piarista-branyiszkoi-hos> (letöltés ideje: 2022.02.24.)
- 33 MAGYAR, Zoltán: *Mitikus sárkányölésekre épült Szent György legendája: Küzdelem a sárkánygyíkkal.* Mult-kor.hu. (2009. április 24.) Forrás: https://mult-kor.hu/20090424_mitikus_sarkanyolesekre_epult_szent_gyorgy_legendaja (letöltés ideje: 2016. február 03.)
- 34 MARCZALI, Henrik (szerk.): *Nagy képes világtörténet. IV. Róma alkotmánya a királyok alatt és Servius reformjai.* Arcanum Adatbázis Kft. Forrás: <https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/03kotet/03r01f05.htm> (letöltés ideje: 2022.03.11.)
- 35 MAROSVÖLGYI, Gábor: *Szent Márton vesszeje. Megjegyzések Szent Márton kultuszának pogány sajátosságaihoz.* Forrás: http://sermones.elte.hu/?az=319tan_plaus_gabor (letöltés ideje: 2021. április 3.)
- 36 MARRA, Giovanni: *Tendenze del mondo cattolico sul tema della pace e della guerra.* Centro Alti Studi per la Difesa, 1992. január 20-án elhangzott előadás szövege. Forrás: <https://alleanzacattolica.org/tendenze-del-mondo-cattolico-sul-tema-della-pace-e-della-guerra/> (letöltés ideje: 2021.10.22.) Idézi: CAVATERRA, Emilio: *Sacerdoti in grigioverde.* Milano, Mursia, 1993
- 37 MARTON, József: *A szenté/boldoggá avatás elméleti megközelítése.* In.: Korunk 28. évf. 8. sz. pp.: 11-13. Forrás:

- http://epa.oszk.hu/00400/00458/00550/pdf/EPA00458_korunk_2016_08_011-013.pdf (letöltés ideje: 2021.10.12.)
- 38 MÁTRAI, János: *Védő és segítő szentjeink*. Szent István Társulat, 1941. Katolikus Tábori Püspökség – Katonai Ordinariátus: Január 20. *Szent Sebestyén vértanú - A sebesült és beteg katonák védőszentje*. Forrás: <http://www.ktp.hu/kalendar/januar-20-szent-sebestyen-vertanu-sebesult-es-beteg-katonak-vedoszentje> (letöltés ideje: 2017. 06. 12.)
- 39 MULT-KOR.HU: *A sárkány lovagjai*. Forrás: http://mult-kor.hu/20081212_a_sarkany_lovagjai (letöltés ideje: 2016.02.03.)
- 40 NAZIANZOSZI SZENT GERGELY: *Orationes* 2:82. Forrás: <https://www.orthodoxrahway.org/files/Church-Fathers/St.GregoryTheologion.pdf> (letöltés ideje: 2021.11.13.)
- 41 PEPE, Michele: *La potestas directa in temporalibus attraverso il simbolo delle „due spade” nei secoli XII-XIV*. Università degli Studi di Roma. „Tor Vergata” Forrás: https://www.omniamutantur.es/wp-content/uploads/Actas-IV-CEHDI_rev-65-82.pdf (letöltés ideje: 2022.03.12.)
- 42 PHILIPS, Maggie: *How St. Michael went beyond his religious roots to become a military icon*. In.: *Tablet*, (2021) Forrás: <https://www.tabletmag.com/sections/community/articles/saint-michael-military-icon> (letöltés ideje: 2022.04.14.)
- 43 PLATÓN: *Az állam. Ötödik könyv*. Forrás: <https://mek.oszk.hu/03600/03629/03629.htm> (Letöltés ideje: 2022.01.13.)
- 44 PROHÁSZKA, Ottokár (ford.): *XIII. Leó pápa, Rerum Novarum Apostoli körlevél a munkások helyzetéről*. Róma (1891) Forrás: http://www.ppek.hu/konyvek/XIII_Leo_papa_Rerum_novarum_1.pdf (letöltés ideje: 2021.12.11)
- 45 SMITH, Whitney: *Flag of the United Kingdom*. In.: *Encyclopaedia Britannica*. Forrás: <https://www.britannica.com/topic/flag-of-the-United-Kingdom> (letöltés ideje: 2016.02.03.)

- 46 SNOJ, Péter: *Letkés hős védőire emlékeztek*. In: *Honvédelem.hu* (2021) Forrás: <https://honvedelem.hu/hirek/letkes-hos-vedoire-emlekeztek.html> (letöltés ideje: 2022.03.12.)
- 47 SÓLYOM, Márk: *Gótok, vandálok, frankok*. In: *Rubicon*, 2016/1. Forrás: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/gotok_vandalok_frankok/ (letöltés ideje: 2019. 05. 22.)
- 48 SZENT ÁGOSTON: Sermo 304. Forrás: https://www.augustinus.it/latino/discorsi/discorso_430_testo.htm (letöltés ideje: 2022. 02. 04.)
- 49 SZENT BERNÁT: *Liber ad milites Templi: De laude novae militiae. III. fejezet*. Forrás: <https://ricerchemedievali.wordpress.com/2011/05/28/de-laude-novae-militiae-ad-milites-templi-liber-testo-integrale-con-traduzione-in-italiano/> (letöltés ideje: 2022. január 12.)
- 50 SZENT VAZUL: *Epistola 188. XIII.* Forrás: <https://www.newadvent.org/fathers/3202188.htm> (letöltés ideje: 2022. 03.12.)
- 51 TÁBORILELKÉSZ.HU: *Szent Sebestyén vértanú - a beteg és sebesült katonák védőszentje*. Forrás: <http://www.taborilelkesz.hu/rovatok/unnepek/szent-sebestyen/> (letöltés ideje: 2017. 06. 12.)
- 52 TARJÁN, M. Tamás: *A milánói ediktum kiadása*. *Rubicon*, Forrás: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/313_februar_3_a_milanoi_ediktum_kiadasa (letöltés ideje: 2019. 11. 15.)
- 53 THEMELIOS ARTICLE: *Irrational Violence? Reconsidering the Logic of Obedience in Genesis 22.* *Themelios* 40/1. (2015) Forrás: <https://www.thegospelcoalition.org/themelios/article/pastoral-pensees-irrational-violence-reconsidering-the-logic-of-obedience/> (letöltés ideje: 2021.06.12.)
- 54 VATICAN.VA: *Ferenc pápa általános kihallgatása 2021. szeptember 1-én*. Forrás: https://www.vatican.va/content/francesco/en/audiences/2021/documents/papa-francesco_20210901_udienza-generale.html (letöltés ideje: 2022.02.23.)
- 55 VI. PÁL PÁPA: *A II. Vatikáni Zsinat Gaudium et spes kezdetű lelkipásztori konstitúciója az Egyházzól a mai világban*. Róma. (1965) Forrás:

- https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_hu.html (letöltés ideje: 2022.03.12.)
- 56 VI. PÁL PÁPA: *II. Vatikáni zsinat Lumen Gentium konstitúciója*. Forrás: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=3#JB122> (letöltés ideje: 2022.03.12.)
- 57 VORAGINE, Jacobus: *Szent István első vértanú*. In: VORAGINE, Jacobus – BÁRCZI Ildikó (ford.): *Legenda aurea*. Neumann Kht., Budapest. (2004). Forrás: <http://mek.niif.hu/04600/04626/html/legenda0007.html> (Letöltés ideje: 2022.01.13.)
- 58 WILMER, Cave Wright (ford.): *Julian the Apostate, Letter to Themistius. vol. 2*, Forrás: http://www.tertullian.org/fathers/julian_apostate_letter_to_themistius.htm#:~:text=LETTER%20TO%20THEMISTIUS%20THE%20PHILOSOPHER%20I%20earnes tly%20desire,more%20in%20your%20own%2C%20are%20beyond%20my%20po wers.) (letöltés ideje: 2020. 11.12.)
- 59 XIII. LEÓ PÁPA: *Aeterni Patris*. Forrás: https://www.vatican.va/content/leo-xiii/it/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_04081879_aeterni-patris.html (letöltés ideje: 2022.03.12.)

Rövidítések

AAS	Acta Apostolicae Sedis
ASS	Acta Sanctae Sedis
Enc.	Encyclica
Litt. Ap.	Litterae Apostolicae
MP	Motu Proprio
PL	Patrologia Latina

Publikációs jegyzék

- 1) Kliszek, Németh Noémi: *A Szent György-kultusz jelentősége a fegyveres erőknél*. In: RESPERGER, István – UJHÁZI, Lóránd (szerk.) *A vallási elemek jelentősége napjaink fegyveres konfliktusaiban és biztonsági kihívásaiban*. Budapest, Magyarország: Dialóg Campus Kiadó - Nordex Kft, Wolters Kluwer (2019) pp. 170-175.
- 2) Kliszek, Németh Noémi: *Kritikus infrastruktúra védelem: a keresztény szent helyek védelme*. In: *Hadtudományi Szemle 12:1* (2019) pp. 262-275.
- 3) Kliszek, Németh Noémi: *Szent Sebestyén kultuszának alakulása a keresztény politika- és társadalomeszme változásainak a fényében*. In: *Hadtudományi Szemle 10:3* (2017) pp. 370-385.
- 4) Kliszek, Noémi: *A migráció vallási és etnikai hatásai az európai társadalmakra – beszámoló egy konferenciáról*. In: *Hadtudományi Szemle 9:1* (2016) pp. 471-473.
- 5) Kliszek, Noémi: *Szent Borbála kultuszának története és aktualitása a „tüzérek” körében*. In: *Hadtudományi Szemle 9:2* (2016) pp. 183-191.
- 6) Kliszek, Németh Noémi: *Kultuszszabadság a hadseregben: A katonai integráció erkölcsi és vallásos formái*. In: BODA, Mihály – FISCHL, Vilmos – FORGÁCS, Balázs – KLISZEK, Noémi – OROSZ, Gábor Viktor – PADÁNYI, József – UJHÁZI, Lóránd – GÖCZE, István (szerk.) *Keresztény teoretikusok, államférfiak és katonák háborúelméletei*. Budapest, Magyarország: Nemzeti Közszolgálati Egyetem, (2019) pp. 79-94.
- 7) Kliszek, Noémi – Ujházi, Lóránd: *A szerzetestől és a püspöktől a katonáig, avagy a Szent Márton kultusz formálódása*. In: *Felderítő Szemle 15:4* (2016) pp. 32-41.
- 8) Kliszek, Németh Noémi: *Az egyházi humanitárius szervezetek szerepe a katonai egészségügyben, válságkezelésben*. In: *Theologiai Szemle 2018:1* (2018) pp. 27-32.

1.sz. melléklet: Kérdések a tábori lelkészekhez

ÖSSZESÍTŐ

Általánosabb kérdések:

1. Milyen területeken és témákban fordulnak általában tábori lelkészhez a katonák?
 - a) lelkészi, lelkigondozási, papi.
 - b) szentség- és szentelménykiszolgáltatás, életvezetési tanácsok, házassági válságkezelés.
 - c) Szentségek (keresztelés, elsőáldozás, bérálás, házasság) lelkigondozás, bizalmi beszélgetés.

2. Játsszik-e szerepet a beszélgetések során az a tény, hogy a katona tagja-e valamely vallási felekezetnek, vagy sem?
 - a) tartalomtól függ, és ismerettől. Az esetek egy részében nem számít.
 - b) jobbra igen, de sokszor vallási és felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül keresnek meg.
 - c) A bizalmi fórumon a legkevésbé pl. külszolgálat alatt.

3. Elsősorban a saját felekezetükhöz tartozó tábori lelkészhez fordulnak szívesebben a katonák, vagy van esetleg felekezeti átjárás a tábori lelkészek megkeresésekor?
 - a) a legtöbb helyen csak egy lelkész van. Amikor nem így volt, ott inkább számított a személyiség, semmint a felekezet, de egyes esetekben ez utóbbi is.
 - b) természetesen, bár akiknek nincs erős felekezeti kötődésük, ezt nem tartják fontosnak, sőt, sokszor (pl. misszióban) nincs is lehetőség a saját felekezet lelkészét fölkeresni.
 - c) Jelenleg a legtöbb alakulathoz csak egy felekezet lelkésze van. Ahol van két lelkész, ott számít a felekezeti is, de meghatározó tud lenni is a személyiség is.

4. Ha igen, ez inkább missziókban jellemző, vagy általánosan is megfigyelhető?

- a) misszióban átadás-átvétel időben látszik, hogy van szerepe a felekezetnek, de más szempontok is.
- b) többnyire missziókban, de itthon is.
- c) A misszióban az átjárás erőteljesebb.

Specifikusabb kérdések:

5. Hogyan és mennyiben segítheti a katonák közösségét a hagyományok ápolása mind békeidőben, mind pedig missziókban és/vagy háborús helyzetekben?
 - a. identitást erősít, közösséget épít, belső erőt adhat.
 - b. a hagyományok ápolása társadalmilag fontos, zárt, kis közösségekben még fontosabb, a katonáknál még jelentősebb.
 - c. Közösség és csapatépítő hatása van.

6. Van-e közösségépítő (vagy bármilyen építő) szerepe a fegyvernemekhez kapcsolódó védőszentek kultikus tiszteletének a fegyvernemi ünnep folyamatában való megjelenésének, beépülésének?
 - a. egyértelműen van, de inkább lenne.
 - b. igen, de elsősorban azok között, akik katolikusok; a protestánsoknál nem jellemző, a vallástalanoknak ez nagyjából érdektelen.
 - c. Egyelőre nagyon a kezdetén járunk ennek a folyamatnak.

7. Szívesen veszik-e az egyes szakcsapatok, ha a védőszent kapcsán is megjelenik hagyományukban valamilyen rituális cselekmény, vagy akár liturgikus tisztelet?
 - a. általában nem tudnak vele mit kezdeni. Néhány katona van, aki igényelné.
 - b. általában igen, parancsnok-függő.
 - c. A többség általában nem tud mit kezdeni ezzel. Ehhez nagyon sok idő kell.

8. Külszolgálatban a magyar katonák hogyan élik meg más nemzetek katonáinak az ő fegyvernemi védőszentjeikhez kapcsolódó kultikus tiszteletét?
 - a. értetlenül néznek rá.

- b. ilyen kapcsolat nincs más nemzetek katonáival, a vallásgyakorlás nemzeti kompetencia.
 - c. A többség nem igazán érti.
9. Milyen gyakorlatokkal találkoztak?
- a. főleg az osztrákok esetében, de a lengyeleknél is látni lehetett, hogy a fegyvernemi ünnep védőszent ünnepe is. Borbála esetében például egy ágyúlövedékből öntöttek ki egy Borbála szobrot.
 - b. népe válogatja, pl. az olaszoknál erős.
 - c. Egyes nemzeteknél teljesen természetes a kultikus ünneplés (osztrákok, olaszok, lengyelek), szentmisék formájában.
10. A Szent Borbála / Szent László / Szent Kristóf / Szent Máté és további fegyvernemi védőszent kultuszok kapcsán van-e a szakcsapatok, katonák részéről belülről megfogalmazódó igény a kultusz megismerésére, a kultikus gyakorlatok beépítésére a fegyvernemi hagyományok közé?
- a. A tábori lelkész jelenléte és ezirányú gondolatai miatt találkozni ilyesmivel.
 - b. ha ápolják a hagyományt, akkor igen, de ez elsősorban a lelkészeink felelőssége.
 - c. Csak ott, ahol van tábori lelkészi jelenlét, illetve a lelkész általi inspiráció.
11. Mennyire élnek a katonaszent / fegyvernemi védőszent kultuszok a tábori lelkészek tapasztalata szerint?
- a. minimálisan. Inkább kulturális semmint kultikus jelleggel. A szent jelzőt nem is használják. Katonai vezetők egy része érdeklődő, más része halkán, de tudatosan ellenáll neki.
 - b. nem erős.
 - c. Esetlegesen és minimálisan, de akkor sem a kultikus jelleg a meghatározó. Számos érdeklődő van, de egyfajta ellenállás is tapasztalható.
12. Van-e igény a fegyvernemi védőszentek kultusza kapcsán spirituális tartalomra?
- a. Lehetne, de nincs.
 - b. kevés.

- c. Jelenleg nem tapasztalható. Ez is a katonalelkészeken múlik.
13. Egyáltalán ismerik-e a szakcsapatok/katonák saját fegyvernemi védőszentjük történetét, kultuszának és a fegyvernemi ünnep kapcsán valamilyen formában megjelenő hagyományának, esetleg liturgikus tiszteletének eredetét?
- Bár nyomtatott formában, közösségi médiában igyekszem segíteni ezen, még így is kevés emberhez jut el, illetve olvassák el.
 - csapat és parancsnok-függő, de nem igazán jellemző.
 - Minden igyekezetünkkel azon vagyunk, hogy ez realitás legyen. Van, ahol megfelelő eredmények vannak, van, ahol alig ismerik, hogy ki az adott védőszent.
14. Nyitottak-e a laikusok a fegyvernemi védőszent kultuszának megismerésére, a hagyományok újra felidézésére (ahol volt korábban a védőszentnek kultikus gyakorlata)?
- Részben.
 - kevés a kapcsolat a civil társadalommal, a katonai ünnepek elképesztően gyér érdeklődést váltanak ki a laikusokból.
 - Igen, de itt is a figyelemfelkeltés a fontos.
15. Mennyire épült vissza és mennyire épülhet be a jövőben a tábori lelkészek szerint a fegyvernemi védőszentek tiszteletének valamilyen formája a fegyvernemi ünnepek, illetve a mindennapok gyakorlatába?
- Nem tudok ilyesmiről. Több éves küzdelem után is a kisebb ellenállás felé haladva, inkább kerülik ezt a témát, az ünnep eme részét, és a megjelenítés kapcsán is profanizálás zajlik. (pl. szent Borbála inkább egy csinos félmeztelen nőalakká alakul.)
 - Csak akkor, ha a parancsnok nyitott, a tábori lelkész lelkiismeretes és számíthat néhány elkötelezett világi munkatársra (vallásgyakorló katonára).
 - Nem igazán épült vissza a több éves küszködés ellenére sem, de ez inkább a katonalelkészet „hibája”.

16. Mennyire érzékelhető a kommunista ideológia romboló, semlegesítő hatása a II. világháborút megelőzően a Magyar Honvédségben élő fegyvernemi védőszentek kultikus tiszteletének gyakorlatában?
- Az egyik leglátványosabb indikátora.
 - abszolút, bár legalább annyira az újabb keletű vallási indifferentizmus.
 - Sajnos még érvényesül, illetve mivel 1950 után nem volt kultusz, csak nyomokban maradt meg, akkor is csak egyes fegyvernemeknél.
17. Milyen változások figyelhetők meg ezen a téren? (Pl.: elmarad a „szent” jelző, Szent Lászlóból „László nap” Szent Borbálából „Borbála” lesz csak... stb.)
- Ahogy fentebb írtam.
 - igen.
 - Igen, ez jellemző!
18. Mennyire erős a nem katolikus katonák ellenállása a védőszentek valamilyen tiszteletének megnyilvánulásával szemben?
- Elsősorban a Hit Gyülekezet részéről van ellenállás, a reformátusok inkább csak passzívak.
 - Ez csak gyakorló protestánsok (általában kálvinisták) között jelentkezik, illetve többnyire a „kisegyházi”, szektás kötődésű katonáknál (pl. hitgyüli).
 - Előfordul tudatos ellenállás (kisebb felekezetekhez tartozóknál), de inkább a toleráló csendes hallgatás a jellemző.
19. Hogyan próbálják a tábori lelkészek ezt az ellenállást tompítani?
- Részemről személyesen beszélgetek el azokkal, akikről tudom, hogy ellenállnak.
 - Már megkapta ezzel kapcsolatos leiratunkat, amit a Honvédség vezetésével megosztottunk (nulla reakció).
 - Csak a személyes meggyőzéssel.
20. Van-e lehetőség/igény a védőszent életpéldájának, erkölcsi útmutatásának hitvitán felüli ökumenikus tiszteletének kidolgozására, megvalósítására?

- a. Bizonyos egyházi közösségek között működne ez, másokkal nem.
 - b. Aki elzárkózik, az elzárkózik, nincs mit tenni; csak a sajátjainkat motiválhatjuk.
 - c. Nem igazán van esélye ennek.
21. Mennyire domináns a katonai vezető szerepe a fegyvernemi védőszent kultuszának beépítése/megléte/megtartása és az ahhoz kapcsolódó hagyományok ápolása kapcsán?
- a. A visszavezetésében meghatározó szerepe van / lenne.
 - b. abszolút.
 - c. Abszolút meghatározó szerepe van, illetve lenne.
22. Lehet-e és ha igen, mennyiben lehet más szerepe a külszolgálatban lévő katonák lelki gondozásában a fegyvernemi védőszentek tiszteletének?
- a. A külszolgálat során jobban előjön az alakulat és fegyvernem sovinizmusa. Segítene.
 - b. ez lelkész- és parancsnok-függő.
 - c. A más nemzetek ilyen irányú gyakorlata és hagyománya példa, amelynek érezhető a hatásai.
23. Van-e a védőszentek tisztelete kapcsán más nemzetekkel valamilyen közös megemlékezési lehetőség a külszolgálatok idején? (pl.: Szent Mihály arkangyal védő szerepével kapcsolatos tisztelet/szokások kinyilvánítása? ... stb.)
- a. Volt, és lenne is, de jó lenne, ha nem csak a tábori lelkész lenne érintve.
 - b. Már leírtam, hogy a más nemzetek védőszentjei (néhány hagyományos kivétellel) ritkán azonosak, az ünnepségek megtartása pedig általában nemzeti kompetencia.
 - c. Ilyenre számos példa van a missziókban.
24. Megjelenik-e a védőszent az egyéb liturgikus eseményeken (pl.: keresztelők esetében kérik-e kifejezetten a fegyvernemi védőszentet?... stb.)
- a. Ez az egyetlen terület, ahol aktívan jelen van. Sok Szent László vagy más védőszent jön elő, akik valamely fegyvernem által érintettek.
 - b. nem jellemző.

- c. Kereszteléseknél, de bérmálkozásnál is jelentkezik a fegyvernemi védőszentek tisztelete.
25. Mi a tábori lelkész személyes véleménye a fegyvernemi védőszentekkel kapcsolatban?
- A fogadott név egy lehetőség valaminek a mélyebb megismerésére. Mégha ez mítosz is (például egyes szentek számos történelmi kérdőjelet hordoznak), akkor is egy hasznos eszköz és lehetőség lenne. Miközben figyelembe kellene venni a vallási hovatartozást is.
 - sajnos magunk között sem jelentős a kultuszuk, e tekintetben a saját állományunk is nehezen motiválható.
 - Hasznos és számos megvalósítandó lehetőség rejlik benne.
26. Elfogadja-e, vagy inkább semleges számára, hogy az általa patronált szakcsapatnak van-e fegyvernemi védőszentje és része-e a védőszent tisztelete valamilyen formában az adott szakcsapat mindennapi életének, ünnepeinek?
- A külföldi példák alapján gazdagítja a katonai életet, de nincs róla egyéb tapasztalatom.
 - lelkésztől függ.
 - Egyes helyeken igen; közösség és egységformáló hatása van.
27. Hogyan viszonyulnak a fegyvernemi védőszentek tiszteletéhez a nem katolikus felekezethez tartozó tábori lelkészek?
- semlegesen.
 - negatívan, főleg az ún. bibliás-kegyes kálvinisták.
 - Van ellenállás is, de inkább egyfajta semlegesség a jellemző.
28. El tudják-e fogadni a védőszent kapcsán megjelenő erkölcsi példák kiemelését, mint közös nevezőt a szakcsapat mindennapi életébe, etikai rendjébe való beépítése és az etikai alapok megerősítése érdekében?
- Részben igen.
 - max. államalapító királyunk esetében (pl. aug. 20).

- c. Részben igen.
29. Van-e együttműködés a fegyvernemi napok kapcsán a fegyvernemi védőszent tiszteletének valamilyen megjelenésében a különböző felekezeti tábori lelkészek között?
- a. nincs.
 - b. semmi.
 - c. Abszolút nincs.
30. Ha igen, milyen platformon valósítható meg az együttműködés a hitviták elkerülése mellett?
- a. Van olyan közösség, akikkel semmilyen együttműködés nem valósítható meg, legalábbis messze túlmutat ez a szolgálatunk dimenzióján. Másokkal legalább részben lehetnének közös pontok.
 - b. semmilyen.
 - c. ----
31. Milyen lehetőséget biztosít a Katolikus Tábori Püspökség a fegyvernemek kultuszának gyakorlásához (kiad-e érmet, kitüntetés, szervez-e ilyen jellegű napot)
- a. Kapisztrán nevével fémjelzett kitüntetés van. Másfelől tábori lelkészként előadásokkal és nyomtatott – elektronikus anyagokkal igyekszem elérni a katonákat. Imakönyvünkben és honlapunkon elérhető a listájuk, rövid életrajzuk. Más tervek is vannak, amelyekről itt nem írhatok még. Jó lenne, ha stilizált alakjuk megjelenne grafikus formában felvarrón, alegységcímeren, zászlón.
 - b. a honlapunkon, minden imakönyvünkben szerepel, érmeiket készülünk kiadni, minden más a helyi lelkész kompetenciája.
 - c. Több éve létrehoztuk a Kapisztrán Szent János Elismerés 7 fokozatát, amelyet minden évben átadunk azoknak, akik segítik a katolikus tábori lelkészek és a püspökség tevékenységét. Másfelől előadásokkal és nyomtatott – elektronikus anyagokkal igyekszünk elérni a katonákat. Imakönyvünkben és honlapunkon elérhető a védőszentek rövid életrajza. Több terv is van, amelyek még nem publikusak.

32. Egy-egy alakulatnál milyen formában vonódik be tábori lelkész a fegyvernemi védőszenhez köthető ünnepségbe? Elegendőnek tartja, vagy ha nem, akkor mire lenne szükség, mik az akadályok?
- Előadásokkal, amelyeket ügyesen lehúznak minden évben. Ugyanakkor minden fegyvernemhez kapcsolódóan (akik a helyőrségben nagyobb számban jelen vannak) szentmise van a helyi, városi templomban.
 - a parancsnokon és a lelkészen múlik.
 - Általában előadásokat tartanak a tábori lelkészek. Van olyan helyőrség (Tata) ahol minden fegyvernemhez kapcsolódóan szentmise van a helyi templomban.
33. Van-e kapcsolat a tábori lelkészek vagy intézményesen a TLSZ között, ahol szakmai kérdéseket megvitatására is sor kerülhet, akár a fegyvernemi védőszenetek kapcsán. Ha nincs ilyen, látni-e értelmét ilyen létrehozásának?
- Van ilyen fórum, de nincs erről szó, bár a tervezés szintjén egy-egy ügy kapcsán már felmerült.
 - kb. havonta tartunk állománygyűlést, megbeszélést, ahol ezek fölvehetők.
 - Fórum van, de konkrétan erről nem esett még szó.
34. Van-e relevanciája annak, hogy számos templom katona-illetve védőszenet nevéhez kötődik? Lehetne-e katonákat ezekhez a templomokhoz kötni ünnepséggel, oktatással, zarándoklattal vagy más módon?
- Igen, ez egy érdekes felvetés!
 - nem sok.
 - Ezen is folyamatosan gondolkodunk!
35. A helyőrségek vallási célú helységei milyen mértékben ökumenikusak? Elképzelhető-e, hogy adott kápolnát szenthez rendeljenek, illetve, hogy abban valamilyen formában megjelenítsék?
- Elvileg ökumenikus, gyakorlatilag ez egy megvalósíthatatlan elvárás.
 - teljesen; nem; és aligha.
 - Bár a katonalelkészlet ökumenikus, de ez gyakorlatilag nem valósítható meg.

36. Tud-e olyan katonai objektumról, amelynek területén katonai- fegyvernemi védőszent szobra, vagy más formában művészileg ábrázolva lett?
- Igen, de inkább külföldi példák jutnak eszembe, például Svájc.
 - több ilyen van, bár nem prominensek.
 - Nincs ilyen Magyarországon.
37. A jelenlegi fegyvernemi védőszentek „leosztásával” elégedett? Úgy gondolja, hogy a katonák is el tudják fogadni, hogy fegyvernemük melyik védőszenethez tartozik?
- Részben. Volt nemrég egy reform ez ügyben, de alapvetően a jelenlegi rendszer jobb elfogadása után lehetne arról szó, hogy ez ebben a formában mennyire alkalmas.
 - nem mindegyikhez könnyű kötődni manapság, pl. légiszállítók: Lorettói Szűz (ez Ladocsitól datálható terhes olasz örökség, mint pl. a heraldikailag teljesen szabálytalan címerünk).
 - A jelenlegi rendszer megfelelőnek tűnik. A katonák részéről nem merült fel igény a változtatásra.
38. Van olyan katonai terület, amelyiknek nincs védőszentje? Ha van ilyen, akkor mi alapján kell/érdemes választani számukra egyet (az egyházi vezetők döntenek el, a tábori lelkészek, a katonák?)
- A kibervédelem, a tartalékosok, a logisztikusok (akik a pénzügynek tartják szent Mátét), stb. A szempontrendszer katolikus, nemzetközi tapasztalatok és helyi igények és tisztelet alapján alakul ki, de ez utóbbinak valódi gyakorlata kellene legyen.
 - van, mi döntjük el, pl. tartalékosok, kibervédelem stb.
 - Kibervédelemnek, és a tartalékos katonáknak nincs fegyvernemi védőszentje.
 - A szempontrendszer katolikus, nemzetközi tapasztalatok és helyi igények és tisztelet alapján alakul ki, de ez utóbbinak valódi gyakorlata kellene legyen.